

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

АДАБИЙ-БАДИИЙ, ИЖТИМОИЙ-ПУБЛИЦИСТИК ЖУРНАЛ

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТЕУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
МАЊНАВИЯТ ВА МАЊРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

НАСР

ҲЕРМАНН ҲЕССЕ. Чўл бўриси. Роман.....	3
ВЛАДИМИР ВОЙНОВИЧ. Монументал тарғибот. Роман.....	59

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

МИКЕЛАНЖЕЛО. Гўзаллик орзуйим, матлабим менинг.....	98
САЙИДО НАСАФИЙ. Ғазаллар.....	102

ТАРИХ ТИЛГА КИРГАНДА

МИХАИЛ СЕМИРЯГА. Катиндаги жиноят.....	106
--	-----

МОЗИЙДАН САДОЛАР

ЭДВАРД РТВЕЛАДЗЕ. Сўғдлик денгизчилар.....	125
--	-----

ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ

БОРИС РАУШЕНБАХ. “Беҳуда фикрлар” китобидан.....	134
--	-----

АДАБИЙ ТАНҚИД

КАВАБАТА ЯСУНАРИ. Гўзалликнинг кашф этилиши.....	152
--	-----

Ноябр 2002

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

АБДУҚОДИР ҲАЙИТМЕТОВ. Адабиётшунос аллома мероси.....168

2002 — ҚАРИЯЛАРНИ ҚАДРЛАШ ЙИЛИ

К.ВИСЬНЕВСКА-РОШКОВСКА. Олтмишдан кейинги умр.....172

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

Крим афсоналари.....194

Бош муҳаррир:
Озод ШАРАФИДДИНОВ

Таҳрир ҳайъати:
Мирпўлат Мирзо
(Бош муҳаррир муовини)
Файзи Шохисмоил
(масъул котиб)
Амир Файзулла
Раҳматилла Иноғомов

Жамоатчилик кенгаши:
Юсуф Абдуллаев
Аслиддин Болиев
Жамолиддин Бўронов
Одил Ёқубов
Хайрулла Жўраев
Рисбой Жўраев
Неъматулла Иброҳимов
Абдулла Орипов
Пўлат Ҳабибуллаев
Рустам Шоғуломов
Тўлепберген Қайилбергенов
Саидахрор Фуломов

Жаҳон адабиёти, 11. 2002

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Таҳририят манзили:
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир Р.ИНОҒОМОВ
Рассом Ю.ГАБЗАЛИЛОВ
Техник муҳаррир М.НИЗОМОВА
Мусаҳҳиҳлар Д.АЛИЕВА, Д.ҚОДИРОВА
Компьютерда саҳифаловчи Н.ҚОДИРОВА

Теришга берилди 03.10.2002 й. Босишга рухсат этилди 08.12.2002й. Бичими 70x108 1/16.
Газета қоғози. Офсет босма. Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1000 нусха. К-9489 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компьютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг ижарадаги Тошкент матбаа комбинатида босилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Жаҳон адабиёти, 2002 й.

Херманн ХЕССЕ

Чўл бўриси

Роман

МУҚАДДИМА

Бу китоб биз ўша, унинг ўзи кўп марта қўллаган ибора билан “Чўл бўриси” деб аталган одамдан қолган хотиралардан иборат. Унинг қўлэмасига кириш сўзи зарурми-йўқми, буни қўя турайлик; ҳарҳолда камина уни эслашга, хотирлашга уриниб кўришга, шу тариқа Чўл бўрисининг ёзиб қолдирганларига баъзи бир нарсаларни илова қилишга эҳтиёж сезаятман. Унинг ҳақида билганларимни денгиздан томчи десам бўлади, зеро, алалхусус, унинг бутун ўтмиши ва келиб чиқиши менга қоронғулигича қолган. Бироқ унинг шахсияти менда кучли ва, яширмасдан айтишим керакки, хайрихоҳ таассурот қолдирганди.

Чўл бўриси, эллик ёшлар атрофидаги киши, кунларнинг бирида холам-никига келиб, мебелли хона излаб юрганини айтган. У юқоридан иккита хона — болохона бўлмаси ва унинг ёнидаги ётоқхонани ижарага олди, бир неча кундан кейин қўлида иккита чамадон ва катта китобкути билан келиб, бизникида тўққиз ё ўн ойча яшади. У жуда осойишта, ўзи билан ўзи андармон бўлиб яшарди. Ётоқхоналаримизнинг ёнма-ёнлиги сабаблими, зинада ё йўлақда баъзан рўпара келиб, кўришиб турмаганимизда агар, билмадим, бир-биримизни умуман танимаган, билмаган бўлармидик, чунки бу одам камгап ва шу қадар, мен ҳали ҳеч бир кимсада кузатмаган даражада одамови, ҳақиқатан ҳам, ўзини-ўзи баъзан атагандек, Чўл бўриси, менга қараганда бошқа бир одамдан бўлган, бегона, ёввойи ва журъатсиз, ҳаттоки жуда бир юраксиз зот эди. Унинг истеъдоди ва тақдири сабаб нақадар ёлғиз ва ғарибона ҳаётга кўникиб кетганлиги, ўзи бу ёлғизликни онгли равишда қисмат деб билишганини, албатта мен унинг қолдириб кетган ёзишмаларидангина билиб олдим; шундай бўлса-да, мен у билан илгариги учрашув ва суҳбатлар орқали ҳам ҳар

Олмон тилидан
Мирзаали АКБАРОВ
таржимаси.

Херманн Хессе (1877-1962) XX аср олмон адабиётининг йирик намояндalarидан бири, адабиёт соҳасидаги халқаро Нобел мукофотининг совриндори. Унинг кўплаб роман, қисса, ҳикоялари, шеърлари, сиёсий, адабий-танқидий руҳдаги асарлари чоп этилган.

Илк бор 1927 йилда босилиб чиққан “Чўл бўриси” романи Херманн Хессега оламшумул шухрат келтирган психологик асардир. “Чўл бўриси”да ўз-ўзини таҳлил қилиш ва ҳал этилмаган маънавий-руҳий зиддиятларни енгил йўлидаги саъй-ҳаракатлар қаламга олинади. Унда муаллифнинг олдинги асарларида озми-кўпми акс эттирилган руҳга мурожаат этиш услуби ўзининг якуний ва тўлақонли ифодасини топган.

“Чўл бўриси”, — деган эди ёзувчи Томас Манн ушбу роман ҳақида тўхталиб, — менга анчадан буён илк бор ҳақиқий китоб мутولاаси нималигини қайтадан ўргатган асардир.

қалай бир оз, бир нави танишгандим, хулиас, шахсан танишлигимиз ва унинг ёзиб қолдирганлари бир бўлиб, унинг ҳақида тўлиқ бўлмаган, хира тасаввур кўз ўнгимда намоён бўлди.

Чўл бўриси холамникита биринчи бор келганида мен ҳам тасодифан уйда эдим. Ушанда у тушки пайт келган, устал устида ликолар турарди, ишхонага боришимга яна ярим соат вақт бор эди. У билан илк бор рўбарў келишдан ҳосил бўлган ажиб, ғалати ва иккиёқлама таассурот ҳамон ёдимда. У кўнги-роқни тортиб чалди-да, ойнаванд эшикдан кириб келди. Нимқоронги даҳлизда холам ундан муддаоси нелигини сўради. У, чўл бўриси эса, жавоб ўрнига калта сочли бошини юқорига чўзиб, чор-атрофни асабий димоғи билан искаб кўрди-да, деди: О, бу ернинг ҳавоси муаттар экан. Ва, кулимсиради, бунга жавобан холам ҳам жилмайди, бироқ менга бу салом-алик кулгили туюлди ва ичимда уни яниб қўйдим.

— Ҳа-я, — деди у, — менга хона керагийди, агарда, ижара қўядиган бўлсангиз.

Учаламиз зинадан юқорига кўтарилганимиздан сўнггина, мен у одамни аниқ-тиниқ кўра олдим. Унинг бўйи у қадар баланд эмас, лекин юриши ва бошини тутиши новча одамларни эслатарди. Эгнида замонавий қишқи пальто, ўзи баодоб, бамаъни, бироқ палапартиш кийинган, соқоли силлиқ тарашиланган, калта сочининг у ер-бу ерига оқ оралаган. Юриши бошда менга умуман ёқмади; оғир ва қатъиятсиз қадам ташлар, бу эса унинг кўриниши ва нутқидаги оҳанг ҳамда жўшқинликка мутлақо мос келмасди. Унинг касал эканлиги, юриш эса унга малол келишлигини мен кейинроқ билдим. Зина, деворлар ва деразаларни, зинахонадаги эски, баланд жавонларни кўздан кечираркан, у ўзига хос, ғалати жилмайди, бу ҳам менга ушанда ёқимсиз туюлганди. Буларнинг барчаси унга ёққан ва айни пайтда қандайдир кулгили туюлаётганга ўхшарди. Умуман бу одам бизда шундай таассурот қолдирдики, гўё у бошқа, ўзга оламдан, ажнабий юртлардан келган-у, бизникидаги ҳамма нарса унга гўзал, шу билан бирга бироз кулгили кўринарди. У, айтиш мумкинки, очиқ, хушмуомалали эди. Уй, хона, ижара ҳақи ва нонушта ва бошқа

XX АСР РОМАНИ ВА ҲЕССЕ

XX аср адабиётшунослари ва ёзувчиларининг қизғин баҳс ва мунозараларига сабаб бўлган романда ижтимоий ҳаёт, инсон ўй-хаёллари, руҳият эврилишлари тимсолида жамият тараққиёти бадий инъикос қилинар экан, романига хос тафаккур жанр ўзига хослигини англатувчи моҳият бўлибгина қолмай жамият бадий-эстетик тафаккури даражасини ҳам билдиради.

Қадимдаёқ бадийят оламида Шарқ фалсафаси ўз моҳияти билан асрлар давомида устуворлик қилган бўлса ҳам, диний дунёқарашлар давлат сиёсатини, одамлар ақл-идрокни бошқариши табиий ҳол бўлиб келган. Шарқ ва Европа ўртасидаги тафовут пардаси кўтарилганда эса икки хил олам, икки хил дунёқараш ва табиийки, шунга монанд турфа хил тафаккур намоён бўлади. Тараққий этган минтақаларда инсон тафаккури даражаси юксак бўлгани сабабли роман жанр тараққиётида ғарб романларининг таъсири анчагина салмоқли бўлди.

XX аср роман жанри тадрижи шуни кўрсатадики, ҳар бир жамиятда кечаётган ўтиш даври мураккабликлари роман жанри динамикасида юзага келган муаммоларда ҳам намоён бўлади. Янгиланаётган ўзбек романи тараққиёти билан боғлиқ муаммолар кўпгина ҳолларда ривожланган адабиётлар таъсиридан кўра, уларга нисбатан таассуб кучайганда зоҳир бўлар экан, бугунги кунда романчилигимиз таснифидан ўрин олаётган романлар поэтикаси бадийлигини кашф этиш мақсадида жаҳон романчилигида муайян аҳамиятта эга бўлган романларга эътиборимизни қаратишимиз жоиздир.

Олмон ёзувчиси, Нобел мукофоти лауреати Херманн Хессе XX аср романчилигида “Демнан”, “Гилдираклар остида”, “Чўл бўриси”, “Наргис ва Голдмунд”, “Маржоллар ўйини” романлари орқали эътиборга лойиқдир. Ёзувчининг бадий-ижодий шаклланиш даври асосан XX аср бошларида кечгани учун ҳам унинг асарларида давр ва замон зиддиятлари ўз бадий инъикосини топди. Жамиятда кечаётган сиёсий-инқилобий жараёнлар, айниқса уруш хавфи ва бу борада Германиянинг фаоллиги, Хессе дунёқарашига таъсир қилмай қолмади. Нафақат унинг, балким бу-

барча нарсалар унга сўзсиз маъқул бўлганди, бироқ шундай бўлса-да, ундан қандайдир ётсираш, нима десамикин, совуқликми, ёввойиликми, шунга ўхшаш нимадир уфуриб турарди. У хонани, ётоқхонани ҳам қўшиб ижарага олди, иситиш тизими, сув, хизмат кўрсатиш ва уйдаги тартиб-ингизом ҳақида сўраб-суриштирди, барча гапларни диққат-эътибор ва очиқ чеҳра билан тинглади, ҳаммасига рози бўлди ва ҳатто ижара ҳақини олдиндан тўлаб қўйишга ҳам тайёр эканлигини билдирди. Лекин барибир, унда нимадир етишмаётгандек, феъл-атвори, юриш-туриши, хатти-ҳаракатида ғалатилик, ноҳидийлик сезилар, гўё унга ижарада туриш, одамлар билан олмон тилида сўзлашиш қандайдир қарийиб ва янгиликдек туюлар, шу аснода у ботинан ва зоҳиран бошқа нарсалар билан андармондек кўринарди. Хуллас, менинг таассуротим шундайин эди, ва унга, агар турли-туман хусусият, сифат ва фазилатлар билан қориштирилиб, тузатиш киритилмаганида, бундан бошқача бўлиши ҳам мумкин эмасди. Энг аввало, у — менга бошданоқ ёқиб қолган инсон қиёфаси эди; беғоналик барқ уриб турганига қарамасдан, у — балки бир оз ўзига хос ва маънос, ғамгин, бироқ сезгир, ўйчан, қоришиқ ва улуғвор қиёфаси билан менга ёққанди. Иннайкейин десангиз, ундаги хушмуомалалик ва илтифотда, гарчи булар унга бир оз малол келаётгандек туюлса-да, такаббурликдан асар ҳам йўқ — аксинча, бир оз таъсирчанликми, бир оз ўтинчми, илтижоми, шунга ўхшаш нимадир мужассам эди. Буларнинг бари — мен уларни кейинроқ тушуниб етган бўлсам-да, ўшанда унга нисбатан менда хайрхоҳлик туғдирганди.

Иккала хонани кўздан кечириб улгурмасимиздан ва бошқа музокаралар поёнига етмасдан, менинг тушлик вақтим тугаб, ишга боришимга тўғри келди. Мен хайрлашиб, уни холамга қолдирдим. Кечқурун ишдан қайтгач, холам менга мусофир ижарада турадиган бўлганини, шу кунларда кўчиб келишини, фақат унинг бир илтимоси борлигини сўзлаб берди, у ҳам бўлса, унинг келишини полисиядагилар билмай қўя қолсин экан. Сабаби, унинг — касалманд одамнинг расмиятчилик ва полисия маҳкамаси эшигида сарғайиб туриш ва ҳоказоларга тоқати йўқмиш. Ушанда бу илтимосга қанчалик ҳайрон бўлиб

тун жамиятнинг маънавий-руҳий инқирозига сабаб бўлган воқелик бора-бора ёзувчи романларининг бош мавзусига айланди. Реал ҳаёт билан бадий мулоқот, шу билан бирга ғарб адабиётида XX аср бошларида юзага келган модернизм таъсири, ёзувчининг романтизмга бўлган иштиёқи унинг романларида услублар синтезлашувига олиб келди.

Нафақат санъат турлари, балким бадий услублар синтезлашувига ҳам ижоддаги энг мураккаб жараёндир. Инсон онгида кечаётган эврилишлар талқини, неоромантизмга хос бўлган гайритабiiий мўъжизаларнинг содир бўлиши орқали асар ғоясида юқори пафосга эришиш, реал ҳаётдаги типик кўринишлар ва образларни яратиш орқали Хессе бадий услублар синтезлашувини амалга оширар экан, воқеалар ривожига асло бўшлиқ юзага келмайди, аксинча мантиқ моҳияти тасвирда узвий боғлиқлик вужудга келади.

Хессе бадий даҳосини юзага келтирган субъектив ва объектив омилларга буюк реалист ёзувчиси Ф.Достоевский таъсири ҳам киради.

Асрлар давомида шаклланиб тараққий этган ғарб романи XIX асрнинг охирига келиб бадий-ижодий эврилишлар самараси бўлмиш рус романи тасарруфига тушмай қолмади. Ф.Достоевскийнинг полифоник романларининг яратилиши нафақат рус романчилиги тараққиётига, балким ғарб романи динамикасига ҳам ижобий таъсир қилди.

Ўз бадий ижодини ғарб маънавий оламида кескин ўзгаришлар кечаётган икки аср оралиғида бошлаган Хессе Достоевский ижодига қайта ва қайта мурожаат этади. Достоевскийнинг “Телба” романи ҳақида мулоҳаза”, “Ака-ука Карамазовлар ёки Россиянинг инқирози”, “Хаосга нигоҳ”, “Достоевский” каби мақолаларида Хессе Достоевский бадийятининг моҳиятини тобора теранроқ англай бошлаганига амин бўламиз. Бадий ижод ва ёзувчи шахси ўртасидаги узвийлик, бири иккинчисини тўлдирини аён бўла борган сайин Хессе ҳам романларига шахсий ҳаётини, хотира ва кузатишларини олиб кира бошлайди, Достоевский бадий тафаккурини тушуна

қолганим ва холамни бу шартга кўнмаслиги юзасидан огоҳлантирганим ҳануз кечагидек эсимда. Ундаги ишончсизлик ва ётсираш, бунинг устига, полисиядан ҳадиксираши менда қандайдир шубҳа туғдирганди. Мен холамга, бу ғалати, тушунарсиз талабга, башарти уни бажарган тақдирда ўзи учун хунук оқибатлар юзага келиши мумкинлигини тушунтириб, сира рози бўлмасликни уқтирдим. Бироқ маълум бўлишича, холам, мусофирга маҳлиё бўлиб, тилидан илинган, унинг истак-хоҳишини бажо қилишга аллақачоноқ розилик берган экан; чунки холам ўзи умуман илгаритдан ижарачиларга одамгарчилик, хушмуомала, илтифот, холамгагина ва кўпроқ оналарга хос бўлган меҳр-оқибат кўрсатар, бундан эса баъзилар ўз вақтида фойдаланиб ҳам қолишарди. Шунданми, дастлабки, ҳафталарда мен янги ижарачимиздан камчилик излаб, нолийверсам, холам ҳар гал уни ўз ҳимоясига оларди.

Полисияга хабар бермаслик ҳақидаги гап менга унча ўтиришмаганиданми, ҳар қалай холамдан нотаниш кимса ҳақида, унинг келиб чиқиши-ю, ният-мақсадлари тўғрисида нималар билишлигини сўраб-суришгирдим. Гарчи мен ўшанда туш пайтида хайрлашиб чиқиб кетганимдан сўнг, у ҳам уйда узоқ қолмаган бўлса-да, холам ҳар қалай мусофир ҳақида ул-бул нарсани билиб олишга улгурибди. Унинг айтишича, шахримизда бир неча ой бўлиб, кугуб-хоналардан фойдаланаркан ва шаҳар осориатикаларини томоша қиларкан. Аслида унинг шу қадар қисқа фурсат ижарага туриши холамга ҳам унча тўғри келмас, бироқ у ўзининг ғалати муомаласига қарамасдан холамни ўз томони-га оғдириб олганди, чамаси. Қисқаси, хоналар ижарага топширилди, менинг эътирозларим эса, кечиккан эди.

— У нима учун, бу ернинг ҳавоси муаттар экан, дедийкин? — сўрадим мен.

Шунда, кўп нарсани олдиндан сезадиган холам: — Буни мен аниқ биламан. Бизникида озодалик, саранжом-саришталик ва хушхулқ, бамаъни ҳаётнинг изи сезилиб турибди. У гўё бундай ҳаётга кўникмаган, бундай ҳаётдан маҳрум бўлган кўринади.

Бўлиши мумкин, ўйладим ўзимча. Лекин, дедим мен, борди-ю, у саранжом-сариштали ва баодоб турмушга ўрганмаган бўлса, унда нима бўлади? Ис-

бошлаган Ҳессе ижодда ижобий ўзгаришлар рўй беради. Лекин шунга қарамай, аср бошида Фрейд, Ницше, Юнг психотаҳлилидан таъсирланган Ҳессе учун Достоевский бадиий тафаккури сирли бўлиб қола беради. "Достоевский мавзуси" шу сабабдан ҳам Ҳессе ижодининг энг муҳим муаммоларидан бирига айланади. "Телба" ва "Ака-ука Карамазовлар"га бағишланган илк мақолаларида Ҳессе мушоҳадаларида кўпроқ Фрейд ва Ницше таъсири сезилса, "Достоевский"да ёзувчи фикрлари бирмунча ойдинлашади. "Чўл бўриси" романида Достоевский таъсири аққолроқ намоён бўлади.

Модернизм назариётчиларидан испан файласуфи Ортега-и-Гассет адабиётнинг тараққиёт йўлларини таҳлил қилар экан, хос ва оммавий адабиётга батафсил таъриф бера туриб, оммага мансуб шахс ўргача, тараққиёт сари интилмай, шароитга мослашиш билан бирга жамиятни ҳам шунга ўргата боришини, бу ҳол эса жамият тараққиётга ўта салбий таъсир қилишини мантиқан изоҳлаб беради. Худди мешчанлик ҳаёти Ҳ.Ҳессенинг "Чўл бўриси" романининг талқин манбаи бўлиб хизмат қилади. Мешчан образи олмон романига Брюгер номи билан кириб келади. Эътироф этиш керакки, Ҳессе "брюгер"и моҳиятан Ортега таърифлаган оммавий қаҳрамондан фарқ қилади, ҳатто баъзи ўринларда Достоевскийнинг "Телба"сига яқин туради.

Романининг ўзига хос хусусияти шундаки, талқин жараёнида роман бош қаҳрамони Ҳарри Ҳеллер ҳаёти уч хил нуқтаи назардан очиб берилади. Унга нисбатан ҳолис кузатувчи, Ҳаррининг ўзи ҳақидаги битиклари ҳамда сеҳрли мўъжизавий театр орқали. Ушбу уч нуқтаи назарда ҳам жамиятга сингишиб кета олмаётган брюгер — чўл бўриси фожеаси тасвирланади. Қаҳрамон ҳаётидаги воқеалар тафсилоти, унинг табиатига хос жиҳатлар айнан ёзувчи ҳаёти билан боғлиқ бўлиб, роман таъйинларига кўра автобиографикдир. Роман манбаига Ҳаррининг мураккаб табиати орқали ҳаётда рўй бераётган зиддиятларни жалб этиш билан ёзувчи ўзини, ўз даврини, ўз воқелигини талқин этади. Қаҳрамон дунёсини уч хил услубда талқин этиш йўли билан ёзувчи роман поэтикасини ранг-баранглигини таъминлайди.

қирт, палид бўлса-чи, ҳаммаёқни булғаб ташлайверса, ё бўлмасам уйга нуқул ичиб, маст-аласт келаверса-чи, унда нима қиламиз?

— Буни ҳали кўрамиз, — деди холам ва жилмайиб қўйди, мен эсам шу билан кифояландим.

Ҳақиқатан ҳам менинг ҳадикларим асоссиз бўлиб чиқди. Ижарачи, гарчи у ҳеч қанақанги батартиб ва бамаъни ҳаёт кечирмаса-да, бизга на оғирлиги тушди, на зиёни тегди. Уни биз ҳалиям яхши ном билан эслаймиз. Ботинан бу одам бизни, холам билан менинг вужуд-вужудимизни, бугун кўнглимиз-у қалбимизни ағдар-тўнтар қилиб юборган ва, гапнинг очиғи, бундан ҳалиям халос бўлолганимча йўқ. Кечалари баъзан уни ўйлаб кетаман ва шундай зот мавжудлигидан, гарчи у менга азиз бўлиб қолган бўлса-да, вужуд-вужудим-ни алғов-далғов ва бесаранжом сезаман.

Орадан икки кун ўтиб, извошчи мусофирнинг — унинг исми шарифи Ҳарри Ҳаллер эди — нарсаларини олиб келди. Улар орасида ажойиб чарм чамадон менда яхши таассурот қолдирди. Яна бир ясси сафар чамадони ҳам бўлиб, унга турли-туман, ҳатто уммонорти мамлакатларининг меҳмонхоналари ва нақлиёт ширкатларининг фирма белгилари ёпиштириб ташланганди. Улар сарғайиб кетганлигидан чамадон соҳиби илгари кўп сафарларда бўлгани сезилиб турарди.

Ниҳоят, унинг ўзи ҳам кириб келди. Ва мен бу ғалати, ажабтовур одамни аста-секин ўргана бошладим. Аввалига бу борада ўзим ҳеч бир ишга қўл урмадим, десам ҳам бўлади. Гарчи мен Ҳаллерга, унга кўзим тушган илк дақиқада ноқ қизиқиб қолган бўлсам-да, биринчи ҳафтalar мобайнида уни учратиш, суҳбатлашишга ҳафсала қилмадим. Шундай бўлса-да, буни очиқ тан олишим керак, аввал-бошданоқ мен бу кишини бир оз кузатиб юриб, баъзан унинг йўқлигида хонасигаям кирганман, ва умуман, азбаройи қизиқишим туфайли оз-моз айғоқчилик ҳам қилганман.

Шундай қилиб, Чўл бўрисининг ташқи қиёфасига доир баъзи бир маълумотларга эга бўлдим. Биринчи қарашдаёқ, у мислсиз, камдан-кам учрайдиган ва фавқулодда қобилиятли инсон сифатида таассурот қолдирар, чеҳрасидан ақл, нур ёғилар, фавқулодда нозик ва ҳаракатчан юз ифодасидан ғайриод-

Биринчи услуб — кузатувчи орқали тасвирланган Ҳарри ҳаётида чўл бўриси зоҳиран намоён бўлса, иккинчи услуб — Ҳаррининг битикларида инсон истиғфори аён бўлар экан, инсон ва жамият ўртасидаги зиддият, бегоналашув оқибатлари, қаҳрамон ички олами ботинан очиб берилади.

“Чўл бўриси” романида ҳам Ҳессе Европани руҳан тобора исканжага олаётган уруш хавфи ҳақида ташвиш билан сўзлайди. “Олий ирқ” васвасига тушган напистлар ёзувчи ўй-хаёлларидаги “Ватан” сиймосига тобора қора бўёқ чаплашади. Вазият қанчалар зиддиятлашса роман қаҳрамони Ҳарри табиатида инсонийликдан кўра бўриларга хос ёввойиллашши, тундлашиш кучая беради. Бундай ҳолатдан қутилишнинг бирдан-бир йўли қаҳрамон назарида ўз жонига қасд этиш бўлиб кўринади. Ўз фожиясидан руҳий депрессия ҳолатига тушган Ҳаррини ўлим ҳар қадамда таъқиб этади. Ҳерминани учратиш қоллиши тасодифий ҳол бўлиб қолмай, ёзувчи бадиий тўқимаси ёрдамида инсонга хос табиатнинг иккинчи хил кўриниши сифатида намоён бўлади. Ҳатто Ҳермина ва ёзувчининг Ҳерман исми жинс фарқини билдиради холос. Ҳарри безган ва азобга айланган ҳаётнинг гўзал томонларини кўрсатган Ҳермина яшашдан завқ олишни ҳам ўргатади. Ҳарри образининг ўзига хос томони шундаки, у Ҳермина тақдим этган “завқ олишнинг” моҳиятини англаб этади, Мария ва Ҳермина ҳам ўзи каби зиддиятлар ичида яшашини, саксафончи Пабло ҳам зўриқиб интраган жаз садоларида ўз аламу армонларини изҳор этишини тушунади. Роман моҳиятининг фалсафийлигини очиб беришга хизмат қилган сеҳрли мўъжизавий театрда ёзувчи карнаваллаштириш орқали ҳаёт парадоксини Гёте, Мопарт образлари орқали талқин этар экан, Ҳарри ўзини тобора яхшироқ англай бошлайди. Ҳерминани ўлдирар экан, гўё у ўзининг иккинчи, енгил ҳаётдан завқ олиш “мени”ни нобуд қилади, яшашдан мақсад, инсонлик бурчи унинг табиатига хос бўлган унсурлардан устун туришини тушунади.

Ҳ.Ҳессе ижодининг шаклланишида Ф.Достоевский таъсири бор. Аммо бу таъсир натижасида ёзувчи ижодида таассуб ёки тақлид кучайганини эмас, балким айнан

дий, гаройиб, ҳассос руҳий ва маънавий ҳаёт барқ уриб турарди. Сужбат чоғида у баъзан, доим ҳам эмас, сал ошириб юборгудек бўлса, ва азбаройи табиатан гаройиблигидан ўзига хос сўзласа, шунда унга сўзсиз қулоқ солишимизга тўғри келарди. Ҳақиқатан ҳам унда чин маънавийтли инсонлардагина учрайдиган кенг фикрлилик, билим, мақсадга мувофиқлик сингари фазилатлар бошқаларга қараганда кўпроқ мужассам эди. Бундай тоифадаги кишиларга шухратпарастлик бегона, улар кўзга ташланиш, ўзларини бозорга солиш-у, бировга тагини маъқуллаштиш фикридан йироқ бўлишади.

Шу ўринда бир ҳикматли фикр, уни ҳикматли деб ҳам бўлмайди, балки атиги биргина нигоҳ билан боғлиқ бўлган воқеани айтиб ўтмоқчиман. Нима бўлди-ю, машҳур бир тарихчи-файласуф, Оврупода номи чиққан маданият мунаққиди маъруза қиладиган бўлиб қолди. Унга боришга Чўл бўрисини ҳам, гарчи унинг сира-сира иштиёқи бўлмаса-да, аранг кўндиришга муваффақ бўлдим. Маърузани тинглашга бирга бордик, ёнма-ён ўтирдик. Нотик минбарга чиқиб, сўз бошлаши биланоқ, уни пайғамбардек кутиб олган баъзи бир тингловчиларнинг ҳафсаласи пир бўлди, нега десангиз, у олифтанамо, кеккайган қуруқ савлат эди. Сўзини бошларкан, у тингловчиларга тилёғламалик қилиб, кўпчилик бўлиб келишгани учун миннатдорчилик изҳор қилди. Шунда Чўл бўриси менга бир қараб қўйди. Бу нигоҳда нотикнинг сўзлари-ю, унинг бутун шахсияти устидан кескин танқид зоҳир эди. О, бу шунақанги эсдан чиқмайдиган, қўрқинчли нигоҳ эдики, унинг мазмун-моҳияти ҳақида бутун бир китоб ёзса бўларди! Нигоҳ ўзининг асосли, нозик кинояси билан нафақат нотикнинг ўзинигина танқид қилар, балки бу машҳур одамни ер билан битта қилиб ташларди, бироқ бу ҳали ҳолва эди. Унинг қарашида киноядан кўра кўпроқ изтироб, ҳаттоки чексиз қайғу-алам мужассам эди; сокин, бир қадар эҳтиёткорона, бир қадар шаклланган ва одат тусига кирган тушқунлик мазмун-моҳияти эди бу нигоҳнинг. Ана шу тушқунлик, умидсизлик нафақат ўзига бино қўйган нотикни, унинг бир оз такаббуруна маърузасини, шу лаҳзадаги вазиятни, тингловчиларнинг кутган нарсаси ва кайфиятини ёритиб берарди. Йўқ, Чўл бўрисининг бу нигоҳи бутун давримизни, бутун инсоний ғимир-ғимир тадорик-ҳаракатларни, бутун амалпарастлик — мансабпарастликларни, бутун шухратпарастлигу ўзига бино қўйган, саёз, қуруқ зарофатнинг юзаки ўйинларини нур янглиғ ёритиб, тилка-пора қилганди —

Ҳессега ҳос роман тафаккури шаклланганини, Достоевский қаҳрамонларини ижтимоий муҳитга, одамларга бўлган зиддиятли жамиятда юз бераётган инқироз сабабли эканини, Ҳессе қаҳрамонлари хоҳиш-иродаси, шахс таназзули эса аслида инсон табиатидан келиб чиқишини, иккала ҳолда ҳам бу жараён инсон шахсига нисбатан зулм эканлигини англаймиз. Демак, Достоевский қаҳрамонларининг шахсига етказиладиган зулмда ижтимоий муҳит, жамият сабаби бўлса, Ҳессе қаҳрамонларига ботинан ва зоҳиран етказиладиган зулмда шахснинг ўзи, ўз маънавий олами айбдор. Эътироф этиш керакки, айнан Ҳессе талқин қилган мешчанлик, икки “мен”лик XX аср кишилик жамияти учун типик ҳолдир. Ҳессе “Чўл бўриси” романида фарб воқелигини талқин этган бўлса, советлар тасарруфидаги ҳудудларда мешчанликнинг турли хил шакллари юзага келди.

Жаҳонга юз тутаётган ўзбек романчилигини жаҳон романчилигининг илғор анъаналари билан муқоясалар эканмиз, ўзбек романларида ҳам илғор романчилик мактабларининг бадий услубларига хос бадий майллар шаклланаётганини кўрамиз.

Инсон руҳида ёвузликнинг ниш уриши ва унинг фожей оқибатлари ўзбек романнависи Ш.Бўтаевнинг “Қўрғонланган ой” романида ҳам талқин этилган. “Қўрғонланган ой” романининг бадий-эстетик аҳамияти шундаки, ёзувчи романга хос тафаккурни полифоник талқин услубида очиб беради.

Роман қаҳрамони Муртазо онгида ижтимоий ҳуқуқсизлик таъсирида туғилган андишани енгил ниёти бора-бора унинг қалбида “ҳаммадан зўр бўлиш”дек ёвуз гоёсига айланади, бора-бора бу гоёга у тобе бўлиб қолади. Бу ёвузликнинг биринчи кўриниши, биринчи овози эди. Унинг мудҳиш фожиалари бирин-кетин буй кўрсата борар экан, ҳалол, пок йигит Муртазо ҳеч иккиланмай зинога, ўғрилиққа, манманликка, мансабини суиистёмол қилишга, ўч олишга мойил бўла беради. Гоё қулига айланган Муртазо тобора нафс исканжасига тушади.

эҳ, афсуски, бу нигоҳ замонамизнинг, маънавиятимизнинг, маданиятимизнинг камчиликлари-ю умидсизликларидан кўра ҳам янада чуқурроқ, янада қамровлироқ эди. У — бутун башариятнинг юрак-юрагига етиб борганди... У биргина сониянинг ўзидаёқ бир мутафаккирнинг, қолаверса, донишманднинг инсон ҳаётининг кадр-қиммати ва умуман маъноси хусусидаги бутун шубҳа ва гумонларини очиқ-ойдин ифодалаб бера олди. Бу нигоҳ: “Кўрдингми, биз ана шунақа маймунлармиз! Билиб қўй, одамзод ана шунақа!” дерди ва шу лаҳзада барча шон-шухрат, ақл-идрок, унинг эришган барча ютуқ ва муваффақиятлари, юксакликка эришиш йўлидаги барча ҳаракат ва уринишлари, Инсонга хос бўлган улғуворлигу бардавомлилик ўпирилиб қулади ва буларнинг барчаси майнавозчиликдан ўзга нарса эмаслиги аён бўлиб қолди!

Бу билан мен, ўз режим ва истак-хоҳишимга зид равишда анча илгарилаб кетдим — Ҳаллер ҳақидаги бутун мазмун ва моҳиятни айтиб бўлдим, ҳисоб. Ҳолбуки, менинг ниятим, унинг суратини аста-секин, ҳикояма-ҳикоя тасвирлаш, қиёфасини босқичма-босқич очиб бериш эди. Шундай бўлгандан кейин энди Ҳаллернинг сирли “ғайриоддийлиги” ҳақида яна гапириб, батафсил тўхталиб ўтиришим ортиқча, инчунин камини мана шу ғайриоддийликнинг, мана шу фавқулодда ва даҳшатли узлатнинг сабаб ва маъносини аста-аста аңлаб, тушуниб етганман. Менимча шундай бўлгани маъқул, чунки ўзим имкон қадар парда ортида туриб, воқеани зимдан кузатмоқчиман. Мен ўз фикрларимни тикиштирмоқчи ёки ҳикоянавислик ё бўлмасам руҳшунослик қилмоқчи эмасман, балки фақатгина бир гувоҳ сифатида Чўл бўриси ҳақидаги қўлёзмаларни қолдирган ўзига хос, ғалати бир инсоннинг суратига баҳоли-қудрат чизгилар чизмоқчиман, холос.

Ўшанда у холамниқига ойнаванд эшикдан илк бор кириб келганди. Бошини қушларга ўхшаб чўзиб, уйдан таралаётган муаттар ҳидни мақтагандаёқ, бу одамдаги ажиб бир жиҳат кўзга ташлангандики, бу нарса ўз навбатида менда қандайдир норозилик, нафрат ҳиссини уйғотган эди. Мен (ва мендан фарқли равишда ҳеч қандай закий инсон бўлмаган холам ҳам худди шуни ҳис қилганди) сездимки, бу одам бетоб, қандайдир руҳий касал ёки бўшанг, иродасиз шахс ва ундан ўзимни соғлом ҳис-туйғу, сезги билан ҳикоя қилдим. Бу ҳикояланиш вақт ўтиши билан унга нисбатан ҳамдардлик ва ачиниш-ла йўғрилган хайрхоҳлик билан алмашилиб борди, чунки унинг ёл-

Бўриларнинг тап тортмай қишлоққа тушиб келиши Муртазо тажовуз қилиб келатган табиатдаги мутаносибликнинг бузилишидан огоҳлантириш эди. Ёвузлик қудратидан куч олган Муртазонинг табиатдан табиат орқали ўч олишга шайланиши ва бунинг оқибатида ўзининг фожеага учраши аслида Яратган томонидан чиқарилган ҳукм эди. Ёвузлик ғоясининг бир онгдан иккинчи онга ўтиши турланиб, тусланиб ўзига жалб этиши кўповозлик, кўпқатламлик даражасида талқин этилар экан, инсоннинг табиатига, ўзгаларга тажовузи аслида ўз ҳаётига, инсоннинг инсонга тажовузи талқин жараёнида турлича аён бўлади.

Эътироф этиш керакки, туркий халқлар ўз рамзини, яъни келиб чиқишини, бўрига боғлашган бўлса, Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг”да лашкарбошиларнинг душманга аёвсиз ва катта куч билан даҳшат солишини, сарой амалдорларини очкўз ва жоҳиллигини таъкидлашда, душманнинг тажовузкорлигини тасвирлашда бўри тимсолига мурожаат этади. Демак, бадий адабиётда бўри кўптимсоллик рамзи маъносиде қўлланилган.

Худди шундай кўптимсоллик Ҳ.Ҳессенинг “Чўл бўриси” ва Ш.Бўтаевнинг “Кўрғонланган ой” романига хос хусусиятдир.

Кўрсатиб ўтиш жонзки, ғарб мифологиясида бўри ёвузлик, тажовузкорлик тимсоли сифатида қўлланигани учун ҳам “Чўл бўриси” романида қахрамон ҳаётидаги зиддиятлар, жамиятдаги бегоналашув қахрамон ички олами билан боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Ҳарининг Ҳермина таъсирида ҳаётдан завқ ола билиши, Пабло ёрдамида эса инсоннинг моҳиятини аңлаб этиши талқин жараёнида катарсис услубида намоён бўлади. Туркий халқлар бўри тимсолини ўз рамзи деб қўлагани учун ҳам “Кўрғонланган ой”да Муртазонинг ўз рамзий яратувчисига қарши тажовузи ўз фожеаси билан яқунланади.

*Зулфия ПАРДАЕВА,
филология фанлари номзоди.*

ғиз, кимсасиз, ғариблиги ҳамда доимий равишда ич-ичидан эзилиб, азоб-ланиб юришига ўзим шахсан шоҳид бўлардим-да. Бу даврда менга унинг дарди табиатидаги қандайдир камчилик ёки қусурлар сабабли эмас, балки, аксинча, ундаги бир-бири билан уйғунлашмаган бой туғма истеъдод ва куч-қудрат туфайли намоён бўлаётганлиги бот-бот аён бўла борди. Мен Ҳаллер, Ницшенинг айрим фикрлари билан айтганда, ўзида ҳадсиз-ҳудудсиз, даҳшатли азоб-уқубатга қодирликни шакллантирган чинакам изтироб даҳоси эканлигини англаб етдим. Айни пайтда ундаги умидсизликнинг асоси, негизи дунёдан нафратланиш эмас, балки ўз-ўзидан нафратланиш эканлигини ҳам англадимки, алалхусус, у муассасалар ва шахслар ҳақида аямасдан, очиқ-ойдин, ҳаттоки уларнинг гўрига ғишт қалаб гапирган пайтида ҳам зинҳор-базинҳор ўзини истисно қилмас, биринчи ўқларни у доимо ўзига қаратар, энг аввало, ўзини-ўзи нафратланиб инкор этарди...

Шу ерда бир психологик эслатма қистириб ўтишимга тўғри келади. Гарчанд мен Чўл бўриси ҳаёти ҳақида қўп нарса билмасам-да, барибир унинг ота-онаси ва муаллимлари меҳр-оқибатли, шу билан бирга, талабчан, қаттиққўл ва ўта художўй, тақводор одамлар бўлганлигига аминман. Улар берган тарбия асоси “иродани синдириш”га қаратилганлиги маълум. Бироқ бу уриниш мазкур ўқувчида кутилган натижани бермаган; у хийла кучли, иродали, хийла мағрур ва ақли бўлган. Иродани синдириш, шахсиятни йўқ қилишга йўналтирилган сабоқлар уни ўз-ўзидан нафратланишига олиб келган. Шу тариқа у бор ҳаёти давомида ўзининг бутун таҳайюлий истеъдодини, бутун ақли-идрок, заковатини ўз-ўзига — мана шу беайб ва олижаноб вужудга қарши қаратди. Чунки бу борада у ўтакетган насроний ва ўтакетган тақводор жафокаш эдиким, қўлидан келган ҳар қандай кескирлик, ҳар қандай танқидни, ҳар қандай қаҳру ғазабни, ҳар қандай нафратни у энг аввало ўзига қарши йўналтирарди. Бошқаларга — ён-веридаги одамларга келсак, у доимо қаҳрамонона тарзда ва ўта жиддий равишда уларни чин дилдан севишга, уларга нисбатан адолатли бўлишга, уларнинг дилини оғритмасликка ҳаракат қиларди, чунки “яқин кишингни сев” деган ибора унинг вужуд-вужудига ўз-ўзига нафрат қанчалик синган бўлса, шунчалик чуқур илдиз отган эди. Шундай қилиб, унинг бутун ҳаёти, ўз-ўзингни севмай туриб, яқин кишингни ҳам сева олмаслигинга далил, қолаверса, ўз-ўзига нафрат ҳам пировард-натижада худди ўтакетган худбинлик янглиғ даҳшатли якка-ёлғизлик ва тушкунлик — умидсизликни келтириб чиқаришига яққол мисол бўлиб хизмат қиларди.

Ўрни келганда фикрларимни далиллар билан тўлдирирман. Ҳозирча эса шунини айтишим мумкинки, қисман айбоқчилигим, қисман холамнинг кузатувлари бир бўлиб, Ҳарри Ҳаллернинг турмуш тарзини аниқлашга муваффақ бўлдим. Тез орада унинг муайян бир касб билан шуғулланмаслиги, тафаккур соҳиби ва китоб шинавандаси эканлиги маълум бўлди. У ўринда туш маҳалга қадар чўзилиб ётар, уйқудан тургач, эгнида халат билан ётоқ бўлмасидан хонасига томон бир-икки қадам юриб қўярди. Хона — қўшдеразали, кенг ва ёруғ болохона, аввалги ижарачилар турган пайтдагига қараганда энди бошқачароқ кўрина бошлаганди. Деворларга суратлар, журналлардан қирқиб олинган расмлар осилар, улар тез-тез алмашилиб турарди. Жануб манзараси акс этган расм, олмон шаҳарчасининг фотосурати, афтидан, Ҳаллернинг туғилиб ўсган юрти бўлса керак, яна қандайдир ранг-баранг акварел тасвирлар ҳам осилғиқ эди. Бу тасвирларни унинг ўзи чизганлигини биз кейин билдик. Ёш, гўзал бир аёл ёки қизнинг ҳам сурати бор эди. Деворда бир муддат Сиём Буддаси осилғиқ турди, кейин унинг ўрнини Микеланжелонинг “Тун” асари эгаллади, сўнг у ҳам ғойиб бўлиб, ўрнига Маҳатма Ганди сурати илинди. Китоблар нафақат хонадаги катта китоб жавонини тўлдириб турар, балки ҳамма жойда — усталлар устида, бежирим эски ёзув усталари устида, диванда, курсилар устида, ерларда сочилиб ётарди. Китоблар орасига аллақандай қоғозчалар қистириб қўйилар, улар ҳам тез-тез ўзгариб турарди. Китоблар тобора кўпайиб борар, чунки у нафақат кутубхоналардан китоблар кўтариб келар, балки улар-

ни почта орқали ҳам тез-тез олиб турарди. Хуллас, бу хонада яшаётган одам олим бўлса керак, деган тасаввур уйғонарди. Ҳаммаёқни сигара тутуни босиб кетар, сигара қолдиқлари ва кулдонлар ҳар ерда ётар, бу манзара ҳам шу фикрга мос туларди. Бироқ китобларнинг каттагина қисми илмий мазмунда эмас, балки турли-туман халқларнинг турли замонларда яшаб, ижод этган шоир ва адибларнинг асарларидан иборат эди. У кўпинча кун бўйи чўзилиб ётадиган диван устида бир муддат ўн саккизинчи аср охирига тааллуқли бўлган “Софиянинг Мемелдан Саксонияга саёҳати” номли асарнинг қалин-қалин олги жилдини кўриш мумкин бўлди. Афтидан, у Гёте ва Жейн Паулнинг, шунингдек, Новалис, Лессинг, Якоби ва Лихтенбергнинг тўлиқ асарлар тўпламларидан кўпроқ фойдаланарди. Достоевский асарларининг бир неча жилдлари ёзиб ташланган қоғозчалар билан тўла эди. Каттароқ устал устидаги кўплаб китоблар ва асарлар ўртасида кўпинча гулдаста турар, у ерда акварел кутичаси ҳам бор эди, бироқ уни қалин чанг босиб ётарди. Унинг ёнгинасида эса кулдонлар, ва яна, яшириб нима қилдим, турли-туман шишалар ичимликлар билан муҳайё эди. Атрофи похол билан тўқилган шишада кўпинча италияликларнинг қизил шароби бўлар, уни яқин атрофдаги дўкончадан олиб келар, баъзан бургунд ва малага гулоби ҳам пайдо бўлиб қоларди. Бир гал олча ширасидан тайёрланган спиртли ичимлик шишасининг қисқа фурсат ичида анча бўшаб қолганига кўзим тушди. Шундан сўнг у охиригача ичилмасдан бир бурчакда чанг босиб қолиб кетди. Мен қилган бу айбқоқчиликларим юзасидан ўзимни ўзим оқламоқчи эмасман, балки шуни очиқ айтишим керакки, аввалига унинг маънавий-маърифий қизиқиш-у ҳавасларга тўла бўлиб кўринган, аслида эса бемаъни, беҳуда ва бесамар ўтаётган ҳаёти менда нафрат ва шубҳа уйғота бошлади. Мен нафақат ўзига тўқ, тубжойли, бир маромда ҳаёт кечирувчи, ишга ва вақтни аниқ тақсимлашга ўрганган одамман, спиртли ичимликларни умуман оғзимга олмайман, кашанда ҳам эмасман, шунинг учунми, Ҳаллернинг хонасидаги ўша турли-туман шишалар у ердаги хушманзара тўс-тўполондан ҳам кўра менга ёмон таъсир қилди.

Иши билан уйқуси қандай ўлда-жўлда бўлса, мусофирнинг ейиш-ичиши ҳам шунчалик тартибсиз эди. Баъзи кунлари у умуман ташқарига чиқмас ва нонушгага қаҳва билангина кифояланар, бошқа ҳеч нарса емасди. Холам унинг нонушта қилган жойида банан солинадиган ликобчадан бошқа ҳеч вақо тополмасди. Бироқ айрим кунлари у бинойидеккина, ҳашаматли ресторанларда, гоҳ шаҳар атрофидаги мўъжазгина қаҳвахоналарда тамадди қиларди. Соғлиғи ҳам яхши эмасди чамамда; зинадан чиқаётганида оёқларини базўр кўтариб босар, бундан ташқари уни бошқа аъзолари ҳам анча-мунча безовта қилар эди. Бир куни у менга йўл-йўлакай анча йиллардан буён овқатни яхши ҳазм қилолмаслиғи, бунинг устига, тиниқиб ухлаёлмаслиғи ҳақида гапириб берганди. Мен бунга сабаб унинг ичкилик ичиши деб билдим. Кейинчалик, мен у билан баъзан ресторанларга бирга борган пайтларимда, у майни тез, лиқ эткизиб ичиб юборишига гувоҳ бўлардим. Бироқ унинг маст бўлганини на мен, на бошқа биров ҳанузгача кўрган эмас.

У билан бўлган илк учрашувимиз сира ёдимдан чиқмайди. Биз бир-биримизни шунчаки, ижарада турадиган қўшнилари бир-бирларини қандай билса, шундай танирдик. Бир куни кечқурун ишдан уйга қайтаётган эдим. Биринчи ва иккинчи қаватлар ўртасидаги зина пиллапоёсида ўтирган жаноб Ҳаллери кўриб, ниҳоятда ажабландим. У зинапоёнинг энг юқори поғонасида ўтирарди. Мени кўриб, йўл бериш учун бир томонга энгашди. Шунда мен ундан, бирон жойингиз оғримаяптими, деб сўрадим, юқорига чиқаётган бўлсангиз, ёрдамлашай, бирга чиқайлик, дедим. Ҳаллер менга худди уйқудан ҳозир уйғонгандек қараб турарди. Сўнг аста жилмайди, у ана шу ўзига ярашган, чиройли табассуми билан юракларни эзиб юборарди. Мени ёнига ўтиришга таклиф қилди. Мен унга миннатдорчилик билдириб, бошқа бировларнинг уйлари олдида зинапоёда ўтиришга одатланмаганлигимни айтдим.

— Ҳа-я, — деди у ва яна кўпроқ жилмайди. — Гапингиз тўғри. Лекин бирпас шошмасангиз, мен сизга бу ерда нима учун бир оз ўтириб қолишимнинг сабабини тушунтириб бераман.

У шундай деб, биринчи қаватдаги бир бева аёл турадиган хонадоннинг олд майдончасига ишора қилди. Паркет қопланган майдончада зинапоя, дераза ва ойнаванд эшиклар ўртасида баланд, устига қўҳна қалай қопланган, қизил ёғочдан ишланган жавон турарди, жавон олдида — полда иккита кичкина, пастаккина поя устунчага ўрнатилган каттакон гулгувакларда ажойиб манзарали ўсимликлар — азалия ва араукария барқ уриб ўсиб ётарди. Ўсимликларнинг тоза, озодлатигидан хонадон соҳибаси уларни эринмай, меҳр билан парвариш қилаётгани шундоққина кўришиб турар, уларга қараган сайин кўз қувонарди.

— Кўряписизми, — сўзида давом этди Ҳаллер, — мана шу ўсимликлар ўсиб турган мўъжазгина олд майдонча ёнидан ўтаётганинда димоғингга анвойи, муаттар ҳидлар урилади. Шу сабабданми, бу ерда бир зум тўхтамасдан ўтиб кетолмайман. Сизларникида — холангиз хонадошида ҳам худди шундай саранжом-сарингалик, покизалик ҳукм суради. Бироқ бу ерда ҳаммаёқ шунақанги тоза, озода, ялтиратиб артилганки, чанг-ғубор деган нарсадан асар ҳам йўқ. Бу ерда доим димоғини тўлдириб нафас оламан — сиз ҳам шуни сезаяписизми? Полни ишқалаб артиш учун ишлатиладиган мумнинг, терпентин¹ мойи-ю, қизил ёғочнинг, меҳр билан ювиб артилган ўсимликлар япроқларининг ҳидлари ўзара қўшилишиб, шунақанги бир ажойиб бўй таратадики, буни меллчанларгагина хос бўлган озодалик, аниқлик, пухталикининг, бурчга садоқат-у уни виждонан адо этишликининг ёрқин намунаси деса бўлади. Бу ерда ким истиқомат қилишини билмадим-у, аммо лекин мана шу ойнаванд эшик орғида покизалик, саранжом-сарингалик, тартиблилик, бурч ва одатларга иккиланганнамо ҳамда таъсирчан берилишми, фидойиликми, худди шунга ўхшаш жаннат ҳукмрон.

Мен жим қолганимни кўриб, у сўзида давом этди:

Пичинг қилипти, деб ўйламанг тагин! Азизим, мана шу мешчанлик ва тартиблилик устидан заррача кулмоқчи эмасман. Тўғри, ўзим бу дунёда эмас, ўзга бир оламда яшайман. Эҳтимол, мана шундай араукариялар ўсиб ётган хонада бирор кун ҳам туролмасман. Лекин мен ўзим қариган, бироз ночор Чўл бўриси бўлсам ҳам, барибир онанинг фарзандиман. Менинг онам ҳам худди шундай, келиб чиқиши оддий, меллчан аёл бўлган. Гуллар ўстирган. Хонадонга, зиналарга, мебел ва дарпардаларга кўз-қулоқ бўлиб, уйда ва турмушида ҳамаша тозалик, озодалик ва тартиблилик бўлиши учун тиришиб, уннагани-уннаган эди. Терпентин ҳиди ва барқ уриб ўсиб турган араукария мана шуларни ёдимга солди. Бу ерда ўтириб, мана шу сокингина саранжом-сарингалик бўстонини томоша қиларканман, ана шундай маъноларнинг ҳали ҳам мавжудлигига қувониб кетаман.

У ўрнидан турмоқчи бўлди, бироз қийналди шекилли, ёрдамлашиб юборганига индамай рози бўлди. Мен нима дейишни билмай турардим. Афтидан, бу ғалати инсон холамга ўхшаб, мени ҳам ўзининг аллақандай сеҳри билан чулғаб, ўзига ром қилиб олгандек эди. Биз зинадан икковлон жимгина юқорига кўтарилдик. Эшик олдида етгач, у қўлида калитни ушлаб тураркан, менга яна бир бор бошдан-оёқ разм солди-да, қувноқ оҳангга деди:

— Хизматдан келяписизми дейман? Ҳа-я, бу нарса менга бутунлай қоронғу, биласиз-у, мен бир чеккада яшайдиган одамман. Аммо имоним комилки, сиз ҳам китоб ва шунга ўхшаш нарсаларга қизиқасиз. Холангиз айтгандилар, гимназияни тугаллаган экансиз, юнон тилини ҳам дурустгина биларкансиз. Бугун эрталаб денг, Новалисдан бир ҳикматли гап топиб олдим, кўрсатайми? Сиз ҳам қизиқиб қоласиз.

У шундай деб, мени хонасига бошлади. Ичкарига киришим билан димоғимга “гул” этиб тамаки ҳиди урилди. У уюм бўлиб ётган китоблар орасидан биттасини суғуриб олди-да, варақлай кетди.

— Буям яхши, жуда яхши гап, — деди у. — Эшитинг-а: “Азобланишдан

¹ Т е р п е н т и н — нинабаргли дарахтлар танасидан олинадиган қуюқ шира, елим бўлиб, унинг таркибидagi терпентин мойидан бўёқларни эритиш воситаси сифатида ва уй-жойларни тозалашда фойдаланилади (таржимон изоҳи).

фахрланиш лозим — ҳар бир азоб-уқубат бизга унвонимиз юксаклигини эслатади”. Ажойиб! Ницшедан саксон йил олдин айтилган! Бироқ бу мен сизга айгмоқчи бўлган ибора эмас — шошманг — ҳозир кўрсатаман. Демак: “Кўпчилик инсонлар ўргангунларига қадар ҳам тезроқ суза қолишни истамайдилар”. Кулгили-а? Албатта, сузишни хоҳлашмайди-да! Улар ахир сувда эмас, ерда яшаш учун туғилган-ку. Ва албатта улар ўйлашни ҳам исташмайди; улар яшаш учун яратилган, ўйлаш учун эмас! Ҳа, агар кимки нуқул ўйлайверса, тафаккурни моҳият деб билса, у албатта кўп нарсага эриша олади, бироқ шу билан бирга, ер билан сувни алиштириб юбориб, чўкиб кетиши ҳам ҳеч гапмас.

У мени ўзига жалб қилиб олган, қизиқтириб қўйганди. Шу боисданми, унинг олдида бироз ушланиб қолдим. Ўша кундан бошлаб, зинада ё кўчада учрашиб қолсак, оз-моз ҳангамаллашиб турадиган бўлдик. Аввалига у менга, худди араукария ҳақида суҳбатлашган пайтгимиздагига ўхшаб, киноя билан гапираётгандек туюлаверди. Аслида эса ундай эмасди. У араукарияга нисбатан қандай бўлса, менга ҳам худди шундай ҳурмат-эҳтиром кўрсатарди. У ўзининг ҳаддан ташқари ёлғизлиги-ю, ҳатто сувда сузиб юриши хусусида шу қадар имони комил эдики, кундалик ҳаёт ҳаракат-ташвишларига, масалан, менинг ишга аниқ, ўз вақтида бориб-келишимга кўзи тушиб қолса, ёки хизматкор оқсоч ё бўлмасам трамвай кондуктори бирор фикр-мулоҳаза билдирса ҳам, у ҳеч қандай киноя-кесатиқсиз, бундан самимий таъсирланиб, тўлқинланиб кетарди. Бошида менга унинг хожалардек беғам-беташвиш ялло қилиб юриши, нождидий эрка-тангиқлиги, гапнинг ростги, кулгили ва муболаға бўлиб туюлди. Бироқ бора-бора мен унинг ҳақиқатан ҳам бизнинг майда, мешчан дунёемизни ўзининг бўшлиқ оламидан — ёт, нотаниш, Чўл бўрисигагина хос бўлган маъводан туриб кузатиш, ҳайратланишини, севишини аста-секин билиб олдим, бу эса унга мустаҳкам ва ишончлилик, олис ва эришиб бўлмайдиган, ватан ва тинчлик рамзи бўлиб туолар эдиким, буларга, афсуски, унинг йўли айри тушган эди. У янги кўчиб келган қўшни хотин — бамаъни аёл билан ҳар гал рўпара келганида бошидан қалпогини олиб, ҳурмат-эҳтиром билан саломлашарди. Холам у билан баъзан бироз суҳбатлашган ёки унинг нарсаларидаги айрим жузъий камчиликларни, айтайлик, палтосидаги осилиб қолган тутмани кўрсатган пайтларида, у ажиб бир эътибор билан кулоқ солар, бундай пайтларда унинг хижолатдан ерга киргудек бўлиб кетганлигини сезиб олиш қийин эмасди.

Ўша, араукария ҳақидаги илк суҳбат чоғидаёқ у ўзини Чўл бўриси деб атаганди. Бу, албатта, менга ўшанда бироз ғалати туюлган эди. Шунақаям таъриф бўладими, ахир? Лекин кейинчалик мазкур иборага шунчалик кўникиб кетдимки, тез орада Чўл бўриси деган ном фикр-хаёлимда турғун бўлиб қолди ва бутунга келиб ҳам бу ҳодисани бундан бошқа бир тузукроқ, дурустроқ ном билан ифодалаб беролмасам керак. У ўз ғаласидан адашиб шаҳарга — одамлар орасига кириб қолган Чўл бўриси эди. Унинг якка-ю ёлғизлиги, ёзвойилиги, бесаранжомлиги, очунини соғиниши, кўмсаши ва беватанлигини бундан ортиқроқ ном, таъриф билан тавсифлаб бўлмасди.

Бир кун ик кечқурун симфония концертига тушгандим. Кутилмаганда уни кўриб қолдим. У менинг шундоқ яқингинамда ўтирар, бироқ мени кўрмасди. Уни анчагина кузатишга муваффақ бўлдим. Аввал Ҳенделнинг гўзал ва ажойиб мусиқаси ижро этилди, бироқ Чўл бўриси ўзи билан ўзи овора, на мусиқага, на атрофдагиларга эътибор қилар, ёлғиз ўзи, ёт, лоқайд, бироқ ўйчан, серташвиш қиёфада пасга қараб ўтирарди. Шундан кейин Фридеман Бахнинг кичик симфонияси янгради. Шу пайт унга қараб, таажжубдан қотиб қолдим: мусофирим бир неча тактдан сўнг ўзича кулимсиради, кейин хаёл уммониға фарқ бўлди шекилли, ўзи билан ўзи андармон бўлди. Мен энди мусиқа бу ёқда қолиб, унга кўпроқ эътибор бера бошладим. Чамаси, у ёқимли, оромбахш орзулар оғушида сузар, кайфи чоғ, бахтиёр ва масрур кўринарди. Бу ҳол ўн дақиқадан кўпроқ давом этди. Мусиқа ниҳоясига етгач, у ўзига келди, тўғри ўтириб олди. Бир ўрнидан турмоқчи ҳам бўлди, йўқ, яна

жойига ўтирганча мусиқа тинглай бошлади. Бу галгиси Регернинг вариациялари¹ бўлиб, кўпчиликда оғир ва зерикарли таассурот қолдирди. Уни диққат билан тинглай бошлаган Чўл бўриси ҳам энди кўлларини чўнгагига тикиб, бўшашиб қолганди. Унинг юз-кўзидаги бояга сурурдан асар ҳам қолмаган, аксинча, қовоқ-тумшуги осилган, қаримсиқ, рангпар ва домангир қиёфада эди.

Концертдан сўнг уни кўчада яна кўриб қолдим ва ортидан юрдим; у палтосига ўралиб олганича дилгир ва ҳорғин қиёфада маҳалламиз томон аста қадам ташлаб борарди. Эски модада қурилган меҳмонхона-ресторан олдида ўтаётди, тўхтади. Ҳардамҳаёллик билан соатига қаради-да, ичкарига кирди. Азбаройи қизиққанимдан мен ҳам унинг кетидан эргашдим. У мешчанларга хос устал атрофида ўтирар, бека ва официант уни эски танишлардек кутиб олишганди. Салом бериб, унинг ёнига ўтирдим. Орадан бирор соат вақт ўтди. Мен бу орада икки қадаҳ маъданли сув ичдим, у эса олдин яримта, кейин яна чорак литр қизил шароб буюрди. Унга концертга тушганимни эслатдим, бироқ у бунга жавобан лом-мим демади. Маъданли сув шишасидаги ёрликни ўқий туриб, шароб ичиш-ичмаслигимни сўраб, лутфан таклиф қилди. Ичмаслигимни эшитгач, яна ночор аҳволда қолди:

— Ҳа, тўғри қиласиз, — деди у. — Мен ҳам узоқ йиллар давомида нафсни тийиб яшаганман, кўп вақт рўза ҳам тутганман. Бироқ ҳозир яна қорамгир ва ругубатли Далв буржи остида яшайман.

Мен шунда ҳазиллашиб, унинг илми нужум — астрологияга инонишига унчалик ишонқирамаслигимни билдиргандим, у яна юракни эзадиган хушмуомалалик билан деди:

— Тўппа-тўғри, бу илмга ҳам, афсуски, ишона олмайман.

Мен у билан хайрлашиб, уйга кетдим. Бу оқшом у жуда кеч қайтди, бироқ қадам ташлаши одатдагидек эди. Ҳамишагидек дарҳол ётақолмади (хоналаримиз ёнма-ён эмасми, буни аниқ билдим) — хонасида бирор соат давомида чироқ ёниқ турди.

Яна бир бошқа оқшом ҳам эсимда қолган. Ўшанда уйда холам йўқ, ўзим ёлғиз эдим. Эшик кўнғироғи жиринглаб қолди. Очсам, остонада ёш, келишган бир хоним турарди. Жаноб Ҳаллерни сўрагач, уни таниб қолдим: хонада осиглик турган суратдаги аёл эди. Унга эшикни кўрсатдим. Бироздан сўнг уларнинг бирга зинадан пастга тушиб, бир-бирлари билан ҳазиллашиб, чақчақлашиб суҳбатлашиб бораётганликлари қулоғимга чалинди. Мен бу дарвишнинг шу қадар ёш, гўзал ва келишган маҳбубаси борлигидан таажжубга тушдим. Ва унинг ҳаёти ва ўзи ҳақидаги барча фараз, тахмин, гумонларим тушунарсиз, айқаш-уйқаш бўлиб кетди. Бироқ орадан бирор соат ўтар-ўтмас у зинани оғир қадамлар билан бир-бир босиб уйга ёлғиз, ғамгин кириб келди. Хонасида ўша оқшом тонга қадар чироқ ўчмади — бамисоли қафасга қамалган бўридек соатлаб бедор юриб чиқди.

Мен уларнинг бир-бирига бўлган муносабатлари ҳақида ҳеч нарса билмайман. Фақат бир нарсани кўшимча қилмоқчиман: мен уни ўша аёл билан яна бир бор шаҳар кўчаларидан бирида бирга бораётганида кўрдим. Улар қўл ушлашиб боришар, у ҳам бахтиёр эди, шунда мен беихтиёр, бу одамнинг ташвишли қиёфасида вақти келса қанчалар жозиба, болаларча соддалик ҳам муҳассам бўла олар экан-а, дея янада таажжубландим ва холамнинг унга бўлган хайрхоҳлигини ҳам, ўша аёлни ҳам тушунгандек бўлдим. Лекин ўша куни ҳам у уйга кечқурун бир аҳволда, маъюс ва маҳзун кириб келди; мен уни уйишиги олдида учратдим. У, гоҳи-гоҳида бўлганидек, ўша куни ҳам палтоси остида итальян шароби шишасини тутиб турарди. Ва қулбасида ярим тунгача ўша аёл билан бирга бўлди. Унга раҳмим келарди. Нақадар ночор, тушкун ва ожиз эди унинг ҳаёти!..

Бас, етар. Энди Чўл бўрисининг ўз жонига қасд қилган кишидек турмуш кечираётганлигини тасвирлаб, бу ҳақда ҳикоя қилиб ўтиришга ҳожат ҳам йўқ деб ўйлайман. Бироқ нима бўлгандаям, мен унинг кунларнинг бирида кутил-

¹ В а р и а ц и я — бир мусиқий мавзунинг айрим унсурлар — ритм-оҳанг ва уйғунлик ўзгариши натижасида юзага келган кўринишлари (*тарж.*).

маганда барча қолган қарзларини тўлаб ва хайр-маъзурни насия қилиб, шаҳ-римиздан тўсатдан ғойиб бўлганидан кейин ўз ҳаётига зомин бўлган деган фикрдан йироқман. Шундан кейин ундан ҳеч қандай хат-хабар бўлмади, фақат унинг номига бир нечта мактуб келди ва биз уларни ҳамон асраб, сақлаб келаямиз. Ундан бизникида яшаган пайтида ёзилган қўлёзмадан бошқа ҳеч вақо қолмаган. У, қўлёзмани менга қолдираётгани, уни нима қилишим менинг ихтиёримда эканлиги хусусида бир-икки сатр дастхат ҳам илова қилган.

Ҳаллернинг қўлёзмасида баён қилинган воқеа-ҳодисалар мазмун-моҳияти жиҳатидан воқеликка қанчалик тўғри келиш-келмаслигини тафтиш қилиб ўтиришни иложи йўқ эди. Шундай бўлса-да, унинг каттагина қисми ҳаёлот маҳсули эканлигига шак-шубҳам йўқ. Бироқ ана шу тўқималар атайин ўйлаб топилган уйдирмалар эмас, балки бошдан кечирилган чуқур руҳий кечинмаларни муқаррар, рўй берган воқеалар либосида маънодор, жонли ва ифодали тасвирлашга бўлган уриниш эди. Ҳаллернинг қўлёзмасидаги қисман хаёлий кечинмалар унинг бизникида яшаган даврдан ҳикоя қиладики, уларнинг замирида, шубҳасиз, воқелик мужассамдир. Уша даврда мижозимизнинг рафтори ва юриш-туриши ўзгариб қолган, кўпинча уйда бўлмас, баъзан кечалари ҳам келмай қолар, китоблари ҳам муғлақо қўл теккизилмай турарди. Уни гоҳо учратган пайтларимда у ниҳоятда жўшқин ва ёшариб кетгандек, баъзан ҳатто хурсанд кўринарди. Шундан сўнг ундаги оғир руҳий сиқилиш ҳолатини кузатишга ҳам тўғри келди. У бир неча кун ўрнидан қўзғалмай, туз тотмасдан ётиб қолди. Уша кунлари яна пайдо бўлиб қолган маҳбубаси билан бугун ўрни бошларига кўтариб, қаттиқ даҳанаки жанг ҳам бўлиб ўтди. Бунинг учун Ҳаллер эртасига холамдан кечирим сўраган.

Йўқ, у ўз жонига қасд қилмаган. Бунга имоним комил. У ҳамон яшаб юрибди. Аллақерларда, аллақайси бегоналарнинг уйларидаги зиналардан ҳориб-тўзиб чиқиб-тушиб юргандир, ялпиратиб артилган паркет полларга, меҳр билан парварин қилинаётган арауқарияларга суқланиб боқаётгандир, кундузлари кутубхоналарда китоб титиб, тунларни ресторанларда ўтказётгандир, ижара уйларидаги диванларда ётиб юргандир, эҳтимол. Ким билсин, дераза олдида туриб, кенг оламни, одамлар ҳаётини кузатаётгандир, бунда ўзини ортиқча сезса-да, ўз жонига жабр қилмаётгандир. Инчунин, ундаги ўз-ўзига ишонч уни бу азобни, бу машъум изтиробни умрининг поёнига қадар бошдан кечиришга ундайди. Мен уни бот-бот эслаб тураман. У менинг ҳаётимни енгиллаштирмади, балки аксинча, на вужудимдаги куч-қудратни ўстирди, на дилимдаги шодонликни бисёр этди! Лекин мен у эмасман, ва унга ўхшаб яшай олмайман, балки ўзимнинг майда ва мешчанларга хос, бироқ бадастр ва бурчга тўла турмуш тарзим бор. Шундай қилиб десангиз, биз — холам иккаламиз уни хотиржамлик ва дўст-биродарлик туйғулари билан эста оламиз. Мендан кўра ҳам холам унинг ҳақида кўпроқ билади, бироқ буни хайрхоҳ қалбида пинҳон тутайди.

Ҳаллернинг эсдаликларига келсак, уларни ғалати, ғаройиб, антиқа, қисман алам-изтиробли таассуруғлар, қисман гўзал ва мазмундор, серфикр хаёлий асар ҳам дейиш мумкин. Очиғини айтишим керак, борди-ю бу варақлар қўлимга тасодифан тушиб қолганида ёки уларнинг муаллифи менга нотаниш бўлганда эди, мен уларни аччиқ устида ташлаб юборган бўлардим. Лекин Ҳаллер билан бўлган танишлигимиз туфайли уларни қисман тушунишимга ва маъқуллашимга имкон туғилди. Агар мен бу эсдаликларда фақатгина ёлғиз бир бечора руҳий бемор одамнинг ғайритабиий хаёлий уйдирмаларинигина кўрганимда эди, уларни бошқаларга ҳавола этишдан ўзимни тийган бўлардим. Бироқ мен уларда кўпроқ нарсани — маълум бир даврга хос хужжатни кўраятман, десам муболага бўлмайди, чунки Ҳаллернинг руҳий хасталиги — буни мен бугун аниқ биламан — танҳо бир шахсгагина хос бўлган эмас, балки муайян бир даврнинг, замоннинг дардидир. У ўша, Ҳаллер мансуб бўлган авлоднинг асаб хасталигидирким, унга ҳеч қачон нимжон, кучсиз ва норасо

шахслар эмас, балки кучпилар, энг ақлли, қобилиятлиларгина чалинган кўри-нади.

Мазкур хотиралар — улар замирида воқелик қанчалик кўп ё оз бўлмасин, барибир — катта бир давр хасталигини четлаб ўтиш ва бўяб-бежаш орқали эмас, балки шу хасталикнинг ўзини тасвир мавзуга айлантириш йўли билан бартараф этишга бўлган уринишдир. Улар, айнан, дўзах бўйлаб, ғамгин руҳий оламнинг тартибсизликлари узра дам қўрқув, дам жасорат билан қўйилган қадамларга ўхшайди; бу ҳаракатлар замирида шу дўхазни босиб ўтиш, тартибсизликларга зарба бериш ва азоб-мусибатни охирига қадар тортиш ис-таги ётади.

Ҳаллернинг бир гапи шуни англаб-тушуниб етишимга калит бўлиб хизмат қилди. Бир куни у билан ўрта асрдаги ваҳшийликлар тўғрисида суҳбатлашиб ўтиргандик, шундай деб қолди:

— Бу ваҳшийликлар аслида ҳеч гап эмас. Биласизми, ўрта аср одами бугунги ҳаётимизнинг бутун услубидан ваҳшиёна, даҳшатли ва варварларча деб эмас, балки бундан бутунлай бошқачароқ нафратланган бўларди! Ҳар бир давр, ҳар бир маданият, ҳар бир урф-одат ва анъана ўз услубига, унгагина тегиш-ли бўлган оғир ва енгилликларга эга. Маълум бир азоб-укубатларни табиий, шундай бўлиши керак деб ҳисоблайди, маълум бир кулфат-мусибатларни сабр-чидам билан қабул қилади. Одамзоднинг ҳаёти икки замон, икки давр, икки маданият ва динлар бир-бири билан тўғри келиб қолгандагина ҳақиқий азоб-га, дўзахга айланади. Антик давр одами, агар ўрта асрда яшашига тўғри кел-ганда борми, бизнинг тамаддунимизга тушиб қолган ёввойи қандай бўгилса, у ҳам шундай аянчли тарзда бўгилган бўларди. Шундай замонлар бўладики, бутун бир авлод икки давр, икки ҳаёт услуби орасига тушиб қолади, нати-жада унинг ҳар қандай табиийлиги, ҳар бир урф-одати, хотиржамлиги ва бегуноҳлиги изсиз йўқолади. Албатта, буни ҳар ким ҳам бирдек ҳис қилавер-майди. Ницшедек инсон бугунгидек кулфатни бир авлод умридан зиёд ол-дипроқ бошидан кечирган — у ёлғиз ва тушуниб-тушунмай бошидан кечир-ган нарсани бугунги кунда минглаб кишилар ўз бошидан кечирмоқдалар.

Эсдаликларни ўқиётганимда бу сўзларни тез-тез эслашимга тўғри келди. Ҳаллер ана шундай икки давр орасига тушиб қолган, барча хотиржамлиг-у гуноҳсизлигидан мосуво бўлган инсонлар сирасига киради. Унинг қисмати шах-сий изтиробларидан ҳам кўра инсон ҳаётининг барча шубҳа ва гумонларини ўз бошидан кечиришдан иборат эди.

Унинг эсдаликларининг биз учун аҳамиятли туюлган тарафи ҳам шунда бўлса керак, деб ўйлайман, шунинг учун ҳам уларни сизга ҳавола этишга қарор қилдим. Қолаверса, мен уларни оқламоқчи ё қораламоқчи ё бўлмасам улар устидан ҳукм чиқармоқчи ҳам эмасман, бу энди ҳар бир ўқувчининг ўз виждонига ҳавола!

ҲАРРИ ҲАЛЛЕР ЭСДАЛИКЛАРИ

(Фақат жиннилар учун)

Кунни шундай, бошқа кунлар қандай ўтса, шундай, тинч, сокин, ёқим-ли, ўзимнинг жўн ва журъатсиз турмуш тарзимга мос равишда ўтказдим; бир неча соат эски китобларни титкилаб ўғирдим, икки соат давомида у ер-бу ерим оғриб чиқди, бу ҳолат ёши ўтган одамларда учраб туради, сўнг дори ичдим. Оғриқлар биров тўхтагандек бўлди, бундан хурсанд бўлиб, иссиққина роҳатбахш сувда чўмилиб чиқдим. Уч маҳал почта келди. Барча керак-нокерак хат ва китобларни кўздан кечирдим, нафас олиш машқларини бажардим. Фикр-лаш машқларини эса бошқа кунга қолдирдим. Бир соат очиқ ҳавода сайр қилдим. Сайр пайтида осмондаги патсимон чўзилган юпқа булутчаларнинг қиммат-баҳо сурат янглиғ ажойиб манзарасини томоша қилдим. Бу манзарани куза-тиш кўҳна китобларни ўқишдек мароқли, илиққина сувда чўмилишдек ёқим-ли, хузурбахш эди, бироқ барибир бу кунни ажойиб, омадли ва қувончли деб бўлмасди, балки у мен учун ўзим анчадан бери кўникиб қолган одатда-

ги: ёши ўтиб қолган, домангир бир хожанинг ўртамиёна, чидаса бўладиган, бир нави, бефарқ кунларидан бири эди. Бу кунлар у қадар азоб-уқубатлар, ўта ғам-ташвиш ва тушқунликлардан холи бўларди, шу билан бирга, бундай кунларда Адалберт Штифтернинг қилганини қилиб, соқол олаётди, ўз жонингга қасд қилиб қўя қолиш пайти келмадимикан деган саволни ҳаяжонланмасдан ва кўрқмасдан яхшилаб ўйлаб, мулоҳаза қилиб кўришга ҳам фурсат топарди, киши.

Кимки агар бошқа — машъум, подагра¹ хуруж қилган ёки ундан ҳам ёмонроқ, кўз билан қулоқнинг ҳаракатини роҳатдан азобга айлантирадиган бош оғриғи ёки руҳсизлик, ботиний бўшлиқ ва тушқунликдан иборат беҳузур кунларни — бундай кунларда эса сиз билан бизга вайрон қилинган ва бу тун шираси ҳиссадорлик жамиятлари томонидан сўриб олинган еру кўк, тоқат қилиб бўлмайдиган, фақат ўзини ўйлайдиган сохта ва қуруқ инсоният олами ва маданият деб аталадиган бир нимарса бозордагидек ялт-юлт қилиб, кустирадиган доридек ҳар қадамда ишшайиб учраб туради — кимки бундай дўзахона кунларни бошидан кечирган бўлса, бугунгидек ўртача, мўътадил ва ярим-ёрти кунлардан албатта, жуда мамнун бўлади, ва илиққина печка ёнида ўтирволиб, тонги рўзномаларни ўқийди ва бугун ҳам ҳар қалай уруш-пуруш бошланмаганини, бошқа янги диктатура ўрнатилмаганини, сиёсат ва иқтисодиётда бошқа ўтакетган разолат, палидлик фош этилмаганини билиб олади ва шукроналик билан қотиб қолган ижод ва илҳом созини қўлига олиб, уни ўртамиёна, бир нави пардаларда шодон созлай бошлайдики, у билан ўзининг сокин, майин, ёқимли, табиатдан бироз сармаст мамнуликнинг ярим-ёрти Худосини зериктириб юборади, ҳамда мана шу зериктириш, мана шу раҳматта лойиқ шодонликнинг маънос ва тушқун кайфияти узра икковлон — зерикканидан мудраётган ярим-ёрти Худо ва сочита оқ оралаган, паст, бўғиқ, хира овоз билан илоҳий қўшиқ куйлаётган ярим-ёрти Инсон бир-бирларига худди эгизаклардек қараб туришади.

Мана шундай мамнуният, дарднинг билиниб-билинмаслиги, ёш ўтинқираб қолган бир пайтда, чидаса бўладиган бир нави кунларни кўрганингга ҳам кўнгли кўтарилади, бундай кунларда дардни ҳам, қувончни ҳам сезмайсан, ҳаммаси ими-жимиди, билинар-билинмас, оҳиста, бамисоли оёқ учиди юргандек. Фақат ёмон тарафи шуки, мен мана шу қониқлиш, мамнуният билан сира ҳам чиқиша олмайман-да, бир оз вақт ўтгандан сўнг у кўзимга балодек кўрина бошлайди, тоқат қилиб бўлмас даражада кўнглини айнитади ва мен буткул тушқун кайфиятда бошқа бир маъволарга — мумкин қалар қувонч — шодлик йўлларида, зарур бўлса, дард, ғам, изтироб йўлларида бўлса ҳам қочиб кетишимга тўғри келади. Агар мен бироз муддат қувончсиз ё ғамсиз қолсам ва мана шундай ўрмиёна кунлар ҳавосидан баҳраманд бўлсам, ана шундан сўнг менинг болаларча вужудимда шунақанги бетайин, ҳавойи, тушуниб бўлмайдиган оғриқ-азоб пайдо бўладики, бунга чидай олмай замг боса бошлаган шукроналик созимни мудраётган ярим-ёрти Худонинг мамнун башарасига қараб улоқтираман, бутун аъзойи-баданимни эса мана шу ёқимли ҳарорат, муҳит эмас, балки иблисона бир азоб-уқубат эгаллаб олади. Ана шундан сўнг вужудимда кучли ҳис-туйғуларга, шов-шувларга ёввойи бир ҳирс, мана шу вазмин, текис, мўътадил ва бичилган ҳаётга нисбатан қаҳр-ғазаб кўзголади ва шу дамда бирон нарсани, универсал дўконними, ё катта бир бутхонаними, ё ўзимни ўзим уриб, синдириб, майдалаб ташлагим, мусибат келтирувчи тентакликлар қилгим, одамлар сажда қиладиган бут, санамлардан бир нечтасининг риёкорлигини очиб ташлагим, исёнкор мактаб болаларидан бир қанчасига ўзлари орзиқиб кутган Ҳамбургга йўл чипталари олиб бергим, ёш қизни йўлдан ургим ёки мешчанлар олами тартиботлари вакилларида баъзи бирларининг каллаларини тескари бураб қўйгим келади, чунки мен ҳаммасидан ҳам кўра мана шу мамнулик, мана шу соғломлик, шинам-қулайликни, фуқаронинг парвариш қилинган некбинлигини, мўътадиллик, ўртамиёналикнинг мана шу семириб кетган зот-зурриётларини ёмон кўрардим, улардан нафратланардим ва уларни лаънатлардим.

¹ П о д а г р а — бўғинларни зирқиратиб оғритадиган касаллик (тарж.).

Шундай қилиб десангиз, мен мана шу жўн, ўртамиёна кунни қоронғи тушай деганда шу алфозда, мана шундай кайфиятда кеч қилдим. Мен кунни бирор дарддан азоб чекаётган одам сифатида ёқимли тарзда, яъни ўринда ёт-волиб иситгич кўйиб эмас, балки кундалик ишимдан қоникмай, кўнглим айниб ўтказдим — кийиндим-да, палтога ўралиб олиб, қоронғуда, туманда шаҳарга отландим. Мақсадим — “Пўлат дубулга” меҳмонхонасига бориб, ичувчилар тили билан айтганда “бир қултум май” ичиш эди.

Шундай қилиб, болохонадан — ётоғимдан зина билан пастга тушдим. Бу зиналарни энди кўяверасиз, улардан — ёғ тушса ялагудек тозалаб-артилган, саранжом-саришпали, ўта баодоб, бироқ менга бегона мешчанларнинг уч оилага мўлжалланган уйи зиналаридан юқорига кўтарилиш шунақаям оғирки... Бу қандай бўлади, билмадим-у, аммо-лекин мен — майда мешчанлар оламини ўлгудек ёмон кўрувчи беватан, ёлғиз Чўл бўриси ҳар доимо уларнинг орасидаги одамгарчилиги бор инсонларнинг уйларида яшаб келаман, бу менинг эски инжиқлигим. Мен на саройларда, на пролетарларнинг уйларида яшаб ўрганмаганман, балки айнан мана шу майда мешчанларнинг ўта тартибли, бекам-кўст ва ўта зерикарли хонадонларида яшаб келаман, бу уйлардан бироз терпентин ва бироз совун ҳиди анқиб туради, иннайкейин десангиз, эшикни тарақлатиб ёпишгайм, ифлос пойафзал билан кириб келишгайм кўрқади, одам. Мен мана шундай муҳитни, шубҳасиз, болагимдан яхши кўраман ва мендаги очун соғинчи, ватанни кўмсанш ҳисси иложсизликдан мени ҳамон мана шу эски, аҳмоқона йўллардан юришга ундайди. Қолаверса, менинг ҳаётим, ёлғизликдан иборат, тошбағир, оғули, ўта ва ўта бетартиб ҳаётим кечаётган, манави хонадондаги муҳитнинг тескариси бўлган қарама-қаршиликларга ҳам кўнгил қўйганман. Мен зинада туриб, мана шу сукунатни, тартиб, саранжом-саришпалик, тозалик, одоб ва беозорлик ҳавосидан баҳраманд бўлишни жуда ёқтираман, чунки шунда мендаги мешчанликка бўлган нафрат аллақандай меҳр-шафқат туйғуси билан алмашинади ва мен остонадан хонамга кириб бораман. Хонага — китоблар уюми орасида ситара қолдиқлари ётган, вино пишалари турган, ҳамма нарса бетартиб, ташландик ва қаровсиз бўлган, ҳамма нарса — китоблар, қўлёзмалар, фикрлар ҳам ёлғиз бир кимсанинг гурбати, одам бўлиш қийинлиги-ю, маъносиз бўлиб қолган ҳаётга янгича маъно бахш этишга бўлган зўр иштиёқ билан суғорилган хонага кириб боришим биланоқ буларнинг барчаси барҳам топади.

Мана, араукария ёнидаман. Уйнинг биринчи қаватидаги зинапоя бир хонадон олдидаги майдонга олиб чиқади. Бу ерда бошқа жойлардагига қараганда ақл бовар қилмайдиган орасталик ҳукм суларди, бир сўз билан айтганда, саранжом-саришпалик маскани эди бу ер. Паркет қопланган пол ёғ томса ялагудек, оёқ босгани ҳайиқасан, киши. Пол устида иккита нафис, нозик, бежирим курсича бўлиб, уларнинг ҳар бирида биттадан каттакан гултувак. Гултувакларнинг бирида азалия барқ уриб ўсиб ётибди. Иккинчисида эса — салобатли, соғлом, текис, тўғри ўсган болалар дарахти — араукария. Унинг охириги шохидаги игнабарг ҳам ҳафсала билан ювиб-артилганидан яшнаб турарди. Баъзан, мени ҳеч ким кузатмаётган пайтларда, мана шу масканга келиб, зина пиллапоясига ўтириб оламан-да, араукарияга қараб ўтирган кўйи бироз тин оламан. Мана шу тартиб, саранжом-саришпалик боғ-бўстонида завқланиб ўтирарканман, у бутун вужуд-вужудимга аллақандай таъсир ўтказгандек бўлаверади. Уйлайманки, мана шу майдон узра, араукариянинг табаррук сояси остида хонадон бор — унда яшнаб турган қизил ёғочга кўзингиз тушади. Бу хонадонда одоб, хушхулқ, тансиҳатлик, эрта туриш, бурчни адо этиш, оилавий байрамлар-у, яқшанба кунлари ибодатхонага қатнаш ва эрта ётишдан иборат турмуш тарзи мужассам десам, янглишмаган бўламан.

Ўзимни чаққон ҳис қилиб, тор кўча бўйлаб, сернам асфальт устида чоғиб кета бошладим. Кўча чироқларининг хира нурлари рутубатли ҳавода намиққан ер бетини аранг ёритарди. Шу дамда ўспиринлик йилларим эсимга тушиб кетди — ўша бўз бола пайтларимда мана шунақанги қоронғу, хира, рутубатли куз-қиш оқшомларини нақадар яхши кўрардим. Ярим кечалари палтога ўралволиб, ёмғир-у бўронларга қарамасдан кимсасиз, хувиллаган табиат қўйни-

да ёлғиз, бироқ танҳолик ва дилгирлик кайфиятидан сармаст ҳолатда югуриб кетаверардим ва ўша лаҳзаларда миямга қуйилиб келган шеърӣ сатрларни ётоғимга қайтгач, каравот четида ўтириб, қоғозга тушириб қўярдим.

Мана энди, ўша кунлар ҳам ўтиб кетди, ўша қадаҳлар ҳам сипқориб бўлинди ва энди улар менга деб бошқа ҳеч тўлатилмайди. Бунга афсусланиб бўладими? Асло. Афсусланишниги сираям ҳожати йўқ. Ўтган ишга саловат, унга ҳеч бир афсус-надомат чекиш керак эмас. Фақат, мана шу ҳозирги ва бутунги кунимга, менга на ҳадялар ва на руҳий изтироблар келтирган, бой берилган беҳисоб соатлар-у кунларимга ачинардим, холос. Лекин худога шукрки, ора-сира менга руҳий азоблар, ҳадялар тортиқ қилган, мен гумроҳни тўсиқлар оша олиб ўтиб, ҳаётнинг қайнаган кучоғига қайтарган онлар ҳам, кунлар ҳам бўлганди. Мен шу дамда ана шундай онларни эшлашга зўр бериб уринаман. Эсимда, концертга тушгандим ўшанда. Аввал ажойиб бир кўҳна мусиқа ижро этилди. Сўнг ёғочдан ишланган, пуфлаб чалинадиган мусиқа асбоблари ижрочилари фортепьяно куйини чала бошладилар. Худди шу куйнинг иккала такти ўртасида тўсатдан кўз олдимда у дунё эшиги очилса денг... Мен осмону фалакка чиқиб, Аллоҳ таоло ҳузурида пайдо бўлдим. Бутун вужудимни роҳатбахш азоб эгаллади, энди ўзимни дунёдаги ҳеч бир нарсадан ҳимоя қилмас, дунёдаги ҳеч бир нарсадан кўрқмасдим. Ҳамма нарсга рози эдим, вужудимни, инон-ихтиёримни буткул топшириб бўлгандим. Бу нарса узоқ чўзилмади, чорак соатча давом этди, чамамда. Бироқ бу воқеа ўша куни оқшом тушимда яна такрорланди. Ўшандан кейин онда-сонда такрорланиб турди. Аниқ эсимда қолган. Олгинранг, жуда гўзал, беназир бир из ҳаётим узра сирли чакнаб, бора-бора пастлай бошлади. Қарасам, уни чанг ва ахлат босиб ётибди, сўнг яна тилларанг учкунлар ёруғида пайдо бўлди, энди у сира ғойиб бўлмайдигандек туюларди. Бироқ кўп ўтмай, из пастга шўнғиб, яна кўздан йўқолди. Бир куни кечаси ухламай ётгандим, тўсатдан шеър айта бошладим. Шунақанги гўзал, шунақанги ажиб шеърларки, уларни ёзиб қўймоқчи бўлдим. Эргалаб туриб, сира эслолмадим — шу тариқа улар эски косадаги тошёнғокдек ичимда қолиб кетаверди. Бошқа сафар бир шоир асарларини ўқиётганимда, Декарт, Паскал фикрларини мушоҳада қилаётганимда шундай бўлди. Яна бир гал, ўшанда маҳбубам билан бирга эдим, ўша олгиндек товланадиган из чарақлаб, осмону кўкка ўрлади. Эҳ, бу илоҳий изни бизнинг шу ҳаётимиздан, шу қадар мамнун, ўта мешчан, ўта руҳсиз замонамиздан, манови архитектуралар, дўконлар орасидан, бу сиёсат, бу одамлар орасидан топиш жуда-жуда қийин!.. Бу дунёнинг мурод-мақсадларига тушунолмасам, қувончларига шерик бўлолмасам, мен Чул бӯриси бўлмай, мен ночор зоҳид бўлмай, яна ким бўлсин ахир?! Мен на театрда ва на кинода узоқ қола оламан, на рўзнома, на бир замонавий китоб ўқий оламан. Мен тушунолмайман, одамлар бу тикилинч темир йўлларда ва меҳмонхоналарда, оғир, бўғиқ мусиқа янграётган қаҳвахоналарда, ҳашаматли шаҳарларнинг бар ва варьетеларида¹ излаётган қувонч ва шодлик нима ўзи у? Жаҳон кўргазмаларидаги, карнавал сайил-томшаларидаги, билимга чанқоқ кишиларнинг маърузаларидаги, катта спорт майдончаларидаги менинг ўзим ҳам эриша олсам бўладиган ва минглаб одамлар ўзларини ўтга-чўққа уриб, бир-бирлари билан таланиб-тортишадиган бу қувончларнинг барчасини мен сира-сира тушунолмайман. Ва аксинча, мен учун онда-сонда содир бўладиган қувончли дамлардаги ҳузур-ҳаловат, лаззат, завқ-шавқ ва кўтаринкилик ҳисобланган нарсани дунё жуда бўлмаса шеърӣдан, шеърӣ асарлардан излайди, ҳаётда эса буларнинг барчасини жинилик деб ҳисоблайди. Агар ҳақиқатан ҳам бу дунё ҳақ бўлса, қаҳвахоналардаги бу мусиқа, бу оммавий кайф-сафолар, бу амриқоликлар, озгина нарсга қаноатланадиган мамнун одамлар ҳақ бўладиган бўлса, унда мен ноҳақ эканман, унда мен жинни эканман, унда мен ўзимни ўзим атагандек ҳақиқатан ҳам Чул бӯриси — ўзи учун ёт, бегона ва тушунарсиз оламга кириб қолган, адашган, ўзининг ватанини, муҳитини ва емишини топа олмаётган йиртқиш эканман...

¹ В а р ь е т е — енгил жанрли эстрада театри (тарж.).

Мана шу ўзим кўникиб қолган ўй-хаёллар билан банд бўлиб, шаҳарнинг энг сокин ва энг кўҳна гузарларидан бири бўйлаб, нам кўчадан чоғиб кета-вердим. Рўпарамда, тор кўчанинг нариги тарафида, қоронғулик қаърида мен ўзим илгаритдан томоша қилиб ўтадиган эски, кулранг тошдевор кўринди. У ҳалиям ўша эски жойида — кичкина черков билан эски касалхона ўртасида, мунгайиб турарди. Кундузлари тошдевор жойлашган нотекис майдонга қараб, бироз тин олардим, чунки бундай тинч, сокин, хилват жойлар шаҳар ичка-рисида анқонинг уруғи эди, боз устига ҳар ярим квадрат метр жойда бир дўкон, қандайдир адвокат, ихтирочи, дўхтир, сартарош ёки товукларнинг кўзини даволовчининг ишхоналари мана-мен деб олдиндан чиқиб турарди. Мана ҳозир ҳам эски девор сокин уйқуда эди, бироқ унда нимадир ўзгаргандек кўринди, ҳа, девор ўртасида учли гумбазли чиройли, ажойиб пештоқ пайдо бўлибди. Тушунмай қолдим, бу пештоқ илгариям бормиди ёки янги ўрнатилдимикан? Шубҳасиз у эски, кўҳна кўринарди; афтидан, қорамтир ёғоч эшикли бу дарвозадан қачонлардир сокин монастир ҳовлисига кириб-чиқилган. Монастир аллақачон йўқ бўлиб кетган бўлса-да, дарвоза ҳамон жойида эди, эҳтимол уни юз марта лаб кўргангандирман, шундай бўлса-да, эътибор бермаган бўлишим мумкин, балки у янгидан бўялгандир, шунинг учун кўзга ташлангандир, ким билади. Мен тўхтадим, у тарафга ўтмасдан, йўлақда туриб, чунки ёмғирда ер бўшаб, лой бўлиб кетган эди, диққат билан разм солдим. Ҳаммаёқ қоп-қоронғу, кўзим иллагани шу бўлдики, дарвоза атрофида гулчамбарми ё бўлмасам ола-була баргакми, шунга ўхшаш нимадир ўрнатилгандек туюлди. Астойдил тикилиб қарагандим, пештоқ устида бир лавҳа оқариб кўринди, чамамда, унда бир нима ёзилгандек эди. Кўзларимни каттароқ очдим, ниҳоят лой ва кўлмакларга қарамасдан нариги томонга ўтдим. Шунда пештоқ устида, деворнинг кулранг-кўк тусдаги устки қисмида хира бир нуқтага кўзим тушди. Нуқта устида ранг-баранг ҳарфлар пайдо бўлар, ҳаракатланар ва тездан ғойиб бўларди. Ана холос, ўйладим ўзимча, келиб-келиб энди шу эски, беозор деворни ҳам тинч қўйишмай, ундан тижорат мақсадида фойдаланишибди-да!.. Бу орада баъзи бир сўзларни англагандек бўлдим, уларни ўқиш қийин, ҳарфлар ораси узук-юлук, бунинг устига хира, туссиз, тез ёниб, тез ўчарди. Буни ўйлаб тошган тадбиркорга ҳам қойил қолмадим, у ҳам менга ўхшаб Чўл бўриси, бечорагина одамми дейман-да, нимага энди у ўзининг шундай ранг-баранг ҳарфли лавҳасини келиб-келиб, шаҳарнинг эски қисмидаги қоп-қоронғу торкўчада, ҳеч ким уйдан эшикка чиқмайдиган шундай бир ёмғирли кунда, бунинг устига шу қадар тез, лип-лип ўтадиган, ўқиб бўлмайдиган ва ғалати қилиб ўрнатдйкин? Бироқ шу пайт орқама-орқа келаётган бир қанча сўзларни илғаб олишга муваффақ бўлдим. Улар қуйидагича эди:

Мағиявий театр

Ҳар ким ҳам киравермайдн

— ҳар ким ҳам...

Мен дарвозани очишга уннаб кўрдим, бироқ эскирган, оғир лўкидон ҳадеганда сурилтавермади. Ҳарфлар ўйини ҳам, бефойдалигини англагандек, поёнига етганди. Бир неча қадам орқага тислангандим, оёғим лойга ботди. Ҳарфлар энди кўринмас, ўйин тутаганди, чамаси. Мен турган жойимда қолдим, узок кугдим, бироқ фойдаси бўлмади. Энди йўлгага чиқиб, орқага қайта бошлагандим, олдимда, хўл асфальт устида бир неча рангли ҳарфлар акси пайдо бўлди:

Фа-қат — жин-ни-лар — у-чун!

Оёқларим нам тортиб, совқота бошладим. Шундай бўлса-да, яна бирпас кутиб турдим. Бошқа ҳеч нарса бўлмади. Бу ажойиб, нафис, бежирим ранг-баранг ҳарфларни алдамчи нурларининг нам девор ва қорамтир тусда ялтираётган асфальт устидаги лип-лип ўйинини ўйлаб турарканман, бир нарса эсимга тушди: шу қадар тез, олис ва изсиз йўқолган олтинранг товланувчан нур билан нақадар ўхшашлик...

Мен совқотдим ва кета бошладим. Хаёлимда ҳамон ўша нур, қани энди дейман, ўша, жиннилар учун мўлжалланган мўъжизавий театрга тезроқ кирақолсам. Бу орада бозор майдонига бориб қолибман. Бу ерда оқшомлари тез-тез мулоқотлар, суҳбатлар уюштириб туриларди, ҳар икки қадамда плакатлар ва эълонлар кўзга ташланади: хотин-қизлар хор жамоаси, варьете, кинотеатр, рақс кечаси ва ҳоказо, бироқ буларнинг барчаси мен учун эмасди, балки соғлом, ақли расо, эс-ҳуши жойида бўлганлар учун эди, уларни эса ҳаммаёқда, ҳамма жойда қўп-таб учратардим. Шундай бўлса-да, ҳарҳолда диққатлигим бироз ёзилди. Ўзга олам билан мулоқот, ранг-баранг ҳарфлар руҳиятимга таъсир қилиб, ботиний товушлар ҳамоҳанглигини келтириб чиқардим, билмадим, олгинранг товланувчан нур кўз олдимда яна бир бор намоён бўлди.

Кичкинагина, даққилонусдан қолган қовоқхонани излаб топдим. Бу ерда, шаҳарга биринчи бор келганимдан буён, йигирма беш йилдан бери деярли ҳеч нарса ўзгармаганди. Бека ҳам ўша-ўша, мижозларнинг ҳам айримлари ҳамон ўша жойларида, худди ўшандагидек, қадаҳларга термулиб ўтиришарди. Ичкари кирдим, бу ер мен учун, худди араукария ёнидаги зинапоёга ўхшаб, яхшигина бошпана эди, бироқ бу ерда ҳам на макон топдим, на бир ҳамлард, гўё оғзига толқон солган томошабинлар саҳна олдида тўпланишган, саҳнада эса бегона одамлар ўзга асарларни ўйнашяпти, бироқ бу ердаги сокинликда қандайдир маъни бордек эди: ур-йиқит, тўполон, бақир-чақир, қулоқни батанг қиладиган мусиқа йўқ, беозор, вазмин фуқаролар оддийгина ёғоч (мармар, сирланган тунука, духобали ёки жез эмас) устал атрофида ўтиришар, олдиларида эса ичимлик — асл, тоза май. Мана шу мен танийдиган кундашушда мижозлар ҳам ҳақиқий тор фикрли, фақат ўз ҳузур-ҳаловатини ўйлайдиган одамлар бўлса керак, эҳтимол. Уйларининг ташландиқ, қаровсиз меҳробларида қалтафаҳм мамнуният бут-санамлари ҳам тургусидир, балки. Улар ҳам менга ўхшаб якка-ёлғиз, гариб ва адашган йигитлар, сароб бўлган Аламини шишадан олаётган сархушлар, чўл бўрилари ёхуд бечора бахтиқаролардир эҳтимол, билмадим. Уларнинг ҳар биридан ватан соғинчи уфуриб турар, юз-кўзларида кўнгил қолганлик аломатлари зоҳир, ниманингдир ўрнини тўлдиришга эҳтиёж сезардилар. Оиласи бор бу ерда ўзининг бўйдоқлик пайтидаги кунларини, собиқ мансабдор эса талабалик йилларини эсларди. Уларнинг барчаси жимгина ўтириб ичишар ва улар ҳам менга ўхшаб, аёллар хор жамоасидан ҳам кўра, ярим литр эльзас шаробини афзал кўришарди. Мен ҳам шу ерда дангар ташладим, бу ерда бир-икки соат ўтирса бўларди. Эльзас шаробидан бир қултум ичган ҳам эдимки, бутун нонуштадаги нонни ҳисобга олмаганда ҳеч вақо емаганлигим эсимга тушди.

Одамзод ҳамма нарсани ютиб юбора олиши галати-да! Битта газетада ўқиб қолдим, бир масъулиятсиз одам бошқаларнинг сўзларини оғзида чайнаб-чайнаб, уларни ҳазм қилмасдан, тупуклаб яна ўзидан қайта чиқараркан. Бу ҳақда бутун бошли бир устунчада ёзишибди. Кейин янги сўйилган бузоқнинг жигаридан анчагина едим, чакки эмас экан. Бироқ барибир эльзас шаробига етмайди. Кучли, махсус таъми билан машҳур бўлган майларга унчалик ҳушим йўқ. Ҳаммасидан кўра, топ-тоза, енгил, оддий маҳаллий шаробларни ёқтирмаман, уларнинг махсус номлари ҳам йўқ. Уларни ҳар қанча ичса бўлаверади, мазаси ҳам дуруст, ёғоч таъмини беради, қишлоқни, бепоён еру-осмонни ёдинта солади. Бир қадаҳ эльзас шароби-ю, бир парча яхши пишган нон — бундан ортиқ, бундан яхшироқ нонунга бўлмас. Лекин каминадек кам гўшг ейдиган одам учун бир луқма жигар тансиқ таом ҳисобланади, шунинг учунми, иккичи қадаҳга ҳам йўқ дея олмадим. Бу ҳам ажойиб эди. Ям-яшил водийларда, олижаноб инсонлар етиштирган узумлардан солинган мусалласларга гап йўқ эди, авваламбор улар ўзларидан узоқ-узоқлардаги, кўнгли совиган, ихлоси қайтган, ҳафсаласи пир бўлган баъзи бир, жимгина ўтириб, ичкилик ичувчи фуқароларни ва ожиз, паришон чўл бўриларини ўйлашган бўлса ажаб эмас, токи уларнинг кайфиятлари кўтарилиб, кучларига куч, ғайратларига ғайрат қўшилса.

Менимча, бундан ортиқ бўлмайди. Ҳақиқатан ҳам, фойдаси тез билинди,

кайфиятим кўтарилди. Газета мақоласидаги сўз ўйини эсимга тушиб, ич-ичимдан энгил кулги келди ва кутилмаганда ёдимдан кўтарилган фортепьяно куй-оҳангини эсладим-у, бир дам совун кўпигидек ялт-юлт қилди-да, сўнг яна оҳиста тарқаб кетди. Агар бу гўзал, ажойиб куй менинг вужудимда томир отиб, ундан кунлардан бир кун турли рангдаги гоят гўзал, жонон гуллар ўсиб чиққанида борми, мен ўзимни буткул йўқотиб қўйган бўлармидим? Ўз атрофидаги оламини тушуниб етмаган, гумроҳ бир жонзот бўлганимда ҳам, телбаларча ҳаётимда маъно-мазмун бўлган, вужудимда туриб, акс-садо берган, олис, юксак оламлар муждаларига қулоқ тутган бўлардим. Миямда эса минглаб суратлар пайдар-пай эди:

Падуадаги кичкинагина мовий тусли черков гумбазидан тушган Худо фаришта-малоикалари, уларнинг ёнларида эса Ҳамлет ва гулчамбарлар билан безанган Офелия боришар, дунёдаги барча қайғу-алам ва гурбатнинг, барча англашилмовчилик ва зиддиятларнинг гўзал ҳикоялари-ю ёнаётган ҳаво шари ичида туриб, бурғу чалаётган аэронавт Жаноццо, унинг янги қалбини қўлида тутиб Аггила Шпеллце турар, Боробудур эса ўзи ясаган ҳайкаллар уюмини ҳавога итқиғарди. Барча бу гўзал образлар минглаб бошқа қалбларда яшасалар ҳам, барибир улар мен учун ўн минглаб бошқача сурат ва бошқача оҳанг бўлиб туюлаверар ва менинг вужудим уларга қўрар қўз, эшитар қулоқ ва бирдан-бир макон бўлиб қолган эди. Эски касалхона деворининг шамол ялаган, нураган, доғ-дуг босган кулранг-яшил тусли ёриқ-тирқишларида минглаб деворга солинган расмларни пайқаш мумкин эди — ким унинг саломига алик олди, ким уларга бағрини очди, ким уларни меҳр билан сева олди, ким аста сўнаётган, ўчаётган рангларининг мўъжизасини ҳис эта олди?! Роҳибларнинг ёқимли, ёрқин, ажойиб миниатюралари кўҳна китоблари ва олмон шоирларининг ўз халқи томонидан унутилган бундан икки юз ва юз йил илгариги асарлари, бу китобларнинг барчаси титилиб кетган ва моғор босган, шунингдек қадимги мусиқачиларнинг нашр этилган асарлари ва қўлёзмалари — оҳанглар билан бирга орзу-мақсадлар муҳрланган сарғиш нота ёзилган варақлар — уларнинг зукко ва жўшқин, соғинч тўла овозларига ким қулоқ солди, ким уларнинг руҳи, уларнинг мўъжиза-ю сеҳрини қалбига жо этиб, бошқа, уларга бегона бўлиб қолган замонларга олиб ўтди? Губио тепасида, баланд, юксак тоғлар бағридаги устига тош қулаб, шикастланган, танаси иккига бўлинган, бироқ шунга қарамасдан ўз ҳаётини сақлаб қололган, сийраккина бўлса-да, тириклик нишонаси — яна қайтадан барг ёзган ўша кичкинагина, матонатли сарв дарахтини тағин ким ёдга олди? Биринчи қаватдаги тиниб-тинчимас онахон ва унинг озода, ялтиратиб ювиб-артилган, меҳр билан парвариш қилинган араукариясига тан берган ким? Ким у, кечалари Райн дарёси узра чўзилиб кетган туман булутлар карвонларининг ажиб манзарали асарларини завқ-шавқ билан мутолаа қилган? Чўл бўриси. Ҳаёт харобаларидан дудмал маъно излаган, бир қарашда бемаъни, тутуриқсиз, телбаларча ҳаёт кечирган, сўнгги хато ва чалкашлик, алғов-далғовлар ичра ҳам яна яширинча худодан ваҳий кутган, унинг яқинлигига умид боғлаган-чи, у ким эди?..

Қўлимдаги, бека яна тўлдирмоқчи бўлган қадаҳни маҳкам тутиб, ўрнимдан турдим. Менга энди шароб керак эмас эди. Олтинранг товланувчан нур чақнаб бўлган, у абадиятни, Моцартни, юлдузларни ёдимга солган эди. Мен энди яна бирор соат эркин нафас олиб, яшай олардим, азоб-уқубат чекишимга, кўрқиб-пусишимга, уялиб-тортинишимга ҳожат йўқ эди.

Жим-жит кўчага чиққанимда, ёмғир майдалаб ёғар, совуқ шамол таъсирида кўча чироқларига чирсиллаб урилар, шишасимон жилваланарди. Энди қаерга борсамикин? Шу лаҳзада агар кўнглим тусаган мўъжиза рўй бераверганда эди, Луи-Сез услубидаги мўъжазгина, гўзал бир зал бўлса-ю, унда бир неча ажойиб мусиқачилар менга Ҳендел ва Моцартнинг иккита-учта асаридан ижро этиб беришса, дердим. Шу дамда мен вазмин, осойишта ва гоят гўзал мусиқани, худодлар уларга абадий ёшлик ва гўзаллик бахш эттувчи оби ҳаёт ичимлигини симирганлари янглиғ, жон қулоғим билан тинглашга тайёр

эдим. О, қани энди ҳозир бир дўстим бўлсайди, майлиғиди, болохонада яшаётган бўлса ҳам, скрипкасини ёнига қўйиб қўйса-да, шам ёруғида у билан хаёл суришиб ётсак... Мен тунда унинг олдига билдирмай пусиб борган, зина хонасидан сездирмай чиқиб, уни ҳайратда қолдирган бўлардим ва у билан бирга суҳбат қуриб, мусиқа тинглаб, тунни ажойиб, мўъжизали тарзда ўтказган бўлардик. Бир пайтлар, анча йиллар муқаддам, бундай бахтга тез-тез мушарраф бўлар эдим, бироқ бу омад ҳам вақт ўтган сайин бора-бора мендан узоқлашиб, ташлаб кетган эди. Энди у йиллардан хотираларгина қолган эди, холос.

Иккиланиб, истар-истамас уйга қайта бошладим. Палтомнинг ёқасини кўтариб, таёқ билан нам тош йўлни пайпаслаб кўйдим. Йўлни шу қадар секинлик билан босиб ўтганимда ҳам, жуда тез орада болохонада — кичкинагина, номигагина ватан ҳисобланган маконимда ўтирган бўлардим, бу ерни у қадар севмасам-да, ундан маҳрум бўлиб ҳам қололмасдим, чунки ёмғирли қиш оқшомларини очиқ ҳавода югуриб ўтказадиган даврларим ўтиб кетган эди. Худоба қараб айтганда, оқшомги яхши кайфиятимни ҳозир на ёмғир, на подагра ва на араукария бузишини истамасдим. Энди камер оркестрини ҳам, скрипкаси бор ёлғиз ҳамдард дўстни ҳам тополмасам-да, лекин барибир ўша гўзал оҳанг вужудимда янграб ва мен уни секин, бир маромда ўзимга-ўзим хиргойи қилиб кўйлай олардим. Шундай ўй-хаёл билан йўлимда давом этдим. Тавба, камер мусиқасиз ҳам, дўст-оғайнисиз ҳам иш битаркан-ку. Бирон нарсани сўраганимда, талаб қилганимда ожизлик қилиб қолсанг, ҳарорат томон интилиб, ўзингни адоий-тамом қилишинг кулгили эди. Ёлғизлик — мустақилликдир, буни мен узоқ йиллар истаган ва ниҳоят унга эришган эдим. У совуқ эди, ҳа, шу билан бирга сокин ҳам эди, ажойиб даражада сокин ва юлдузлар айланадиган совуқ жим-жит коинот сингари улкан, белоён эди.

Мен ёнгинасидан ўтиб бораётган рақсхонадан хом гўшгнинг бугидек қайноқ, беўхшов, шўх жаз мусиқаси эшитиларди. Бир зум жойимда туриб қолдим; мусиқанинг бу тури, гарчи менга сираям ёқмаса-да, сирли бир сеҳри билан мени ўзига ром қилиб қўярди. Жазга тоқатим йўқ эди, бироқ у менга бугунги барча академик мусиқага қараганда ўн баравар қадрлироқ эди, у ўзининг қувноқ, тўпори ёввойилиги билан мендаги кучли ҳис-туйғу, эҳтирос оламига ҳам чуқур таъсир этар ва содда, ҳалол ҳиссиёт-ла нафас оларди.

Мен бир лаҳза янграётган бераҳм, қулоқни қомагга келтирадиган, сершовқин мусиқани “искаб” туриб қолдим, залдаги баджаҳд, баттол, оч, суқ, ҳирсли вазиятни ҳис қилдим. Бу мусиқанинг биринчи, яъни лирик ярми ширали, бироқ бачкана, чучмал ва сентиментал, бошқа бир қисми — иккинчи ярми эса ёввойи, галати ва кучли эди, иккала ёрти жўнгина бирлашиб, бир бутунни ташкил этарди. У ҳалокат мусиқаси эди, сўнгги императорлар ҳукмронлиги даврида Римда худди шунга ўхшаш мусиқа бўлган бўлиши керак. Албатта уни Бах ва Моцарт ва ҳақиқий мусиқа билан ҳам муқояса қилишган, бироқ ҳақиқат маданият билан солиштирилди дегунча, бизнинг барча санъатимиз, бизнинг барча тафаккуримиз, бизнинг барча сохта маданиятимиз разолатта айланарди-қоларди. Ва бу мусиқа, катта бир самимият, муҳаббатга лойиқ, сохта бўлмаганлиги, негрларгагина хослиги ва қувноқ, шодон, болаларга хос кайфияти билан афзалликка эга эди. Унда негрлардан олинган нимадир ва америкаликдан олинган нимадир бор, мана шу нарса ўзининг бутун бўй-басти билан биз, европаликларга шу қадар болаларча беғубор ва болаларга хос бўлиб кўринади. Ким билади, Европа ҳам шундай бўлармикин? Шунга томон, шу йўлдан борилаяптими? Биз, қадимги Европанинг, ҳақиқий кўҳна мусиқанинг, ҳақиқий азалги шеъриятнинг билимдон заршунос ва мухлислари, эртага унутилиб кетадиган ва кулги бўладиган, тушуниб бўлмайдиган бир ҳовучгина аҳмоқ ва асабий одамлар бўлиб келмадикми? Биз “маданият” деб, биз руҳ деб, биз қалб, кўнги деб, биз гўзал деб, биз муқаддас деб атаган нарсалар аслида аллақачоноқ ўлган ва биз, бир ҳовучгина аҳмоқлар ҳали ҳам ҳақиқий ва барҳаёт санаб юрган шарпа, қўланкагина эмас-

миди? Балки у нарсалар умуман, ҳеч қачон ҳақиқий ва жонли бўлмагандир? Биз эришиш учун астойдил тиришиб ҳаракат қилган нарса балки ҳамиша кўланка, қуруқ ҳаёлотгина бўлиб келгандир?..

Эски шаҳар мени ўз бағрига олди. Кулранг тусдаги кичкинагина черков биланар-билинмас, худди ўрнида йўқдек туюларди. Шу пайт тўсатдан оқшомги кўрган-кечирганларим эсимга тушди — тепаси гумбазли эшик, унинг тепасидаги жумбоқли лавҳа, масҳараомуз, истеҳзоли “рақс” тушаётган рангли нузли ҳарфлар... Дарвоқе, у ерда нима деб ёзилганди ўзи? “Ҳар ким ҳам киравермайди”. Ва яна: “Фақат жиннилар учун”. Кўҳна девор тарафга синовчан назар ташладим. Ичимда, қани энди мўъжиза яна, қайтадан бошланса-ю, лавҳа мен жиннини чорлаб, мўъжазгина дарвозадан ичкари кирсам, деб турибман. Балки мен истаган, мен орзу қилган, мен ташна бўлган нарса ўша ердадир? Ким билади, балки у ерда менинг мусиқам ижро этилар?

Қорамтир тусли тошдевор менга вазминлик билан маҳдуд боқди, у аллақачон чуқур уйқута чўмган эди. Ҳеч қаерда дарвоза, ҳеч қаерда учли гумбаз кўринмас, фақат туйнук-тешиксиз, сокин девор қорайиб кўзга ташланарди. Кулимсираб йўлимда давом этдим, кўҳна тошдеворга илтифот билан бош иргадим. “Тинч ухлайвер, деворжон, мен сени уйғотмайман. Вақти келиб, сени балки бузишар ёки ўзларининг очкўз, суқ фирма пешлавҳалари билан ёпиштириб ташлашар, лекин ҳали сен шу ердасан, сен ҳали гўзал ва сокин ва менга азиз, қадрлисан”.

Қорайиб турган торкўча оралигида шундоқ олдимдан бир одам чиқиб қолиб, кўрқитиб юборди. Ёлғиз кечки йўловчи ҳорғин қадам ташлар, бошида шапка, эгнида ҳаворанг гимнастёрка, елкасида плакатли узун таёқ, қорнида — ярмарка сотувчиларига ўхшаб камарига маҳкам тангилган очиқ ҳамён. У олдимда ҳорғин одимлаб бораркан, менга қайрилиб ҳам қарамади, йўқса унга салом бериб, сигара ҳадя қилмоқчийдим. Кейинги кўчачироқ ёруғида мен унинг байроғида — калтакка маҳкамланган қизил алвонда нималар ёзилганини ўқишга ҳарчанд уришиб кўрдим, бўлмади. У ёқ-бу ёққа тебраниб бораётганидан ҳеч нимани илғай олмадим. Шунда уни қақриб, алвонни кўрсатишини сўрадим. У тўхтади-да, таёғини бироз тўғрилаб ушлаб турди, ва мен тебранаётган, “рақс тушаётган” ҳарфларни ўқий бошладим:

Анархистлар кечаси!
Мағиявий театр!
Ҳар ким ҳам киравер...

— Мен худди сизни излаб юргандим, — қичқириб юбордим хурсанд бўлиб.
— Бу ўзи қанақанги кеча, қанақа ўтириш? Қачон, қаерда бўлади?

У индамай кета бошлади.

— Ҳар кимга эмас, — деди у лоқайд оҳангда, мудроқ овоз билан ва йўлида давом этди. Афтидан, у уйига шошиларди.

— Тўхтаганг, — қичқирдим мен ва унинг кетидан югурдим. — Қутичангизда нима бор ўзи? Сиздан бир нима сотиб олсам, дедим.

Йўлида давом этаркан, ҳалиги киши қутичасини ковлаштириб, битта кичкинагина китобча олди ва менга узатди. Уни дарҳол олиб, чўнтакка солдим. Палтонинг тугмаларини қадаб бўлиб, энди пул чиқармоқчи бўлгандим, у ён тарафдаги дарвозаси бор йўлга бурилди-да, кетидан дарвозани ёпиб, кўздан гўйиб бўлди. Ҳовлидан унинг аввал тошгўшама устидан, кейин ёғоч зинадан босган оғир қадамлари эшитилди, сўнгра ҳаммаёққа сукунат чўмди. Шу пайт мен ҳам ўзимни жуда ҳорғин ҳис қилдим, вақт ҳам алламаҳал бўлиб қолган бўлса керак, уйга қайтақолсам яхши бўларди, деган ўй кечди миямдан. Мен тезроқ югура бошладим ва бирпасда мудроқ шаҳар атрофидаги торкўча орқали эски шаҳар деворлари ўрнида барпо этилган боғ-роғлар, хиёбонлар ўртасидаги майдончага етиб келдим, бу ерда — майсазор ва бироз печакўт босган сайхонликлар ортидаги озода ижара уйларида хизматчилар ва майда нафақахўрлар истиқомат қилишарди. Сайхонлик, майсазор ва кичкина арча ёнидан

Ўтиб, уй эшигига етиб келдим, калит турадиган тирқишни, чироқ ёқиш учун тугмачани излаб топдим, ойнаванд эшикдан, ойнадай силлиқ сайқалланган жавонлар ва туваклардаги ўсимликлар ёнида “лип” этиб ўтиб, хонамни очдим. Соғлом, ақли расо, эс-хуши жойида бўлган бошқа одамлар уйларига келганда онаси ёки оиласи, болалари, хизматкорлари, итлари, мушуклари кутиб олишганидек, мени бу ерда — номигагина ватан бўлган маконимда оромкурси ва печка, сиёҳдон ва рассомлар кўтичаси, Новалис ва Достоевский кутишарди. Хўл бўлиб кетган палтони ечишим билан кичкина китобча қўлимга илтиди. У юпқагина, ёмон қоғозга ёмон қилиб босилган, “Январ ойида туғилганлар учун” ёки “Саккиз кун ичида қандай қилиб йигирма ёшга яшариш мумкин?” қабилдаги ярмаркаларда сотиладиган китобча эди.

Бироқ оромкурсига жойлашиб ўтириб, кўзойнагимни тақиб, китобчани қўлимга олгандим, унинг муқовасидаги сарлавҳани ўқиб, ғоят ажабландим, тақдир, қисматим билан боғлиқ ҳис-туйғулар миямга шиддат билан урилди: “Чўл бўриси ҳақида трактат. Ҳар ким учун эмас”.

Китобчани бир ўтиришда, саҳифама-саҳифа зўр қизиқиш билан ўқиб чиқдим. Асар мазмуни куйидагича эди:

ЧЎЛ БЎРИСИ ҲАҚИДА ТРАКТАТ

(Фақат жиннилар учун)

Бор экан-да, йўқ экан, Ҳарри исмли Чўл бўриси бўлган экан. У икки оёқда юрадиган, уст-бош киядиган Инсон бўлиш билан бирга, Чўл бўриси ҳам экан. Одамзод ўз ақли, фаҳм-фаросати билан ниманики ўрганишга қодир бўлса, шунчалик кўп нарсани ўқиб-ўрганган, эсли-хушли одам бўлган экан. У биргина нарсани, у ҳам бўлса: ўзидан, ўз ҳаётидан мамнун бўлишни ўрганолмаганди. Йўқ, бу унинг қўлидан келмасди. У домангир инсон эди. Бунинг сабаби балким шу билан боғлиқ эдики, у ўзини ҳамisha юрагининг туб-тубидан умуман, ҳеч қандай инсон эмас, балки чўлдан келиб қолган Бўри деб билар (ёки шундай деб ишонар)ди. Ақлли одамлар унинг ҳақиқатан ҳам бўри бўлганлиги, ёки балки туғилмасдан олдин сеҳр-жоду билан бўридан инсонга айлантирилган бўлиши мумкинлиги ёки бўлмасам у инсон бўлиб туғилган-у, бироқ вужуди чўл бўрисиники қилиб яратилган ёхуд у ҳақиқатан ҳам бўри деган тушунча-ишонч фақатгина унинг ўй-хаёли, касаллиги маҳсули эканлиги хусусида баҳс-мунозаралар юритишни яхши кўришади. Мисол учун бу одам болалигида бироз ёввойи, бебош ва бетартиб бўлган бўлиши, мураббийлари унинг вужудидаги йиртқич махлуқни ўлдиришиб, онгига шундай бир тасаввур, ўй-хаёл ва ишонч уруғини сеппан бўлишлари мумкин: сен аслида йиртқич, газандасан, фақатгина устингга тарбия ва одамзод боласининг юпқагина ғилофи сирилган. Бу ҳақда узоқ гапириш, қизгин баҳслашиш, ҳатто китоблар ҳам ёзиш мумкин; бироқ бундан Чўл бўрисига заррача наф йўқ, чунки бўрилиқ унинг вужудига сеҳр-жоду, афсун билан сингдирилганми, ёки уриб, қоқиб киргизилганми, ё бўлмасам, фақат тасаввур маҳсулининг ўзгинасимми, бу унга барибир эди. Бошқалар бу ҳақда нима деб ўйлашлари-ю, унинг ўзи бу ҳақда қандай фикрда бўлиши мумкинлигининг ҳам унинг учун сариқ чақалик аҳамияти йўқ — бу билан Бўри унинг танасидан мана мен деб ташқарига чиқиб қўя қолмасди-да...

Шундай қилиб, Чўл бўрисида инсонийлик ва бўрилиқ хусусиятлари муҳассам эди. Бу унинг қисмати эди ва бу у қадар ғайриоддий ҳамда камдан-кам учрайдиган қисматлардан эмасди, дейиш мумкин. Не-не замонлардан буён қанчадан-қанча одамлар ўтган, баъзи бирлари кўпроқ итга ё тулкига, балиққа ёки илонга ўхшаш бўлишган. Бу хусусиятлар уларнинг ўзларига заррача қийинчилик туғдирмаган. Бундай одамлар вужудида бир пайтнинг ўзида инсон ва тулки, инсон ва балиқ ёнма-ён яшаган, улар бир-бирларига озор етказишмаган, аксинча, ҳаттоки, бир-бирларига ёрдам қўлини чўзишган. Иши

юришган, муваффақият қозонган, кўпчилик ҳавас қиладиган баъзи бир одамда, буни қарангки, ўша бахт-саодатга эришган инсоннинг ўзига қараганда тулки ёки маймун кўпроқ бўлар экан. Бу энди ҳар бир кишига маълум нарса. Ҳаррида эса бутунлай бунинг акси эди, унда Инсон ва Бўри ёнма-ён яшар, бироқ улар бир-бирларига камдан-кам ёрдам беришар, аксинча, бир-бирлари билан доимий хусумат, ашаддий душманлик муносабатида бўлишарди. Бир жон, бир тан бўлагуриб, икковлон бир-бирита душман бўлса, бундан ёмони йўқ. Албатта, ҳар кимнинг ўз тақдир-қисмати бор, бу йўлда эса ҳеч кимга осон тутиб бўлмайди.

Бизнинг Чўл бўримизда ҳолат шундай эдики, у ўзининг ҳиссиёти ичра барча аралаш жонотларда бўлганидек, дам бўри бўлиб, дам инсон бўлиб яшарди. Бироқ шуниси бор эдики, у бўрилиқ пайтида унинг вужудида одам ҳамиди хушёр, сергак ва огоҳ турар, у инсон бўлган пайтда эса бўри худди шундай ҳаракат қиларди. Масалан, Ҳарри инсон сифатида гўзал фикрга, олижаноб ҳиссиётга эга бўлган ёки бирор эзгу иш қилаётган пайтда, унинг вужудидаги бўри тишларини иржайтириб, бераҳм, қаҳрли, масхараомуз кулги билан бу барча олижаноб хатти-ҳаракатлар Чўл йиртқичига нақадар кулгили туюлишини билдиргучи эди. Бу бўри, ўзининг кўнгли нима тусашини яхши биларди, чунончи, унга чўлма-чўл изғиб, вақти-вақти билан қон сўриб турса-ю урғочи бўри кетидан қувиш бўлса бас — шундай бўлгандан кейин албатта инсоннинг ҳар бир хатти-ҳаракати бўри наздида ўта кулгили, хижолатли, аҳмоқона ва такаббуруна, қуруқ бўлиб қоларди. Ҳарри ўзини гўё бўри ҳис қилиб, ҳаракат қилган, тишларини гижирлатиб, барча инсонларга, уларнинг алдамчи, сохта ва айниган одат, қилиқ ҳамда муомалаларига нисбатан ўзида ашаддий душманлик ва нафрат туйган пайтда ҳам худди шундай бўлар эди. Бундай дамларда ундаги Инсон сергак бўлар, Бўрини қузатар, уни мол, ҳайвон деб сўқар, унинг содда, соғлом ва ёввойи бўрилиқ вужудидаги бутун қувончига раҳна солар ва заҳарларди.

Хуллас, Чўл бўриси шундай яралган эди. Энди Ҳаррининг у қадар бамаъни ва бахтиёр ҳаёт кечирмаганлигини тасаввур этиш қийин эмас. Бироқ бу унинг шу даражада, бутунлай бебахт бўлганлигини билдирмасди (гарчи унинг ўзига ҳам, ўз чекига тушган қийинчиликлар шундай туюлган бўлса-да). Бундай гапни эса ҳеч қайси бир инсон ҳақида гапириб бўлмайди. Кимнингдир вужудида бўри бўлмагани билан, барибир у бахтли бўлавермайди-да. Энг бебахт, бахтиқаро ҳаёт ҳам ўзининг қувончли, ёруғ кунларига, гўё қум билан тош ўртасидаги кичик-кичик бахт, омад гулларига эгадир. Чўл бўриси билан ҳам худди шундай бўлганди. Кўп ҳолларда у ўта бахтсиз эди, буни инкор этиб бўлмайди, у бошқаларни ҳам, агарда уларни, улар эса уни севишган тақдирда, бахтсиз қила оларди, чунки уни севиб қолганларнинг барчаси, уни бир томонлама кўрардилар, холос. Баъзилар уни ажойиб, ақлли ва ўзига хос инсон сифатида яхши кўрардилар, шунда тўсатдан унинг бўрилиги тутиб қолгач, даҳшатга тушиб, ҳафсалалари пир бўларди. Улар шундай қилишга мажбур эдилар, чунки Ҳарри, ҳар бир мавжудот сингари, бутунлай севилмакни истарди ва айнан шунинг учун у уларнинг олдида, яъни меҳр-муҳаббатлари билан унга аҳамиятли бўлган одамлар олдида, ўзининг бўри эканлигини яширолмасди, уларни алдай ҳам олмасди. Қолаверса, шундайлар ҳам бўлардики, улар ундаги бўрини, озод, ёввойи, саркаш, хатарли ва кучли бир вужудни яхши кўрардилар, бироқ кўққисдан йиртқич, бешафқат бўри одамга айланиб қолиб, яна эзгулик ва меҳрибонликни соғина бошласа, яна Моцартни тинглаб, шеърлар ўқий бошласа, инсоният омонларига эга бўлишни хоҳлаб қолса, улар энди ундан шунақаям ихлослари қайтар ва ўта аянчли ҳолатга тушиб қолардилар. Худди ана шундайлар кўпинча ундан ўта даражада кўнгиллари қолиб, даргазаб бўлишар, Чўл бўриси ўзининг иккиёқламалиги-ю иккиюзламачилигини, ихтилофу зиддиятларини ўзидан мутаассир бўлган бошқа бировларнинг тақдир-қисматларига ҳам шу тариқа олиб кирарди.

Кимки агар Чўл бўрисини ва унинг аянчли, ночор ва зиддиятли ҳаётини яхши биламан деса, янглишади, чунки у ҳали кўп нарсани билмайди. У бил-

майдики (истисносиз қоида бўлмаганидек, бир гуноҳкор банда маълум шароитларда тўқсон тўққиз тақводордан кўра худога яқинроқ бўлиб қолиши мумкин), Ҳаррида ҳам истисноли ҳоллар ва омадли имкониятлар кўп бўлган. У дам бўри, дам инсон бўлиб, озод, тинч ва беташвиш яшаб, фикр юритган, икковлон гоҳ-гоҳида санокли соатлардагина мурасага келиб, бир-бирига меҳрмуҳаббат соғинган, бундай пайтларда бири ухласа, бири бедоргина бўлмаган, балки икковлон бир бўлиб, икки баравар куч-қудратга эга бўлган. Бу инсоннинг ҳаётида ҳам, бутун оламда бўлганидек, баъзан барча одатдаги, кўниқиб кетилган кундалик турмуш, маълум ва мунтазам, доимий, ўзгармас нарсаларнинг маънисини бир сониялик танаффуслар туюлиб, фавқулодда нарсаларга, мўъжиза ва раҳм-шафқатга йўл бўшатаётгандек кўринган. Энди мана шу қисқа, онда-сонда бўлган бахтли дамлар Чўл бўрисининг оғир қисматини текислаб, тўлдириб, енгиллатгани, қолаверса, бахт ва омад ҳамда азоб ва изтироб пировардида бараварлашиб, ҳаттоки қисқа, бироқ кучли бахт-омад ўша барча азоб-уқубатларни ўзига олиб, сингдириб, афзал бир устунликни ҳосил қилгани, бу энди яна бир масалаким, бу хусусда бекорчи одамлар хоҳлаганларича ўйлаб, фикр юритиб, мулоҳаза қилиб кўраверадилар. Чўл бўриси ҳам кўпинча бу ҳақда ўйлаб, мушоҳада қилиб кўрар, бироқ бу унинг бекор ва бесамар ўтган кунлари ҳисобланарди.

Шу ўринда яна бир нарсани айтиб ўтиш лозим. Ҳаррига ўхшаган одамлар жуда кўплаб топилади, кўплаб санъаткорлар ҳам худди шу тоифага мансубдирлар. Бу одамларда икки дил, икки табиат мавжуддирки, улардаги илоҳийлик ва шайтонийлик, она ва ота қони, бахт-омад ва азоб-изтиробга қодирлик Ҳарридаги бўри ва инсон бир-бирига қандай боғланган бўлса, бир-бирлари билан шундай душманларча, бетартиб, чигал ва тумтароқ боғланиб кетган. Бундай одамларнинг ҳаёти ўта беҳаловат бўлади, улар гоҳида, ўзларининг камдан-кам бахтиёр онларида шунақанги қудратли ва таърифга сизмай-диган гўзал воқеаларни бошидан кечиршиладики, бир лаҳзалик бахт-омад кўпиги кўзни қамаштирарли даражада қайнаб чиқиб, изтироб денгизи қирғоқларидан тошиб кетади ва бу қисқа чакнаган бахт-омад бошқаларга ҳам таъсир қилиб, уларни мафтун этади. Барча ўша санъат асарлари ҳам шу тарихда ўткинчи, қимматбаҳо бахт-омад кўпиги янглиғ вужудга келади ва бу асарларда ёлғиз, танҳо изтироб чекаётган инсон бирор соатга бўлса-да, ўз тақдирини узра ўзини шу қадар юксак намоён этадики, унинг бахти юлдуз бўлиб чарақлайди ва буни кўриб турганларнинг барчасига бу нарса абадийдек туюлади, ўзларининг бахт-омад, орзулари ҳам рўёбга чиқаётгандек кўринади. Бундай инсонлар, ўз асарлари ва хатти-ҳаракатларини қандай хоҳлашса шундай атайверсинлар-у, бироқ уларда умуман ҳаёт деган нарсанинг ўзи бўлмайди, бу легани. уларнинг турмушида ҳаёт асари кўринмайди, улар энди ҳакамлар, ҳакимлар, этикдўзлар ёки муаллимлар сингари қахрамонлар ёки санъаткорлар ёхуд мутафаккирлар эмас, балки уларнинг ҳаёти абадий азоб берадиган гимир-гимир ҳаракат ва шовқин-сурондан иборат, бахтсизлик ва изтиробга тўла, даҳшатли ва бемаънидирким, токи худди шундай ҳаёт бетартибликлари узра порлаб турган худди ўшандай камдан-кам содир бўладиган кечинмалар, фаолиятлар, фикрлар ва асарлардан ортиқ маъно изламай кўярлар. Бундай тоифадаги инсонлар ўртасида балки бутун инсон ҳаёти аччиқ хато, Момо Ҳавонинг омадсиз зот-зуриётларидир, табиатнинг ўнгидан келмаган, амалга ошмаган, рўёбга чиқмаган ёввойи ва даҳшатли уринишидир, ҳаракатидир, деган шундай бир хавfli ва кўрқинчли фикр пайдо бўлган. Улар орасида яна бир бошқа фикр ҳам мавжуддирки, гўё инсон эҳтимол нафақат чала-ярим, ярим-ёрти онгли ҳайвон, балки худо фарзанди ҳам бўлиб, боқий, абадий яшаштикка ярапандир.

Ҳар бир инсон зоти ўзининг белгилари, ўз овози, ўз фазилат ва иллатларига, кечирилмас гуноҳларига эга. Чўл бўрисининг ўзига хос белгиси эса шу эдики, у кечқуруннинг одами эди. Эрта тонг пайти унинг учун ёмон палла ҳисобланар, ундан ўта кўрқар ва унга ҳеч қачон яхшилик келтирмасди. Ҳаётининг эрталабки чоғларида у ҳеч қачон мундоқ хурсанд ҳам бўлмаган, тушганча бўлган паллаларда у ҳеч қачон эзгу иш қилмаган, миясига яхши фикр ҳам

келмаган, ўзига ва бошқаларга ҳам шодлик улашмаган. Тушдан кейингина у аста-секин ўзига келар, тирилар, кеч тушганда эса унинг чеҳраси ёришиб, баъзан яшнаб кетар, хайрли, савоб ишларини жўшқинлик билан давом эттирарди. Ундаги ёлғизликка ва мустақилликка бўлган эҳтиёж ҳам худди шу нарса билан боғлиқ эди. Ҳали ҳеч бир инсон зоти ўзида мустақилликка унингчалик чуқур, эҳтиросли эҳтиёж сезмаган. Ёшлик чоғларида, ҳали у камбағал ва бир бурда нонни қийинчилик билан топиб юрган пайтларидаёқ, бир бахягина мустақилликни сақлаб қолиш илинжида оч қолишни, эски, жулдур кийим кийиб юришни афзал кўрган. У ҳеч қачон пулга ва фаровон ҳаётга, аёлларга ва кучлиларга сотилмаган, ўзининг эркинлигини сақлаб қолиш учун, керак бўлса, юз марталаб, барчанинг кўз ўнгида ўз фойдаси ва бахтидан кечиб юборган. Бирор вазифада, лавозимда ишлаб, кун ва йил бўлинишига риоя қилиш ҳамда бошқа бировларга бўйсунушдан ҳам кўра даҳшатлироқ ва жирканчлироқ тасаввур йўқ эди унинг учун оламда. Идора, ишхона, муассаса унинг учун ўлимдек нафратланарли эди, у тушида кўриши мумкин бўлган бирдан-бир энг даҳшатли нарса — казармада ҳибса олиниш эди. Барча бундай вазиятлардан у, кўпинча кагга қурбонлар бериб бўлса-да, ўзини усталик билан олиб қочарди. Унинг куч-қудрати ва фазилати шунда эди, худди шунинг учун у букилмас ва сотилмайдиган, виждонли одам эди, шунинг учун унинг иродаси мустаҳкам ва тўғри чизиқли эди. Худди шу ҳиммат-саховат билан унинг изтиробли қисмати чамбарчас боғланганди. Унинг аҳволи-руҳияси ҳам, барчаники қандай бўлса, шундай эди: у бутун вужуди билан ниманики истаса, изласа, интилса, ўша нарса унга насиб этарди, бироқ бир одамга бу кўшлик қиларди. Даставвал унинг орзуси рўёбга чиқиб, бахти чопган бўлса, кейинчалик аччиқ тақдир чекига тушди. Ҳаёт шундайки, ҳукмдор ҳокимият деб, пулга тузоқ қўйган одам пул деб, лаганбардор хушомадгўйлик ортида, ўйин-кулгига ўч одам эса кайф-сафо, майшат деб, ўзини ҳалок қилади. Чўл бўриси эса, мустақиллик деб, ўз бошига етди. У ўз мақсадига эришди, у тобора, борган сайин мустақилроқ бўла борди, ҳеч ким унга буйруқ бермас, у ҳеч кимнинг изидан, йўлидан бормас, ўз турмуш тарзини ўзи ёлғиз, эркин ва мустақил ҳал қиларди. Чунки ҳар қандай кучли инсон ниманики изласа, унга интилса, ўша нарсага албатта эришади. Бироқ ана шу эришилган эркинликнинг ўртасида Ҳарри кутилмаганда шуни сезиб қолдики, эркинлик унинг учун ўлим билан баробар экан. У ўзи ёлғиз қолган, борлиқ дунё уни буткул, ваҳимали тарзда холи қўйганди, унинг энди одамлар билан ҳам, ўзи билан ҳам иши йўқ эди, у энди аста-секин ёлғизлик ва алоқа-муносабатларсиз муҳитнинг тобора, борган сайин торайиб бораётган ҳавосидан бўғила бошлаганди. Чунки танҳолик ва мустақиллик унинг истак-хоҳиши, мақсадигина эмас, балки унинг қисмати, унга айтилган ҳукм эканлиги аён бўлиб қолди, айтилган сирли ният амалга ошган, энди уни қайтариб бўлмас, у энди соғинч ва яхши ният билан қўлларини чўзиб, алоқа-муносабатларга ҳозир бўлгани билан унга энди ҳеч нарса ёрдам беролмасди: уни ёлғиз ташлаб кетишганди. Бу борада у одамларга ёқмай қолган ёки уни сал бўлса-да ёмон кўриб қолишган эмасди. Аксинча, унинг дўстлари жуда кўп эди. Уни кўпчилик яхши кўрарди. Бироқ буларнинг барчаси унга нисбатан шунчаки хайрхоҳлик ва илғифотгина эди, холос. Унинг номига таклифномалар келар, унга совғалар инъом қилишар, ажойиб мактублар ёзишарди, бироқ унга ҳеч ким яқин келмас, ҳеч қасрдан ҳеч қандай алоқа-муносабат йўқ, ҳеч кимнинг у билан дардлашгиси келмас ва бунга қодир ҳам эмасди. Уни энди ёлғиз бир ғарибнинг дим ҳавоси, сокин муҳит, билинар-билинмас, сирғалиб кўздан ғойиб бўлаётган атроф-олам, алоқа-муносабатларга ноқобиллик ўраб олгандиким, уларга қарши энди ҳеч қандай бир истак ёки хоҳиш бирон нима қила олмасди. Бу — унинг ҳаётининг муҳим белгиларидан бири эди.

Яна бошқа белгиларидан бири, унинг ўз жонига қасд қилувчилар тоифасига мансублиги эди. Шу ўринда айтиб ўтиш жоизки, фақат ўзини-ўзи ўлдирган одамларнигина ўз жонига қасд қилувчилар деб аташ нотўғри бўлур эди. Буларнинг орасида маълум даражада тасодиф туфайлигина ўз жонига қасд

қилувчилар ҳам қўпчиликни ташкил этадики, уларнинг табиатига ўз жонига қасд қилиш хатти-ҳаракати муқаррар мансуб бўлавермайди. Кучли кўриниш, шахсият, кучли тақдирга эга бўлмаган, ўртамиёна ва пода (ўзига хос сифатларни йўқотган) одамлари орасида ҳам, гарчи улар ўз шахслари нуқтаи назаридан ўз жонига қасд қилувчилар тоифасига мансуб бўлмасалар-да, ўз жонига қасд қилиб, ҳалок бўладиганлар оз эмас. Аини пайтда эса, табиатан ўз жонига қасд қилувчилар деб ҳисобланадиганларнинг жуда кўпчилиги, эҳтимол аксарияти ҳақиқатда ҳеч қачон ўз жонига қасд қилмайдилар. “Ўз жонига қасд қилувчи” — Ҳарри ҳам уларнинг бири эди — ўлим билан жуда яқин алоқада бўлиб яшаши шарт эмас — бунга ўз жонига қасд қилувчи бўлмай туриб ҳам эришиши мумкин. Бироқ ўз жонига қасд қилувчининг бир хусусияти борки, у ўзининг “мен”ини, ҳақми, ноҳақми, барибир ўта хавфли, шубҳали ва хавф-хатар остида қолган табиат ибтидоси деб ҳис қилади. У ўзини доимо фавқулодда хавф остида деб ҳисоблайди, гўё у қоя чўққисининг энг учида, энг қалтис жойида турибди-ю, ташқаридан заррагина туртки ёки ичқаридан зиғирдаккина заифлик бўлса бас, унинг бўшлиққа “гул” этиб қулаши турган гап. Бу хилдаги инсонларнинг тақдир-қисмати шу билан белгиланадики, уларнинг тасавурида ўз жонига қасд қилиш улар учун энг эҳтимол тутилган ўлим тури ҳисобланади. Деярли жуда ёшликданоқ намоён бўла бошлайдиган ва бу одамларга бутун умр бўйи йўлдош бўладиган бундай кайфиятни юзага келтирувчи шарт-шароит ҳаётбахш кучнинг ўта заифлигидагина эмас. Аксинча, “ўз жонига қасд қилувчилар” орасида ҳам фавқулодда саботмагонатли, чидамли, жасур ва кўнгилдагидек инсонлар учраб туради. Бироқ салгина касалликка иситмаси кўтариладиган, иситмага мойил табиатлилар ҳам учрайдики, биз уларни “ўз жонига қасд қилувчилар” деб атаймиз — улар ҳамиша ўта сезгир ва ҳассос бўлишади — бундайлар озгина руҳий изтиробга учраши биланоқ дарҳол ўз жонларига қасд қилиш хаёлига бериладилар. Агар бизда ҳадеб ҳаёт ҳодисалари механизмлари эмас, балки унинг ўрнига одамлар билан ҳам шугулланишга ўзида жасорат ва масъулият топа оладиган антропологияга ўхшашми, ё психологияга ўхшаганми илм-фан бўлганда эди, бу далиллар ҳар бир кишига маълум ва равшан бўлган бўлур эди.

Биз юқорида ўз жонига қасд қилувчилар хусусида нимаики айтган бўлсак, албатта буларнинг барчаси ўз-ўзидан сирт, юзага тааллуқли ва психология ҳамда физиканинг узвий бир қисми дейиш мумкин. Метафизик жиҳатдан олганда бу масала бошқачароқ ва янада равшанроқ кўринади, чунки бундоқ қараганда “ўз жонига қасд қилувчилар” бизга ўзларини индивидуаллаштиришнинг айбдорлик ҳис-туйғулари билан қамраб олинганлар қилиб тасвирлайдилар, улар ўзларини шундай жонлар қилиб акс эттирадидларки, уларга ташқи қиёфа, кўриниш, мукамаллик эмас, балки онага, Худога, коинотга қайтиб, сингиб, йўқ бўлиб кетиш кўпроқ ҳаёт мақсад-мазмунни бўлиб кўринади. Бу хил табиатдаги одамларнинг кўплари бир кунмас бир кун ўз жонларига ҳақиқатан ҳам қасд қилишга бутунлай ноқобилдирлар, чунки улар бундай гуноҳнинг нима эканлигини яхши биладилар. Шундай бўлса-да, улар биз учун барибир ўз жонига қасд қилувчилар ҳисобланади, чунки улар ўз халоскорларини ҳаётда эмас, ўлимда деб биладилар, улар ўзларини камситишга, ерга уришга ва қурбон қилишга, ўз ҳаёт шамларини ўзлари ўчиришга ҳамда ибтидога қайтишга шай турадилар.

Ҳар қандай куч ҳам бир кунмас-бир кун заифлашиши мумкин бўлганидек (маълум шароитлар шунга олиб келади ҳам), типик ўз жонига қасд қилувчи, аксинча, ўзининг маълум заифлигидан кўпинча куч ва таянч қидиради, кўп ҳолларда уни топишга эришади ҳам. Ҳарри — Чўл бўриси хусусида ҳам худди шу гапни айтиш мумкин. Ўзига ўхшаган минглаб кишилар сингари, у ҳам ўлим сари йўл унга ҳар доим очиқ турганлигини тасаввур қилиб, бу фақат ёшликнинг дилгир ўй-хаёлга берилиш ўйини эмаслигини тушуниб етиб, худди шу фикрдан келиб чиққан ҳолда ўзига таскин ва тасалли, таянч топа олди. Унинг таифасидаги барча кишиларга ўхшаб, вужудидаги ҳар бир руҳий изтироб, ҳар бир азоб, турмушдаги ҳар бир ёмон ҳолат уни ҳам ўлимга чорларди.

Мана шу мойилликдан у аста-секин ҳаётга хизмат қиладиган фалсафани ярата борди. Ҳаётдан кетиш учун эҳтиёт чоралар ҳаминша мавжудлиги ҳақидаги фикрнинг яқинлиги унга куч-қувват берди, уни азоб-изтиробларни, ёмон ҳолатларни бошдан кечириб кўришга қизиқтириб қўйди. Энди у ўта чор-ночор қолган пайтларида ўзига ўзи, ичиқораликнинг бир тури бўлган заҳархандалик билан шундай дер эди:

— Ахир мен бир одамнинг сабр-бардоши қанчага етишини кўришга қизиқяман-ку! Сабр-бардош сарҳадига етгудек бўлсам, эшикни очаман, у ёғи тамом-вассалом.

Мана шу хилдаги фикрдан фавқулодда, мисли кўрилмаган даражада куч-қувват оладиган ўз жонига қасд қилувчилар жуда кўплаб топилди.

Яна бир тарафи, барча ўз жонига қасд қилувчиларга бу васвасага қарши курашиш ҳам маълум. Ҳар бир киши ўз кўнглида, дилида ўз жонига қасд қилиш — қутулиш йўли, чораси бўлса-да, барибир у ожиз, нотавон ва ноқонуний йўл эканлигини яхши билади. Аслида, ўз ҳаётинга ўз қўлинг билан зомин бўлгандан кўра, ёшингни яшаб, ошингни ошаб, вақти-қисматинг етганда оёқ узатиб кетганга не етсин. Буни билиш, имонсизлик ва унинг бош сабаблари ўзини ўзи қалака қилувчиларнинг хатти-ҳаракатларига ўхшаб бўлмагур бўлганидек, кўпчилик “ўз жонига қасд қилувчилар”ни ҳам ўз жонига қасд қилиш васвасасига қарши доимий кураш олиб боришга даъват этади. Клептоман¹ ўз иллатига қарши қандай курашса, улар ҳам худди шундай кураш олиб борадилар. Чўл бўриси ҳам бу кураш яхши таниш бўлган, уни хилма-хил, турли-туман ўзгарувчан қуроллар воситасида олиб борган. Ниҳоят, салкам қирқ етти ёшида унинг миясига ажойиб ва жиддий бир фикр келиб қолади. Бу фикр унинг ўзини ҳам кўпинча шодлангириб юборарди. У ўзи эллик ёшга тўладиган кунни махсус белгилаб, худди шу кунни ўз жонига қасд қилишга қарор қилади. Шу кунни сўнгги чорани қўллаш ё қўламаслик масаласини куннинг кайфиятига қараб ҳал қилишни ўзи билан ўзи келишиб олади. У истаган нарса содир бўлиши, касал бўлиб қолиши, қапшоқлашиши, алам ва изтиробларни ўз бошидан кечириши мумкин эди — буларнинг барчасини вақти-соати бор эди, улар содир бўлиши мумкин бўлган йиллар, ойлар, кунларнинг сони эса кун сайин тобора қисқариб борарди! Ҳақиқатан илгарилари унга оғирроқ ва узоқроқ азоб берган, балки товонигача зирқиратиб юборган айрим кўрғилик, гам-кулфатларни энди у бироз енгилроқ ўтказиб юборарди. Қандайдир сабабларга кўра аҳволи ўта оғирлашган, ҳаётидаги руҳий тушқунлик, ғариблик ва ёввойиликка энди бошқа азоблар ёки йўқотишлар ҳам келиб қўшилган пайтларда, у ана шу азобларга қарата: Шошмай турларинг, яна икки йил сабр қилларинг, ана ундан кейин ўзим сизларнинг ҳукмдорингиз бўламан, дерди. Шундан сўнг у яна ўй-хаёллар гирдобига кўмилиб кетарди. Эллик ёшга тўлган кунда эрталабдан хатлар ва табрикномалар келишини тасаввур қиларкан, ўз ортидан эшикни аста ёпиб, устарасини ишга солиб, барча азоб-уқубатлардан биратўла қутулиб қўя қолишни кўнглига тутиб қўярди. Ушанда балки суяклардаги подагра, дилгирлик, бош оғриғи ва ошқозондаги дард-иллатлар ҳам бутунлай барҳам топармиди...

Чўл бўрисининг шахс феноменини, хусусан, унинг мешчанликка бўлган ўзига хос муносабатини бу ҳодисаларнинг асосий қонунларига боғлаб, тушунтиришга уриниш ортиқчадир. Мисол учун, унинг ўша “мешчанликка” бўлган муносабатини бошланғич нуқта сифатида олиб кўрайлик.

Чўл бўриси, ўзининг фикр-қарашлари бўйича, мешчанлик оламидан бутунлай ташқарида бўлган, чунки у на оилавий ҳаётни, на ижтимоий шўхрат-парастликни билган. У ўзини мутлақо ўзига хос, бошқача одам, гоҳ касалманд дарвеш, гоҳ эса меъёридан ортиқ, даҳоларга ўхшаб қобилиятли, ўрта-миёна ҳаётнинг майда меъёрларидан улугвор бўлган шахс сифатида ҳис қиларди. У буржуйдан онгли равишда нафратланар, буржуй бўлмаганидан фахрланарди. Шундай бўлса-да, барибир, у баъзи бир жиҳатдан бутунлай мешчанларга

¹ К л е п т о м а н — ўғирликка мойилликдан иборат руҳий касалликка дучор бўлган киши (тарж).

Ўхшаб ҳаёт кечирарди, унинг банкда пули бор эди, камбағал, бева-бечора қариндош-уруғларини моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаб турарди. У кийинишга унчалик ҳам эътибор беравермас, бамаъни ва кўзга ташланмайдиган кийим киярди. Полисия, солиқ идораси ва шунга ўхшаш бошқа маъмурлар билан аҳилликда яшашга ҳаракат қиларди. Бироқ бундан ташқари, у мешчанларнинг майда оламини, озода боғчалар, топ-тоза ялтиратиб тугилган зиналарга эга бўлган ва тартиб-интизом ҳамда одоб-одамшавандаликни камгарона ҳавоси уфуриб турган сокин, бамаъни хонадонларни доимий равишда кучли, ички бир иштиёқ билан соғинар, қўмсарди. Унга ўзининг майда иллат ва тен-такликлари, ўзини мешчанлар оламидан ташқарида, ғалати, ўзига хос одам ёки даҳо ҳис қилиб яшаш ёқар, лекин барибир, таъбир жоиз бўлса, у ҳеч қачон мешчанлик йўқ бўлиб бораётган овлоқ, чекка вилоятларда яшамас, бундай жойларни макон тутмасди. У на зўравонларнинг, на фавқулодда қобилият эгаларининг ва на жинойтчилар ёхуд ҳақ-ҳуқуқсизларнинг орасида ўзини яхши ҳис қиларди, балки ҳамиша шундай фуқаролар билан бирга истиқомат қилардики, уларнинг одатлари, меъёр ва муҳити билан, гарчи у зиддият, ғулғула ва изтироблардан иборат бўлса ҳам, яқин, доимий алоқада бўларди. Бундан ташқари, майда мешчанлар тарбиясини олганлигидан ўша тарафдан ҳам бир талай андоза ва тушунчаларни ўзида сақлаб қолган эди. У фоҳишалikka назарий жиҳатдан қарши бўлмаса-да, шахсан қизлар билан жиддий муносабатда бўлиш ва уларни ўзига ўхшаш деб қараш унинг қўлидан келмасди. Сиёсий жинойтчи, инқилобчи ёки маънавий фосиқ, давлат ва жамиятни ман қилганларни у ўз оғасидек яхши кўрарди, бироқ ўғри, томтешар, садист-қотиллар билан, кейин мешчанларга хос афсус-надомат чекиб юрмаслик учун, умуман ва ҳеч қачон ош-қатиқ бўлмасди.

Шу тариқа у ўз вужуди ва хатти-ҳаракатларининг ярмини тан олар ва ҳамиша маъқуллар, қолганини эса инкор қилар ва унга қарши кураш олиб борарди. Авайлаб-асралган, нафис ва гўзал, мешчан хонадонида ўсиб-улгайганидан ва ўз шакл-шамойили, хулқ-одобини сақлаб қолганидан алақачоноқ мешчанликка мос мезондан чиқиб индивидуаллашиб, ўзини мешчанлик омон ва эътиқодидан халос қилганидан сўнг ҳам вужудининг бир бўлаги билан у ҳамон ана шу оламнинг тартиботларига илиниб, илакишиб юрарди.

“Мешчанлик” тушунчаси ҳам аслини олганда инсон хулқи, хатти-ҳаракатлари ўртасидаги сон-саноқсиз қарама-қарши ҳолатлар ва зиддиятларни мувозанатлаштириш, барабарлаштиришга бўлган уринишдан, интилишдан бошқа нарса эмас. Ана шу зиддиятлардан биронтасини, мисол учун тақводор билан бузуқи ўртасидаги ҳолатни оладиган бўлсак, муқоясамиз дарҳол тушунарли бўлади-қолади. Инсон ўзини буткул маънавиятга бағишлаш, илоҳийликка яқинлашишга ҳаракат қилиш, тақводорликка берилиш имкониятларига эга. У аксинча, ўз имкониятларини бутунлай жинсий ҳаётга, кўнглининг майл-истакларини қондиришга йўналтириши, ўзининг бутун интилишини бир зумлик ҳою-ҳавасларга, кайфу-сафоларга сарф этиши ҳам мумкин. Биринчи йўл тақводорликка, руҳнинг жафокаш тақводорлигига, ўзни Тангрига топширишга олиб боради. Иккинчи йўл эса бузуқликка, ҳою-ҳаваслар азобига, ўзни айнишга, бузилишга, таназзулга маҳкум этишга элтади. Фуқаро ҳар иккаласининг ўртасида мўътадил, холис яшашга ҳаракат қилади. У ҳеч қачон на кайф, на таркидунёчиликдан воз кечади, у ҳеч қачон мартир — жафокаш тақводор бўлолмайди, ўзининг маҳв этилишига ҳам рози бўлмайди — аксинча, унинг омоли садоқат, фидокорлик эмас, балки ўз “мен”ини сақлашдир, унинг интилиши илоҳийликка ҳам, унинг аксига ҳам даҳлдор эмас, чексизлик унинг учун жуда оғир, у албатта Худога хизмат қилишни хоҳлайди, лекин шу билан бирга кайф қилишни ҳам эсдан чиқармайди, у албатта ҳимматли, саховатли бўлишни истади, бироқ шу билан биргаликда дунёда бироз яхши яшашни ҳам хоҳлайди. Қисқаси, у қарама-қаршилиқлар ўртасидаги муҳитда, кучли бўронлар ва момақалдироклар бўлмайдиган ўртамаёна, холис ва қулай жойда кўним топишга ҳаракат қилади, бунга муваффақ ҳам бўлади, бироқ чексизлик ва ноиложликка йўналтирилган ҳаёт бахш этадиган ўша турмуш ва ҳис-

туйғулар жўшқинлиги эвазига эришади бунга. Қизгин ва жўшқин яшаш мумкин, фақат энди бу “мен” эвазига мумкин. Фуқаро энди “мен”дан, ҳарҳолда ўсмай, ривожланмай қолган “мен”дан бошқа ҳеч нарсани тан олмай қўяди. Жўшқинлик эвазига у энди хотиржамлик ва хавфсизликка эришади, Тангрига астойдил берилиш ўрнига виждон хотиржамлигини қўлга киритади, хурсандчилик ўрнига ҳузур-ҳаловатга, эркинлик ўрнига қулайликка, ўлим талвасасида куйиб-ёниш ўрнига ёқимли ҳароратга эга бўлади. Фуқаро шунинг учун ҳам ўз моҳиятига кўра заиф ҳаёт омилга эга бўлган мавжудотдир, у кўрқоқ, журъатсиз ва юраксиз, ҳар бир бой беришдан чўчиб, ҳадиксирайди, уни осон бошқарса бўлади. У шунинг учун ҳам ҳокимият ўрнига (овозларнинг) кўпчилигини, куч ўрнига қонунни, масъулият ўрнига овоз бериш тартибини жорий қилган.

Бу кучсиз ва кўрқоқ одамзод сон жиҳатидан шу қадар кўп бўлса ҳам, ўз хусусиятига кўра бу оламда адашиб, дайдиб юрган бўрилар орасига тушиб қолган кўзичоқлар подаси бажарадиган ролдан бошқасининг уддасидан чиқолмаслиги кундай равшан. Шундай бўлса-да, кучли шахслар ҳукмронлик қилган даврларда фуқаро исканжага олингани, шунга қарамасдан барибир заволят топмай, баъзан олмани бошқаргани тарихдан маълум. Бу қандай мумкин бўлар экан. Уни ҳалокатдан қутқариб қолиш учун на сурув-сурув подалар, на хайр-саховат, на common sense¹ ва на ташкилотчилик етарли бўлмас эди-ку. Кимдаки яшаш жўшқинлиги аввал бошданок заиф, кучсиз бўлса, унинг ҳаётини дунёдаги ҳеч қандай бир тиббиёт ҳам сақлаб қололмайди. Бироқ шунга қарамасдан, буржуазия ҳамон яшаб келмоқда, у ҳамон кучли ва гуллаб-яшнапти. Ҳўш, нима учун?

Жавоб тайёр: Чўл бўрилари борлиги туфайли. Аслида буржуазиянинг ҳаёт-бахш кучи ҳеч қанақасига унинг соғлом, эсли-хўшли аъзолари хусусиятларида эмас, балки унинг омололарининг мужмаллиги ва мослашувчанлиги оқибатида кўшиб-қамраб олинадиган фавқулодда кўпсонли ёт, бегона кишиларнинг фазилатларидадир. Буржуазияда ҳаммаша бир талай кучли ва ёввойи табиатли шахслар яшаб келади. Бизнинг Чўл бўримиз Ҳарри бунга ёрқин мисолдир. У фуқарога мос мезондан чиқиб, шахс сифатида шаклланган бўлиб, мушоҳаданинг мазасини нафрат ва ўз-ўзини нафратнинг ғамгин қувончлари янглиғ яхши билса-да, қонундан, яхши хислатлардан ва common senseдан нафратланишига қарамасдан, барибир у буржуазиянинг зўрма-зўраки маҳбусидир ва ундан қочиб қутулолмайди. Шундай қилиб, ҳақиқий буржуазия оммаси атрофида инсониятнинг кенг қатламлари, кўпминглаб кишилар ва зиёлилар уюшадики, уларнинг ҳар бири буржуазиядан ўсиб чиққан чексизликда ҳаёт кечириб учун туғилган бўлса-да, барибир уларга буржуазиянинг бачкана ҳис-туйғулари хос ва унинг ҳаёт жўшқинлиги заифлигидан бир чимдим юқтириб олишган, улар буржуазияда қандайдир туриб қолишган, унга қандайдир даражада тобе, бурчли ва қарамдирлар. Алаҳқусус, улуғларнинг кимки менга қарши бўлмаса, у мен учундир, деган тескари тамойили айнан буржуазияга дахлдордир.

Шунга асосан, Чўл бўрисининг қалб — кўнглини тафтиш қиладиган бўлсак, у ўзини аввало Инсон сифатида намоён этади, индивидуаллашнинг юксак даражаси унинг фуқаро эмаслигини кўрсатади — чунки барча юксак бошқарилаётган индивидуаллашнинг “мен”га қарши, қолаверса, унинг парчаланишига ҳам мойилдир. Биз унинг ҳам тақводорлик, ҳам фосиқлик йўналишлари бўйича ўзида кучли омилларга эга эканлигини кўраемиз, бироқ қандайдир заифлик ёки ланжлиги туфайли кенг, бепоён коинотга қанот қоқолмаган ҳамда буржуазиянинг бачадонидаги буржларга боғланиб, ўралашиб қолган. Бу — унинг дунё саҳнидаги ҳолатини, эркин эмаслигини, қўл-оёғи боғлоқлигини кўрсатади. Кўпчилик ақл-заковат соҳиблари, санъаткор одамларнинг энг кўп қисми худди шу тоифага мансубдирлар. Улардан фақат энг кучлиларигина фуқаролик ери атмосферасини ёриб ўтиб, коинотга чиқадилар, бош-

¹ Common sense — соғлом ақл (инглизча).

қалари эса, ўзининг кучсизлигини тан олиб, таслим бўладилар ёки муросага келадилар, улар буржуазиядан нафратланганлари ҳолда, унга мансуб бўлиб қолаверадилар, уни мустаҳкамлаб, шухратини ёйверадилар, ахийри пировардида эса, келгусида яшай олиш учун, уни маъқуллашга мажбур бўладилар. Сон-саноқсиз бу одамларга фожиавийлик эмас, балки унча-мунча омадсизлик ва аччиқ тақдир камлик қиладики, шунинг жаҳаннамида уларнинг истеъдодлари қиёмага етади ва сермахсул бўлади. Тўдадан ажралган озчилик қисми эса чексизликка кириб келади ҳамда таажжубланарли тарзда инқирозга юз тутади, уларнинг қисмати фожиали кечади. Бошқаларига — қўл-оёғи боғлоқ қоладиганларга — истеъдодлари туфайли буржуазия кўпинча уларнинг иззат-хурматини жойига қўяди — учинчи империя — алдамчи, бироқ суверен дунё: юмор очик туради. Доимий равишда ва даҳшатли тарзда изтироб чекадиган тиниб-тинчимас, беҳаловат, жонсарак Чўл бўрилари фожиавийликка, юлдузлар оламига ёриб ўтишга зарур бўлган куч-қувватдан қолганликларидан ўзларини чексизлик учун туғилган деб ҳис қилсалар-да, бироқ унда яшай олмайдилар: агар уларнинг руҳи азоб-изтироб туфайли кучли ва мослашувчан бўлиб қолган бўлса, улар учун юмор сари муросаи мадора йўли очилади. Юмор, гарчи уни ҳақиқий фуқаро тушунишга қодир бўлмаса-да, ҳаминша буржуазияга қандайдир мансуб бўлиб қолаверади. Унинг ёлғондакам моҳиятида барча Чўл бўриларининг чалқаш, чигал, парчаланиб кетадиган омолоари амалга ошади: бу ерда бир вақтнинг ўзида нафақат руҳоний ва фосиққа нисбатан ижобий муносабатда бўлиш, қутбларни бир-бирига эгиш мумкин бўлади, балки яна фуқарони ҳам шунга рози бўлишга қўндиришнинг имкони туғилади. Тангрини астойдил севган киши жиноятчиға нисбатан ижобий муносабатда бўлиши мумкин; ва бунинг акси ўлароқ, бошқа барча чексизликка даъват этилганлар эса, ўша бетараф, бепарқ давра — буржуазияни маъқуллашлари амримаҳолдир. Ёлғиз юморгина — ўз вазифаси, бурчи, қисмати бўйича энг оғир, қийин, танг аҳволга тушиб қолган, деярли фожиали, энг қобилиятли бахтсиз одамларнинг ажойиб ихтироси — ёлғиз юморгина (эҳтимол, одамзоднинг энг ўзига хос ва доҳиёна ютуғиям шу бўлса керак) мана шу иложи йўқ нарсани амалга оширади, инсониятнинг барча қатламларини ўз нурлари билан қамраб олиб, бирлаштиради. Дунёда гўё у дунё эмасдек яшаш, қонун билан ҳисоблашган ҳолда ундан юқори туриш, эгалик қилмаётгандек тасарруф этиш, гўё инкор қилмагандек воз кечиш — юксак ҳаёт донишмандлигининг мана шу барчага севимли бўлиб қолган ва кўпинча аниқ ифода этилган талабларини амалга оширишга ёлғиз Юморгина қодирдир.

Агар Чўл бўрисиға ўз дўзахининг дим чигал-чалқашликлари узра мана шу ссхр-жодули ичимликни обдон қайнатиб, тер билан чиқарвориш насиб қилганда эди, бунинг учун унинг истеъдод ва ишгиёқи етарли, ана ўшандагина у халос этилган бўларди. Бу йўлда ҳали унга яна кўп нарса етишмайди. Бироқ бунга умид қилса бўлади, бунинг учун имкониятлар ҳам мавжуд. Кимки уни севса, кимки унинг қисматиға шерик бўлса, унга мана шу нажотни тилай олади. Бу туфайли у, албатта, бир умрга буржуазияда қолган бўларди, лекин энди унинг азоб-изтиробларига чидай олар, улар ўз маҳсулини бера бошлаган бўлар эди. Унинг мешчанлик оламиға бўлган муносабаги, муҳаббат ва нафрати ўз ҳассослигини йўқотган, унинг бу дунёға боғланиб қолишлиги ортиқ бадномлик бўлиб қийнамаган, ўз-ўзидан барҳам топган бўларди.

Бунга эришиш учун, ёхуд эҳтимол пировардида коинотға етишиш учун яна бир бор журъат қилиб кўришдан олдин, бундай Чўл бўриси аввало, ўз-ўзига қарама-қарши, юзма-юз қўйилиши, солиштирилиши, ўз қалби, кўнглининг чигалликларига теранроқ назар ташлаши ва эс-ҳушини тўлароқ англаб олиши керак бўлади. Ўшандагина унинг ўзгармас, бир зайлда туюлган шубҳали, даргумон тириклиги чок-чокидан сўкилиб, очилиб қолган бўлар эди. У энди бундан буён ўз майл-истакларининг жаҳаннамидан ҳассос-фалсафий тасалли-таскин топмаган, бундан эса яна кўр-кўрона бўрилиқ даъво қила олмаган бўларди. Инсон ва Бўри бир-бирларини сохта ҳис-туйғулар ниқобисиз таний олишга, бир-бирларининг кўзларига тик боқишга мажбур бўлишарди.

Шундагина улар ё портлаб, тилка-пора бўлган ёки бир умрга бир-бирларидан юзқўрмас бўлиб ажрашган бўлишарди, ана шундагина ҳеч қандай Чўл бўриси ҳам бўлмасди, ё бўлмасам, улар юморнинг юксалаётган ёғдуси остида бир-бирлари билан оқилона турмуш қурган бўлардилар.

Мумкин, Ҳарри, бир кунмас бир кун мана шу сўнги имконият маррасига етиб бориб қолар. Эҳтимол, кунларнинг бирида у ўз-ўзини танишни ўрганар, кичкинагина кўзгумизни қўлига олар, ё умри боқийларни учратиб қолар ёки мағиявий театрларимиздан бирида ўзи излаётган — хувиллаган қалбини халос этишга ёрдам берадиган нарсани топиб олар. Унга бундайдin минглаб имкониятлар мунтазир, унинг тақдирини ихтиёрни олиб қўядиган даражада ўзига чорламоқда, буржуазиядаги барча бундай одамови, дамдузлар шундай мағиявий имкониятлар вазиятида яшайдилар. Яшин уришига эса арзимаган нарса кифоя қилади.

Буларнинг барчаси, гарчи Чўл бўриси ўз ботиний таржимаи ҳолининг бундай тузилишини ҳеч қачон кўролмаса ҳам, унга жуда яхши таниш. У дунё биносидаги ўз ўрнини олдиндан кўради, умри боқийларни яхши билади, ўз-ўзи билан бўладиган учрашув имкониятларини олдиндан пайқайди, сезади ва ундан кўрқади, у ўша кўзгунинг борлигини ҳам билади, унга бир қараб олишга ниҳоятда муҳтож бўлса-да, бироқ барибир бунга журъат этолмайди.

Тадқиқотимиз сўнггида яна бир охириги сохта вазият — асосий хатони аниқлаб, ҳал қилиш қолаятти. Барча “изоҳ”лар, психология, тушунтириш йўлидаги барча уринишлар ёрдамчи воситалар, назариялар, афсоналар, ёлгонларга таяниб иш кўрадилар; бундай ёлгонларни ҳикоя, баён сўнггида имкон қадар очиб бермасликни инсофли муаллиф ўзига эп кўрмайди. Агар мен “юқорида” ёки “қуйида” десам, бу бир фикр, даъво ҳисобланади, энди уни тушунтириб, изоҳлаб бериш лозим бўлади, чунки “юқори” ва “қуйи” тушунчалари фақат тафаккурда, фақат мавҳумотда бўлади. Дунёнинг ўзи эса на юқорини, на қуйини билади.

Худди шундай, мухтасар қилиб айтганда, “Чўл бўриси” ҳам аслида уйдирма. Агарда Ҳарри ўзини-ўзи бўри-одам деб ҳис қилиб, бир-бирига душман ва қарама-қарши икки вужуддан иборат мавжудот деб билса, бу энди соддалаштирилган афсонанинг ўзгинасидир. Ҳарри аслида ҳеч қандай бўри-одам ҳам эмас ва агар биз унинг ўзи ўйлаб топган ва ишонган ёлгонига шунчаки инониб, ўзлаштирилган ва уни ҳақиқатан ҳам қўш табиатли, иккиёқлама мавжудот, Чўл бўриси деб қараб, тушунтиришга ҳаракат қилган бўлсак, бунга энди биз, осонроқ тушунарли бўлсин деган умидда йўл қўйганмиз, яъни ёлгондан ўз ўрнида фойдаланганмизки, энди мана шу ёлгон, алдов, хатони аниқлаш, тузатиш ва тўлдиришга тўғри келади.

Бўри ва Инсонга, майл, истак, интилиш ва руҳга бўлиниш — булар орқали Ҳарри ўз тақдирини тушунтириб беришга ҳаракат қилади — реал воқеликнинг одам ўзида учратадиган ва унга ўз изтироблари манбаи бўлиб кўринадиган зиддиятларнинг асосли, ишонарли, тушунарли, бироқ ёлгон, хато ва нотўғри тушунтирилиши фойдасига бўлган жуда қўпол равишдаги ва мажбурий қилинган соддалаштирилишидир. Ҳарри ўзида “инсонни”, яъни фикр, ҳис-туйғу, маданият, бўйсундирилган ва такомиллашган улугвор табиат оламини учратади, шу билан бирга, “бўри”ни — майл-истак, интилишлар, ёввойилик, ёвузлик, такомиллашмаган табиатнинг номаълум, зулмат дунёсини ҳам топади. Ўз вужудининг бир-бирига душман бўлган икки муҳитга кўринишдан шу қадар аниқ бўлинишига қарамасдан, у барибир бўри билан инсоннинг гоҳ-гоҳида, баъзан бир-бирлари билан бир зумга бўлса-да ўзаро чиқишиб, муроса қилишганига ҳам шохид бўлган. Агар Ҳарри ўз ҳаётининг ҳар бир алоҳида лаҳзасида, ишлари, ҳиссиётларининг ҳар бирида Инсоннинг ҳиссаси қанчалигини, бўрининг улуши қанчалигини аниқлашга уринганида борми, у гоят қийин, мушкул аҳволга тушиб қолар ва унинг бутун ажойиб бўри назарияси майда-майда бўлиб кетган бўлар эди. Чунки ҳар қандай инсон, ибтидоий ҳабаш ҳам, эси паст овсар ҳам икки ёки уч асосий унсурдан таркиб топган жўнгина мавжудот эмас; ва Ҳарридек “табақалашган” инсоннинг бўри

ва одамга бўлинишини тушунтириб ўтириш — болаларга хос бефойда ури-нишдан бошқа нарса эмас. Ҳарри иккитагина эмас, балки юз, минглаб таби-атлардан таркиб топган. Унинг ҳаёти (ҳар бир инсон ҳаёти сингари) нафақат икки кутб, башарти майл-истак, интилиш ва руҳ ёки руҳоний ҳамда фосиқ ўртасида бўлмаса, балки минглаб, ҳисобита етиб бўлмайдиган сон-саноксиз жуфт кутблар ўртасида парвоз қилади.

Ҳарридек ҳамма нарсадан хабардор, билимдон ва ақлли одам ўзини “Чўл бўриси” ҳисоблаб, ўз ҳаётининг бой ва мураккаб ҳосиласини шу қадар сол-да, камтар, шунчалик бераҳм, шафқатсиз, ваҳшиёна, шу қадар ибтидоий фор-мулага жойлаштира олишига ишонини бизни таажжубга солмаслиги керак. Инсон юқори даражадаги тафаккурга қодир эмас, энг ақлли ва ўқимишли одам ҳам дунёни ва ўзини, кўпинча ўзини (!) доимо жуда содда, содалаш-тирилган ва бошқача тарзда алдовчи формулалар кўзойнаги орқалигина кўра-ди. Чунки ўзининг “мен”ини яхлит бир бирлик деб тасаввур қилиш, барча инсонларнинг табиий, туғма ва бутунлай зўрма-зўраки таъсир этувчи эҳтиё-жига айланган, чамаси. Бу васваса қанчалик тез-тез ва оғир даражада юзага келмасин, барибир тузалиб, битиб кетаверади. Қотилнинг рўпарасида ўтириб, унинг кўзига тикилиб турган ҳакам қотилнинг бир лаҳза унинг (ҳакамнинг) овози билан гапира бошлаганини эшитса ва унинг барча ҳаракат, қобилият ва имкониятларини ўзида ҳам сезиб, пайқаб қолса ҳам, у барибир кейинги лаҳзада тагин бир рақами — ҳакамдир, ўз тасаввуридаги “мен”ининг парда-қобиғига қайтадан ўралиб олади-да, ўз бурчини бажараверади ва қотилни ўлимга маҳкум этади. Агар айрим қобилиятли ва нозик, сезгир инсонлар ўз кўнглида ўзларининг парчаланувчанликларини олдиндан сеза бошлашса, агар улар, ҳар бир даҳо сингари, шахс бирлиги васвасасини ёриб ўтиб, ўзларини кўп қисмли, кўп “мен”ларнинг бир тутами деб ҳис қила бошласалар, буни билдириб қўйсалар кифоя, шу заҳоти уларни (овозларнинг) кўпчилиги қур-шаб олади, илм-фанни ёрдамга чақиради, шизофренияни¹ қайд этади ва ин-сониятни бу бахтсизлар оғзидан ҳақиқат чақирғини эшпитишдан асраб қола-ди. Энди, ҳар бир фикрли инсон учун ўз-ўзидан тушунарли бўлган, қолавер-са, айтиб ўтириш урф бўлмаган гаплар, нарсалар ҳақида ортиқча вақт сарф-лаб, валдираб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак? — Демак, агар инсон ўз тасаввуридаги “мен”ни икки кишини мужассамлантирган бир бутунлик то-мон кенгайтиришга, ёйишга ҳаракат қилса, шунинг ўзи деярли даҳоликдир, шу билар бирга камдан-кам учрайдиган ва қизиқарли истисно ҳамдир. Аслида эса ҳеч қандай “мен”, ҳатто энг соддаси ҳам, яхлит бирлик эмас, балки энг юксак парчаланувчан олам, кичик юлдузли осмон, шакллар, поғоналар ва ҳолатлар, мерос (ворислик) ва имкониятлар тумтароқлигидир. Ҳар бир ало-ҳида шахс бу тумтароқликни яхлит бир бирлик деб қарашга интилса ва ўз “мен”и ҳақида, гўё содда, мустаҳкам шаклланган, аниқ баён қилинган ҳоди-садек гапирадиган бўлса: бу энди ҳар бир (ҳатто энг юксак) инсон учун ҳам маълум ва одат бўлиб қолган ёлгон ва алдов нафас олиш ва овқатланишдек ҳаётий заруриятга айланган бўлади.

Бу ёлгон, алдов оддийгина мажозий маънода берилган. Ҳар бир инсон гав-да тузилиши жиҳатидан яхлит, қалб, кўнгил, табиат нуқтаи назаридан эса асло ундай эмас. Шеърятда, нафис, гўзал шеърятда ҳам, одат бўйича дои-мо кўринишдан бутун, кўринишдан умумий, бирлашган шахслар ишгироки-да иш кўрилади. Ҳозирги кунгача яратилган ижод бобида мутахассислар, ада-биёт билимдонлари драмани ҳақли равишда энг юқори баҳолайдилар, чунки у “мен”ни кўпчиликники деб тасвирлаш учун, агар бунга муқаррар бир мар-талиқ, бирлашган, якунланган уйғунликда тасвирланган драманинг ҳар бир алоҳида қатнашчиси яхлит бирлик деб алдайдиган юзаки зоҳирий кўриниш монелик қилмаса, катта имконият яратади (ёки яратгучидир). Шунингдек, содда эстетика ҳам ҳар бир образ ниҳоятда кўринарли ва яхлит бирлик сифа-тида алоҳида ишгирок этадиган “характер драмаси” деб аталадиган жанрга энг юқори даражада баҳо беради. Фақат, узоқдан ва аста-секин кўнглимизда

¹ Ш и з о ф р е н и я — руҳий касалликнинг бир тури.

биз адашмаётган мизмикин, агар биз антик даврнинг гўзаллик ҳақидаги ажойиб, бироқ бизга табиий, туғма бўлмаган, балки фақатгина зўрлаб ўтказилган, бугун ички моҳиятидан келиб чиқиб “мен”, шахс ҳақидаги ёлгонни ўйлаб топган тушунчаларини улуғ драматургларимизга нисбатан татбиқ этадиган бўлсак, бу эҳтимол арзонгина, юзаки бир эстетика бўлиб қолмасмикин, деган шубҳа туғилади. Кўҳна Ҳиндистоннинг шеърӣ асарларида бу тушунча бугунлай номаълум, ҳинд эпосларининг қаҳрамонлари шахслар эмас, балки шахслар тўдаси, қатор тажассум, тимсоллардан иборат. Бизнинг бугунги замонамизда шундай асарлар борки, уларда шахс ва хатти-ҳаракатлар ўйини ортида, муаллифга бугунлай маълум бўлмаган ҳолда, табиатлар хилма-хиллигини тасвирлашга уриниш сезилади. Кимки агар буни билмоқчи бўлса, у ана шундай асарлар образларини яхлитлик эмас, балки юксакроқ бирлик (менингча, ижодкор қалби)нинг қисм-бўлаклари, томонлари, турли хил жиҳатлари деб қараши керак бўлади. Ким агар Фаустга шу тарзда ёндошса, унинг учун Фауст, Мефистофил, Вагнер ва бошқа барчасидан битта бирлик — ўта қудратли шахс ҳосил бўлади ва худди шу юксакроқ бирликдагина — алоҳида образларда эмас — қалб, кўнғил, табиатнинг асл моҳияти намоён бўлади. Агар Фауст мактаб муаллимлари орасида машҳур бўлган, ўз ҳузур-ҳаловатини ўйлайдиган, тор фикрли кишиларни титратиб қалтиратадиган ҳикматли сўз: “Икки дил яшар, эҳ, кўксимда менинг!” деса, у Мефистофилни ва кўксидаги бошқа бир талай табиатларни ҳам унутган бўлади. Бизнинг Чўл бўримиз ҳам ўз кўксида икки кўнғил, икки табиат (Бўри ва Инсон) мавжудлигига ишонади, ва шунинг учун ҳам ўз кўксини беҳузур, сиқилган ва танг аҳволда деб ҳисоблайди. Кўкрак, қорин ҳамиша бир нарса, бироқ бунда яшовчи табиатларнинг сони икки ёки бешта эмас, балки беҳисобдир; инсон юз қобикдан иборат пиёз, кўп ипдан ташкил топган матодир. Қадимги осийликлар буни тўғри англаган ва билган, Будда йогларининг фалсафий тизимида шахсдаги васвасани фош қилишнинг аниқ техникаси ўйлаб топилган. Одамзоднинг ишлари нақадар қизиқ ва ажойиб: Ҳиндистон минг йил мобайнида фош қилишга зўр бериб ҳаракат қилган хато Гарб қўллаб-қувватлаб, мустаҳкамлаш учун астойдил уринган нарсанинг ўзгинасидир.

Чўл бўрисиға худди шу нуқтаи-назардан қарайдиган бўлсак, унинг нима учун кулгили тарздаги қўш табиати орқасида шу қадар изтироб чекиши бизга бирмунча ойдинлашади. У худди Фаустга ўхшаб, икки табиат бир кўкракка кўллик қилади ва улар кўкрак қафасини ҳатто ёриб юбориши мумкин, деб ҳисоблайди. Улар, аксинча, озлик қилади ва Ҳарри ўзининг шўрлик вужудини шу қадар жўн, ибтидоий қиёфада тушунишга ҳаракат қилиб, уни даҳшатли тарзда азоблайди. Ҳарри, гарчи у ўта ўқимишли киши бўлса-да, иккидан ортиқ санашни билмайдиган ёввойидек, ҳаммаёқни чалкаштириб юборади. У ўзининг бир бўлагини одам, бошқа бир қисмини эса бўри деб атади, бу билан ўзини масаланинг охирига етган ва у ҳал бўлган деб ҳисоблайди. “Инсон”га у ўзида учрайдиган барча маънавият, улуғворлик, олижаноблик ёки нафосат, гўзалликни жойлайди, бўрига эса — барча ғайриихтиёрӣ бўладиган нарсаларни, ёввойилик, тартибсизлик ва чалкашликларни жойлаштиради. Лекин ҳаётда воқелик биз фикрлагандек содда, биз эси пастларнинг гариб тилимиздагидек кўпол кечавермайди ва Ҳарри, агар у ана шу ҳабашларга ўхшаб бўрилиқ усулини қўлласа, ўзини икки карра алдаган бўлади. Ҳарри ўз кўнглининг чекка-чеккасини, гарчи улар ҳали “одам” бўлмасда, “инсон” деб ҳисоблайди, аллақачоноқ бўридан холи бўлган қисмларини эса бўри вужудига мансуб деб билади.

Барча инсонлар сингари Ҳарри ҳам, одамзоднинг кимлигини яхши билман деб ўйлайди ва уни, гарчи тушлар ва бошқа қийин назорат қилинадиган англаш, ҳис этиш ҳолатларида тез-тез пайқаб, сезиб турса-да, барибир мутлақо билмайди, билолмайди ҳам. У ўзининг бу шубҳа-гумонларини ёддан чиқармасдан, уларни имкони борича ўзлаштириб олишни истарди! Инсон мустаҳкам ва бардавом мавжудот эмас (бу ўз донишмандларининг тушунчаларига зид бўлишига қарамасдан, антик даврнинг омоли эди), у кўпроқ тажриба ва ўтиш ҳолатидир, у табиат билан руҳ ўртасидаги торгина, хавfli кўприк-

дан бошқа нарса эмас. Руҳ томон, Тангри томон уни ботиний мақсад, бурч етаклайди, табиатга, она томонга эса уни чуқур соғинч, қўмсаш чорлайди: икки куч ўртасида унинг қўрқувга тўла ҳаёти силкиниб, тебраниб кечади. Одамлар “Инсон” тушунчаси остида ниманики тушунсалар, у ҳамиша фақатгина фуқароларнинг ўтқинчи келишувидир. Муайян думбул майл-истак, хоҳиш ва интилишлар бу битим томонидан рад этилади ва ман қилинади, бир мисқол онг, хушахлоқлик ва шайтондан халос бўлиш талаб қилинади, озгина руҳ нафақат руҳсат этилади, балки ҳатто талаб ҳам қилинади. Бу шартнома “кишиси” ҳар бир фуқаро омолидек, муросою мадорадир, ёвуз она табиатни ҳам, жонга тегадиган ота руҳни ҳам оғир талаблари учун қоралаб, уларнинг ўртасидаги холис жойда яшашга бўлган қўрқоқ, тортинчоқ, ҳардамхаёл ва соддаийёр уринишдир. Шунинг учун фуқаро, у ўзи “шахс” деб атайдиган нарсага изн беради ва унга чидайди, шахсни эса айни пайтда ўша Молохга¹ — “давлат”га топширади ва уларни ҳамиша бир-бирига қарши қўяди. Шунинг учун фуқаро бугун уни еретик² сифатида оловда ёндиради, уни жиноятчи сифатида осади, эртадан кейин, индинига эса унга ҳайкаллар ўрнади.

“Одам”нинг яратилмаганлиги, балки руҳнинг талаби, олис, ҳам сабрсизлик билан кутилган, ҳам қўрқув уйғотадиган имконият эканлиги, унга томон йўлнинг ҳамиша биров узоқ ва ўша айрим, камдан-камгина, алоҳида шахслар томонидан қўрқинчли азоблар ҳамда завқ-шавқ билан босиб ўтилиши, уларга бутун жаллод кундаси тайёрланиб, эртасига эса ҳайкаллар қўйилишини Чўл бўриси ҳам яхши англади. Бироқ унинг ўз “бўриси”га қарама-қарши ўлароқ ўзидаги “инсон” деб атайдигани — бу маълум ва кўп даражада фуқаролар конвенциясидаги худди ўша ўртамиёна “одам”дан бошқа нарса эмас. Ҳақиқий, чин инсон сари йўлни, умри боқийлар сари йўлни Ҳарри албатта, жуда яхши англайди, гоҳ-гоҳида бу йўлдан озгина, ҳардамхаёллик билан юриб ҳам қўяди ва бу унга оғир изтироблар, ўта қайғули ёлғизликлар келтиради. Бироқ ўша энг юксак талаб, ўша ҳақиқий, руҳ томонидан изланган одамга айланиш жараёнини маъқуллаб, унга интилишдан, боқийлик сари бирдан-бир ягона тор йўлдан боришдан у астойдил қўрқарди. Бу йўл янада каттароқ изтиробларга, қувғинга, сўнгги воз кечишга, эҳтимол жаллод кундасигача олиб боришини ҳам жуда яхши ҳис қилар эди, агар бу йўл пировардида уни боқийлик ўзига чорлаб турган бўлса ҳам, барибир бундай изтиробларни тортиш нияти йўқ эди, у бундай ўлимлардан қочарди. Гарчи одамга айланиш мақсадини у фуқаролардан кўра кўпроқ англаса-да, барибир кўзларини юмиб олиб, тушкунлик кайфиятидаги “мен”га осилиб олиб, тушкунлик кайфиятидаги ўлимни истамаслик абадий ўлимга олиб боровчи энг хавфсиз йўл эканлигини билишни ҳам хоҳламайди. Улимнинг ҳақиқати, парда-ниқобнинг олиб ташланиши, “мен”га берилиш эса боқийлик сари ўзгариш томон олиб боради. Агар у умри боқийлар орасидаги ўзи яхши кўрган кишиларига, эҳтимол Моцартга топинса, уни пировардида ҳам ҳамиша фуқарога хос кўзлар билан кўради ва Моцартнинг етуклигини ўз фидокорлиги ва изтиробга тайёрлиги, фуқароларнинг идеалларга нисбатан лоқайдлигининг улугворлиги ва ўша, изтироб чекаётганлар, одамга айланаётганлар атрофидаги само, фазони муз қилиб суюлтириб юборадиган ўша танҳолик, Гецемане³ боғидаги ўша ёлғизликка бардошидан келиб чиқиш ўрнига мактаб муаллимига ўхшаб, фақат ўзининг касб қобилиятидангина келиб чиқиб тушунтиришга хайрхоҳ ва мойилдир.

Ҳарҳолда бизнинг Чўл бўримиз ўз вужудида Фаустга ўхшаб, икки табиат борлигини, ўз вужудига яхлит бирлик хос эмаслигини, балки у нари борса йўлда, мана шу уйғунлик омоли сари узоқ ҳаж сафарида эканлигини тушуниб егади. У ё ўзидаги бўрини енгишни ва бутунлай инсон бўлишни ёки инсонликдан воз кечиб, бўри бўлиб бўлса ҳам, зиддиятларсиз ҳаёт кечиришни

¹ М о л о х — афсоналарга кўра, илоҳ, тангри номи, унга одамларни қурбонликка келтиришган. Шунингдек, бераҳм, бешафқат, ебтўймас очофат, бало-қазо маъносида ҳам тушунилади (*тарж.*).

² Е р е т и к — умумий тартиб-қоидаларга, одатдаги қарашларга хилоф фикр юритувчи, иш тутувчи киши, бидъатчи.

³ Г е ц е м а н е — Қудлус шахри яқинидаги боғ, Исо пайгамбар банди қилинган жой (*тарж.*).

истарди. Афтидан, у ҳеч қачон ҳақиқий бўрини аниқ кузатмаган бўлса керак — агар шундай бўлганида, у эҳтимол ҳайвонлар ҳам бирлашган вужудга эга эмасликларини, уларнинг тана-гавдаларидаги аниқ, пухта, қатъий шакллар замирида ҳам хилма-хил интилиш ва ҳолатлар мужассамлигини, ҳатто бўри вужудида ҳам ихтилоф, келишмовчиликлар борлигини, ҳаттоки бўрининг изтироб чекишини кўрган, англаган бўларди. Йўқ, “табиатта қайтиш” шиори бўладиган бўлса, Инсон ҳамisha изтиробга тўла ва ноумид, алдамчи, хато йўлдан боради. Ҳарри энди ҳеч қачон яна қайтадан бутунлай бўри бўла олмайди, ҳатто Бўри ҳам қандайдир оддий ва бошланғич нарса эмас, балки унинг қандайдир серқирра ва мураккаб мавжудот эканлигини кўради. Ҳатто бўри кўксида ҳам икки ёки ундан ортиқ табиатлар мавжуд, кимки бўри бўлишни жуда хоҳласа, “О, ҳали ҳам бола бўлиш қандай бахт!” деб ашула айтиб юрадиган одамга ўхшаб, худди шундай фаромушхотирликка йўл қўяди. Бахтли бола ҳақида қўшиқ айтаётган ана ўша хайрхоҳ, ҳассос одам ҳам худди шундай табиатта, маъсумликка, ибтидога қайтишни истайди ва у ҳам болалар ҳеч қанақанги бахтиёр эмасликларини, улар ҳам кўплаб зиддиятларга, улар ҳам кўплаб иккиёқдамаликларга, улар ҳам барча изтиробларга қодир эканликларини унутиб қўйган.

Орта — на бўриликка ва на болаликка бўлсин, олиб борадиган йўл умуман йўқ. Ибтидода на маъсумлик, на бокиралик, на соддалик ва на софдиллик бор; яралган барча мавжудот, ҳаттоки энг оддий, энг содда кўрингани ҳам, гуноҳкор, парчаланувчандир, у шаклланишнинг ифлос оқимига итқитилган ва энди ҳеч қачон оқимга қарши суза олмайди. Гуноҳсизлик, яралмаганлик, Тангри томон йўл орта эмас, балки олдинга, бўри ёки бола томон эмас, балки яна гуноҳ, инсонга айланиш томон тобора чуқурроқ олиб боради. Ўз жонингга қасд қилсанг ҳам, эй бечора Чўл бўриси, сенга бунинг жиддий нафи тегмайди, аксинча, энди сен одамга айлананинг узунроқ, машаққатлироқ ва оғир йўлини босиб ўтасан, вужудингдаги икки дил, табиатни бир неча барабар кўлайтиришингга, ўз мураккаблигингга янада мураккаблаштиришингга тўғри келади. Ўз оламнинг торайтириш, ўз қалбингга соддалаштириш ўрнига сен энди, эҳтимол охирагга, абадий оромга етишиш учун янада кенроқ оламни, пировардида бутун дунёни ўзингнинг қайғу-ҳасрат-ла кенгайган қалбинг, кўнглингга сиғдиришингга тўғри келади. Бу йўлни Будда ҳам, ҳар бир улуг инсон ҳам, бири билиб, бири билмай, англамай, насиб этганича, босиб ўтган. Ҳар бир туғилиш коинотдан ажралиш демакдир, бурч, вазифа, Худодан ажралиб, узилиб қолиш, изтиробларга тўла янгиланиш, янги шаклга кириш демакдир. Коинотга қайтиш, изтиробга тўла индивидуализациянинг барҳам топиши, Тангри бўлиш — ўз қалб-кўнглингга коинотни яна қайтадан сиғдира оладиган даражада кенгайтириш демакдир.

Бу ерда гап мактаб, миллий иқтисод, статистика билган ва таниган одам ҳақида, кўчалардаги миллионлаб инсонларга қўшилиб, елиб-югуриб юрган ёки денгиз бўйидаги қум ёхуд қирғоқ тўлқинининг сачраган зарраси, қатрасидан фарқи бўлмаган, биров бир пулга олмайдиган одам ҳақида бораётгани йўқ; гап бир неча миллион кишиларнинг озми-кўплиги ҳақида ҳам эмас — улар модда ҳолос, бошқа нарса эмас. Йўқ, йўқ, биз бу ерда юксак маънодаги Инсон ҳақида, одам бўлишнинг узундан-узоқ йўли, мақсади ҳақида, сервисор, улугвор Инсон ҳақида, умри боқий инсонлар ҳақида гапираёلمиз. Да-ҳо(лар), бизларга туюлганидек, у қадар камдан-кам ва албатта, адабиёт ва дунё тарихи ёки газеталар фикрига қараганда у қадар тез-тез учрайдиган ҳодиса ҳам эмас. Бизга шундай туюладики, Чўл бўриси Ҳаррида дуч келган ҳар қандай қийинчилик олдида ҳадеб ўзининг тўмтоқ чўл бўрисини аянчли тарзда ваз-корсон қилиб кўрсатавериш ўрнига одам бўлишга таваккал уриниб кўриш учун даҳолик етарли эди.

Шундай имкониятга эга кишиларнинг Чўл бўрилари ва “икки дил — табиат, эҳ!” деган гап билан қаноатланишлари, кифояланишлари, уларнинг буржуазияга бўлган ўша кўпинча суст, тушкун меҳр-муҳаббатлари сингари галати ва ўта қайғулидир. Буддани тушунишга қодир бўлган одам, осмонлар ҳақида

тушунча-тасаввурга эга бўлган, инсониятнинг ихтилоф ва келишмовчиликларидан бохабар бўлган одам, common sense, демократия ва буржуа таълими ҳукмронлик қилаётган дунёда яшамаслиги лозим. У унда қўрқоқдигидан, иродасизлигидангина яшайди холос ва унинг мезонлари уни таъқиб қилиб, эза бошласа, унга унчалик катта бўлмаган мешчанлик хонадони торлик қилиб қолса, буни “бўри”га тўнкаб, ағдариб қўя қолади ва бўрининг вақти-вақти билан ўз қисматига энг яхши шерик эканлигини билишни ҳам истамайди. У ўзидаги барча ёввойиликни “бўри” деб атайти ва уни ёвуз, хавфли, фуқаро учун қўрқинч ва даҳшат сифатида ҳис этади — бироқ у, ўзини санъаткор ва нозик, нафис фикрларга эга деб ўйласа ҳам, барибир ўзида бўридан ташқари, бўрининг ортида яна бошқа кўп нарсалар ҳам яшашини, ҳамма тишлайдиган нарса ҳам бўри бўлавермаслигини, ундан бошқа яна тулки, аждаҳо, йўлбарс, маймун ва жаннат қушлари ҳам борлигини, шунингдек, ҳақиқий, чин инсон алдамчи, сохта одамлар, мешчанлар томонидан руҳи тушган, тушкун кайфиятда бандиликда сақланганликлари янглиғ, бу бутун дунё, гўзал ва мудҳиш, катта ва кичик, кучли ва нозик мавжудотларга тўла жаннат боғи ҳам бўри ҳақидаги эртақда маъюс ва ғамгин асира сифатида тасвирланади.

Турли-туман дарахтлар, турфа хил гуллар, сархил мевали дарахтлар, ҳар турли гиёҳлар ўсаётган боғу бўстонни кўз олдимизга келтирайлик. Агар бу бўстоннинг боғбони “еб бўладиган” ва “бегона (ёввойи) ўт”дан бошқа ботаник тушунчага эга бўлмаса, у ўз боғининг ўндан тўққиз қисмини нима қилишни билмай ҳайрон бўлиб қолади ва анвойи гулларнинг ҳам, асл дарахтларнинг ҳам кесиб битиради, олиб ташлайди, ёки уларни кўролмайди, уларга ёмон кўз билан қарай бошлайди. Чўл бўриси ҳам ўз қалбининг минг бир чечакларига худди шундай муносабатда бўлади. “Инсон” ёки “Бўри” рукнларига нимаики тўғри келмаса, уларни умуман кўраолмайди. У “Инсон”га нималарни қўшмади дейсиз! Барча қўрқоқлик, юраксизликлар, барча маймунга хос одат ва хатти-ҳаракатлар, барча аҳмоқлик ва пасткашликларни — Бўрига сал тўғри келмай қолган бўлса бўлди — ҳаммасини “Инсон”га тиркаб юборди, ўзи эриша олмаган, ўзига насиб этмаган барча куч-қудрат ва олижанобликларни эса Бўрига ёзиб қўя қолди.

Биз энди Ҳарри билан хайрлашамиз. У ўз йўлида яна ёлғиз давом этади. Ўзи интилган манзилга — умри боқийлар ҳузурига етиб боргач, у бу бетўхтов ҳаракат, ғимир-ғимир, питир-питир, югур-югурларга, ўзининг ёввойи, ҳардамхаёл йўлидаги эгри-бугри, илонизи бурилишларга қандай ҳайрон бўлиб қараган ва Чўл бўрисига руҳлантирувчан, таънаомуз, куюнчаклик ва вақти-чоғлик билан қандай табассум қилган бўларди!..

Ўқишни тутатган ҳам эдимки, бундан бир неча ҳафта муқаддам тунда айнан Чўл бўриси ҳақида ғалати бир шеър ёзиб қўйганлигим ёдимга тушди. Уни ёзув усталимдаги қоғозлар уюми орасидан излаб топиб, ўқий бошладим:

Мен — Чўл бўрисиман, изғийман бетин,
 Дунё қор қўйнида ухлайди сокин.
 Қайинзорда қанот қоқар қарға, зоғ,
 На куён кўринар, на кийик, эвоҳ.
 Охуларга ишқим тушган азалдан,
 Уларнинг тўшлари ширин асалдан.
 Қанийди, биттаси дуч келса шу он,
 Таппа босардимۇ ғажирдим чаққон!
 Лаззат борми, менга бундан зиёда,
 Бундай роҳатихон бўлмас дунёда.
 Ул гўзални севар эдим юракдан,
 Тутиб олсам яйраб кетар эди тан.
 Сон гўшгин еб, қонин ялаб тўярдим,
 Сўнг кечаси ёлғиз “ув”лаб қўярдим.

Майли эди ҳозир учраса қуён,
 Менинг шодлигимга бўлмасди поён!
 Эҳ, қўлдан кетдимиз, барчаси наҳот?
 Ҳаётнинг қизиғи қолмади, ҳайҳот!
 Қўниб думимдаги тукларга қиров
 Кўзларим ҳам хира тортиб қолди-ёв.
 Хотин ўлиб кетди, йиллардир ёху!
 Ёлғиз тентирайман, хаёлда оху.
 Тушларимга кирар ҳатто қуёнлар,
 Қиш кечаси шамол увлаган онлар,
 Томоқ ёнар, қордир унга тасалли,
 Энди иблис жоним олса ҳам майли.

Шундай қилиб, қўлларимда ўзимнинг икки суратимни тутиб турардим — бири тўқмоқ шеърдан иборат гамгин ва ўзимга ўхшаган қўрқинчли автопортрет бўлса, бошқаси мени ўзига қараганда кўпроқ ва балки камроқ биладиган ўзга, бегона киши томонидан совуққина, зоҳиран юксак холислик билан, ташқаридан ва юқоридан туриб, чизилган расм эди. Ва бу иккала сурат — менинг тутилиб ёзилган маънос, дилгир шеърим ҳамда нотаниш кимсанинг ақл билан яратилган илмий трактати қўшилишиб, менга азоб берар, уларнинг иккалови ҳам ҳақ, иккови ҳам менинг тушқун тириклитимни, тоқат қилиб бўлмайдиган, чор-ночор аҳволимни бўяб-бежамасдан, табиий, ҳақиқий тасвирлаб берганди. Бу Чўл бўриси энди ўлиши, ўзининг манфур умрига ўз қўли билан нуқта қўйиши ёки ўзни янгидан намойиш этиб, унинг ўлимдек даҳшатли алангаси ҳовурида эриб, ўзгариши, ўз ниқобини олиб ташлаб, янгидан “мен”га айланиши керак эди. Эҳ, бу ҳодиса мен учун янги ва нотаниш эмасди, мен уни билардим, ҳар гал, ўша тушқунликка тушган пайтларимда кўп марта ўз бошимдан кечиргандим. Ҳар гал, мана шу дилга ғулу солувчи кечинма, воқеадан сўнг ҳар гал ўз “мен”им майда-майда бўлиб, чил-чил синар, ҳар гал гирдоблар исканжаси уни силтаб, қўзғатар ва вайрон қилар, ана шунда ҳар гал ҳаётимнинг ардоқли ва ўзига хос суюкли бир бўлаги менга бевафолик қилиб, йўқлик қаърига сингиб кетарди. Бир гал ўз фуқаролик обрўйимни бутун мол-дунёмга қўшиб йўқотдим ва шу пайтгача мен билан салом-алик қилиб юрадиганларнинг ҳурматидан воз кечишни ўрганишга мажбур бўлдим. Бошқа сафар эса бир кечада оилавий ҳаётим барбод бўлди; руҳий бетоб бўлиб қолган хотиним мени уйдан ҳайдаб чиқариб, ҳузур-ҳаловатдан мосуво қилди, севги ва ишонч қутилмаганда нафрат ва кескин курашга айланди-ю, қўшнилари менга ачиниш ва нафрат билан қарайдиган бўлдилар. Ўшанда менинг ёлғизликдаги, гарибликдаги ҳаётим бошланган эди. Ва орадан йиллар — аччиқ, оғир йиллар ўтгандан кейин, суронли танҳоликда, ўзимни не машаққат билан яна тутиб олиб, таркидунёчилик омолодан иборат янги маънавий ҳаётимни изга солиб олганимдан сўнггина, мавҳум ақлий машқ ва қатъий тартибга солинган ўз-ўзини кузатиш ҳамда мушоҳадага берилиб, турмушнинг муайян бир сокинлиги ва юксаклигига эришдим. Бироқ, орадан кўп ўтмай, ҳаётимнинг бу йўналиши ҳам яна қайтадан инқирозга юз тутиб, ўзининг юксак улугвор маъносидан бирданига маҳрум бўлди; энди мени дунё қайтадан яна ўзига тортар, ғалати, ақлга сиғмайдиган, йўл юриб чарчамайдиган узоқ, олис сафарлар ўзига чорлар, янги изтироблар, янги бурч, мажбуриятлар қўйилиб келарди. Ва ҳар гал мана шу ниқоб олиб ташланишидан олдин, омол барбод бўлишидан олдин, мана шу даҳшатли, қўрқинчли бўм-бўшлик ва сокинлик, мана шу ҳалокатли, ҳаддан зиёд сиқилиш, ёлғизлик, яккаланиш, меҳр-муҳаббатсизлик ва тушқунликнинг бўм-бўш ҳамда ҳувиллаган жаҳаннамга дуч келардим, мана ҳозир ҳам уларга бақамти турардим, уларни яна қайтадан бошдан кечириб, қайтадан босиб ўтишимга тўғри келарди.

Ҳаётимда рўй берган ҳар бир ана шундай руҳий изтиробдан пировардида нимадир ютардим, бироз эркинлик, руҳ, теранлик деймизми ва лекин шу

билан бирга бироз ёлғизлик, тушунмовчилик, кўнгил совиш ҳам бўларди, буни инкор этиб бўлмайди. Мешчанлик тарафидан олиб кўрилганда менинг ҳаётим, бир руҳий изтиробдан иккинчиси сари доимий пасайиш, инқироз, таназзул, шу билан бирга, меъёрли, мўътадил, мумкин бўлган, жоиз ва соғлом, тўғри нарсалардан тобора узоқлашишнинг ўзи эди. Мен йиллар давомида касб-хунарсиз, оиласиз, беватан эдим, барча ижтимоий гуруҳлардан ташқарида, ёлғиз эдим, ҳеч ким мени севмас, кўплар менга шубҳа билан қарашар, жамоатчилик фикри ҳамда ахлоқ билан доимий аянчли ихтилофда яшаб келардим; гарчи мен ҳалиям буржуа доирасида ҳаёт кечирсам ҳам, бу олам аро бутун ҳис-туйғу ва тафаккурим билан бегона эдим. Дин, Ватан, Оила, Давлат мен учун қадрсиз, аҳамиятсиз эди, илм-фан, гильдиялар¹ санъатларнинг шухратпараслиги кўнглимни айнитарди; қарашларим, дидим, бутун тафаккурим туфайли бир вақтлар қобилиятли, севимли инсон сифатида кўзга ташланган бўлсам-да, энди улар ёввойи, ҳувиллаган бўм-бўш ҳамда одамларга шубҳали эди. Агарда мен мана шу барча ўта ачинарли ўзгаришлардан бирор кўринмас ва аҳамиятсиз нарса ютиб олган бўлсам, бу менга жуда қимматга тушган ва гоҳо менинг ҳаётим оғирроқ, қийинроқ, ёлғизроқ, хавф-хатарга тўлароқ бўларди. Дарҳақиқат, мени ҳаминша Ницшеннинг кузги кўшиғидаги ўша тугунга ўхшаш ҳавоси оғир маъволарга бошлаб борадиган бу йўлнинг давомини тилашга энди менда ҳеч қандай асос йўқ эди.

Эҳ-а, мен бу, ўзининг кўп ташвиш келтирадиган, нозик болалари тақдирини белгилаб берадиган бу кечинмаларни, бу ўзгаришларни билардим, мен уларни жуда яхши билардим. Уларни мақтанчоқ, бироқ ови юришмас овчи шикор босқичларини, кекса биржа ўйинчиси чайқовчиликнинг, фойданинг, шубҳаланишнинг, иккиланишнинг, банкрот бўлиш, синишнинг босқичларини қандай яхши билса, шундай яхши билардим. Энди буларнинг барчасини яна бир бор бошдан кечиришим лозимми? Мана шу барча азоб, мана шу барча кулфатларни, “мен”нинг тубанлиги-ю унинг ноқераклигига нигоҳ ташлашни, ҳалок бўлиш олдидан мана шу барча даҳшатли кўркувларни, мана шу барча ўлим ваҳимасини-я? Бунчалик кўп изтироблар такрорланишининг олдини олиб, қочиб қўя қолинса, ақллироқ ва осонроқ иш бўлмасмиди? Чўл бўриси китобчасида баён этилган “ўз жонига қасд қилувчилар” ҳақидаги фикр, албатта, у ёки бу тарзда бўлиши мумкин, ҳеч ким менга тошқўмир гази, устара ёки тўппонча ёрдамида ўзим аччиқ қайғу-аламларини ҳақиқатан ҳам тез-тез ва етарли даражада бошдан кечирганим жараённинг қайтадан такрорланишига барҳам бериб қўяқолиш лаззатини тақиқлай олмасди. Йўқ, йўқ, барча иблисларда, бутун дунёда мендан ўлим титроғи-ла ўз-ўзи билан учрашувни ва яна янгидан вужудга келиш, янги тажассумни бошдан кечириб кўришни талаб қила оладиган куч йўқ эди, буларнинг пировард мақсади тинчлик ва осойишталик эмас, балки фақатгина ўз-ўзини йўқ қилиш, янгидан ўз-ўзини барпо этиш эди! Ўз жонига қасд қилиш аҳмоқона, кўрқоқларча ва ожиз, нотавон, шармандали ва иснод келтирадиган қутулиш йўли бўлганда эди — бу изтироблар тегирмонидан ҳар бир, ҳатто энг разил, қабиҳ йўлни ҳам юракдан тиласа бўларди, бу ерда энди олижаноблик ва қаҳрамонликнинг бошқа театри йўқ эди, бу ерда мен арзимас, ўткинчи бир оғриқ-азоб билан ақл бовар қилмайдиган даражада алангаланаётган, ҳалсиз-худудсиз изтироб ўртасида эдим, улардан бирини танлашим керак эди. Ўзимнинг шундай бир оғир, шундай бир телбанамо ҳаётимда мен жуда кўп марта олижаноб Дон Кихот бўлганман, ор-номусни ҳузур-ҳаловатдан, қаҳрамонликни эса ақл-идрокдан афзал билганман. Бас энди, етар!

Ниҳоят, ўринга ётаётганимда дераза ойнасидан тонг, ёмғирли қиш кунининг юракни сиқадиган, оғир, зик, дилгир тонги анграйиб қарай бошлаганди. Ўринга ётаётиб, қароримни ҳам қатъий ўйлаб қўйган эдим. Бироқ бутунлай фавқулодда ҳолатда, энди мудроқ босаётган лаҳзада шууримнинг сўнгги

¹ Г и л ь д и я — гильдия, ўрта асрларда Фарбий Оврупода йирик савдогарлар ёки хунарманлар бирлашмаси, шунингдек, революциядан илгариги Россияда савдогарларнинг давлатига кўра даражаси, табақаси (тарж.).

сарҳадида, Чул бўриси тўғрисидаги китобчанинг “умри боқийлар” ҳақидаги ўша галати жойи кўз олдимда яшин тезлигида “ярқ” этиб чақнади ва мени шу сонияда, кўҳна мусиқа маромини тинглаб, умри боқийларнинг бутун вазмин, ёрқин, талабчан, қаттиққўл ва жиддий кулимсираб турувчи донишмандлигини бирга тотиб кўриш учун баъзан ва яқиндагина ҳам ўзимни умри боқийларга жуда яқин ҳис этиб юрганлигим билан боғлиқ “йилт” этган олис хотиралар чулғаб олди. Қандай тез пайдо бўлган бўлса, шундай “ялт” этиб чақнади, тез сўнди ва уйқунинг тоғдек юки елкамдан босиб, кўзим илинди.

Тушга яқин уйғониб, яна ўша бояги ҳолат эсимга тушди, кичкинагина китобча ва менинг шеърим жавонча устида ётар, яқин орада кечган ҳаётимнинг алғов-далғови ичра менинг қарорим очиқлик билан совуққина қараб турар, туни билан уйқу орасида янада вазмин ва қатъий бўлиб қолганди. Шошилиш керак эмасди, менинг ўлим хусусидаги қарорим бир соатлик кайфият эмасди, у аста-секин пишиб етилган, салмоқли, айнамайдиған мева эди, у тақдир шамолида енгил, майин тебранар, озгина туртки бўлса тушиб кетиши ҳам мумкин эди.

Сафарга чиққанда олиб юриладиган зарур дори-дармонларим қутгачасида оғриқларни қолдирадиган ажойиб бир восита бор эди — у жуда кучли қора-дори бўлиб, мен ундан аҳён-аҳёнда фойдаланардим, кўпинча эса бир неча ойлаб эсимга ҳам келмасди; оғриқни қолдирувчи бу гиёҳванд моддидан баданимдаги оғриқлар чидаб бўлмас даражада азоб берган пайтлардагина фойдаланардим. Ундан ўзини-ўзи ўлдиришда фойдаланиб бўлмасди, буни мен бундан анча йиллар муқаддам бир марта синаб ҳам кўрганман. Ушанда, анчайин тушкунликка тушган пайтим эди, доридан бир талайини ютиб юборганман, у олти кишини ўлдиришга етарди, бироқ барибир мен ўлмай қолдим. Уйқу босиб, бир неча соат бутунлай ҳушсиз ҳолда ётганман, сўнгра қорнимда кучли чангак пайдо бўлиб тортишиб, тиришишдан ярим уйғониб, тирик қолганимга баттар ҳайрон бўлганман. Чала-ярим ҳушимга келиб, бутун оғуни қусиб юборгач, яна ухлаб қолганман, эртасига кун ярмида бутунлай уйғонган бўлсамда, бутун аъзойи баданим қовжираб қақшар, миям қизиб, бўм-бўш бўлиб қолганга ўхшар, эс-ҳушим, хотирам ҳам жойида эмасди. Анчагина уйқусизлик ва ортиқча қорин оғриқларни ҳисобга олмаганда, заҳарнинг таъсири ўшанда умуман билинмаганди.

Шундай қилиб, бу восита ҳам мўлжалимга тўғри келмади. Бироқ мен энди ўз қароримга шундай бир бошқача шакл бердим: афюн воситасини қўллашга ўзимда эҳтиёж сездим дегунча, қутулишнинг бу қисқа йўли ўрнига каттароғини излашни, чунончи, тўшпунча ўқи ёки устара ёрдамида хавфсиз, ишончли, ишонarli ўлим топиб қўя қолишга ҳаммиша шай бўлишим керак эди. Шу билан масала ҳал бўларди-қоларди. Чул бўриси китобчасидаги ўша ўткир ҳазил аралаш рецептдан сўнг эллик ёшимгача кутиб ўтириш менга жуда узоқ туюлди, чунки унганча ҳали яна икки йил бор эди. Бир йил ичида ёки бир ой ичида бўладими, эртагаёқ бўладими — ишқилиб, бунинг учун мана энди эшиклар ланг очик эди.

Бу “қарор” ҳаётимга кучли таъсир кўрсатиб, уни ўзгартириб юборди, дея олмайман. У мени дард, хасталикларга нисбатан бир қадар лоқайдроқ, қора-дори ва май истеъмол қилишда бироз беғамроқ, чидаса бўладиган ҳолат сарҳадига бироз қизикувчанроқ қилиб қўйди, шу холос. Ўша оқшомдаги бошқа кечинмалар, воқеаларнинг кучли таъсири эса кейинчалик ҳам сезилиб турди. Чул бўриси ҳақидаги трактатни мен яна баъзи пайтларда берилиб, миннатдорлик туйғуси билан қайта ўқиб чиқардим, бу билан мен гўё ўзимнинг тақдиримни донолик, гоҳида эса трактатнинг мулоҳазали, мантиқийлигини менсимасдан, киноя билан бошқараётган кўринмас бир афсунгарни кўриб, билиб олаётгандек эдим, назаримда у менинг ҳаётимнинг ўзига хос кайфияти ва кескинлигини сира ҳам тушунмаётгандек туюларди. Чул бўрилари ва ўз жонига қасд қилувчилар ҳақида унда нимаики ёзилган бўлса, барчаси жуда яхши ва ақлли гаплар, шу билан бирга зот, насл, тур, тоифалар ҳақидаги

ақлли, доно мавҳумот ҳам эди; бироқ менга менинг шахсиятимни, қалб-кўнгил, табиатимни, менинг дунёга бир марта келадиган ўз шахсий тақдир-қисматимни бу қадар кўпол тўр-тузоқ қамраб, ўз домига илинтириб ололмайдигандек кўринарди.

Бироқ ҳаммасидан ҳам кўра, менинг хаёлимни черков деворидаги ўша галлюцинация¹ ёки манзара, трактатдаги шама-билдиргиларга мос келадиган, рақс тушаётган ўша маънодор нурли ёзув кўпроқ банд этган эди. Бунда менга кўп нарсалар ваъда қилинаётгандек кўринар, ўша ўзга оламдан келадиган овозлар мени гоёт қизиқтириб қолган ва мен кўпинча бу ҳақда соатлаб ўйлаб, ўй суриб ўтирардим. Шунда ўша ёзувларнинг “Ҳар ким учун эмас!” ва “Фақат жиннилар учун!” деган огоҳлантиришлари қулоғимга янада яққолроқ эшитилгандек бўларди. Жинни, бу албатта мен ўзим ва “ҳар ким”дан анча узоқлашган ҳам ўзим эдим, агарда ўша овозлар менгача етиб келадиган ва ўша ўзга оламлар мен билан мулоқот қилаётган бўлсалар. Эҳ худо, мен ўзи ҳар кимнинг ҳаётидан, ақли расо, эсли-хушли одамлардан туриш-турмуши ва тафаккурдан яқиндагина узоқлашдимми, яқиндагина якка-ёлғиз ва телба бўлиб қолдимми ўзи? Барибир мен нидо, хитоб, чақириқни — жинниликдан, ақлидрок, тўсиқ-ғов, танглиқдан, мешчанликдан халос бўлишга, қалб-кўнгилнинг, хаёлотнинг шиддат билан оқётган қонунсиз оламига берилишга даъватни ич-ичимдан ҳис қилиб турардим.

Бир кунги, ўша алвон кўтарган одамни излаб кўчалар ва майдонларни, кўринмас дарвозали ўша девор ён-атрофларни кузатиб, кезиниб юрган эдим, Мартин шахри атрофида дафн маросимига дуч келиб қолдим. Тобут қўйилган улов ортидан оғир қадамлар билан аста, бир-бир босиб бораётган азадорларнинг афтларига қараб туриб, миямга бир фикр урилди: бу шаҳарнинг қаерида, бу дунёнинг қай чеккасида мен учун азиз инсон яшайдики, унинг ўлими мен учун оғир йўқотиш бўлса? Ва менинг ўлимимдан жилла қайгурадиган одам-чи, у қаерда яшайди? Ҳа, дарвоқе, Эрика, севгилим бор-ку; бироқ биз бир-биримиз билан анчадан буён кам кўришардик, алоқаларимиз ҳам у қадар мустаҳкам эмас эди, ҳозир эса ҳатто унинг қаердалигини ҳам билмасдим. У онда-сонда олдимга келиб турар, ё мен уникага борардим, иккаламиз ҳам ёлғиз, оғир ва босиқ, бир-бирига қалбан ҳамда руҳий хасталик туфайли боғланиб қолган одамлар эдик, шунинг учунми, орамизда қандайдир алоқа, муносабат сақланиб қолган эди. Бироқ, башарти у менинг ўлимимни эшитгудек бўлса, енгил хўрсинмасмикин, ўзини енгил ҳис этмасмикин? Мен буни билмасдим, ўз ҳис-туйғуларимнинг ишончлилиги хусусида ҳам бирон нима дея олмас эдим. Бундай нарсалар тўғрисида бирон нарса била олиш учун аввало, табиий, мўътадил ва имконли шароитда яшаш лозим эди.

Шу аснода, не кайфият билан, дафн маросими қатнашчиларига қўшилиб, крематорийли ва барча икир-чикир, майда-чуйдаларга эга бўлган цементланган замонавий типик қабристонга бориб қолибман. Марҳумни куйдиришмади, унинг тобутини қовланган оддий тупроқ ўрага қўйишди. Пастор² ва қолган барча бошқа қузғунлар, дафн этиш муассасаси ходимлари ўз вазифаларини адо этишга киришарканлар, маросимга юксак тантанаворлик ва мотам тусини беришга зўр бериб тиришаётганликларининг гувоҳи бўлдим, бироқ уларнинг ҳаракатлари худди театрнинг ўзини эслатар, хижолатдан ва риёкорликдан ерга киргудек кулгили бир ҳолатга тушишган, қора либосдаги бир киши бундан безовталанганини сезишди шекилли, йиғилганларни ўлим салобати олдида тиз чўкиб, тавба қилишга яна зўр бериб ундай бошладилар. Бироқ бу саъй-ҳаракатлардан наф бўлмади, ҳеч кимнинг кўзига ёш келмади, марҳум барчага бирдай ортиқча, кераксиздек эди. Пастор ҳамон жамоага “азиз диндошлар” дея мурожаат қилиб, худони эста олишга ундар, бунга жавобан савдогарлар ва новвой усталар ҳамда уларнинг хотинлари ишбилармон одамларга хос жиддий қиёфада титраб-қақшаб, жимгина олдиларига — ерга қараб ту-

¹ Г а л л ю ц и н а ц и я — йўқ нарсаларнинг кўриниши, эшитилиши, сезилиши (тарж.).

² П а с т о р — протестант мазҳабидаги руҳоний (тарж.).

ришар, уларнинг хижолатомуз ва каззоб юз-қиёфаларидан, шу ёқимсиз, зериқарли тадбир тезроқ тугай қолса эди, деган ўй-фикрни уқиб олиш қийин эмасди. Ниҳоят, маросим тугади, олдинда турган икки киши нотиқнинг қўлини қисиб қўйди ва майсазор четигаги тўсиқ олдида тўхташиб, пойабзалларидаги марҳум қўйилган ердан илашган тупроқни тозалашди, энди уларнинг юз-кўзлари яна одатдагидек инсонга хос қиёфа касб этган эди, биттаси менга ҳатто танишдек туюлди — у ўша алвон кўтариб олган ва қўлимга китобча гўлқазган одамга ўхшаб кўринди.

Уни танидим дегунча, тез бурилди-да, энгашиб, қора шимининг почасини ҳафсала билан қайиришга тушди, сўнгра, қўлтиғига ёмғирпўшини қис-тирганича, тезгина жуфтакни ростлаб қолди. Кетидан югурдим, қувиб етиб, унга бош ирғадим, бироқ у мени танимагандек бўлди.

— Бугун оқшом тадбир бўлмайдими? — сўрадим ундан ва унга, бирон нарсадан бохабар, сирдош одамларнинг ўзаро имо-ишоралари янглиғ, кўз қисиб, имлашга уриниб кўрдим. Бироқ бундай имо, юз мушакларининг маъноли ҳаракатлари, имо-ишораларидан иборат машқлар менга анча йиллардан буён ёт эди, менинг турмуш тарзим шундай эдики, ҳатто сал бўлмаса гапиришни ҳам унутаёзган эдим; шунинг учунми, қандайдир маъно англатиш ўрнига, афтимни аллақандай тентакларга ўхшаб буришгирганлигимни сезиб қолдим.

— Оқшомги ўтиришми? — дўнғиллади ҳалиги одам ва менга бегоналардек қараркан, деди:

— Зарур бўлса, “Чўл бургути”га боринг, оғайни.

Мен унинг аниқ ўша одам эканлигига унчалик ишонқирамадим. Ҳафсалам пир бўлиб, йўлимда давом этдим, энди қаерга боришним билмасдим, мен учун энди бошқа мақсад, интилиш, бурч-вазифалар деярли қолмаганди. Ҳаёт кўнглини айниладиган даражада жонга текканди, анчадан буён ўсиб келаётган ёқимсиз, жирканч нарса ўзининг юқори нуқтасига етганлигини, ҳаёт мени туртиб-суртиб, чеккага чиқариб қўйганлигини сезиб турардим. Ҳазаб билан қоронғулик босган шаҳар бўйлаб юургиллаб кетдим, менга шу дамда ҳамма нарсадан нам тупроқ ва мазор ҳиди келаётганга ўхшаб туюларди. Йўқ, йўқ, менинг гўрим устида бундай япалоққуш (қовоғидан қор ёғадиган одам)лардан биронтасиям турмайди, ридо, жуббасини кийволиб, “диндошлар” дея ҳас-сос натқлар ирод этмайди! Эҳ, қаёққа қарамай, фикрларимни қай тарафга юргизмай, ҳеч қаерда мени на шодлик, на қувонч кутар, ҳеч қаердан менга сало-сас келмас, ҳеч нарса мени ўзига чорламас, ҳамма нарсадан ишлатиллавери-иб айнигандек, бузилган ярим-ёрти мамнуниятнинг балбўй ҳиди келар, ҳамма нарса эскирган, тўзиган, сўлиган, оқарган, шалвираган, ҳолдан тойганди. Эҳ художон, бу қандай кўргилик ўзи? Мен, ғайрати жўш урган ёш йигит, шоиртабиат, илҳом парисининг дўсти, жаҳонгашта, оташин хаёлпараст бўлсам-у, қандай қилиб бу ҳолга тушиб қолдим? Қайдан, қандай қилиб, секингина ва билдирмасдан пусиб бошимга кела қолди бу кўргилик, бу фалажлик, менга бўлган бу барча нафрат ва барча, мана шу барча ҳис-туйғулар таназзули, бу манфур ранжу аламлар, хувиллаган қалбнинг кимсасизлиги-ю тушқунликнинг палид жаҳаннами, қайдан, қандай қилиб кела қолди?..

Кутубхона ёнидан ўтиб кетаётиб, мен ўзим илгари гоҳ-гоҳида суҳбатлашиб турадиган ёшгина профессорни учратиб қолдим. Уни бундан бир неча йил муқаддам, шу шаҳарда охири марта бўлган пайтимда, ўшанда ўзим шугулланган соҳа — Шарқ афсоналари мавзuida гурунглашиб туриш мақсадида ҳатто хонадонига ҳам кўп марта излаб боргандим. Олим ўзи менга пешвоз чиқди, у ўзар ва бироз калтабин инсон эди, мени унинг олдига йўл-йўлаккай кириб ўтганимни айтганимдан сўнггина таниди. У мени зўр бир самими-ят билан кутиб олди ва мен, аянчли, ночор ва ғариб бир ҳолатда унга бунинг учун ярим-ёрти миннатдорчилик билдирдим. У хурсанд бўлиб, жўшиб кетди, суҳбатларимиздан айрим тафсилотларни ёдимга соларкан, кўп нарсага менинг ундов, даъватларим туфайли эришганлигини эътироф этиб, мени тез-тез эслаб туришини айтди; ўшандан буён у билан ҳамкасблари ўртасида бун-

дай қизғин ва сермахсул баҳс-мунозара, тортишувлар жуда кам, аҳён-аҳёндагина бўлганлигини ҳам гап орасида қистириб ўтди. Қачондан бери шаҳарда эканлигимни (мен камгина кунни айтиб, уни алдадим), нега уни излаб топмаганлигимни сўради. Мен тарбия кўрган, ўқимишли бу одамнинг бамаъни юзига қараб туриб, бўлиб ўтаётган бу томошага кулгим қистади, бироқ барибир ўзимни оч қолган итга қиёс этиб, бир мисқол ҳарорат, бир кулгум меҳр-муҳаббат ва заррача эътирофга мушарраф бўлганимдан бошим осмонга етди. Бундан таъсирланиб кетган Чўл бўриси Ҳарри ишшар, томоғи қуриб, оғзидан кўпиги оқар, ҳассослик уни хоҳиш-иродасига қарши ўлароқ, итоаткор, мўмин-қобил қилиб қўйган эди. Ҳа, мен уни зўр бериб алдар, бу ерга ўқиш-ўрганиш, билим орттириш мақсадида келганим, шунинг учун йўл-йўлакай кириб ўтганимни, бунинг устига мазам йўқлиги, ўзимни унча яхши ҳис қилмаётганлигимни айтиб, акс ҳолда уни албатта ҳеч бўлмаганда бирор марта кўргани кириган бўлардим, дея ёлгон-яшиқ баҳоналар билан қутулмоқчи бўлардим. Ниҳоят, у менга бутунги оқшомни уникида ўтказишга самимий таклиф қилган эди, мен йўқ деяолмай, миннатдорчилик билан рози бўла қолдим, хотинига менинг номимдан салом айтишини сўрадим, шунда зўр бериб, тирпишиб сўзлаганимга, жилмайганимга ёноқларим қизариб, бўзариб оғриб кетди, чунки улар бундай чираниш, кучанишга унчалик ўрганмаган, кўникмаган эди-да. Ва мен, ҳайрон ва мамнун, хушмуомалали ва ғайратли Ҳарри Халлер кўчада туриб, очиккўнгил, калтабин кишининг бамаъни афт-ангорига жилмайиб қараб турарканман, шундоқ ёнгинамизда бошқа бир Ҳарри иржайиб турган кўйи менинг ҳақимда, қанақанги беақл, тентак-телба, жинни, алдамчи ва каззоб оға бу ўзи, дея ўйларди, чунки ахир мен ўзим бундан атиги икки дақиқа олдин бутун лаънати дунёга тишларимни фикрлатиб, газабимни сочган, энди эса, ҳурматли бир одамнинг биринчи таклифи ва мулоим салом-алигидаёқ таъсирланиб, ўзимни йўқотиб, эътироз билдириш ўрнига кўниб, рози бўлиб, бироз мойиллик, хайрхоҳлик, кўнгил яқинлик, ҳурмат-эътибор, меҳрибонлик, илтифот ва самимиятдан лаззатланиш илинжида чўчка боласидек ирғишлаб, ўзимни кўярга жой тополмай қолган эдим-да. Бир-бирга фавқуллода нохайрхоҳ бўлган иккала Ҳарри шундай ёнма-ён туришар, бир-бирларини кузатишар, мазах қилишар, бир-бирларининг олдида тупуришар ва бундай ҳолатларда ҳамиша бўлгани каби, яна ўз-ўзларига шундай савол беришарди: бу ўзи инсонга хос бўлган аҳмоқлик ёки заифликми, умум-башарий тақдир-қисматими ёки бу ҳассос худбинлик, бу иродаси сустлик, бўшанг-лақмалик, ҳис-туйғуларнинг бу нопоклиги ва иккиёқтамалиги, мунофиқлиги Чўл бўрисидагина мансуб бўлган ўзига хосликмикин? Бу разолат умумбашарий бўлса эди, у ҳолда менинг дунёга бўлган нафратим унга янги куч-қувват билан ташлана оларди; борди-ю, менинг шахсий заифлигим бўлса, унда ўз-ўзини нафратнинг тантанасига олиб келган бўларди.

Иккала Ҳаррилар ўртасидаги тортишув билан бўлиб, сал бўлмаса профессор ёдимдан кўтарилаёзбди: у менга бирдан яна ортиқча туюлди ва мен ундан тез қутулишга шошилдим. У барглар тўкилган, шип-шийдан хиёбон бўйлаб идеалистга хос бироз ғалати юриш қилиб, диндорларга хос кўнгилчамлик билан кетиб бораркан, ортидан узоқ қараб қолдим. Ич-ичимда, бутун вужудимда шу дамда шиддатли жанг борарди, беихтиёр увушиб қолган бармоқларимни букиб, ёзиб, билдирмай қовлаб кетаётган подагра билан олишарканман, соат етти яримдаги кечки овқатга таклифга розилик бериб, хушмуомалалилик, илмий сафсаталар ва бегона оила бахтини кузатиш мажбуриятидан иборат қанчалик ортиқча ташвиш, даҳмазани ўзимга орттирволиб, нақадар аҳмоқлик қилганимни ич-ичимдан тан олиб турардим. Аччиқ билан уйга бордим-да, коньяк билан сувни аралаштирдим, устига подаграга қарши ҳақдорини ютдим-да, диванга чўзилдим, китоб ўқишга туғиндим. Ниҳоят, ўн саккизинчи асрдан ҳикоя қилувчи, бениҳоя ўзига тортадиган, титилиб кетган китоб — “Софиянинг Мемелдан Саксонияга саёҳати”ни бирпас ўқиганимдан сўнг, тўсатдан бояги таклиф яна ёдимга тушди. Соқолим олинмаганлигини эслаб, кийинишим кераклигини сездим. Худо билади, бу ташвишнинг менга

нима кераги бор эди! Демак, Ҳарри, тур ўрнингдан, китобингни йиғиштир, юзинга совун сур-да, иягингни қонатиб қирғишлаб ол, кийиниб, одамлар ҳузурига, уларнинг илтифотига сазовор бўлишга шошил! Юзимга совун сура-ётиб, бугун бир бегона киши қўйилган қабристондаги ўша тупроқ ўрани, унинг атрофида туриб зериккан ўша диндошларнинг кути учган, буришган афт-ангорларини эсладим, бироқ энди бу сираям кулгили эмасди. Ўша ерда, худди ўша ифлос тупроқ ўрада, ваъзхоннинг аҳмоқона, хижолатли сўзларида, мотамсаро жамоатнинг аҳмоқона, хижолатли қиёфасида, барча тунука, мрамр тахта ва ҳочларни кўрганда, барча симдан ясалган сунъий ва барқ уриб очилган гулларда, худди ўша ерда нафақат ўша нотаниш одам, балки, менга шундай туюлди, эртами, индинми, мен ҳам, йиғилганларнинг хижолатли ва алдамчи нигоҳлари остида шу тупроққа аралаштирилиб, кўмилиб тугардим, йўқ, йўқ, нафақат шугина, балки барча-барчаси, бизнинг муқаррар касалманд бўлган ва тез орада ўша ерда кўмиб ташланадиган барча интилишимиз, барча маданиятимиз, барча имон-этиқодимиз, барча ҳаёт қувончларимиз ва шодмонлигимиз ҳам шу тариха ўз ниҳоясини топарди. Қабристон бизнинг маданий дунёмиз эди, бу ерда Иисус Христос ва Сукрот ётардилар, бу ерда Моцарт ва Ҳайдн ётардилар, Данте ва Гёте ётардилар, занг босган тунука тахталарга муҳрланган, шухрати сўнган яна қанчадан-қанча номлар бор эди бу ерда, уларнинг атрофида эса, агар ана шу ўзлари учун бир пайтлар муқаддас бўлган тунука тахталарга ишона олганларида уни қиммат оладиган, мана шу ўтган дунё ҳақида қайғу ва тушкунликнинг озгина бўлса-да ҳалол ва жиддий сўзини айта олишни қиммат оладиганлар хижолатли ва сохта нигоҳ билан тўпланишиб турардилар, энди уларга қабр устида хижолатла ишшайиб туришдан бошқа иш ҳам қолмаганди... Жаҳл билан иягимдаги эски жойни билмай яна кесиб олдим, эски яра яна янги бўлди. Ҳозиргина қўйган янги ёқани яна алмаштиришга тўғри келади ва бу ишларнинг барчасини нимага қилаётганимни ўзим ҳам билмасдим, чунки ўша тақлиф этилган жойга сираям боргим келмасди. Бироқ Ҳаррининг бошқа бир бўлаги яна томоша қўйиб, профессорни ёқимтой йиғит деб атади, одамлар даврасига, гап сотиш ва дилкашликка талпинди, профессорнинг келишган хотинини эслатди, самимий ва меҳрибон мезбонлар ҳузурда бир кеча меҳмон бўлиш тўғрисидаги фикрни ҳақиқатан ҳам ғоят илҳомбахш деб топди ва энгагимга малҳамли мато ётиштиришимга, кийинишимга ва ажойиб, кўркам бўйинбоғ боғлашимга ёрдамлашворди ҳамда мени ўз кўнглимнинг кўчасига қараб, уйда қолиш фикримдан юмшоққина қилиб қайтариб, боришга кўндирди. Айни пайтда ўйла-ниб қолдим: мана мен ҳозир кийиниб, кўчага чиқаман, профессорни кўргани бораман ва у билан озми-кўпми ёлғондакам ширин, ёқимли, хушомад, мақтов гапларни бир-биримизга тўкиб соламан, гарчи буни ўзимиз хоҳлама-сак ҳам; жуда кўп одамлар ўзлари хоҳламаган ҳолда кун сайин, соат сайин шундай қиладилар, шундай яшайдилар ва ҳаракат қиладилар, меҳмонга бора-дилар, суҳбат қурадилар, енгил-елпи, юзаки, истар-истамас, ноилож ўтказа-дилар, бу ишларнинг барчасини машиналар ҳам худди шундай яхшилаб ба-жаришлари ёки аксинча, бажармасликлари ҳам мумкин эди; худди мана шу абадий давом этувчи механика уларни, худди менга ўхшаб, ўз ҳаётини тан-қид қилишга, ўз аҳмоқлиги ва юзакчилиги, саёзлиги, ўзининг қабих, муд-ҳиш шубҳалилигини, ноумид дард-алам, ҳасратини ва ёлғизлигини билиш ва ҳис этишларига монелик қиларди. О, улар, одамлар ҳақ, мен бир гумроҳга ўхшаб тушкун кайфиятда бўшлиққа термилиб ўтириш ўрнига, қайғули, ўта ачинарли, механикага қаршилиқ кўрсатиш ўрнига шундай яшаб, доимо қан-дайдир муҳим ишлари кетидан югуриб юришганларида, улар чексиз ҳақдир-лар. Мен бу саҳифаларда гоҳида одамларни менсмай, уларнинг устидан кул-сам, кимдир тагин ўйламасин, мен зинҳор айбни уларга ағдармоқчи, ё улар-ни айбламоқчи ёки ўз шахсий бахтсизлигим учун уларни жавобгар қилмоқчи эмасман! Бироқ мен, шунчаликка бориб, таг-тубсиз зулматта, ҳалокат ёқаси-га бориб қолган эканман, гўё мен учун ҳам ўша механика ишлаётгандек, гўё мен ҳам абадий иш дунёсининг болаларча гўзал оламига мансубман дея ўзимни

ва бошқаларни ҳам алдашга уринаётганимда доимо ёлгон гапириб, ноҳақ, нотўғри йўл тутиб келаман!..

Кеча кутилганидан ҳам зиёда, ажойиб бўлди. Танишимнинг уйи олдига яқинлашаётиб, беихтиёр бир зум тўхтаб қолдим ва деразаларига назар ташладим. Мана шу ерда, дедим ўзимга ўзим, бир одам яшайди ва йилдан-йилга ўз ишини давом эттиради, матнларни ўқийди ва уларга изоҳлар беради, олд Осиеъ ва ҳинд афсоналари ўртасидаги боғлиқликларни ўрганади, изланади ва бундан ўзича мамнунлик туяди, чунки у ўз ишининг аҳамиятига, муҳимлигига ишонади, у ўзи хизмат қилаётган илм-фанга ишонади, у қуруқ билимнинг, уни тўплашнинг аҳамиятига ишонади, чунки у тараққиётга, ривожланишга ишонади. У урушни кўрмаган, Айнштайн туфайли рўй берган тафаккур асослари ларзаларини бошидан кечирмаган (у буни фақат математикларгагина таллуқли, деб ўйлайди), ўз атрофида бўлаётган навбатдаги урушга тайёргарлик ҳаракатларида у ҳеч қандай ёмон нарсани кўрмайди, у яҳудийларни ва коммунистларни нафратта лойиқ деб ҳисоблайди, у жуда яхши, бепарво, паришонхотир, қувноқ инсон, ўзини катта тутадиган одам, унга жуда ҳавас қилса арзийди. Ўзимни қўлга олиб, ичкари кирдим, мени оқ пешбанд таққан қиз — уй хизматчиси кутиб олди, қандайдир ички сезгим орқали у шляпа ва палтомни қаерга илишини ҳам олдиндан билиб турардим, у мени илиқ, ёруғ хонага бошлади ва бироз кутиб туришимни сўради, мен эса, дуо-тиловат қилиш ё бўлмасам, бироз мизғиб олиш ўрнига, қандайдир ноҳиждий бир қизиқиш билан дуч келган биринчи буюмни қўлимга олдим. У кичкинагина рамкага солинган расм бўлиб, думалоқ устал устида қандайдир қаттиқ картон қоқоқ туфайли қийшайиб ётарди. Ўйма нақшли бу расмда шоир Гёте акс эттирилган, унинг жонли, чиройли ясаниб-таранган чехрасида ўша машҳур кўзлар чўгдек чақнар, мўйсафиднинг қиёфасидан сарой аъёнларига хос енгил пардозланган ёлғизлик ва фожиавийликнинг нафаси уфурар, буни тасвирлаш учун рассомнинг анчагина тер тўкканлиги сезилиб турарди. У бу ёвуз, жоҳил, иблис қариянинг ўзни тутга билиш, дадиллик ва ҳалоллик, инсофлилик ва андишалитикдан иборат бироз профессор ёки артистларга хос қиёфасини, унинг теранлигига путур етказмай ифодалашга ва умуман уни ҳақиқий келишган кекса жаноб сифатида акс эттира олишга муваффақ бўлганки, бу расм энди ҳар бир фуқаро хонадонини зеб-зийнат бўлиб безай оларди. Эҳтимол, бу сурат шу хилдаги барча расмлардан, ғайратли, тиришқоқ мусаввирлар мўйқаламига мансуб гўзал нажоткорлар, Апостол¹, худога етишган азиз-авлиёлар, ақлзаковат, тафаккур, истеъдод эгалари — даҳолар ва давлат арбоблари тасвирланган асарлардан ҳам қолишмасди, балки унинг муайян юксак маҳорат билан ишланганлиги мени шу қадар тўлқинлантириб юборгандир; нима бўлгандаям, ҳарҳолда кекса Гётенинг бу такаббуруна, қуруқ ва мағрур тасвири мендек етарли даражада асабийлашган, даргазаб ва эзилган одамга шу заҳоти тақдирий ёқимсиз бир уйғунсизлик бўлиб кўзга ташландики, бу менинг янглиш бир жойга келиб қолганлигимни кўрсатиб турарди. Бу ерда Чўл бўриларига ўрин йўқ, балки гўзал услубий ўхшатишган буюк классиклар, миллатнинг атоқли арбоблари эъзоз-ҳурматда эдилар.

Ҳозир агар уй соҳиби кириб келганда эди, унга жўяли баҳоналарни айтиб, балки уйга қайтворишим ҳам мумкин эди. Бироқ шу дамда унинг хотини кириб келди-ю, гарчи кўнглим олдиндан қандайдир дилхираликни сезиб турса-да, тақдирга тан беришдан ўзга чорам қолмади. Биз саломлашдик ва навбатдаги англашилмовчиликлар содир бўла бошлади. Аёл менинг кўринишим дурустлигини айтиб, қутлади, мен эса, шу дамда, охирги учрашувимиздан буён ўтган йиллар ичида анча қариб-қартайганимни ўзим яққол ҳис этиб турардим; у мен билан қўл бериб сўрашгандаёқ, бармоқларимдаги лаънати подагра буни ёдимга солганди. Кейин суюкли хотинимнинг ҳол-аҳволини сўради, шунда мен унга, аёлим мени ташлаб кетганлигини, ажрашганимизни айтишга мажбур бўлдим. Шу пайт профессор кириб келиб, жонимизга

¹ А п о с т о л — ҳаворий (Исонинг афсонавий ўн икки шогирдларидан бири).

ора кирди. У ҳам мен билан самимий саломлашди ва ҳукм сураётган ғалати ҳамда кулгили вазият ўзининг мумкин бўлган энг ажойиб ифодасини топди. Унинг қўлида қандайдир газета бор эди, у обуна бўлган бу нашр милитаристлар ва уруш оловини ёқувчилар партиясига мансуб рўзнома эди. Мен билан сўрашиб бўлгач, у газетага ишора қилиб, алланималарни сўзлай кетди. Англашимча, рўзномада менга адаш бўлган аллақандай публицист Халлер ҳақида ёзилган бўлиб, бу ярамас, беватан дарбадар кайзерни мазах қилганмиш, буям етмагандек, у яна шундай фикрни ҳам билдирибдики, гўё унинг ватани урушнинг юзага келишида бекордан-бекорга душман мамлакатларидан ҳам кўра кўпроқ айбдор бўлиб қолаётганмиш. Бу ўзи қанақанги аҳмоқ йигит бўлдикин-а! Мана, у оларини олибди, таҳририят бу бузғунчини бошлаб таъзирини бериб, шармандасини чиқарибди. Караса, бу гаплар мени қизиқтирмаётибди, шунданми, суҳбатимиз энди бошқа мавзуга кўчди, бироқ барибир иккаламиз ҳам шу топда қани энди ҳозир ўша ифлос шу ерда бўлсайди, деган хаёл билан банд эдик, аслида эса шундай эдики, ўша ифлос худди менинг ўзим эдим. Хўш, энди ортиқча шовқин солиб, одамларни безовта, беҳузур қилишнинг нима кераги бор! Ичимда ним кулиб қўя қолдим, бироқ бутун оқшом энди бирон-бир ёқимли, кўнгилли, кўнгилни кўтарадиган воқеа бўлишидан умидимни узгандим. Ўша лаҳза ҳалиям аниқ эсимда. Чунончи, профессор ўша ватан хоини Халлер ҳақида гапирётган лаҳзада, мендаги ҳов ўша дафн маросими машмашасидан бошлаб йиғилиб, тобора кескинлашиб бораётган оғир руҳий кайфият ва тушкунликнинг чидаб бўлмас ҳиссиёти бора-бора тўпланиб, шунақанги исканжага олдики, асти қўяверасиз; натижада қорнимнинг пастки қисмида қаттиқ оғрик пайдо бўлиб, нафасим бўғилди, кўз олдим қоронғилашиб, даҳшатли тақдиримни англагандек бўлдим. Сезиб турардим, нимадир мени пойлар, аллақандай хавф-хатар ортимдан таъқиб этиб келарди. Бахтимга шу чоқ, таом тайёр бўлганлигини маълум қилишди. Ошхонада ўтириб, қаттиқ ботмайдиган бирон нима дей ёки сўрай деб, шу уринаман, қаёқда, аксига олиб, одатдагидан кўра кўпроқ овқат еб қўйиб, ўзимни тобора беҳузур, ночор ҳис эта бошладим. Эҳ худойим-ей, дердим ўзимга ўзим, намунча биз бу қадар тиришамиз, бир-биримизга сир бемай, силогарчилик қиламиз?.. Каминанинг фалаж қилувчи таъсириданми, ё уйда аввалроқ бирон кўнгилсиз воқеа ўтганми, мезбонлар ҳам ўзларини мутлақо яхши ҳис қилмаётганликлари, сир бой бермай ўтиришлари ўзларига ҳам малол келаётганлиги аниқ-тиник сезилиб турарди. Улар менга аниқ нарсалар ҳақида саволлар беришар, уларга эса тўғри ва очиқ жавоб бериб бўлмас, шу тариқа ўзимни ўзим буткул, бошдан-оёқ, кетма-кет алдай бошладим, натижада оғзимдан чиқаётган ҳар бир сўздан кўнглим айнирди. Ниҳоят, суҳбатдошларимни чалғитиш мақсадида, уларга ўзим бутун гувоҳ бўлган дафн маросими ҳақида сўзлаб бердим, бироқ юморга бўлган уринишим, ҳаракатларим уларга ёқинқирамади, қайтанга кайфиятларини бузди. Гапларимиз ҳам энди бир-бирига сира қовушавермас, бир-биримиздан тобора узоқлашиб борардик, ичимдаги Чўл бўриси эса тишларини иржайтириб куларди. Овқатдан сўнг учаловимиз ҳам оғзимизга толқон солгандек батамом жимиб қолдик.

Биз яна ўша биринчи хонага қайтиб кирдик, қаҳва ва арақ ичгани, балки энди шу нарса бизнинг руҳимизни бироз бўлса-да кўтарармиди... Бироқ бу ерда яна маликушшуарога, гарчи унинг сурати бир четга — комод¹ устига олиб қўйилган бўлса-да, кўзим тушди, у яна хаёлимни банд этди. Ич-ичимдан ботиний огоҳ этувчи овозларни сезиб, пайқаб турган бўлишимга қарамасдан, уни яна кўлимга олиб, бақамти бўлдим, у билан очикчасига баҳслаша бошладим. Мен энди бутун вужудим билан шундай бир туйғуга берилгандимки, вазият қалтис, нима қилиб бўлса ҳам ҳозир мезбонларнинг кўнглини топиб, гап оҳангини мослаб муомала қилишим, ё бўлмасам улар билан алоқамуносабатни бутунлай узиб, орани очик қилиб қўяқолишим керак эди.

Ишонаманки, дедим мен, Гётенинг кўриниши ҳақиқатан ҳам бундай бўлма-

¹ К о м о д — кийим-кечак турадиган яшикли жавон (тарж.).

ган! Бундай такаббурлик ва олижаноб қиёфа, мухтарам жамоат билан бўлаётган бу эркаланиш-навозишли салобат-виқор ҳамда етуклик сиртидаги гўзал ҳассосликнинг бундай олами! Албатта, унга кўп эътироз билдириш мумкин, менинг ҳам бу кекса мақтанчоқ-шухратпарастга эътирозларим кўп, бироқ уни бундай тасвирлаш, йўқ-йўқ, бу энди ҳаддан зиёд, ўта ошириб юборилган.

Уй бекаси қаҳванинг борини идишларга қуйиб чиқди-да, тезгина хонани тарк этди, унинг юз-кўзида чуқур изтироб аломатлари зоҳир эди. Шунда хо-жаси ярим хижолатомуз, ярим гинахонлик билан Гётенинг ушбу сурати хотинига қарашли эканлиги, уни ўзгача меҳр билан, ўзига хос ардоқлаб-эъзозлашлигини айтиб берди. Башарти, холисанилло ҳақ бўлган тақдирингизда ҳам, дарвоқе бу қадар кескин фикр билдирмасангиз бўларди, деди у.

— Гапингиз тўғри, — дея юзландим унга, — бироқ афсуски, ҳамиша имкони борича кескин тарзда ифода изҳор қилиш, бу менинг одатим, менинг иллатим, дарвоқе, Гёте ҳам ўз замонасида доимо шундай қилган экан. Қолаверса, бу ширин, одамшаванда, мешчан оқсуяк Гётега кескин, чин, ҳақиқий, тўғридан-тўғри ифоданинг кераги ҳам бўлмаган бўларди. Мен Сиздан ва аёлингиздан уз сўрайман — у кишига яхшиси, мени шизофренияга чалинган экан, дея қолинг. Бир йўла менга ижозат ҳам берсангиз, энди сизлар билан хайрлашсам.

Уй соҳиби яна айрим эътирозларини билдираркан, ўша бурунги гурунгла-римиз нақадар гўзал ва мароқли бўлганлигини сўзлай бошлади, ҳа, менинг Митрас ва Кришна ҳақидаги фараз, тахминларим ўшанда унда чуқур таассурот қолдирган, бутун ҳам шундай суҳбатлардан умидвор бўлиб турган экан... ва ҳоказо. Мен бундай самимий сўзларига жавобан унга миннатдорчилик билдирдим ва, афсуски, Кришнага бўлган қизиқишим худди илмий гурунгларга нисбатан хоҳиш-истакларим сингари бутунлай сўнганлиги, бутун ҳам унга анча-мунча ёлгон гапирганлигим, масалан, шаҳарда бир неча кундан буён эмас, балки анча йиллардан бери яшаётганлигим, бироқ ўзим ёлғиз турмуш кечираётганлигим ва доимо жуда ёмон кайфиятда юришим, подагра билан хасталанганим, иккиламчи, кўпинча, кайф ҳолда бўлишим сабабли яхши инсонларнинг хонадонларига энди ортиқ муносиб эмаслигимни айтиб, дардимни тўкиб солдим. Яна, биратўла орани очиқ қилиб қўя қолиш ва уларнинг хонадонини ёлгончи сифатида тарк этмаслик мақсадида, ҳурматли жанобга, мени бугун жуда-жуда хафа қилиб қўйганлигини ҳам айтиб ўтишимга тўғри келарди, чоғи. У ахир бир реакцион газетанинг Ҳаллернинг фикрларига нисбатан олим одамга муносиб бўлмаган, балки бир ишсиз, бекорчи зобитга хос бўлган ўша аҳмоқона, ўтакетган қайсар нуқтаи-назарини ўзиники қилиб олганди-да. Бироқ бу “йигит”, бу дарбадар, беватан кимса Ҳаллер айнан ўзим эдим ва бир неча фикрлашга қодир, қобил инсонлар кўр-кўрона, васвасага берилиб, ҳадеб янги уруш йўлида зўр беравериш ўрнига, ақл-идрок билан иш тутиб, тинчликсеварлик тарафдорлари бўлишганларида эди, мамлакатимиз ва жаҳонда аҳвол янада яхшироқ бўлган бўларди. Йлоё, худо ўз паноҳи-да асрасин!

Шундай қилиб, ўрнимдан турдим, Гёте ва профессор билан хайрлашдим, ташқаридаги кийимилпақдан нарсаларимни олиб, жўнаб қолдим. Вужудимдаги ичиқора бўри эса овози борича увиллар, иккала Ҳарри ўртасида зўр томоша бўлиб ўтарди. Чунки, бу кўнгилсиз оқшом аччиеланган профессордан кўра камина учун кўпроқ аҳамиятга эга бўлгани менга дарҳол аён бўлган эди; унинг учун бу кўнгил қолиш ва кичкинагина нохуш воқеа бўлган бўлса, мен учун сўнгги бор муваффақиятсизлик ҳамда жуфтакни ростлаш, мешчан-нинг узил-кесил ғалабаси эди. Шу билан бирга, у қочоқ ва мағлубнинг хайр-маъзури, ўз-ўзимга таслим бўлиш изҳори, бетаскин, устун бўлмаган, ғамгин хайрлашув ҳам эди. Мен ўзимнинг ўтмишдаги оламим ва ватаним билан, мешчанлик, урф-одат, олимлик билан хайрлашарканман, баайни ошқозонидаги чўчка гўшги қовурдоғидан ҳосил бўлган ярадан азоб чекаётган одам ҳолатига тушдим. Дарғазаб ҳолатда кўча чироқлари бўйлаб югуриб кетдим, шу дамда

ғоят ғазабланган ва қаттиқ қайғуга чўмган эдим. Бу ўзи бугунги, эрталабдан кечгача, қабристондан тортиб то профессор ҳузуридаги томошага қадар қандай кун бўлди-а? Шунақаям бетасалли-бетаскин, шармандали, бехосият ва беҳузур кун бўладими! Хўш, нимага? Нима учун? Яна шундай кунларни кўриб, шундай шўрваларни охирига қадар татиб кўришнинг маъноси бормикин? Йўқ! Бундай майнавозчиликка шу бугуноқ оқшом нуқта қўйганим бўлсин. Уйингга боргин-да, Ҳарри, ўзингни ўзинг бўғизлаб қўя қол! Бас, шунча кутганинг ҳам етар.

Бахтсизлик, кулфат таъқиб этган мен бечора, кўчалар бўйлаб у ёқдан бу ёққа зир югурардим. Албатта, бамаъни одамларнинг оқсуякларга хос бўлган зеб-зийнати ерга уриб, камситганим яхши иш бўлмади, бу аҳмоқлик ва адабсизликнинг ўзгинаси эди, бироқ мен сира ва сира бошқача йўл тутолмасдим, мен бу беозор, боадаб, бироқ алдамчи, ёлғондакам ва сохта ҳаётга ортиқ чидай олмасдим. Энди менинг танҳоликка, ёлғизликка ҳам ортиқ бардошим қолмагандек туюлар, ўз олам-жаҳоним ҳам шу қадар кўнглимга урган, шу қадар кўнглимни айнитардики, буни тасвирлашга тил ожиз эди. Ўз дўзахимнинг бўм-бўш, ҳавосиз маъвоси узра бўғилиб, зўриқиб, ўзни ҳар ён урарканман, миямда бир савол айланарди: бу дунёда яна бирор нажот бормикин ўзи? Йўқ, нажот йўқ эди. Оҳ, отажоним, онажоним, эҳ, олисда қолган ўт-олов ёшлигим, э, унинг бағридаги минглаб қувончлар, ҳаётимнинг мазмун ва мақсадлари! Барчасидан менга ҳеч нарса, ҳаттоки армон ҳам қолмаганди, фақатгина нафрат ва азоб қолганди, холос. Шу дамда ҳаётга, яшашга мажбурлик менга шу қадар оғир туюлиб кетдики, умримда ҳеч қачон бунақа бўлмаганди.

Шаҳар атрофидаги бир кўримсизгина қовоқхонада бироз тўхтаб, тин олдим, сув ва коньяк ичдим, сўнг яна ақлдан озган одамга ўхшаб, Эски шаҳарнинг узук-юлуқ, қинғир-қийшиқ, тор кўчалари, хиёбонлар, темирйўл шоҳбекати майдони бўйлаб югургилаб кетдим. Жўнаб кетаман, тамем! Уйладим ўзимча ва шоҳбекатга кириб, деворда осиелик поездлар жўнаш жадвалига термилдим, ўзимга келволиш учун озроқ шароб ичдим, эс-ҳушимни йиғиб олишга уриндим. Юрагимга кўрқув соладиган шарпа менга тобора яқинлашиб, кўзимга янада аниқроқ кўрина бошлади. У — ётоғимга қайтиш эди, тушкунлик олдидаги ўзни хотиржам тугишга, тақдирга тан беришга мажбурлик эди! Кўчада неча соатлаб тенгираб юрмайин, барибир ундан, эшитимга, китоблар тўла усталимга, тепасида маҳбубам сурати осиелик диванга қайтиб боришдан, ўша кутилган лаҳзадан қочиб қутулолмасдим, чунки устарамни олиб, ўзимни-ўзим шартта бўғизлаб қўя қолишим керак эди. Бу манзара кўз олдимда тобора аниқроқ, равшанроқ намоён бўла бошлади, юрагим дуқуллаб урарди, барча кўрқинчларнинг даҳшати: ўлим ваҳимасини сезиб турардим! Ҳа, ўлимдан ўта кўрқардим. Гарчи менда бошқа чора қолмаган, нафрат, изтироб ва тушкунлик теваарак-атрофимда устма-уст қалашиб ётган бўлса-да, гарчи мени энди ўзига тортадиган, жалб этадиган, қувонч ва умид бахш этадиган нарса қолмаган бўлса-да, барибир ўз-ўзимни қатл этиш ва сўнгги лаҳза олдида, ўзимга ўзим шириллатиб тиф тортиб юбориш даҳшати ҳаддан зиёд ваҳшат солиб турарди!

Дилимга даҳшат солиб, мени ўлгудек кўрқитиб турган бу нарсадан қутулишнинг бошқа йўлини тополмай гаранг эдим. Борди-ю, агар тушкунлик билан юраксизлик ўртасидаги курашда бугун ҳам кўрқоқлик ғолиб чиқадиган бўлса, унда эртага ва ҳар кун тушкунлик яна олдимда кўндаланг турар, ўз-ўзимдан жирканишим боис, у янада кучайиб кетарди. Бу ишни охирига етказмагунимча, пичоқни қўлимга олиб, яна улоқтириб юбораварардим. Ундан кўра, яхшиси бугуноқ бўлақолгани маъкул! Ўзимга ўзим, худди кўрқитилган ёш болага гапирётгандек сўзлардим, бироқ болакай гапга кулоқ солмай, қочиб кетди, чунки у яшашни истарди. Титраб-қақшаб, яна шаҳар бўйлаб кезиндим, ётоқхонам атрофларида узоқ тентираб юрдим, хаёлимда эса ҳамон уйга қайтиш фикри чарч урар, дам қайтгим келса, дам оёғим тортмасди. Ана-мана деб, бир майхонада қолиб кетдим, биринчи қадахни бўшатдим, бўлмади, сўнг

иккинчисини... ана ундан кейин яна мени ўша мақсад, ўша устара, ўша ўлим даҳшати таъқиб эта бошлади. Ўлгудек чарчаб, ҳориб, ўриндиққа чўкдим, кейин фаввора четига ўтдим, йўл четигадаги тошга ўтириб, юрагим ураётганини тинглай бошладим, пешонамдаги терларни артиб, яна йўлга тушдим, хаёлимда эса дам ўлим ваҳшатига, дам ҳаёт соғинчи...

Шу алфозда кеч оқшом чўкканда, узокроқ ҳамда менга унча таниш бўлмаган шаҳар атрофида жойлашган меҳмонхона-ресторанга кириб бордим. Ресторан деразалари ортидан сершовкин рақс мусиқаси янграрди. Кираверишда, дарвоза пештоқида эски пешлавҳа кўзга ташланди: “Чўл бургути”. Ичкарида бўш, озод, эркин, бежилов тун ҳукм сураб, одамларнинг бўғиқ говур-ғувури эшитилар, димоққа тутун, шароб ҳиди урилар, орқа залда эса рақс мусиқаси авжида эди. Мен олдинги — кираверишдаги хонада тўхтадим, бу ерда оддий, қисман фақирона кийинган одамлар ўтиришар, айна пайтда орқа тарафда — бал залда эса башанг кийинган қиёфалар кўзга ташланарди. Хона одамлар билан тўла, тирбанд эди, тиқилинчда буфет устолига яқин бориб қолибман. Деворга ўрнатилган ўриндиқда келишган, ранги оппоққина бир қиз ўтирарди, эгнидаги балга мўлжалланган декольте¹ кўйлаги ўзига ярашган, сочига тақиб олган гул сўлиб қолганди. Қиз келаятганимни кўриб, менга очик чеҳра ва эътибор билан қаради, майин жилмайганича бироз сурилиб, жой берди.

— Мумкинми? — сўрадим қиздан.

— Албатта, — деди қиз. — Сен ўзинг кимсан?

— Раҳмат, — деб, қизнинг ёнига ўтирдим. — Уйга боришга сира иложим йўқ, боролмайман. Мен шу ерда, агар ижозат берсангиз, сизнинг олдингизда қолсам. Ростини айтсам, уйга сираям боргим йўқ.

Қиз, мени тушунгандек, бош силкиди, шунда унинг пешонасидан кулоқларига тушиб турган жингалак сочларига кўзим тушди, сочларидаги сўлиб қолган гул — камелия эди. Ичкарида мусиқа кулоқни қоматга келтирадиган даражада янграр, офисиантлар берилган буюртмаларни баланд овозда эълон қилишар, кимларнидир чақириб, зир югуришарди.

— Қола қол, — деди қиз менга ёқимли овозда. — Нега энди уйингга бора олмайсан?

— Боролмайман. Уйда мени... йўқ, йўқ, боролмайман, жуда қўрқиб кетаятман.

— Ундай бўлса, шу ерда қола қол. — Қани, аввал кўзойнагингни бер-чи, ҳеч нарсани кўролмай қолибсан-ку. Қани, дастрўмолчангни бер. Хўш, энди нима ичамиз? Бургунд шаробига қалайсан?

Қиз кўзойнагимни олиб, артди, шундагина мен унинг оппоқ юзини, қипқизил бўялган лабларини, оч кулранг кўзларини, сип-силлиқ пешонаси ва кулоқларига тушиб турган калта, силлиқ жингалак зулфини аниқ-тиниқ кўрдим. У менга мулоимлик билан ва бироз киноямуз разм солиб тургач, ичимлик буюрди, мен билан қадаҳ уриштирди ва бирдан пойабзалимга кўзи тушиб қолди.

— Вой худойимей, сен ўзи қаерлардан келаяпсан? Шу туришингда десаңг, нақ Париждан пиёда келаятган одамга ўхшайсан-а. Балга бундоқ келмайди-да.

Мен аниқ бир нарса демадим, бироз кулиб қўя қолдим, қиз эса гапида давом этди. У менга жуда ёқарди, мен бундан таажжубда эдим, чунки бунақанги ёш қизлардан мен шу пайтгача ўзимни иложи борича узокроқ олиб юардим, кўпроқ уларга ишонқирамай қарардим. У эса менга шунақанги яши муомала қилардики... шунақа авайлаб-аярдик, бу менга керак эди, баъзан шунақанги пичинг қилардики, бу ҳам менга зарур эди. Қиз мен учун буюртма буюрди, қадаҳни қуйиб узатди, шошмасдан, бир қулпумдан ичишимни сўради. Шундан сўнг итоаткорлигимни мақтай кетди.

— Асл шоввоз экансан, — деди у кўнглимни кўтариб, — бировга оғирлигинг тушмас экан. Менга қара, гаров ўйнаймизми, ўзиям бировга кулоқ солмай кўйганингга анча замонлар бўлгандир-ов?

¹ Декольте — аёллар кўйлагининг чуқур ўйилган ёқаси ва шундай ёқали кўйлак (тарж.).

— Ҳа, топдингиз, гаровда ютдингиз. Буни қаёқдан билақолпанингизга ақлим етмай турибди.

— Бу қийин эмас. Қулоқ солиш ҳам ейиш-ичишдай гап, кимки ундан узоқ мосуво бўлса, унинг учун бундан яхшироқ нарса бўлмайди. Менга энди бажонидил қулоқ солсанг керак-а, шундайми?

— Жоним билан. Ҳамма нарсани биларкансиз.

— Буни ўзинг айтиб турибсан-ку. Балки, дўстим, сени уйингда кутаётган ва сен бунчаллик кўрқаётган нарсанинг нима эканлигини ҳам айтиб берарман. Аммо-лекин буни ўзинг яхши биласан, бу ҳақда гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ, шундай эмасми? Бўлмағур нарса! Ё биров ўзини осадди, осадиган бўлгандан кейин осадди, бошқа иложи йўқ, бунинг ўзига яраша сабаби бўлади. Ёки яшаб кетади ва у энди ўз ҳаёти ҳақида ўйлашга мажбур бўлади. Ҳеч нарса ўз-ўзидан, жўнгина бўлмайди.

— О! — қичқириб юбордим мен, — қанийди шундай бўлса. Худога қараб айтганда, мен ўз ҳаётим учун қўлдан келганча ҳаракат қилдим, бироқ бундан сира наф бўлмади. Эҳтимол, ўзини осиди қийиндир, билмадим. Бироқ яшаш ундан қийин, ундан-да оғирроқ! Бу — ёлғиз Худонинг ўзига аён.

— Шошмай тур, ҳали кўрасан, бу жуда осон, оддий иш. Мана, бутун бошлаб олдик, сен кўзойнагингни артиб олдинг, единг, ичдинг. Энди эса бориб, шимингни чўткалаймиз, ботинкангни тозалаймиз, бу ҳам керак. Ундан кейин иккаламиз шиммига¹ рақс тушамиз.

— Ана, кўрдингизми, — дедим қизишиб, — мен ҳақ эканман! Агар бирор амрингизни бажо этолмай қолсам, гоят таассуфга тушган бўлардим. Лекин ҳозирги айтганингизни уддалаш қўлимдан келмайди. Нега десангиз, мен на шиммига, на вальс, на полькага ўйнай оламан. Умрим бино бўлиб, рақсга тушишни ўрганмаганман. Кўрдингизми, энди ҳамма нарса, сиз айтмоқчи, жўнгина эмас эканлигини?

Гўзал қизнинг қип-қизил қилиб бўялган лаблари чиройли жилмайди, бошини сарак-сарак қилди, болаларникига ўхшаб таранган сочлари енгил силкинди. Қизга қараб туриб, уни бир пайтлар, болалик чоғларимда ўзим илк бор учратган ва севиб қолган Роза Крайслерга ўхшатдим, бироқ у кўнғир тусли, қора сочли қиз эди. Бу нотаниш қиз менга кимларни эслатди, билолмадим, аммо у нимаси биландир олис ёшлитимни, узоқ болалик йилларимни ёдимга солган эди.

— Секин, секин! — дерди қиз. — Демак, рақсга тушолмайсан? Умуман билмайсанми? Ҳаттоки вонстепни² ҳам? Яна Худони ўртага солиб, ҳаётда кўп ҳаракат қилганман дейсан! Шу ерда ёлғон гапирдинг, оғайни, бу сенинг ёшингга ярашмайди. Ҳаттоки рақсга тушолмас экансан, сен қандай қилиб, ҳаётимда ҳаракат қилганман, дея оласан?

— Қўлимдан келмагандан кейин нима қилай? Ҳеч қачон ўрганиб кўрмаганман...

Қиз кулди.

— Бироқ ўқиш ҳамда ёзишни ўргангансан, шундайми, ҳисоблаш ва яна эҳтимол лотин ҳамда фаранг тилларини, иннайкейин шунга ўхшаш алламбалоларни ҳам ўргангандирсан-а? Сен билан гаров ўйнайман, мактабда ўн ёки ўн икки йил ўқигансан, мумкин талаба ҳам бўлгандирсан, эҳтимол ҳатто докторлик унвонинг ҳам бордир, балки хитой ё испан тилларини ҳам биларсан. Ё йўқми? Шундай... Лекин бир неча соатгина рақс дарсига қатнашиб, буниям ўрганиб қўймагансан, шунга қолганда сенда озгина вақт ва маблағ топилмаган! Яша!..

— Отам-онам... — чайналиб, оқладим ўзимни, — мени лотин ҳамда грек тилларига ва бошқа нарсаларга ўқитган ўшалар. Аммо рақсга ўқитишмаган, бизда у нарса мода эмас эди, ота-онамнинг ўзлари ҳам ҳеч қачон рақс тушишмаган.

Қиз менга совуқ, жирканч назар билан қаради, унинг юз-кўзидаги нимадир менга яна ёшлик даврларимни эслатди.

¹ Ш и м м и — рақс тури (ингл.).

² В о н с т е п — рақс тури (ингл.).

— Шунақа дегин, демак, ота-онанг айбдор экан-да! Бугун оқшом “Чўл бургути”га келаётгандаям улардан рухсат сўрадингми? Айт, сўраганмидинг? Улар аллақачон оламдан ўтиб кетган, демоқчисан, шундайми? Агар ёшлитингда да итоат қилиш, бўйсунуш юзасидангина рақс тушишни ўрганишни хоҳлаган бўлсанг, майли. Ушандаям мўмин-қобил бола бўлганинота ишонгим келмайди. Хўш, кейин-чи? Кейинги ўтган йиллар ичида нималар билан шуғулландинг?

— Эҳ, анигини айтсам, ўзим ҳам билмайман. Ўқидим, мусиқани ўргандим, китоблар мутолаа қилдим, асарлар ёздим, саёҳатларга бордим.

— Ҳаётда хўб ажойиб нарсаларни кўрибсан-ку! Демак, сен ҳамини қийин ва мураккаб нарсалар билан шуғуллангансан, оддий нарсаларни эса, умуман ўрганмагансан. Вақтинг бўлмаганми? Ё қизиқмаганмисан? Ҳа, майли, худога шукрки, мен сенинг онанг эмасман. Лекин шунча яшаб, ҳаётдан ҳеч нарса топмадим, дея нолиш, йўқ, йўқ, бунақаси кетмайди!

— Уришманг! — япиндим қизга. — Биламан, мен ўзи жинниман.

— Нима, нима? Қўйсанг-чи бунақа гапларингни! Сен ҳечам жинни эмассан, жаноб профессор, сендан сираям жинни чиқмайди! Сен шунчаки ўта ақлли кўринасан, нақ профессорнинг ўзисан. Кел, нондан яна озгина еб ол! Қолганини кейин гапириб берасан.

Қиз мен учун яна нон келтиргизди, бутерброд устига озгина туз, биров горчица¹ сепиб, ўзига ҳам бир бўлак кесиб олди, менга ол, е дея манзират қилди. Мен нондан олдим. У нима деса, барчасини, рақсдан ташқари барча айтганларини қилишга тайёр эдим. Кимгадир кулоқ солиш, бўйсунуш, кимнингдир ёнида ўтириш, тагин у сенинг ҳақингда сўраб-суришгирса, сенга буйруқлар берса, сени койиб турса, буларнинг барчаси шунақанги хўш ёқардики, асти кўяверасиз... Агар профессор ёки унинг хотини шу ишни бундан бир неча соат олдин қилганларида эди, булар менга насиб этмаган бўларди. Ҳа, майли, қайтганга шу яхши бўлди, йўқса, кўп нарса йўқотган бўлардим!

— Ўзи отинг нима сени? — сўраб қолди қиз тўсатдан.

— Ҳарри.

— Ҳарри дейсанми? Гўдак боланинг исми-ку! Сочингдаги бирда-ярим оқни ҳисобга олмаганда, гўдакнинг ўзисан-да, Ҳарри! Ёш боласан, сенга қарайдиган одамнинг бўлиши керак. Рақс ҳақида-ку, бошқа гапирмайман. Аммо-лекин сочларингни қара! Хотин-потининг, севгилинг ҳам йўқми дейман?

— Хотиним бор эди, ажрашганмиз. Севгилим эса бор, лекин у бу ерда яшамайди, уни кам кўраман, бир-биримиз билан унча чиқишолмаймиз.

Қиз тишлари орасидан секингина хўштак чалиб юборди.

— Хотин туриш бермаганидан феъли ёмон эркакка ўхшайсан. Лекин очинини айт: бугун оқшом ўзи нима бўлди? Нега бунчалик руҳинг тушиб кетди? Биров билан жанжаллашдингми? Ё каттароқ пул ютқазиб қўйдингми?

Бу саволларга жавоб бериш гоят мушкул эди.

— Кўрмайсизми, — аста гап бошладим мен, — ўзи арзимаган нарсайди. Бир профессор, лекин мен ўзим ҳеч қанақа профессор эмасман, уйига таклиф қилувди, аслида бормаслигим лозим эди, одамлар билан ўтириб, хангалашидан анча узоқлашиб кетганман, бу нарсалар аллақачон эсимдан чиқиб кетган. Уйига кирганимдаёқ кўнглим сезувди — шляпамни илаётганимда уни яна дарров қайтиб олсам керак, деган фикр миямдан ўтувди. Кирсам, профессорникида, устол устида бир расм турган экан, ўзи бир бўлмагур сураат, шу кайфиятимни бузди-да денг...

— Қанақа расм? Нега бузади кайфиятни? — гапимни бўлди қиз.

— Ҳа, у расм Гётенинг, билсангиз, шоир Гётенинг сурати экан. Лекин у суратда ўзи аслида қандай бўлса, шундай тасвирланмаган — буни умуман ҳеч ким аниқ билмайди, чунки у бундан юз йиллар илгари ўлиб кетган. Қандайдир замонавий расм Гётени ўзича қандай тасаввур қилган бўлса, шундай тасвирлаган-қўйган, шу сурат жаҳлимни чиқариб, шунақанги ёқимсиз кўриниб кетдики, билмадим, буни тушуна олармикисиз?

— Жуда яхши тушунаман, ташвишланма. Давом эт!

¹ Г о р ч и ц а — хантал ўсимлигининг уруғи ва ундан тайёрланган зиравор (тарж.).

— Профессор билан илгаритдан муросамиз келишмайди; у, деярли барча профессорлар сингари ўта ватанпарвар, уруш пайтида халқни бадном қилишда зўр бериб иштирок этган — албатта, тўғри иш қилипман, деб ўйлаганидан шундай қилган. Мен эса, урушга қаршиман... Аслида, ўша суратга қарамасам бўларкан.

— Ҳа-я, нима қилардинг қараб?!

— Шундайку-я, лекин Гётега ачиниб кетдим-да, у менга жуда, жуда су-юкли, қолаверса, улар ҳам ўзимга ўхшаган одамлар бўлса, улар ҳам Гётени менчалик севсалар, менга ўхшаб тасаввур қилсалар керак, деб ўйладим, шундай бўлса-ю, улар манови дидсиз ишланган, бўялган сохта расмни зўр, ажойиб деб мақтаб, суратдаги руҳ Гётенинг руҳига батамом зид эканлигини сезиш-маса, пайқашмаса... бу ҳам майли-я, бироқ шу билан бу одамларга бўлган барча ишончу дўстлигим ҳамда яқинлик ва ўзаро бир бугунлик ҳис-туйғула-рим бирданига барбод бўлди, сўнди, ўчди-кетди. Аслида бир-биримиз билан у қадар қалин дўст ҳам эмасдик. Шундай қилиб десангиз, мени ҳеч ким ту-шунмаганига аччигим чиқиб, якка-ёлғизлигимдан хафа бўлиб кетдим-да. Ту-шундингизми?

— Тушунмай ўлибманми, Ҳарри. Хўш, кейин-чи? Кейин нима бўлди? Су-рат билан бошларига бошлаб туширддингми?

— Йўқ, сўкиниб, чиқиб кетдим, уйга бормоқчи эдим, лекин...

— Лекин сен эси йўқ болани юпатишга, ё бўлмасам уришиб-койишга ойинг бўлмаган... Менга қара, Ҳарри, сен ҳалиям бола экансан, сенга раҳ-мим келади.

— Албатта, буни тушунаман, ўзим ҳам тан оламан.

Қиз менга шароб қуйиб узатди. Ҳақиқатан ҳам у менга нисбатан худди онадек муомала қиларди. Ора-сира унга разм солиб кўярдим, у ёш ва гўзал эди.

— Демак, — яна гап бошлади қиз, — демак, Гёте бундан юз йиллар му-қаддам ўлиб кетган, Ҳарри эса уни ҳамон жуда-жуда севади, унинг кўрини-ши қандай бўлганлигидан қатъи назар, уни ўзича ажойиб бир тарзда тасав-вур қилади, бунга Ҳарри ҳақли ҳам, шундай эмасми? Бироқ Гётега қизиқа-диган, уни ўзича тасаввур қиладиган рассомнинг эса бунга ҳаққи йўқ, про-фессорнинг ҳам ҳаққи йўқ, умуман ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ, чунки бу Ҳар-рига тўғри келмайди, у бу нарсалар билан муроса қилолмайди, аксинча сўки-ниб, қочиб кетишга мажбур бўлади! Агар у ақлли бўлганида эди, рассом ва профессор устидан шунчаки кулиб кўяқолган бўларди. Агар у жинни бўлга-нида, Гётеларини уларнинг юзига қаратиб улоқтирарди. У эса, ёш бола эмас-ми, бунинг ўрнига чопиб уйига бориб, ўзини осмоқчи бўлган. Мен сенинг тарихингни билиб бўлдим, Ҳарри. У ҳақиқатан ҳам ғалати, кулгили экан. Ту-риб, туриб, кулгим қистайди. Тўхта, бунчалик тез ичмагин! Бургунд шароби-ни секин ичилади, бўлмаса ичингни ёндириб юборади. Сенга ҳамма нарсани айтиб туриш керак экан-да, гўдагим.

Қизнинг ҳозирги нигоҳи худди олтмиш ёшли гувернант¹ аёлнинг қат-тиққўл, жиддий ва талабчан қиёфасини эслатарди.

— Албатта, — дедим мамнунлик билан, — менга ҳамма нарсани айтиб туринг.

— Нимани айтишим керак сенга?

— Нимани истасангиз, шуни.

— Яхши, мен сенга бир нарсани айтай бўлмаса. Мана ўзинг бир соатдан бери эшитиб ўтирибсан, мен сени сенсирапман, сен бўлсанг, менга ҳамон сизлаб гапиряпсан. Ҳамон лотин, грек тилингда ўхшатиб, ҳаммаёқни мурак-каблаштириб юборяпсан! Қиз бола сени сенсирадими, қиз кўнглингда ёқди-ми, сен ҳам унга “сен” деб гапираверишинг керак. Ана, буни ҳам ўрганиб олдинг. Энди, иккиламчи: ярим соатча бўлди, исминг Ҳарри эканлигини би-либ олдим. Буни албатта, ўзингдан сўраб билдим. Лекин сен менинг исмиمنى билишга қизиқмаяпсан.

¹ Г у в е р н а н т — тарбиячи, мураббий (фр.).

— О, нега энди, мен буни жон деб билмоқчийдим.

— Кеч қолдинг, болакай! Энди кейинги сафар учрашганимизда сўрарсан. Бутун барибир сенга буни айтмайман. Хўш, энди мен бориб, бироз рақс тушмоқчиман.

Қиз ўрнидан турмоқчи бўлаётганини кўриб, руҳим тушиб кетди, мени ёлғиз қолдириб, кетиб қолса-я, деб кўрқдим, чунки у ҳолда ҳаммаси илгари қандай бўлган бўлса, шундайлигича қолавериши мумкин эди. Бир зум тўхтаган тиш оғриғи тўсатдан кучайгандек, вужудимни кўркув ва даҳшат чулғаб олди. Эҳ, худойим-ей, мени нималар кутаётганини наҳотки унута олган бўлсам! Бирон қор-қол юз бердимикан ё?..

— Тўхта, — дедим қизга илтижо билан, — кетманг, кетма! Майли, истганинча рақсга туш, лекин узоқ қолиб кетма, тез кел, тез келгин яна!

Қиз кулиб ўрнидан турди. Бўйи новча бўлса керак, деб ўйлагандим, йўқ, лекин қадди-қомати келишган эди. Шу ҳолатида у яна мента кимнидир эслатди — кимни эслатдийкин, буни яна тополмадим.

— Келасан-а?

— Келаман, лекин бироз ҳаяллашим мумкин, ярим соатми, бир соатми. Менга қара, кўзларингни юмгин-да, озгина ухлаб олгин, бу сенга керак.

Қиз кетди, юбкачаси тиззамга енгил тегиб, сирғалиб ўтди, кетаётиб, қўлидаги думалоқ кўзгучага бир қараб олди, қошларини чимириб, ула сурадиган момикча билан иягини артди-да, рақс зали томон йўналди. Мен ён-атрофимга қарадим: бегона, нотаниш одамлар чекиб ўтиришарди, мрамар устол усти тўла пиво, чинқироқ овозлар, қийқириқлар ҳаммаёқни тутиб кетган, ёнгинамизда эса рақс мусиқаси янграрди. Менга ухла деганини қаранг, вой бола-си тушмагур-ей, уйқумизниям ўйлайди-я, бизда уйку қаёқда, куш уйқумизку! Бу ерда, устолда ўтириб ухлаб бўларканми, бунинг устига тагин пиво кружжаларининг шақир-шуқурини айтмайсизми; пиводан озгина ичиб, чўнтагимдан сигара олдим, гутурт излаб, у ёқ-бу ёғимни қовлашгирдим, бироқ чекким келмади, сигарани олдимга — устол устига қўйдим. “Кўзларингни юмгин-да...” Бундай теран, мулоғим, оналарга хос бўлган овозни бу қиз қаердан олганикин, худо билади. Бу овозга қулоқ солиш, бўйсунуш, итоат қилиш нақадар ёқимли эди, бунга амин эдим. Кўзларимни итоаткорона юмиб, бошимни деворга суюдим, юзлаб кучли, қаттиқ овозлар қулоқни қоматга келтирарди, шу ерда ухламоқчи бўлганимга ўзимча кулиб, ундан кўра, бориб рақсхонага бирров назар ташлай, ахир у ерда менинг гўзалим рақс тушяпти, деб ўрнимдан тураман десам, санқийшериб роса чарчаган эканманми, жойимда ўтириб қолдим. Беихтиёр кўзим илинибди, оналарга хос буйруқни бажо қилиб, ухлаб қолибман, туш кўрибман. Тушимла:

Эски молада жиҳозланган қабулхонада ўтирган эмишман, ниманидир кутаётганмишман. Аввалига билдимки, қайсидир жаноби олийлари ҳузурига ташриф буюрганмишман, кейин эса у олий зот Гёте жаноблари эканлиги эсимга тушди. Энг ёмони, бу ерга хусусий киши эмас, балки қайсидир журналнинг муҳбири сифатида келган эдим, бу эса менга жуда халақит берар, қайси иблис мени бундай аҳволга солиб қўйганини сира англай олмадим. Бундан ташқари, худди шу заҳоти пайдо бўлиб, оёғимга ўрмалаб чиқишга уринаётган чаён ҳам мени ташвишга соларди, гарчи ўзимни у митти газандадан ҳимоялаб, силкитиб юборган бўлсам-да, барибир унинг қаердалигини биллолмаганимдан, қўлим билан у ер-бу еримни пайпаслаб кўришга ҳам ботинолмасдим.

Мени яна безовта қилган нарса шу эдики, Гёте ўрнига адашиб, тагин Матиссон ҳузурига келиб қолмадиммикин, чунки тушимда уни фуқаро билан алмаштириб юборибман, Моллига ёзилган шеърни уники деб ўйлабман. Шундай бўлса ҳам, Молли билан учрашувга жон-жон деб рози бўлардим, у тасаввуримда ажойиб, гўзал, нафис, мусиқавий ва мағрибона эди. Ишқилиб, ўша лаънати таҳририят топшириғи билан келмаган бўлсам бўлди! Мендаги нохуш кайфият бора-бора кучайиб, аста-секин Гётега ҳам ўта бошлади, унга ўзимдаги бор шубҳа-гумонлар-у ўпка-гиналаримни тўкиб солишга ҳозир эдим. Узиям

қабулмисан-қабул бўладиган бўлди-да! Чаён бўлса, гарчи шундоққина биқинимда яшириниб, менга хавф солиб турганига қарамасдан, энди у қадар ёмон туюлмасди, аксинча, менга яхшилик аломати бўлиб кўринарди, эҳтимол у Молли билан боғлиқ бўлиб чиқар, ким билади, балки унинг ўзига хос даракчиси ёки белгиси, аёллар назокатининг гўзал, гуноҳи азимларнинг хатарли тамғасидир. Унинг номи мабодо Вулпиус эмасмиди?.. Шу пайт эшик очилиб, хизматчи кўринди, мен ўрнимдан кўзгалиб, ичкарига кирдим.

Қаршимда кекса Гёте кичкинагина бўлиб, ўта расмий ва жиддий қиёфада турар, мумтоз шоир кўксиди муносиб равишда орден юлдузи порларди. Вазоҳатидан ҳали ҳам тобида, ҳамон қабул маросимлари ўтказар, ҳануз дунёни Ваймардаги ажойибхонасидан туриб, назорат қиларди. У менга кўзи тушиши билан, бошини қари қарғага ўхшаб бир силкиб, тантанавор оҳангда гап бошлади: — Хўш, сиз ёшлар, биз ва бизларнинг саъй-ҳаракатларимиздан унчалик хурсандмасга ўхшайсизлар, шундайми?

— Худди шундай, — дедим мен, унинг вазирларга хос ўткир нигоҳига аранг дош бериб. — Биз, ёшлар ҳақиқатан ҳам Сиздан норозимиз, муҳтарам жаноб. Сиз, зоти олийлари, бизга ўта тантанавор, ўта мағрур ва мақтанчоқ кўринасиз ҳамда у қадар очиққўнгил, самимий эмассиз. Энг муҳими: очиққўнгил, самимий эмассиз.

Қариянинг вазмин боши бироз олдинга юкинди, жиддий қимтилган лабларида билинар-билинмас табассум пайдо бўлди. Буни кўриб, юрагим дукуллаб ура бошлади ва “Қоронғилик босиб келди аста кўкдан” деган сатрлар ёдимга тушди. Наҳотки ана шу сатрларни мана шу инсон ижод қилган, илк бор ана шу лаблар пичирлаб айтган бўлса... Шу лаҳзада ўзимни бутунлай ожиз ва мағлуб ҳис эта бошладим, иложи бўлса, унинг олдида ҳатто тиз чўкишга ҳам тайёр эдим. Аммо ўзимни сипо тутиб туравердим. Ниҳоят, унинг ним табассум аралаш овози эшитилди:

— Э-э, сизлар ҳали мени носамимийликда айблайсизларми? Бу гапларингизга унчалик тушунолмадим! Мундоқ тушунтириброқ айтсаларингиз бўлмайдами? Бўлади, жоним билан, бажонидил.

— Сиз, Гёте жаноблари, барча улуғ даҳолар сингари инсон ҳаётининг бутун шубҳалилиги-ю умидсизлигини: яъни лаҳзанинг улуғворлиги ва унинг ночор таназули, ҳис-туйғуларнинг гўзал юксаклиги эвазига кундалик ҳаётнинг диққинафаслиги билан бақамти бўлиш, Руҳ салтанатига бўлган оташин соғинч, у билан табиат маъсумлиги ўртасида худди шундай оташин ва муқаддас муҳаббат-ла йўғрилган абадий ҳаёт-мамот кураши боради, бу бўшлиқ ва муҳмал оламдаги даҳшатли муаллақлик, фонийлик ва бебақоликка маҳкумлиқ, абадий номукамаллик, васваса ва юзакчилик — қисқаси, одамзоднинг бутун умидсизлиги ва ночорлигини, тамтароқчилигини ҳамда юракни ёндирадиган, ички куйдирадиган тушқунлигини теран кўриб-билиб, ҳис этгансиз. Сиз буларнинг барчасини кўра-била туриб, ўзингизни ҳам баъзан бунга даҳлдор деб ҳисоблагансиз, шундай бўлса-да, бутун онгли ҳаётингиз давомида бунга зид равишда ишонч-эътиқод ва неқбинлик ҳақида ваъзхонлик қилиб келдингиз, бу билан ўзингизни ва бошқаларни ҳам гўё маънавий-руҳий саъй-ҳаракатларимизнинг маъно-мазмунли борлигига ва уларнинг бардавонлигига ишонтирмоқчи бўлдингиз. Сиз теранлик тарафдорларини, тушқунликка тушган ҳақиқат овозларини рад этдингиз ҳамда уларни худди Клайст ва Бетховенда бўлганидек, ўз-ўзингизда бўғиб, йўқ қилдингиз. Сиз ўтган йилликлар мобайнида буни гўё билим тўплаш, ёзув-чизув, тўпламлар ва хатларни жамлаш деб кўрсатиб келдингиз. Сизнинг Ваймарда ўтган бугун умрингиз ниқоб сифатида маълум услубга сола оладиган табиатни илоҳийлаштириш учун Сиз мўмиёлаб қўя оладиган лаҳзани абадийлаштириш йўли эди гўё... Биз Сиздан ўпкалаётган носамимийлик мана шу.

Кекса махфий маслаҳатчи лабларида табассум билан кўзларимга тикилиб ўйланиб қолди. Сўнг мени лол қолдириб сўради:

— Унда, Моцартнинг сеҳрли найи ҳам роса нафратингизни қўзгатса керак?

Унга эътироз билдирмоқчи эдим, бироқ у сўзида давом этди:

— Сеҳрли най ҳаётни ажойиб, дилрабо, бебаҳо қўшиқ қилиб куйлайди, ўткинчи ҳис-туйғуларимизни гўё абадий ва илоҳий нарсалардек, кўкларга кўтариб мақтайди, бу билан у на жаноб Клайстга, на жаноб Бетховенга қўшилади, балки некбинлик ҳамда ишонч-эътиқодни тарғиб ва тараннум этади.

— Биладан, биладан буни! — қичқирдим газаб билан. — Худо билади, шу сеҳрли най миянгишга қаёқданам келиб қолди, ахир у мен учун дунёда энг азиз нарса-ку! Лекин Моцарт саксон икки ёшга кирмаган ва шахсий ҳаётида Сизга ўхшаб бардавомлик, тартиб-интизом, расмий мартаба, мансаб талаб қилмаган! У ҳеч қачон кеккаймаган, кибру ҳавога берилмаган! У ўзининг илоҳий тароналарини куйлаб, камбағалликда ўтди ва бу дунёдан эрта кетди.

Нафасим тикилиб, энгикиб қолдим. Ҳозир ўнга сўз билан мингта нарсани айтгориш мумкин эди, лекин пешонам терлаб, ўзимни беҳол сездим.

Гёте эса очик чехра билан деди:

— Саксон икки ёшга кирганим, эҳтимол, кечириб бўлмас ҳолдир. Бироқ мен ҳам бундан, сиз ўйлаганчалик, масрур бўлаётганим йўқ. Сиз ҳақсиз: бардавомлик талаби ҳамиша вужудимни чулғаб келган, мен доим ўлимдан қўрқиб яшаганман ва унга қарши курашиб келганман. Ўлимга қарши кураш, муқаррар ва ўжар, қайсар турмуш тарзи шундай бир майл-истакки, барча буюк инсонлар шундан келиб чиқиб иш туттишган ва яшаган, деб ўйлайман. Пиронвардида барибир ўлим ҳақ эканлигини эса, навқирон дўстим, саксон икки ёшимда шу нарса билан лўнда қилиб исботладимки, мен гўё мактаб боласи бўлиб ўлгандекман. Ўзимни оқлаш керак бўлса, яна шуни айтишим мумкинки, менинг табиатимда болаларга хос нарсалар кўп бўлган: ҳар нарсага қизиқувчанлик, ўйинга ҳавас, вақтни беҳуда сарфлашга мойиллик ва ҳоказо. Ўйиннинг бир мартаси етарли эканлигини англаб, тушуниб етгунча эса, шунча умр ўтиб кетибди.

Бу гапларни айтаётиб, қувлик билан, очикдан-очик беҳаё кулимсиради. Унинг қиёфаси катталашиб, юз-кўзидаги жиддийлик ва безовта, бесаранжом виқор аллақаяққа йўқолди. Ён-веримиз ҳам энди куй-оҳанглarga тўла эди, Гёте қўшиқлари, Шубертнинг “Ўрмон, водийларни тўлдирдинг яна”, Моцартнинг “Бинафша”си янграрди. Гётенинг юзи қип-қизил, ўзи ёшариб кетган, кулиб, очилиб-сочилиб, дам Моцартга, дам Шубертга оға-инидек ўхшаб кетар, кўксидаги юлдуз эса қир чечакларини эслатар, унинг ўртасида сариқ наврўзгул барқ уриб очилиб турарди.

Қариянинг саволларим ва айбловларимга бундай ҳазиломуз тарзда чап бериб, устомонлик қилиши, тўғриси, менга маъқул келмади. Унга таънаомуз қараётганимни кўриб, у бироз энгашиди-да, болаларникига ўхшаб кетадиган оғзини кулогимга яқин олиб келиб, аста шивирлади:

— Бўтам, кекса Гётени бу қадар жиддий қабул қилма. Марҳум кексаларни жиддий қабул қилиб бўлмайди, акс ҳолда уларга ноҳақлик қилган бўлаемиз. Биз — умри боқийлар бизларни жиддий қабул қилишларини ёқтирмаймиз, биз ҳазил-хузунли ёқтираемиз. Жиддийлик, болам, замоннинг ишидир; у, агар мени сени сотмоқчи бўлсам, ўшанда, замонга ортиқча баҳо бериб юборилгандагина юзага келади. Мен ҳам бир пайтлар замоннинг қадрига ортиқча баҳо берганман, шунинг учун юз ёшга кирмоқчи бўлганман. Абадиятда эса, кўриб турибсанки, вақт тушунчаси йўқ; абадият — биргина ҳазил учун етарли-ортарли бўлган лаҳзадир, холос.

Ҳақиқатан ҳам бу одам билан энди жиддий гаплашиб бўлмасди, у қувнок ва мамнун, эпчил ва чаққон дикиллаб ўйнар, кўксидаги юлдуздан наврўзгул дам пориллаб учиб тушар, дам кичраярди, ахийри қўздан ғойиб бўлди. Рақсга тушаркан, қариянинг ҳаракатларини кўриб туриб, бу одам ҳар қалай рақсга тушишни ҳам ўрганган экан-да, деган ўй ўтди миямдан. У ажойиб ўйнарди...

Шу пайт кутилмаганда чаёни, йўқ, кўпроқ Моллини эсладим ва Гётедан сўрадим:

— Айтинг-чи, Молли мабодо шу ерда эмасми?

Гёте қаттиқ кулиб, устоли томон юрди, унинг галадонини очди-да, ундан қимматбаҳо чарм ёки духоба қопланган қутгичани олди, уни очиб, кўзларимга яқин олиб келиб кўрсатди. Қутгичада тўқ бахмал устида кичкинагина, мафтункор, хушбичим аёл оёғи жимирлаб турарди, у тиззадан бироз эгилган, нозик, бежирим оёқ бармоқлари томон ингичкалашиб кетганди.

Мен қўлларимни узатиб, жимитдеккина оёқни олмоқчи бўлдим, у мени ўзига бутунлай мафтун этган эди. Бироқ бармоқларим тегар-тегмас, худди ўйинчоққа жон киргандек, бехосдан ҳаракатланди ва миямда, бу чаён бўлма-син тағин, деган шубҳа уйғонди. Гёте бу чуқур саросимани, ҳирс билан қўрқув ўртасидаги сескантирувчи номутаносибликни тушунгандай, ҳатто ўзи шуни хоҳлаб, мақсад қилиб қўйгандек кўринди. У жозибатор чаёнчани юзимга теккудек яқин олиб келди, уни истамаётганимни ва ундан даҳшатта тушиб, тисланаётганимни кўриб, бундан роса хузур қилаётгандай туюлди. Гўзал ва хатарли нарса билан менинг жиғимга тегаркан, у яна бирдан бутунлай қари, мункиллаган чол бўлиб қолди, гўё минг ёшга кирган, сочлари қордек оппоқ нуроний мўйсафиднинг сўлғин чехраси секин, унсиз кулди, қарияларгагина хос бўлган бу чуқур маъноли, кучли кулги унинг ич-ичига сингиб кетди.

Давоми бор.

Владимир ВОЙНОВИЧ

Монументал тарғибот

Роман

Тўртинчи қисм СОМНАМБУЛИЗМ

1

Тиббиёт қомусида сомнамбулизмга қисқача шундай таъриф берилган: “Сомнамбулизм — (лотинча — уйку ва — юраман сўзларидан олинган) — лунатизм, уйкуда юриш — уйку бузилишининг алоҳида кўриниши. Сомнамбулизм вақтида бу хасталик билан оғриган бемор, тўла-тўкис уйғонмасдан туриб, ғайришуурий равишда бир қатор хатти-ҳаракатларни изчил амалга оширадилар. Бу ҳаракатлар кўпинча кундалик ҳаётда кўп учрайдиган оддий ҳаракатлар бўлади. Масалан, қўлларига тушиб қолган буюмларни олиб, бошқа жойларга қўйиб қўйишади, хонани супуриб-сидирадилар, кийинадилар, адашиб, сарсари юрадилар. Уйғонганларидан кейин қилган ишларини эслай олмайдилар. Бу хасталик бир қатор касалликлар билан боғлиқ равишда пайдо бўлади (психопатия, тутқаноқ, бош миянинг заҳа ейиши, асабий жиҳатдан қаттиқ ларзага тушганда ва ҳ.к.) Лунатикларнинг фавкулудда хатти-ҳаракатлари тўғрисидаги кўпгина ҳикоялар (кўп қаватли уйларнинг томида карниз бўйлаб юриш ва ҳ.к.) шунчаки афсонадир...”

Сомнамбулизм... Аглая шунга ўхшаш ҳолатга тушиб қолди. Аглая Степановна Ревкинанинг бу хасталиги тахминан йигирма йилча давом этди. Санаториядан кейин унда шунақа бир ўзгариш содир бўлдики, унинг натижасида воқеа-ҳодисаларга, одамларга бутунлай қизиқмай қўйди, ўзига ҳам қарашни йиғиштириб қўйди, меҳмонхонадаги ҳайкалга ҳам бепарво бўлиб қолди. Эрталаблари югуришни йиғиштирди, ичкилик ича бошлади. Уйқусидан ҳам пугтур кетди — ухлаб ухлаёлмайди, уйғоқ бўлиб уйғоқ эмас, қилаётган ишларининг ҳаммасини уйқусираб туриб қиладиганга ўхшарди. Урнидан турар, оч қоринга чекар, (ҳаммавақт бўлмаса-да) ювинар, чой ичар, хонасини супуриб-сидирар (баъзан-баъзан), магазинга борар, чоракта арақ билан газак қиладиган бирор нарса харид қилар, уйига қайтиб келиб ичарди (кўп эмас), тамадди қиларди (озгина). Ҳайкалнинг у ёқ-бу ёғига қараб туришни бутунлай йиғиштирди, унга бутунлай эътибор бермай, ўзи билан ўзи андармон бўлиб қолди. Гўё у қариб мункиллаб қолган бир чол. Аглая бутун умрини шу чол билан бирга яшаб ўтказган, ҳамма гапларини гаплашиб бўлишган, энди жим ўтиришдан бошқа илож қолмаган. Бизнинг кўчамизда бўладиган байрамдан ҳам умид узилган. “Ленинизм асослари”ни ўрганишни тўхтатди, бошқа китоблар ўқимас эди, телевизорни ҳушига келганида кўяр эди, лекин ҳар қўйганида шунга амин бўлардики, у ерда қизиқарли ҳеч вақо йўқ — фақат партия съездлари, хоккей мусобақалари, музда фигурали тийғониш, Еттинчи ноябр, Биринчи май ва Брежневнинг туғилган кунлари кўрсатиларди, холос.

Совет кишиларининг ҳаёти жуда зерикарли кечар эди, ўша йилларда эса бутунлай бир жойда қотиб қолгандай туюларди. Кўп одамлар учун шунақа эди. Аглая ҳам, албатта, бундан мустасно эмас эди. Кўз ўнгидан оқиб ўтаётган умр бир-бири билан боғланмаган, саналардан ташқари турадиган айрим-

Давоми. Боши ўтган сонларда.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

59

айрим хира доғлар сифатида эсда қоларди. Лип этиб ўтиб кетадиган бир тутам ёз, узундан-узоқ куз, ҳеч адо бўлмайдиган қаҳратон қиш, қишда эса витаминлар етишмаслиги, қариллик ва пёснесталик туфайли орттирилган турли-туман бетобликлар.

Универмагда кир ювадиган порошокка навбатда турганлар бир кампирни эзгилаб, нобуд қилишпти. Ундан кейинми, олдинми куёш тутилган эди. Бир куни Маратдан, Лондондан хат келди. Бу мактуб қачон келганди, у нима тўғрисида эди — буни Аглая эслай олмади. Иккита хотира Шубкин билан боғлиқ эди: Шубкин чўқинди ва Шубкин Исроилга қочиб қолди. Агар 70-йилларнинг бошидан бошлаб 90-йилларнинг ўрталаригача бўлган даврни фақат Аглая пайқаган ва эслаб қолган воқеаларгагина асосланиб ҳикоя қилиб берадиган бўлса, бир варақ қоғоз этиб ортарди. Аммо бизнинг ихтиёримизда Аглаянинг теварак-атрофида юрган одамларнинг кўрсатмалари бор, бундан ташқари муаллифнинг ўзи ҳам ушбу масалаларда гувоҳликка ўтиши мумкин.

2

Шубкинни Аглаянинг собиқ қўшниси, Егорий отанинг ўғли, ҳозир роҳиблик қилаётган Дионисий отанинг ўзи уйида чўқинтирди. Дионисий ота болалигида Дениска деган ном билан машҳур эди. У роҳиблик қила бошлагач, уни бошқача атаб ўрганмаган одамлар поп Дениска деб чақира бошладилар. Кейин эса у поп Редиска бўлиб кетди. Бунга вақти-вақти билан унинг бурнининг қип-қизил ранг касб этгани бўлди. Поп Редиска ҳам Долговда диссидент ҳисобланарди. У майда безорилик қилиб, диссидентлар сафига қўшилиб қолган эди. Маҳаллий партия раҳбарлари шаҳардаги ишлаб турган бирдан-бир черковни ёпишга қарор қилишди. Редиска ўта беадаб бир йўл билан бунга қаршилигини изҳор қилди. Нима қилди денг — кайфи тароқ ҳолда устида ридо билан черковнинг қўнғироқхонасидан туриб диний ишлар бўйича вакил ўртоқ Шикодановнинг устидан сийиб юборди. Бунинг учун дунёвий ҳокимият органлари уни ўн суткага қамаб қўйди, черков ва катталар эса уни роҳибликдан ҳайдашди. Черков пешволарининг унга қўйган яна бир айби шу бўлдики, ибодатларда ва бошқа ҳар хил маросимларни ўтказишда Редиска қабул қилинган тартибларга камдан-кам амал қилиб, ўзи билганча ёки ичидан тўқиб чиқариб иш юритаверар экан.

Поп ўзини ишдан ҳайдаганларининг қонуний эканини тан олмади ва ўз қавмининг хизматини қилишда давом этди. Бироқ энди у бу хизматни норасмий тарзда қилар ва черков тартибларига ўн чандон ортиқроқ риоя қилмай қўйган эди. Энди у ўз уйида ёхуд деҳқонлар чақириб кетса, уларникига бориб, никоҳ ўқир, чўқинтирар, жанозани ўтказар, қурбонлик қиладиган жонлиқларни ҳалоллаб берар ва шунга ўхшаш юмушларни бажарарди.

Шубкинни чўқинтириш маросимига мен тасодифан бориб қолдим. Бу воқеа 70-йилларнинг ўрталарида бўлган эди, шекилли. Мен унга аллақайси бир китобни қайтариб бермоғим керак эди. Эсимда бўлса, бу Жиласнинг китоби эди. Бу китобни ҳам у менга бошқа китобларига ўхшаб фақат бир кечага берган эди. Эрталаб мен китобни қўйнимга тиқиб, Шубкинникига йўл олдим. Ростини айтсам, уникига борар эканман, юрагим бир оз така-пука эди. Хабарим бор эди — Шубкиннинг уйини диққат билан кузатиб туришади, буни ҳатто унчалик яшириб ҳам ўтиришмайди. Бу уйга кирган ва ундан чиқаётган ҳар бир одам рўйхатга тушади. Баъзан тўхтатишлари ҳам мумкин. Мабодо, мени тўхтатишса-ю, қўйнимдаги китобни топиб олишса нима бўлади? Мен нима жавоб бераман? Кўчадан тасодифан бирор жойдан топиб олдим дейманми? Уни менга кимдир тиқиштирди дейманми? Мен ўзим китобни КГБга олиб бормоқчи бўлиб кетаётвудим десам бўлар экан. Хулиаси калом, юрагим така-пука эди, лекин шундоқ бўлса ҳам, бари бир, бордим. Шартлашиб олингандай тақиллатдим: олдин тиқ-тиқ қилдим, кейин тиқ-тиқ-тиқ қилиб уч марта, ундан кейин яна бир марта “тиқ” этказиб тақиллатдим. Эшикни, олдида гулдор фартук тутиб олган, чап қўлида каттакон кружка кўтарган Антонина очди. Мени кўриши билан бир бармоғини лабига олиб бориб шивирлади:

— Марк Семеновични чўқинтиришяпти.

— Бўлмаса бошқа келақолай, — дедим мен.

— Азизим, нима деб пичирлашяпсизлар? — деган Шубкиннинг бардам овози эшитилди. — Қани, келақолинг. Қўрқманг. Кириш ичкарига.

Мен хонага кирдим.

Бу ўринда лоақал мўхтасар тарзда бўлса-да, Шубкиннинг кулбасини тасвирлаб бермаса, сира бўлмайди. Бу хона Шубкин истиқомат қила бошлагандан кейин нимага айланиб кетди — худо билади. Тўртгала деворнинг ҳаммасидан ҳам беўхшов ясалган стеллажлар, уларда эса китоблар тиқилиб кетган. Тик қилиб терилган китобларнинг устига яна анча китоб ётқизиб ҳам қўйилган. Шу ернинг ўзида яна аллақандай қоғозлар, кўлёмалар, хатлар, сарғайиб кетган газеталар қалашиб ётипти. Лекин уларнинг ҳаммаси тоқчаларга сизмаган газеталар, қоғозлар, китоблар уюм-уюм бўлиб стеллажларнинг тагида полда ётипти. Китоблар ва қоғозлар хонадаги бирдан-бир деразани ярмигача ёпиб қўйган. Яна фотосувратларни ҳам айтиб ўтиш керак. Шубкиннинг ўзининг сувратлари, Антонинанинг сувратлари, ҳар хил танишлар ва дўстларининг сувратлари жуда кўп. Шубкиннинг дўстлари ва танишлари шу қадар кўп эдики, мен, албатта, уларнинг ҳаммасини танимас эдим. Лекин сувратлар орасида Адмиралники ҳам, Распадовники ҳам, Света Журкинаники ҳам бор эди. Менинг ўзимнинг ҳам бир неча хил алфозда турган сувратларим бор эди. Аммо доимий амал қиладиган бу фотоқўрғазманинг энг қизиқ жойи шунда эдики, унда Шубкин жон-дилидан яхши кўрган одамларнинг сувратлари бор эди, лекин бу сувратлар бот-бот ўзгариб турарди. Улар илгари ҳам ўзгариб турарди, лекин илгари аста-секин ўзгарарди. Яхши эсимда, бир вақтлар Шубкин тўплаган сувратлар ичида Ленин, Маркс, Держинский, Пушкин, Лев Толстой, Горький, Маяковский бўларди. Кейин Горькийнинг ўрнини Хемингуэй эгаллади, Маяковский ўрнига Пастернак илдинди. Бир вақтлар Хо-Ши-Мин бобо, Фидел Кастро, Че Гевараларнинг суврати кўрғазмани безаб турарди. Энди бу саналганларнинг ҳаммаси ғойиб бўлган, уларнинг ўрнига арзон иконалар, Сахаров, Сольженицин, Павел Флоренский ва Иоанн Кронштадскийларнинг сувратлари пайдо бўлган.

Мен хона ичига кириб, Шубкинни ғаройиб бир аҳволда кўрдим. Унинг устидан кийим зотидан фақат узун оқ иштон бор эди. Иштоннинг почалари шимариб қўйилган. Белбоғ ўрнида ҳарбийлар камарини танғиб бошлаб олган. Унинг яланг оёқлари сирланган тоғорадаги сув ичида эди. Унинг ёнида эса поп Редиска ивирсиб юрипти. У пайтларда поп Редиска ҳали анча ёш эди, лекин шунга қарамай, бесаранжом, афти-башараси ювуқсиз, соқоллари кирчир эди. Пахмоқ соқолининг ичида бир суварак адашиб кириб, ўша ерда қолиб кетгандай кўринарди. Яна билмадим, суварак масаласида хотирам панд бераётган бўлиши мумкин. Негаки, бу суваракни тараб чиқариб ташламаганда ҳам ўзи учиб-нетиб кетиб қолганини тасаввур қилиш қийин. Шунинг учун у менинг хотирамда поп Редисканинг соқолига умрбод илашиб қолгандай ўрнашиб қолган.

Поп Редискани тасвирлар эканман — мен ҳозирданоқ сезиб турибман — мени уни ёқтирмаликда ва ҳатто атайин диндор одамни камситишга уринишда айбонларини мумкин. Мен тўғримда нима дейишларини биламан — гўё мен учун ҳеч қандай муқаддас нарса йўқ, мен диннинг устидан, черковдан мазах қилиб куляпман, ҳамма руҳоният хизматчиларини поп Редиска образида умумлаштириб берганман. Мен бунга шу ернинг ўзида “йўқ, бу гаплар тўғри эмас” деб жавоб бераман. Дин ва черков устидан кулмайман, дин ходимларига, умуман оламда, ҳурматим баланд, поп Редиска образида эса попнинг ёлғиз ўзини ифодалаганман. Шахсан унинг ўзини, чунки ўзи ҳам бу турқида якка-ю ягона эди-да. Мен кўплаб бошқа роҳибларни ҳам учратганман ва уларнинг ҳаммаси озодлиги, саришталлиги билан ажралиб туради. Ҳар куни бет-қўлларини ювишади, тишларини тозалашади, соқолларига тароқ уришади, кийимларини тез-тез алмаштириб, ювиб, кимёвий тозалашга бериб туришади. Аммо поп Редиска айнан шунақа эди-да. Шундоқ бўлгандан кейин мен нима қилаоламан?

Шундай қилиб, мен хонага кириб борганда маросим эндигина бошланаёт-

ган экан. Шубкин тоғорадаги сувда юзи билан эшикка қараб турар эди. Редиска унинг ёнида эди. Мен икковлари билан ҳам саломлашдим ва қўққисдан кириб қолиб, бировнинг сирини ўғирлаётгандай бўлмаётганмиканман деган ўй билан хижолатомуз қиёфада бир оз туриб қолдим.

— Киринг, кириг, азизим, — деди Шубкин баланд ва бардам оҳангда. — Вакил ота бўлишни истайсизми?

— Истайман, — дедим мен.

— Унда бу кишининг ўнг томонига ўтиб туринг.

— Фақат айтиб қўяй, — мен чўқинтирилмаганман, — деб огоҳлангирдим.

— Чўқинтирилмаган? — деб қайтариб сўради поп. — Унда нима қилиб вакил ота бўламан деб юрибсиз?

— Бўламан деяётганим йўқ. Сиз бўлишни хоҳлайсанми деб сўрадингиз, мен, ҳа, дедим. Мумкин бўлмаса, майли...

— Албатта мумкин эмас-да. Мен, умуман олганда, янгилик тарафдориман, хурофотга муккамдан кетган эмасман. Қонуларга кўр-кўрона риюя қилавермайман. Лекин чўқинмаган одамни вакил ота қилиш, кечирасиз-у, ҳеч қана қасита тўғри келмайди. Агар хоҳласангиз, бундай қиламиз: аввал сизни чўқинтирамиз, кейин сиз... Лекин... — деб ўзини-ўзи гапини бўлди. — Компас борми сизда?

— Компас дейсизми? Меңдами? Ёнимдами? Нима қиламан компасни? Мен, ахир, шаҳарда тураман-ку! Ўрмонда ё денгизда яшайман.

— Ҳа, ҳа, биламан, — деб хўрсинди роҳиб. — Аммо гап шундаки, биз чўқинтириляётган одамнинг юзини шарққа қаратиб қўймоғимиз керак. Лекин шу шарқ қаёқдалигини тополмаяпмиз.

— Шошманг, отахон, — деди чўқинаётган. — Нималар деяпсиз? Нега энди шарқнинг қай томонда эканини тополмас эканмиз? Менинг уйимда кечалари Катта Айиқ буржи деразанинг манави бурчагидан кўринади. Кутб юлдузи анави томонда, демак, шарқ бу томонда...

Шу сўзлар билан у ўнг томондаги бурчакка ўтирилди — худди шу бурчакдан Лениннинг кўп жилдли асарлар тўплами биқини билан унга қараб тургандай эди.

— Яхши, — деди роҳиб. — Энди қўлларингизни туширинг, бошингизни эгинг. Мўмин-муге қиёфага кирмоғингиз керак.

У Шубкиннинг олдига келиб, камарини ечиб олди-да, уйнинг бир бурчагига улоқтирди. Кейин лабларини чўччайтириб, унинг юзига пуфлай бошлади. Шубкин қанақа қилиб оёғида туриб қолди — билмадим-у, унинг орқасида турган бўлсам ҳам, мен унинг оғзидан чиқаяётган арақнинг сассиқ ҳидидан кўнглим озиб, ўзимдан кетиб қолай дедим.

— Парвардигорга ибодат қиламиз, — деб хитоб қилди роҳиб ва аввал ўзи чўқинди, кейин чўқинтириляётган Шубкинни уч марта чўқинтирди, шундан сўнг ингичка овоз билан ибодатни бошлади.

— Эй, ҳақиқат тангриси, — Сенинг номинг билан ва пушти камарингдан бўлган Сенинг ўелинг ҳамда Сенинг Муқаллас Рухинг номидан сенинг банданг Маркнинг елкасига қўлимни кўйдим. Бу банданг Сенинг муқаллас номингни тилга олиб, Сенинг қаноғларинг остидан паноҳ топди.

— Антонина, — деди роҳиб ўзининг гапини ўзи бўлиб. — Сен нега қаққайиб турибсан?

— Нима қилай? — деб сўради у.

— Бошига сув қуймайсанми?

— Ҳозир, — деди у ва эшик томон талпинди.

— Ҳа, қаёққа? — деб ўшқирди унга роҳиб.

— Сувга.

— Хўп нодон хотинсан-да, — деб жаҳли чиқди попнинг. — Сувни тоғорадан олиш керак. Бизнинг мавжудлигимизнинг сирли маъноси ҳам мана шунда. Ол, ол сувдан, қуй бошидан, кам-кам.

Кейин яна ибодат сўзларини давом этди.

— Банданг Маркни аввалги хатоларидан фориг эт, унинг қалбини умид ва ишонч нуридан мунаввар эт, унга муҳаббат ато қил, токи бу банданг сенинг бирдан-бир ҳақиқий Парвардигор эканингни англасин ва Сенинг пуш-

ти камарингдан бўлган бизнинг Эгамиз Исо масиҳ ҳамда Сенинг Муқаддас Рухинг Сен билан эканларини билсин.

Шубкин тосда индамай, бўйинини эгиб, ёввошгина турар, ҳўл боши, ҳўл соқоли ва шалаббо ишғонидан совуқ ўтиб, дир-дир титрарди. Антонина кружкасини яна сувга тўлдирди.

— Ҳозирча бас, — деди Редиска Антонинага ва Шубкинга ўтирилиб бирдан йўғон овозда гапир кетди: — Парвардигорнинг чўқинган бандаси Марк Сенинг ўтмишдаги имон-эътиқодларинг хатолиқ бўлганини тан оласанми?

— Тан оламан, отахон, — деб тавба қилди чўқинтирилаётган Шубкин.

— Хатоларингдан юз ўтирасанми?

— Юз ўтираман.

— Унда, — деди роҳиб ва тўсатдан ўнг қўлини Лениннинг асарлари териб қўйилган томонга узатди. Унинг овози ҳам жаранглаб кетди. — Сен сажда қилган шайтони лаъиннинг таълимоти мана, турипти. Сен уни лаънатлайсанми?

— Лаънатлайман, — деди Шубкин қатъий оҳангда.

— Унга қараб пуфла ва унга уч марта тупур.

Шубкин чаққонлик билан тоғорадан сакраб чиқди-да, полда ҳўл излар қолдириб, Ленин жилдлари териб қўйилган жойга югуриб борди-да, қизил муқовали китобларга тупуриб, уларни турган жойидан олиб, полга улоқтира бошлади. Улоқтирар экан, Шубкин итга ўхшаб ирилларди. Роҳиб ҳам Шубкиннинг ёнига югуриб келиб, у билан бирга китобларни отиб ура бошлади:

— О, сен, шайтони лаъин, сен бизнинг Эгамиз Исо масиҳнинг душманисан, бизнинг чин Худомизнинг душманисан, сен сурбет, сен ярамас, нопок, муғамбир, ёт ва макруҳсан. Сени Исо масиҳнинг қудрати билан лаънатлайман, йўқол, даф бўл, бу одамдан ҳозир, дарҳол ва мангута чиқиб кет, йўқол. Ва унга иккинчи марта даҳл қилма.

Шу чоқ аллақайси китобнинг орасидан Лениннинг суврати чиқиб қолди ва суврат юзи юқорига қараган ҳолда полга учиб тушди. Суврат ёғоч рамка ичида, рамка эса ойналик эди. Афғидан, Шубкин бир вақтлар уни қўйиб қўйгану, кейин унутиб юборган. Ғалати жойи шу бўлдики, рамканинг ойнаги синмади. Ёқасига қизил бант таққан, бир қўлини кепкасининг жияига теккизиб кўтариб турган Ленин кўп ғалати ҳаракатлар қилиб турган Шубкинга ва бизнинг ҳаммамизга кўзларини жиндай қисганича муғамбирона тарзда жилмайиб қарарди. Поп Редиска унинг чехрасини кўриб шошиб қолди, ўзини йўқотиб қўйди, лекин шу заҳоти ўзини тутиб олди-да, кўрсаткич бармоғини нуқиб, сувратга қараб қўлларини узатди ва жазавага тушиб, бақира кетди:

— Мана у, Антихрист, бадбашара, ярамас ва бадбўй, — шундай деб у сувратни тепкилай бошлади. Сувратни топтар экан, жазаваси зўрайиб, ниманидир тўхтовсиз жаврар ва теварагига тупурарди. — Йўқол, даф бўл, зулмат бандаси. Даф бўл адашган бандаларнинг маккор овчиси. — Роҳиб кирза этик кийиб олган эди. Табиийки, унинг этиги нағаллик эди. Сувратнинг ойнаси унинг пошналари остида қирсиллаб, майда-майда бўлиб синиб кетди. — Сен нега бақрайиб турибсан? — деб ўшқирди у Шубкинга. — Тупур унга. Топта оёғинг билан.

— Отахон, мен қўрқаман. Яланг оёқман.

— Қўрқма, — деб қичқирди роҳиб. — Модомики, сен инондингми, Худои таоллонинг иродасисиз бошингдан бирор тола сочинг ҳам тўкилмайди. Тупур унга, оёғинг билан топта ва билгинки, сенга ҳеч ким ҳеч қандай зарар етказа олмайди. Қани.

Ҳали янги эътиқодига узил-кесил ишониб етмаган Шубкин, яланг оёқлари билан портретнинг устига қадам қўйди. У оёқ бармоқларини букиб олиб, кўнглида хавотир билан ойна устидан аста юра бошлади, лекин ойна чиндан ҳам оёқларини тилиб юбормаганини кўриб, бемалолроқ юрсам бўлаверар экан деган тўхтамга келди. Олий қудрат хавфсизлигини таъминлаётгани деб ишондию, қизиқиб кетди ва сакраб-сакраб, яқин-яқинларда ҳам ғоятда ардоқли бўлган сувратни топтай бошлади. Унинг ҳам жазаваси тутиб, теварак-атрофига поп Редискага қараганда ўн чандон ортиқроқ газаб билан тупура бошлади. Роҳиб эса чўқинтирилаётган Шубкиннинг теварагида югуриб, ағдарилган шайтони лаъинга қичқиришда давом этарди:

— Даф бўл бундан, эй махлуқи лаъин, эй кўзи басир, сенинг кучинг-у кучанишинг беҳуда эканини кўрдингми? Ҳатто чўчкага ҳам сенинг ҳукминг ўтмайди. Эсла, Ким сени чўчкалар подасининг ичига кириб олиш учун жўнатган эди ва Ким сени чўчкалар билан бирга жаҳаннам қаърига улоқтирди? Бизнинг эгамиз Исо масихнинг ҳалоскор изтироблари номидан сени лаънатлайман. Сени даҳшатли маҳшар куни номидан лаънатлайман. Маҳшар куни муқаррар етиб келади ва бугун ер юзини сўроққа тутади, сени ва сенга ҳамроҳ бўлган кўпинингни дўзаҳ оловлари ичида ёндиради, ташқи зулматни бошинга ағдаради ва бизнинг эгамиз Исо Масихнинг, Отаси ва Муқаддас Рухнинг салтанати бугун ҳам, дунё тургунча ҳам барқарор бўлаверади. Омин.

Шу сўзларни айтиб, роҳиб хўрсинди ва бир дақиқа жаврашдан тинди. Шубкин қилган ишидан бир оз толиққан, аммо оёғига зарар етмаган ҳолда унинг ёнида турарди. Лениннинг башараси иппа синиқлари остида ўзгариб кетганди ва у энди чиндан-да ажнага ўхшаб бадбашара кўринарди.

— Қани, яна сувга тулинг, — деди ҳорғинлик билан роҳиб.

Шубкин итоаткорлик билан тоғорага тушди.

— Чикинг тоғорадан.

Шубкин чикди.

— Яна тушинг. Менинг кетимдан такрорланг: “Ягона Худога ишонаман. Қудратли Падарга. Осмон-у ерни, жамики кўзга кўриниб турган ва кўзга кўринмайдиган нарсаларни Яратганга. Чин Худонинг пушги камаридан бўлган Худонинг Ўғли Исо Масихга, У инсон зотини деб, Инсон зотини қутқармоқ учун самодан тушиб келди ва Муқаддас Рух билан Биби Марямнинг фарзанди сифатида тугилди ва биз учун уни хочга тортишди. У азоб чекди, уни дафн этдилар ва у қайта тирилди. Ҳозирда эса самога қайтиб кўтарилгандан сўнг у кўкда Муқаддас Отасининг ўнг томонида ўтиради. У вақт-соати етганда тирикларни ҳам, ўликларни ҳам сўроқ қилмоқ учун яна ерга қайтиб тушади. Унинг салтанати мангудир. Менинг кетимдан такрорланг: “Азиз-авлиёларнинг жоме Черковига, унинг муқаддаслиги ва яқонлигига ишонаман, ҳамма гуноҳлардан фориг бўлмоқ учун фақат битга чўқинишнигина тан оламан, ўликларнинг тирилишини ва келгувчи ҳаётда мангу яшашагини умидворлик билан кутаман. Омин”.

Чўқинтириш маросими яна анча вақт давом этди ва шу билан тамом бўлдики, роҳиб тиз чўқиб турган Шубкиннинг бўйнига бут осиб қўйди, унга қуруқ кийимларни кийинтирди, Антонина бўлса, полни артиб олди. Шубкиннинг шалаббо иштонини сиқиб, қуриггани батареяга ёйиб қўйди ва сувни олиб чиқиб тўкди. Шундан кейин воқеани нишонламоқ учун дастурхонга ўтиришди. Арақ ичишди, қовурилган картошка билан газак қилишди, котлет ейишди, кейин яна ичишди.

Дастурхон теграсида ўтирганимизда отахон мендан яна бир марта “чўқинишни хоҳлайсизми?” деб сўради.

Мен “майли, кўрармиз, фурсати билан бўлиб қолар” деб мужмал жавоб бердим.

— Ўзингиз биласиз, азизим, — деди янги чўқинтирилган Шубкин. — Улгурмай қолсангиз, чатоқ бўлади. Шайтонлар сизни товоққа солиб қовуришади. Тўғрим, отахон?

— Тўғри, — деб тасдиқлади роҳиб.

— Жуда унчалик бўлмас, — дедим мен. — Мен албатта, гуноҳларга ботиб кетганман. Лекин бу шайтонларга маъқул тушиши керак. Улар ўзлари ёмон кўрганларни қовуришади.

3

У пайтлардан Аглая деярлик ҳеч нарсани эслаб қололмади. Шубкиннинг чўқинтирилиши унинг эътиборидан соқит қолди, бироқ унинг жўнаб кетишидан Аглаянинг хотирасида алланималар сақланиб қолганди. Шубкин хорижнинг аллақандай ичимлигини кўлида кўтариб унинг эшигини қоқди. Аглая ҳайрон бўлди.

— Менга келдингизми?

— Ҳа, шунақа... — деди Шубкин. — Хайрлашмоқчи эдим. Жўнаб кетяпман.

Аглая жиндай ўйланиб қолди, кейин ўзини четга олиб йўл берар экан, аввалларидагидек сенсираб деди:

— Кир...

Уни ўчоқ бошига олиб кириб, рўпарасига ўтқазди. Шубкин олиб келган шипасини стол устига қўйиб деди: “Бу кальвадос, олмадан қилинган арақ”.

— Йўл бўлсин? — деб сўради Аглая. — Америкагами?

— Исроилга.

— Шунақами? — деб ажабланди Аглая. — Сен қандай яшайсан у ерда? Ахир, у ерда араблар бор-ку. Роса қўрқинчли бўлса керак.

— Ие, сиздан буни ҳеч кутган эмасдим. Қўрқинч ҳақидаги гаплар куруқ гап, холос, — деди Шубкин. — Сиз, ахир, партизан бўлгансиз. Қаҳрамонсиз.

— Э-э, — деб қўл силтади Аглая. — Қаҳрамон эдим. Тентак бўлган эканман. Лекин мен Ватан учун жанг қилгандим. Ватан учун ва Сталин учун.

— Мен ҳам шунинг учун-да, — деб ҳазиллашди Шубкин. — Тарихий ватаним учун. Мен ҳам Бегин учун.

— А-а, — деди Аглая. — Бунақа бўлса, бошқа гап, албатта. Мен қарасам, сизнинг миллат одамлари орасида ҳам довюраклари бўлар экан.

— Ҳа, учраб туради, — деб маъқуллади Шубкин.

— Ҳа, ҳа, — деб бош ирғади Аглая, — одамларга ҳайронсан — ҳаммаси “яхудий, яхудий” дейди. Нега бунақа фикр тарқалган? Балки сизларни бошқа ном билан атаган тузук бўлар?

— Хўп, майли, — деб ўрнидан кўзгалди Шубкин. — Мен бора қолай...

— Майли, — Шубкинни эшиккача кузатиб борар экан, бирдан ҳайрон бўлди: — Мен ўзимга-ўзим ҳайрон бўламан, лекин сенга ўрганиб қолибман. Сенинг Би-би-сингни ўзинг билан бирга эшитардим.

— Бир дақиқа, — деди у.

У хонадан чиқди ва бир зумда “Рекорд” приёмнигини кўтариб, қайтиб келди. Қўлтиғига битта китоб ҳам қистириб олган эди.

— Мана. Олиг.

— Йўт-е. Нима қилиясиз? — Аглая қўрқиб кетди. — Шундоқ қиммат нарсани-я?

— Ҳечқиси йўқ. Мен сизга айтсам, приёмникни ўзимга мослаб олганман. Асосий қисқа тўлқинлардан ташқари яна қўшимча тўлқинлар ҳам бор. Ун олти ва ўн тўққиз метр. “Би-би-си”ни, “Америка овози”ни, “Немис тўлқини”ни ва “Озодлик”ни эшитсангиз бўлаверади. Манави менинг романим.

Аглая ўша оқшомнинг ўзидаёқ романини ўқий бошлади, бироқ Ленин тўғрисида ниманидир хириллаб хиргойи қилган большевикдан нари ўтолмади.

Кечкурун Шубкинникида хайрлашув йиғини бўлди. “Бригантина” клубининг аъзолари, Меерхольд номидаги драматик тўтарак аъзолари, улар билан бирга поп Редиска ҳам келди. Ичишди, ибодат қилишди, “Бригантина” елканларини кўтармоқда” деган қўшиқни айтишди.

Эрталаб эса Шубкин билан Антонина буюмларини чақирилган таксига жойлашашганда, Аглая шиппақда хайрлашгани тушди; Шубкиннинг қўлини қаттиқ қисди, ўзи ҳам кутмаган ҳолда Антонинани кучоқлаб, бетидан “чўлп” этиб ўпиб олди.

Буни кўрган Шура-тентак буларнинг бари кўзимга кўринди, холос, деб ўйлади.

4

Ўша йили “душман овозлари”ни эшитган одамларнинг ҳаммаси Шубкиннинг жўнаб кетишини “органларимиз”нинг унга қўйган талаби оқибатида юз берган, дейишди. Бу ҳодисани КГБнинг ўзгача фикрловчиларга қарши курашда қозонган навбатдаги муваффақияти сифатида баҳолашди. Баъзи тафсилотларини айтишди — жумладан, Шереметьево-2 аэропортида уни ким кузатиб қўйгани-ю, Вена аэропортида ким кутиб олгани ҳам айтилди. Аммо советларнинг оммавий ахборот воситаларининг ҳаммаси оғизларига толқон со-

либ олдилар. Бу янгича тактика эди — диссидентларни тилга олмаслик, уларнинг теварагида шовқин кўгармаслик, уларни ортиқча реклама қилмаслик йўлини тутишганди. Ўз-ўзидан аёнки, бизнинг район матбуотимизда ҳам Шубкин тўрисида бирон оғиз гап айтилгани йўқ. Тўсатдан орадан икки ё уч ой ўтгандан сўнг, кўплар Марк Семеновични чиндан ҳам эсларидан чиқара бошлаган бир вақтда “Долговская правда”да “Эски-тускиларни харид қиламиз” деган бир тизгинсиз фельетон пайдо бўлди. Мақолада Шубкиннинг бутун ҳаёт йўли ёлгон-яшиқ кўшилган ҳолда бузиб баён қилинган эди. Гўё Шубкин бадавлат яҳудий оиласида дунёга келган эмиш (аслида Шубкиннинг отаси фақиргина киём тикувчи бўлган). У болаликдан сионизм ғояларига берилибди. Партияга киришдан мақсади уни ичидан емириш бўлган экан. Совет ҳокимиятига қарши бир қатор жинойтлар қилибди. Лекин, охир-пировардида, совет ҳокимияти уни олижаноблик билан кечирибди. Унга ўзининг қарашларини қайтадан кўриб чиқиб, уларни тузатиш ва тузалиш йўлига кириш учун имконият берилган эди, лекин носоғлом шуҳратпарастлик дардига мубтало бўлган Шубкин уни ўстириб вояга етказган ҳудудларидан ташқарида арзон шуҳрат қозониш йўллариини излай бошлади. Оқибатда у бўҳтонга тўла ва мутлақо уқувсиз бир асар ёзди ва уни иложи борича қимматроққа пулламоқчи бўлди. Ғарб давлатларининг махсус хизматчиларига Совет Иттифоқи ҳақида бўҳтон тўла маълумотларни етказиб бериб турди. Бунинг учун унинг ҳўжайинлари ҳақни пул билан эмас, тугилган, истеъмолдан чиққан латта-пугталар билан тўладилар. Америкаликларнинг ўзлари бунақа латта-пугталарни ахлат қутисига ташлайдилар. Шубкиннинг аввалги ҳаёти мантиқан шунга олиб келдики, у очик хиёнат йўлига ўтди. Идеалларни ўзгартириш муқаррар тарзда ватанга хиёнат қилишга олиб келди. Охир-пировардида, бу фельетон майдонга келишининг ҳеч қанақа ажабланидиган жойи йўқ. Диссидентлар ҳақидаги туҳматлар ўқтин-ўқтин бизнинг ҳамма газеталаримизда босилиб турган. “Долгов ҳақиқати” ҳам бундан мустасно эмас. Фельетоннинг пайдо бўлганида ажабланидиган жойи йўқ эди, ажабланидиган жойи муаллифнинг фамилиясида эди. Муаллиф Влад Распадов эди. Ҳа, ўша Распадов, Марк Семенович Шубкиннинг ўзи энг яхши шогирдим деб ҳисоблаган Распадов. Яна бунинг устига бу одам устози жўнаб кетгунга қадар у билан яқин муносабатларда бўлишда давом этган, уни кузатиб қўйишда ҳам ишгирик этган эди. Шубкинни “Бригантина” деб аталган адабий тўгаракнинг ҳамма аъзолари кузатган эди. Распадов ҳам бошқалар билан бирга кузатишга чиққан эди. Ўз-ўзидан аёнки, фельетон “Бригантина” тўгарагининг аъзолари ўртасида ва яна кенгроқ қатламларда сезиларли аксадо берди. Кўплар муаллиф билан салом-алиқни йиғиштириб қўйишди. Влад Света Журкинага жазманлик қилиб юрар эди. Фельетондан кейин Света Журкина Распадовнинг шеърлар китобини муаллифнинг башарасига улоқтирди. Баъзи бировлар Распадов билан муносабатларини узишга кўп ҳам ошиқмадилар — улар мақола органларнинг қаттиқ тазйиқи остида пайдо бўлган деб ҳисоблашарди. Уни Тегилли Жойга чақиритган эмиш, аксишгуровий адабиётни, жумладан, Шубкиннинг романини тарқатишда айблашиб, бунинг учун неча йил қамоқ жазоси олишини айтиб, пўтиса қилишган эмиш. Бу гаплардан кейин янада ёмонроқ гаплар тарқади. Распадов “мовий”лардан эмиш, у Шубкиннинг шогирдигина эмас, баччаси ҳам бўлганмиш. Бу миш-мишларга қараганда, Шубкиннинг ўзи ҳам нафақат аёлларга ўч бўлган, балки болабозликда ҳам қолишмаган эмиш. Агар бу миш-мишлар тўғри бўлса, Распадовни фельетон ёзишга ундаган баҳоналардан бирини тахмин қилиш мумкин эди — у Марк Семеновични Антонинага рашк қилган-у, ундан аламини олмоқчи бўлиб мақолани ёзган. Агар булар рост бўлса, Распадовни қисман бўлса-да, оқлаш мумкин эди. Агар у Шубкинга қарши чиқишдан бўйин товласа, қанақа аҳволга тушиб қолиши, қанақа кўнгилсизликларга рўпара келиши мумкинлигини тасаввур қилса бўлади. Шубкиннинг ўзига эса энди ҳеч вақо бўлмайди. У кўпдан бери шундай мамлакатда яшамоқдаки, бу мамлакат ҳукмдорлари “Долгов ҳақиқати”ни ўқишмайди, бунинг қўятуринг-у, Шубкиннинг ўзига ҳам бу газета етиб бормайди.

Албатта, биз ўша кезларда ғоят мураккаб вазиятларда яшаганмиз. У пайтларда одамларнинг қалбида фуқаролик эҳтиромлари жўш уриб турган ва ҳеч

ким ўзидан бошқа ҳеч кимга бирон нуқсини кечирмай, кўнглидаги бор гапни тўкиб солаётган замонлар эди. Лекин шундай бўлишига қарамай, мен Распадов билан учрашиб қолганимда кўчанинг нариги бетига ўтиб кетганим йўқ ва кўл бериб кўришишдан ҳам ўзимни олиб қочмадим. Мен ундан ҳеч нарсени сўраб-суришгирганим йўқ, унинг ўзи гап бошлади ва Шубкин тўғрисида жон-жаҳди билан жуда ёмон гапларни гапирди. Гўё Шубкин бошиданоқ муайян мўлжал билан муғамбирларча ҳаракат қилган эмиш. Романини ёзгандан сўнг чет элда асар тўғрисида шов-шувлар уюшгирибди ва ўзининг тарихий ватанига жўнаб қолипти, бизларга, яъни бу ерда қолганларга, сирасини айтганда, хиёнат қилибди. Хуллас, у ўзи билан Шубкин ўртасидаги низога бугунлай бошқача тус берди. У менга “Сизлар ва бизлар” деган шеърини ўқиб берганда, буни фаҳмлаб қолдим. Мен унинг шеърининг сўнгги бандини эслаб қолдим:

Ҳар қандай жойни сиз ўз уйим дейсиз,
 Нишхурд чиқармайсиз ҳеч бир таомдан.
 Дуч келган жойга сиз қўнаверасиз,
 Мен эса бир уйлик — қолган отамдан.

Ўз ашъорини ўқиб бўлгач, менинг фикрим қанақа эканини сўради.

— Чакки эмас, ҳарҳолда ёзиб юрган одамнинг қалами сезилиб турипти.

У менга деди:

— Ўзинг биласан-ку, мен сендан буни сўраётганим йўқ, мазмуни қалай деяшман.

— Мазмунини сўрайсанми? Мазмуни — қабиҳ, — дедим мен. — Сен, албатта, Шубкинга истагандай муносабатда бўлишинг мумкин, мен ўзим ҳам унга унчалик муҳлис эмасман, лекин қандай таомни ейиш унга бари бир эмас, унинг ҳам отаси сенинг отанг ётган қабристонда ётипти.

— Нечук? — деди овозини кўтариб Распадов. — Менинг бобокалонларим, авлод-аждодим Россия тупроғига қўмилган.

— Уники-чи? Унинг авлод-аждодлари қаерга қўмилган?

— Уникими? — Распадов ўйланиб қолди. — Нима учун ундай бўлса, улар (у уларнинг кимлигини айтмади) жўнаб кетишяпти?

— Сеникига ўхшаш шеърларни ўқийвериш жонларидан тўйиб кетишгандир-да. Шунинг учун кетишса керак. Айтганча, таом масаласида, — дедим мен Владга. — Мен ким-кимнинг қўлидан нима ейишини билимайман-у, лекин сен оғзингдаги луқмани кимнинг қўлидан олиб кавшаётганингни кўриб турибман. Эндиликда бу масалада ҳеч қандай гумоним қолмади.

Шу гапнинг важдан у мени сира кечира олмади.

5

Қариллик фаслига инсон тайёргарлик кўрмай қадам қўяди. Одам болалик даврида, ўсмирлик, ёшлик йилларида, балоғат даврига қадам қўйганда ўз авлодлари билан бирга, ўзининг тенгқурлари, ўзидан ёши улугроқ ёки ўзидан ёшроқ одамлар билан биргаликда гўёки битта улфат бўлиб умргузаронлик қилади. Мактабда, ишда, кўчада, мажлисларда, магазинда, ҳаммомда, кинода ва яна бошқа жойларда у доимо айнан бир хил одамларни учратади, уларнинг баъзи бировларини яхши танийди, баъзи бировлари билан шунчаки таниш, баъзи бировларини эса қачонлардир қаердадир кўрган, холос. Бу одамларнинг баъзилари ундан улугроқ, баъзилари ундан ёш, баъзилари унга тенгдош. Одамни каттакон сафнинг ўртасида кетаётган ҳолда тасвирлаш мумкин. Олдинда ҳали одам кўп, орқадан мунтазам равишда кимдир қўшилиб туради. Одам бораверади, бораверади, кейин бирдан қараса, сарҳаднинг лабига келиб қолипти. Олдинда ҳеч ким қолмапти. Ундан йигирма ёш катта, ўн ёш катта, беш ёш катта одамлар кўринмайди. Катталарни айтасиз, ҳатто тенгқурларининг сафи ҳам анча сийрак тортиб қолипти. Энди ҳарчанд ҳар сари елиб-югурма, ўзингни ҳар қаерга урма, энг ёши улуги сенинг ўзингсан. У орқасига ўтирилиб қарайди, орқада ундан ёшлар кўп, лекин улар ўтирилиб қараётган одам иш-

ларини битириб бўлган чоғларда ўсиб-улғайган. У булар билан мулоқотда бўлмаган, уларни танимайди. Оқибат шундай бўлиб чиқадики, кекса одам ҳали одамлар орасида бўлишдан тўхтамаган ҳолда ўзи ёлғизланиб қолади. Унинг теварагида ўзгаларнинг ҳаёти жўш уради. Бегона феъл-атвор, бегона эҳтирослар, бегона манфаатлар ва ҳатто уларнинг тили ҳам анча-мунча тушунарсиз. Шунда кекса одамда бир туйғу пайдо бўлади — у ўз юртини умрида тарк этмаган, ҳозир ҳам шу юртда истиқомат қилади, лекин, бари бир, ўзини бу юртда мусофир ҳис этади.

Аглая Долговда таваллуд топиб, шу ерда ўсиб-улғайган. Шаҳар айтарлик ўзгаргани йўқ, лекин аста-секин ва муқаррар тарзда унга бегоналашиб борарди. Эслаётган одамларининг ҳаммаси гумдон бўлган. Шалейко миясига қон қуйилиб ўлди. Нечаев машина ҳалокатида нобуд бўлди. Муравьева жинниҳонада оламдан ўтди. Ботвиньев суяк тиқилиб ўлиб кетди. Собиқ прокурор Строгийни жиноятчилар лагерларда ўлдириб қўйишди. Нечитайло ўпка ракидан олам билан видолашди.

Ёгин-сочинли куз кунларидан бирида Аглая кўчада эски танишларидан Поросяниновни учратиб қолди ва дабдурустдан танимади. Унинг сочлари ўсиб елкасига тушипти, оппоқ соқоли кўкрагини қоплайди, бу жойларда расм бўлмаган тарзда кийинган — устида қора ридо, оёғида оқ кроссовка, бошида жигарранг кулоқчин, бошининг устида қизғиш рангли соябон. Соябонни у ўнг қўлида ушлаб олган, чап қўли билан эса кўлмаклардан ўтаётганда ридосининг этагини кўтариб оларди.

— Нима бало, попликка уриб кетдингми? — деб сўради Аглая ундаги бу кутилмаган ўзгаришларни кўриб.

— Ибодатхонада дьяконман, — деди Петр Улимович.

— Анча бўлдимми?

— Ҳадемай уч йил бўлади. Сен черковга қатнамайсанми?

— Мен қасқдан қатнай... — деди Аглая. — Мен атеистман-ку. Худога ишонмайман.

— Йўқ, ишонасан, — деб эътироз билдирди Поросянинов. — Худонинг йўқлигига ишонасан.

— Ўзинг-чи? Унинг борлигига ишонасанми? — деб сўради Аглая истехзо билан.

— Мен, — деб жавоб берди у истехзони сезмай, — бирон нарсага ишонмай туриб яшаб бўлмаслигига ишонаман. Сен, ҳойнаҳой, чўқинтирилган бўлсанг керак?

— Бўлмаса-чи, — деди Аглая. — Менинг отам инқилобдан олдин черковда оқсоқол бўлган эди.

— Ундай бўлса, ибодатхонага бориб тур. Тавба-тазарру қил. Гуноҳларингга тавба қилсанг, черков сени бағрига олса, ажаб эмас.

— Мени қўй ўз ҳолимга. Менинг ўз худойим бор, — деди Аглая ва йўлида давом этди.

— Сенинг айтганинг Худо эмас, шайтони лаъин, — деб қичқирганча қолди у Аглаянинг ортидан.

Аглая ҳаёлида анча номларни санаб кўрди, лекин кимни эсласа, ҳаммаси ё аллақачон оламдан кўз юмган ёки унинг назаридан буткул соқит бўлиб кетган одамлар бўлиб чиқди. Кампирлар — Надя хола билан Гречка вафот этиб кетишди, лекин иккита бошқа кўшни хотин қариб кампирларга айланишди ва ҳовлидаги скамейкадан ўз ўринларини эгаллашди. Улар ҳам аввалги кампирлардан ҳеч нарсалари билан фарқ қилмас эдилар. Шуниси ҳам борки, у уйда янги авлоднинг шовқин-сурони аввалгидай сезилмас эди, чунки уйни анча-мунча одам тарк этиб кетганди.

Қурилгандан бери ўтган вақт ичида бу уйнинг анча путури кетиб қолди. Уни яшаш учун яроқсиз деб топишди, шунинг учун бу уйга одам қўймай қўйишди. Кўчиб кетадиганлар кўчиб кетаверар эдилар, қолганларга қўл силтаб қўя қолишди, майли, яшай туришсин-чи, дейишди, шекилли. Лекин бу уйда одамлар ортиқ уй тўйи қилишгани йўқ. Бора-бора, эскилардан бу уйда Аглая, юқорида зикр этилган икки кампир, ўзининг сон-саноқсиз мушуклари билан Шурочка тентак ва невараси Ванька билан Валентина Жукова қол-

ди. Бу пайтга келиб Валентина ҳам кўплар учун Валентина бувига айланиб бўлган эди, невараси эса бу номни қисқартириб, Валбу деб атарди.

6

Ванька Жуковни ҳамма Ванька Жуков деб чақирарди. Бу унинг ҳақиқий исми шарифи эди ва айни чоқда унинг лақабидай гап эди. Агар Чеховнинг машҳур ҳикояси бўлмаса, Ванькани жўнгина Ванька деб чақираверишар эди. Ёки оддийгина қилиб Иван дердилар. Ёки Жуков дейишарди. Ё янада осонроқ — Жук деб қўяқолишарди. Лекин Чеховнинг Ванька Жуков тўғрисидаги ҳикояси бор эди, ҳикоя жуда ҳам машҳур эди. Ванька Жуков яшаган жамиятда одамлар китоб ўқишни ҳали батамом йиғиштириб қўйишгани йўқ эди, бунинг устига Чеховни мактабда ўқитишарди. Шунинг учун Ванька Жуковни кўпчилик ана шундай — айни Ванька Жуков деб чақирадиган бўлишди.

Валбу Ваняни жонидан ортиқ яхши кўрарди. У ўзининг ўғлига ҳам ҳеч қачон шунча эътибор билан қараган эмасди. Чунки ўғли кичиклигида худди унинг ўзи — ёш ва тентак бўлганди. Аввало ўзининг кўнгилхушлиги тўғрисида кўпроқ ўйлар эди. Кинога борса. Ёки бадий ҳаваскорлик концертига тушса. Ёки қўшни аёл билан гап сотишса. Ёки бирон эркак билан ширингуфторлик қилса. Эҳтимол, шунинг учундирки, Георгий бунақа бебош бўлиб ўсди. Ваньянинг тепасида бўлса у жонини фило қилар ва ўзи ҳам ҳайрон бўларди.

— Ақлимга сиғдиrolмайман, — дерди Валбу Аглаяга, — кимга ўхшади бу? Ўзим бебош бўлгандим, ўғлим роса дилозор бола бўлган, ўғлимнинг хотини бўлса, қип-қизил пиёниста эди. Бу бўлса... Мана, ўн учга киришги, ҳали ичкилик ичганини кўрганим йўқ. Чекмайди ҳам. Мактабда ҳамма фанлардан аълога ўқийди.

Ўша пайтлардаёқ Ванька ҳаммадан ортиқ аниқ фанларга — математикага, физикага, химияга қизиқарди, авиамодел тўтарагига қатнашар ва “Ёш химик” тўтарагида ишгирок этарди. Ўз қўли билан самолётлар, кемалар ва паровозларнинг моделларини ясар, радиоприёмник ва магнитофон ясашни ҳам ушдалар эди. Арктика ва Антарктиданинг музларини эритиш имкониятлари ҳақидаги мақолаларни муккасидан кетиб ўқирди, йўналтирилган портлашлар йўли билан катта дарёларни орта буриб юбориш муаммоларига қизиқар эди.

Мактабда тарих ва жамиятшунослик дарсларида, албатта, унинг ҳам калласига социализм, коммунизм, КПСС, тинчлик учун кураш тўғрисида нималарнидир сингдиришга ҳаракат қилишар, Брежневнинг ҳаёт йўлини ўрганишга мажбур қилишарди, лекин буларнинг ҳеч қайсиси унга юқмас ва уларнинг ҳеч қайсисини у уқмас ҳам эди.

Ванька безорилар билан ошначилик қилмас, аммо бир неча вақтдан бери безорилар негадир уни кўз остига олиб юришарди. Унинг жуссаси кичкина, ўзи заифгина эди, айни шунақасини кўрқмасдан осонгина хафа қилса бўлаверар эди. Бир куни у мактабдан қайтаётганда ялангликда безорилар унга пешвоз чиқишди. Улар ўн-ўн икки киши эди, жўрабошиси Иван Том деган йўгон гавдали сўлақмондай йиғит эди. “Том” деганлари ҳам унинг лақаби эмас, ҳақиқий фамилияси эди. Бу фамилия, ҳар қанча ғалати бўлмасин, унга жуда ярашиб тушган эди. У сочини калта қилиб олдириб юрар, пешонаси эса нимаси биландир томга ўхшаб кетарди. Ўзининг тенгқурларидан ва шайқасидан шериклардан у шу жиҳати билан ажралиб турардики, у ҳамиша яхши костюмда, галстук тақиб юрарди. Уни узоқдан кўрганлар бирон зиёли келяпти деб ўйларди. Том билан унинг тўдаси шаҳарда анча танилиб қолган эди, улар ҳақиқий безорилар деб ҳисобланарди, шунинг учун Ванька улардан кўрқмас эди. У ўзини жуда кичкина одам деб ҳисобларди ва безориларнинг мендакалар билан нима иши бор деб ўйларди, лекин безорилар арзимаган насибадан ҳам қуруқ қолишни истамас эдилар.

Бир куни Ванька мактабдан келаётганда ялангликда безорилар олдидан тўсиб чиқишди ва турткилай бошлашди. Бироқ Том уларни дарҳол тўхтатиб, Ванькага савол билан мурожаат қилди:

— Йўл бўлсин, ўғлим, — деб сўради у Ванькадан. Том Ванькадан бор-йўғи олти яшар катта эди, холос.

— Уйга кетяпман, — деди Ванька ҳеч қанақа ёмонлик кутмай.
 — Қаердан келяпсан?
 — Мактабдан.
 — Шунақа дегин, — деди Том хаёлчанлик билан. — Ҳозир сен мактабдан чиқиб уйга кетяпсан, эртага эса уйдан чиқиб, мактабга борасан. Тўғрими?
 — Тўғри, — деб уни маъқуллади Ванька.
 — Сен ҳеч қачон Америкада бўлганмисан? — деб сўради Том.
 Ванька ҳеч қачон у ерда бўлмаганини тан олди.
 — Бўлмаган бўлсанг, билиб қўй, — деб тушунтирди Том, — Америкада ҳамма йўллар пуллик. Бизда ҳам шундай тартибни жорий қилиш керак. Ёнинг-да пулинг борми?

Ванька йўқ деди. Том “ҳозир божхона текширувини ўтказаман” деб эълон қилди. Ванькани ўраб олишди, чўнтақларини ағдариб кўришди, битта уч сўмлик ва бир сўмча танга топишди.

— Яхши эмас, — деди Том пулларни санаб кўриб. — Бу қилганинг алдовга киради. Божхона ҳақини тўламасдан валюта яширинча олиб ўтишга урингансан. Пулинг мусодара қилинади. — Шундай деб пулни чўнтағига солиб қўйди.

Ванька бўйсунди. Портфелнинг ичидаги нарсалар Томни қизиқтирмади. У фақат “Паркер” фирмаси чиқарган садафли гилофдаги золдирли ручкани олди. Бу ручкани Валбу чайқов бозорда харид қилиб, Ванькага ўн уч ёшга тўлган куни совға қилган эди. Том ручканинг қанақа ёзишини ўзининг билагига ёзиб синаб кўрди. Том ручка хорижда ишлаб чиқарилган ва мамлакатга ғайриқонуний тарзда олиб кирилган буюм сифатида мусодара қилинишини маълум қилди.

Шундан кейин Том ўзининг безорилари билан бирга Ваньканинг йўлини ҳар куни тўсадиган бўлиб қолди. Улар ҳар гал унга Валбу “дафтар оларсан” деб берган бир сўминими, янги йилга тўқиб берган шарфиними ёки отасидан қолган қоракўл қалпоғиними олиб кўядиган бўлишди. Ванька йўлини ўзгартириб кўрди, аммо Томнинг безорилари уни пойлаб юриб ушлаб олишди-да, бир куни жуда қаттиқ дўппослашди. Валбу Ваньканинг кўкарган юзларини кўриб қолди ва “бу нима?” деб сўради. Ванька мактабда йўлақда югурдим деб жавоб берди. Валбу ручканг қаёқда, шарфинг нега кўринмайди ва яна алланималаринг қаёққа гумдон бўлди деб сўради. Ванька унинг сўроқларига тайинли бирор жавоб тополмади, аммо ҳақиқатни, албатта, айтгани йўқ. Бироқ Валбу ижжилаб суриштиргани ҳам йўқ. У фаррошлик қилган эди ва теваарак-атрофда нималар бўлишини яхши биларди. У Томни ҳам танирди. Бир куни Валбу гастронимнинг олдида Томни кўриб қолди, Ваньканинг телпагини кийиб олганди. Бўйнида Ваньканинг шарфи. Том ўзининг безорилари қуршовида турарди. Улардан ҳамма кўрқарди ва фалокатдан нарироқ бўлиш учун улардан нари юришга ҳаракат қилишарди.

Валбу тўда томон қатъият билан юриб борди. Йўлини тўсган икки безорини бир туртиб четга суриб қўйди. Тўғри бориб Томни шарфидан ушлаб олди.

— Буни қаёқдан олдинг?

— Нима бало, кампир, жинни-пинни бўлиб қолдингми? — деди Том ҳайрон бўлиб.

Валбунинг теграсидаги безорилар эса таҳдид билан унга яқинлай бошладилар.

— Қўлингни торт, кампир, — деди Том пўписа қилиб. — Мен қарияларни ҳурмат қиламан. Лекин ҳурматнинг ҳам чегараси бор.

Унинг гапи чала қолди. Валбу шарфни кўйиб юборди, икки қўли билан Томнинг икки қулогидан чангаллаб ушлаб олди-да, бир силтаб, бошини пастга тортди. Айни чоқда, тиззасини кўтариб тургани учун безори башараси билан тиззага урилди.

— Вой-дод, ёрдам беринглар, — деб овози борича дод солиб юборди Том. Унинг оғзи-бурни қоп-қора қон бўлган эди.

Болалар шу заҳотиёқ ёрдамга талпиндилар. Биринчи бўлиб, албатта, Томнинг энг яқин дўсти, Болта лақабли Толик Валбута ҳамла қилди. У Валбунинг юзига чанг солмоқ учун, бармоқларини очиб, қўлини чўзиб ҳам улгурмади, Валбу унинг биқинига шунақа туширдикки, Болтанинг нафаси тикки.

либ, икки букилди-да, ағдарилиб тушди ва ҳаво етмаганидан каппа-капша оғзини очиб нафас ола бошлади. Ўғрибошининг яна бир ошнаси, Валидол лақабли Валя Долин Валбута бошқа томондан ташланди. Валбу вақтида чап бериб қолди, унинг авзойини кўриб, Валидол ўзини орқага олди. Буни кўриб, бошқа болалар ҳам тисланди. Қолганлари ўзлари билан Валбу орасидаги масофани узайтириб, нима қилишларини билмай, ярим доира шаклида турганча туриб қолдилар. Кампир эса Томнинг орқасидан чап қўли билан бўйнидан ушлаб олди-да, бақувват эгри бармоқлари билан қаттиқ қисди, ўнг қўлини эса мушт қилиб тутиб, унинг тумшуги тагига олиб келди. Айни чоқда қаттиқ овозда чапаничасига шунақа сўкиб кетдики, уларнинг кўпини Том ҳатто эшитган ҳам эмасди. Агар кампирнинг нутқини адабий тилга кўчириб, ундан асосий мағзини чиқариб олсак, унинг турган-битгани Ваньканинг шахсияти дахлсиз, муқаддас, кимда-ким унга қўлининг учини теккизса, уни, албатта, муқаррар жазо кутади деган маънодаги огоҳлантиришдан иборат эди. Шундан сўнг Ванька мактабга яна ўзининг телпагида, ўзининг шарфи ва ўзининг ручкаси билан қатнай бошлади ҳамда ҳар қанақа божу, хирож-у ёхуд ўлпонга ўхшаган божхона тўловларидан қутулди. Мабодо Том кўча-кўйда тасодифан Ваняга рўпара келиб қолса, қўлларини силкитиб:

— Салом, Ваняжон, — деган сўзлар билан уни муборакбод қиларди.

Ваня ўзининг синфдоши Саня Жердин билан дўстлашиб қолгандан кейин шахснинг дахлсизлиги ва хавфсизлиги тўғрисидаги келишилмаган битим кафолатини Саня Жердинга нисбатан ҳам қўллана бошлади. Ҳолбуки, Ваня билан дўстлашпунга қадар Саня Жердинни эринмаган ҳар бир махлуқ уриб ҳам, туртиб ҳам кетаверар эди.

7

Биз Саня Жердинни ҳам қиссамизга қўшиб оламиз, чунки у қиссамиз ривожда анча салмоқли роль ўйнамоғи керак. Санка Жердин билан Ванька Жуков жуда тез ва осон топишиб олишди, сабабки, болалар, умуман, болалар бир-бирлари билан осон топишиб кетишарди. Айниқса, улар бир мактабда ўқишса ва бир синфда, бир партада ўтиришса борми? Аммо, табиатан, улар аввал бошданоқ бир-биридан кескин фарқ қиладиган одамлар бўлишганди. Жердин Ванькадан фарқ қилароқ, ўз кучларини санъатта бағишлаш йўлида юрарди. Унинг битта жисмида гўё бир вақтнинг ўзида иккита одам яшарди. У хорда қўшиқ айтар ва катта бўлганида опера хонандаси бўлишни орзу қиларди. У жуда кўп арияларни билар, лекин ҳаммасидан кўра битта арияни — “Риголетто” операсидаги герцог қўшиғини қўйиллатиб кўярди. Бу ария халқ орасида, асосан, “Гўзал қизнинг юраги” деган ном билан машҳур эди. Балки бу телбаликнинг ўзига хос бир кўриниши бўлгандир, лекин нима бўлганда ҳам у мактабда ўқиб юрган кезларидан бошлабоқ ҳамийша ва ҳамма жойда айни шу қўшиқни айтар эди. Бадиий ҳаваскорлик концертларида ҳам, турли йиғинларда ҳам, шундоқ ўзи-ўзи учун ҳам айтарди. Бундан ташқари у яна шоир бўлишни ҳам орзу қиларди. Мактабдаёқ тузуккина шеърлар ёза бошлаганди. Шеърлари романтикага мойил эди. Шеърларида у муҳаббат тўғрисида орзу қилар, қалбларнинг қардошлигига ишончни куйлар, одамларни қалбларини очиқ сақлашга чақирар, кечаси ҳаммаёқни кулфлаб, биқиниб олмасликка ундар, атрофларига девор олмасликка, пулга муккасидан кетмасликка ва умуман, пулга қўл урмасликка тарғиб қилар, ёвузлик билан чиқишмасликка, ўзининг ҳаётини авайлаб-асрамасликка, гулларни, муҳаббатни эса ўнгу сўлига текин улашмоққа чақирарди. Ҳаётда эса Жердин ҳеч қанақа романтикани тан олмасди ва одамлардан энг ашаддий ёмонликларни кутарди. Характеридаги бунақа зиддиятларнинг илдизи таржимаи ҳолида бўлган бўлса ҳам ажаб эмас. Бир замонлар унинг ҳам бошқаларда бўлганидек, ота-онаси бор эди. Албатта, у ҳам бошқа кўпчилик болалар каби ота-онаси тўғрисида энг аъло фикрда юрарди. Кейин улар ажрашишди. Бироқ кўп ҳолларда бўладигандек, отаси онасини шунчаки ташлаб кетгани йўқ, балки онасидан Шимолга қочиб кетди, алимент тўлашдан қочиб, турар жойларини ўзгартирди, адресларини яширди. Хуллас, ўзининг ўғлига ёрдам кўрсатишдан бўйин товлади. Онаси аллақандай идорада

ҳисобчи бўлиб ишлар ва ўғли билан икковлари бухгалтериядан оладиган арзимаган маошга тирикчилик қилишарди. Бир замонлар Санька отасини жуда яхши кўрар, дунёда ҳамма нарсадан кўра ортиқроқ унга ишонарди. Отасининг хиёнатининг катта одамларга ишончидан путур кетишига олиб келган, хафсаласини пир қилган биринчи сабаб бўлди. Иккинчи зарбани унга онаси берди. Йўқ, онаси ўғлига хиёнат қилмади. Аммо эрсиз қолганидан кейин уйига ўйнашларини олиб кела бошлади. Улар коммунал квартирада битта хонада истиқомат қилишарди. Санька тўққиз ёшидаёқ катталар нима учун бир тўшакка ётишларини ва у ерда бир-бирларининг устида қанақа қилиқлар қилишини аниқ билиб олган эди. У ўзи учун хулоса чиқарди — катта одамларнинг ҳаммаси разил, қабиҳ, иккиюзламачи, ёлгончи одамлар. Уларнинг ҳаммаси бузуқ, расво. Уларни фақат “анақа” қизиқтиради, улар “анақа”дан бошқа ҳеч нарсани билмайди. Кундузлари улар ишлашади, бир-бирлари билан мулоқотга киришишади, аллақандай доно нарсалар тўғрисида гап сотишади, аслида эса ҳаммалари ҳам “анақа”ни ўйлайди, тезроқ қоронғу тушиб, болалар уйкуга кетишини кутади. Бу кашфиёт Санькани шунақа ларзага солдики, у аввалига ўзини-ўзи ўлдириш ниятига тушиб қолди, кейин эса бир оз тинчиди ва катталардан нафратлана бошлади. Уларнинг ҳаммаси Санькада фақат истеҳзо уйғотарди, холос. Мактабда муаллима уни доскага чиқарганда ёки директор хотин ўқитувчилар хонасига чақириб, қайси бир кирдикорлари учун тергаб, таъзирини беришаётганда, Санька уларга истеҳзо билан мийиғида кулиб қараб тураверарди, кўнглидан эса “биламан сенларни аъзойи баданинг қанақа тузилганини, аслида нима хоҳлашларингни ҳам, кечаси нима билан шугулланишларингни ҳам биламан” деган ўйлар кечарди.

Ҳаёт ҳақида жиддий гурунлашиб қолишганда Санька Ванькага инсон пасткаш махлуқ, у фақат ўзининг манфаатини ўйлайди, ўзига ҳаддан зиёд бино қўйган, мунофиқ деб ўқтирарди. Уларни ҳаракатлангирадиган бирдан-бир куч шахсий манфаат, жуда нари боса — оила манфаати, эзгулик, яқинингга муҳаббат, ватанга муҳаббат, ҳақиқат ёхуд адолатга садоқат ҳақидаги гаплар шунчаки элу юртнинг кўзига бўла гапириладиган ҳавоий гаплар.

Ванька билан Санька мактабни бирга тутатишди. Ванька олтин медал олди, Жердикнинг эса аттестатида учлари ҳам бор эди. Ванька ҳеч бир қийинчиликсиз, имтиҳонсиз Москва химия-технология институтига ўқишга кирди. Жердикнинг дастлабки ҳаракатлари эса унча муваффақиятли чиқмади. У Москва консерваториясига киришга уриниб кўрди. Кириш имтиҳониди “Риголетто” ариясини айтди. Имтиҳон олаётганларга унинг айтгани маъқул бўлди. Улар яна бирор нарса айтиб беришни илтимос қилишди. Лекин кейинги айтгани биринчисидан яхши чиқмади ва уни олишмади. Адабиёт институтига ижодий конкурсдан ўта олмади. Журналистика факультетига кирди. Гарчи Ванька билан Санька бошқа-бошқа институтларда ўқишса-да, ва Москванинг бошқа-бошқа томонларида туришса-да, ўқишга киргандан кейин уларнинг дўстлиги хотима топмади.

8

Москвада Ванька институтга яқин жойдан Варвара Ильинична деган озғиндан-озғин, бутун вужуди тамаки тутунига тўйиниб кетган кампирниқидан олти ярим квадрат метрни ижарага олди. Кампир “Димок” деган ўга қўланса арзон сигареталардан кунига уч пачка чекарди, кунига уч маҳал конфетлар билан аччиқ чой ичарди ва эртадан ярим тунгача шалағи чиқиб кетган эски ёзув машинкасида нималарнидир тикир-тикир босиб ўтирарди.

Кейин маълум бўлишича, у оншора босилиши амримаҳол бўлган асарларни босар экан. Бундай асарларни ўша пайтларда “самиздат” деб аташ расм бўла бошлаган эди. Бир вақтлар қаердадир бу гапларнинг учи Ваньканинг қулоғига чалинган эди, лекин бунинг нима эканини аниқ билмас эди. Энди билди — “самиздат” дегани жуда хира чиқадиган папирос қоғозларидай юпқа қоғозларга босиладиган, қўлма-қўл тарқаладиган матн экан.

Баъзан-баъзан кампирниқиди камтарона кийинган зиёли одамлар тўпланиб туришарди. Улар инсон ҳуқуқлари, жиноят мажмуасининг моддалари, тур-

малар, сургунлар, бадаргалар, маҳбусларга келтириладиган передалар, Би-би-сининг эшиттиришлари тўғрисида гурунглашар эдилар. Улар лагерларда қамоқ жазосини ўтаётган таниш-билишлари, қамоқлардан бўшаб келган ёхуд бўшаб келиб, хорижга кетиб қолган ошна-оғайнилари ҳақида баҳс юритишарди. Бир неча муддатдан кейин Ванька тушунди: Варвара Ильиничнанинг меҳмонлари ҳам унинг ўзи каби диссидентлар экан. Ванька улар тўғрисида газеталарда унча-мунча ўқиган эди. Лекин ўқиган мақолаларининг ҳаммасида диссидент деганлари жуда қораланар, ярамас одамлар сифатида таърифланарди, бироқ вақти-соати келиб, уларни ўз кўзи билан кўришини хаёлига ҳам келтирмаганди.

Аввал у бошқача ўйларди — диссидент дегани сирли бир махлуқ яширин тарзда фаолият кўрсатади, ҳаминча қора кўзойнак тақиб юради, ёнида куроли бўлади, ҳақиқий ертўлаларда, яъни ер тагида қурилган иморатларда ёки катакомбаларда яшайди, гектографга ўхшаган бирор ускунада совет ҳокимиятини ағдариб ташлашга чақирадиган варақалар босади. Энди қараса, бу ўйланларининг бари бекор экан — диссидентлар ҳеч кимдан яширинмас ҳам экан, ўзларининг ишлари билан ошқора шуғулланар эканлар, яшириниб-не-тиб юришмас экан, ҳукумат органлари уларни бемалол ушлаб олишлари ва ортиқча қийинчиликларсиз қамоққа олаверишлари мумкин экан.

Баъзан диссидентлар халфана қилишарди — кимдир бир шиша — ярим шиша арақ, кимдир жиндай қолбаса, яна кимдир торт кўтариб келарди ва улар бинойидек дастурхон тузашарди. Россиянинг тақдири тўғрисида мунозара қилишар, қандайдир очиқ хатларни муҳокама қилишар, шеърлар ўқишарди. Шеърлари унча зўр бўлмасди, гражданлик руҳи билан суғорилган, баландпарвоз хитоблар ва шиорлардан иборат бўларди. Бу ерда хорижий мухбирлар ҳам кўриниб қоларди, улар вино, виски, жин олиб келишарди (Ванька денгиз ортидан келадиган бунақа хорижий ичимликларнинг таъмини биринчи марта ўшанда татиб кўрганди), ўзларининг газеталари ва журналлари учун интервьюлар олишарди. Бу ишлар асосида диссидентлар тамадди қилишар, ичишар, чекишар, ҳазил-мутойиба қилишарди. Уларнинг ёшроқлари бир-бирларига ишқибозлик қилишар, йўлакка чиқиб, бир-бирини кучоқлар, пинжига тикилар эди. Хуллас, улар эл қатори оддий ҳаёт кечирешарди. Аммо ўқтин-ўқтин улардан баъзи бирларини яна қамоққа олишар, суд қилишар, лагерларга жўнатишар ёки жиннихонага жойлар эдилар, озодликда қолганлари эса маҳкамаларнинг бинолари олдида норозиликлар билдиришар, бадарга қилинганларни бориб кўриб келишар, қамалганларнинг оилалари учун пул, буюм ва озиқ-овқат йиғишарди.

Варвара Ильинична илк танишган пайтиданоқ, Ванькадан унча ҳадиксиргани йўқ ва ўзи машинкалаган асарлардан ўқишга бериб тура бошлади. Булар Сахаров, Сольженицин, Жулас, Авторхоновларнинг асари, шунингдек, мунтазам чиқиб турадиган “Жорий воқеалар ахбороти” кабилар эди.

Бу асарларни ўқиб чиққан Ванька биринчи марта сиёсат тўғрисида, совет ҳокимиятининг нима эканлиги тўғрисида, бу ҳокимият нима сабабданлиги номаълум ҳолда жуда кўп одамларни нобуд қилгани тўғрисида ўйланиб қолди. Унинг тафаккури техник илмлар руҳи билан суғорилган эди. Шунинг учун у “самиздат”нинг ривожига гап билан эмас, муайян иш билан ҳисса қўшишга аҳд қилди. У кўп ўйланди, кўп изланди, жисмоний меҳнат қилди ва охирида бир ускунани ўйлаб топди. Кейинчалик тергов материалларидан нусха кўчирувчи бу машинани жиноят куроли деб атадилар. Бу машина донг таратган “Ксерокс” фирмасининг машиналаридан қолишмас эди. Ҳатто улардан тузукроқ эди деса ҳам бўларди. У занг юқмас пўлатдан қурилган бўлиб, турфа хил рангдаги чироқларини лип-лип қилиб, билинар-билинмас “фир-фир” овоз чиқариб ишларди. Ва унда оддий қоғозда керакли матнни истаган миқдорда кўлайтириб бера оларди. Матнни кичрайтурса ҳам, катталаштурса ҳам бўларди, зарур ҳолларда уни янада яққолроқ кўринадиган қилиб берарди. Эндилликда “самиздат”чилар ўзларининг ва ўзгаларнинг матнларини қўлтиқлаб, Варвара Ильиничнани эмас, Ванька Жуковни йўқлаб келадиган бўлиб қолишди.

Жердик билан учрашганларида Ванька дўстига диссидентлар тўғрисида ва ўзининг улар билан учрашувлари ҳақида гапириб берарди. “Самиздат”дан бе-

риб турарди. Санька “самиздат”ни бажонидил ўқир, Ваньканинг ҳикоялари-ни жон қулоғи билан тинглар эди-ю, лекин диссидентларни осмонга чиқариб мақташларга қўшилмас эди. Унинг назарида, диссидентлар ўзларини кўз-кўз қилиш билан овора, улар шу йўл билан маргаба орттиришга ҳаракат қилишади. Шундоқ бўлса-да, ҳар гал Ваньканинг олдига келганда “яна бирор аксишўровий асардан йўқми?” деб сўрарди.

Ванькада бунақа асар, албатта, бўларди. Негаки, унинг ускунаси эндилик-да бор қуввати билан ишламоқда ва аввалгидай беш нусха эмас, ҳар бир асарни юзлаб ва ҳатто ундан ҳам ортиқроқ нусхада чиқариб бермоқда эди. Ҳолбуки, совет ҳокимияти вақтида истатган миқдорда кўпайтириш, ҳатто бир нусхада чиқариш ҳам хавфли эди. Ваньканинг эса босмаҳонаси бор эди деса ҳам бўла-верарди.

Хуллас, Ванькани ҳибсга олдилар. У Лефортово турмасида икки ой ётди. Бу ерда терговчилар унга жинойи мажмуанинг 70-моддасига кўра қаттиқ жазодаги 7 йиллик қамоқ муддатини ваъда қилишди. Аммо органларга бир гуруҳ ўқитувчилар ва талабалардан мактуб келди. Мактуб муаллифлари Ванькага берилмоқчи бўлаётган жазони юмшатишни илтимос қилишганди. Мактубда Иван Жуковнинг оддий ишчи оиласидан чиққанини, отасиз ва онасиз ўганини, олтин медал олганини, аниқ фанлар соҳасида жуда кенг билимга эга эканини, кашфиёт ва ихтирочилик бобида иқтидори жуда катта эканини, ҳали бизнинг жамиятимизга жуда керакли одам бўлиб етишиши мумкинлигини инobatта олишни илтимос қилишган эди. Таниқли электроника академиги ҳам ўз номидан тавсиянома ёзди. Унда Жуковнинг нусха кўчирувчи ускунаси ноятда баркамол экани ва Ғарб саноати ишлаб чиқараётган шу тоифа ускуналардан устун туриши таъкидланган эди. Шу ҳолатларни инobatта олиб, Ванька кўйилган 70-моддани олиб ташлаб, ўрнига 190-моддани кўйишди. Бу модда аввалгисига қараганда анча юмшоқ эди. Кейин эса комсомолдан ўчириш, институтдан ҳайдаш ва Москвада яшайдан маҳрум қилиш билан кифояланиш тўғрисида бир тўхтамга келишди.

9

Аммо бундан кўра уни қамаб қўя қолганлари яхши эди.

Ванька Долговга қайтиши биланоқ уни дарҳол армияга чақирди ва шунақа жойга юборишдики, у ернинг манзили йўқ эди. Ванька ўзининг манзили ўрнига дала почтасининг номерини ёзар эди. Конвертнинг устига эса “Ҳарбий цензура томонидан кўрилган” деган муҳр урилар эди. Валбуга биринчи мактубни Ванька “Афғонистондан салом” деган сўзлар билан бошлаган эди. “... дан салом” қолипти-да, “Афғонистон” деганини ўчириб ташлашипти. Аммо бу мактубни текшириб кўрган цензорлар совет цензорлари эди, яъни улар зиммаларидаги вазифани бажараман деб кўп ҳам жон куйдирадиган одамлар эмас эди, шунинг учун мактубнинг ўртасида Ваньканинг ҳикоясида айтилган афғон деҳқонларига йўл қуришда ва ҳосилни йиғиб олишда ёрдам беряпман деган жойлари қолган эди. Албатта, цензорлар мактубнинг бу жойларини ҳам кўздан ўтказган эдилар, лекин “афғон” сўзига эътибор беришмаганди. Аслида эса Ваня албатта бутунлай бошқа ишлар билан машғул бўлганди. Армия раҳбарияти маълумоти зўрлигини ва майлларини ҳисобга олиб, уни маҳсус бўлинмага йўллайди. Бу бўлинма диверсион мақсадларда фойдаланадиган турли хил портловчи қурилмалар ишлаб чиқарувчи чоғроқ заводга ўхшаган жой эди.

Валбу тафсилотлардан беҳабар эди, аммо Афғонистондан келиб турган темир тобутлар ҳақидаги гап-сўзлар унга ҳам етиб келарди, албатта. Унинг умри ҳар куни минг хавотир ичида ўғлини кутиш билан ўтарди. Узоқдан почтачининг қорасини кўриши билан юрагини чангаллаб қоларди. Бу бежиз эмас эди. Уруш ҳам охирига етгандай эди, энг сўнгги генерал ҳам афғон тупроғидан Ҳайратон кўприги орқали совет тупроғига ўтди, шунда Иван Жуковнинг ўз байналмилал бурчини бажараётиб қаҳрамонларча ҳалок бўлгани тўғрисидаги хабар етиб келди. Валбу икки марта фарёд кўтарди. Биринчи марта маълумотнома келганида, иккинчи марта эса темир тобут келганида. Роса тўйиб йиғлагандан кейин у тобутни очишни талаб қилди. Юрагим сезиб турипти —

тобут ичида Ваня йўқ — деди у. Унинг оқ-додига эътибор беришмади, аммо сабр-қаноат билан унга тобутни очиб бўлмаслигини тушунтиришди. Тобут очилса, одамга жуда қаттиқ руҳий шикаст етиши мумкин эмиш. Жасад жуда ёмон ахволда экан. Унга бир қарашнинг ўзида одамнинг юраги ёрилиб кетиши ёки ақлдан озиб қолиши ҳеч гап эмас экан. Валбу ўжарлик билан оёқ тираб туриб олди, лекин унинг илтимосларига қулоқ осишмади. Тобутни очмай, мархумни Қахрамонлар хиёбонига қўйишди. Музыка мотам маршини чалди. Ваньёга ҳарбий эҳтиромлар бажо келтирилди. Маросим сўнгида автоматлардан ўқ узиб, видолашув салюти берилди.

Дўстини дафн этиш маросимига Москвадан Санька Жердин ҳам келди. У аллақачон журналистика факультетини тугатган эди, лекин меҳнат фаолиятини бутунлай бошқа соҳада олиб бормоқда эди — у аллақайси райком комсомолда бўлим бошлиғи бўлиб ишламоқда эди. У тобутнинг теласида узундан-узун нутқ сўзлади. У ўзининг дўсти Ванька Жуковнинг нақадар покиза, ҳалол ва истеъдодли одам бўлгани тўғрисида шу қадар таъсирли қилиб гапирдики, кўзидан ёш чиқмаган битта ҳам одам қолмади.

Қабрнинг устига вақтинча битта фанерни тиқиб қўйишди. Унга “бу ерда 1964 йилда туғилган, жанговар топшириқни бажараётган, қахрамонларча ҳалок бўлган Иван Жуков дафн этилган” деб ёзиб қўйилган эди.

Аммо Валбуга тобутни очишга рухсат бермаганлар Валбунинг қанақа одам эканини билишмас эди. Кечаси у ўзи қабрни ковлаб, тобутни чиқариб олдида, уни бир амаллаб очиб, салла ўраган, соқоли белигача тушган осиелик одамнинг анча-мунча бузилган жасадини кўрди. У тобутни судраб, КПСС райкомининг олдида олиб борди ва у ерда зинанинг устига қўйиб қўйди. Шу баҳона шаҳарда катта шов-шув бўлди. Баъзи бировлар кампирнинг қилган ишини кони куфур деб аташди ва уни қаттиқ жазолашни талаб қилишди. Бошқалар эса, аксинча, уни қахрамон деб аташди, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи деб ҳисоблашди ва ҳатто Мария Магдалина билан Марфа Посадницага қиёс қилишди. Бу воқеа баъзи бир одамларнинг кўнглида умид учкунларини ёқди — эҳтимолки, уларнинг фарзандлари ўрнига ҳам адашиб бошқа бировларни кўмиб юборишгандир. Шундан кейин бутун вилоят бўйлаб кечалари гўрларни кавлаб очишлар бошланди.

Худди шу кезларда Тошкентдан Ванька Жуковнинг ўзидан хат келиб қолди. Рост, хатни у ўз қўли билан ёзмаган эди, лекин унда у ўзининг ҳаётлигини, лекин ўзи ясаган минанинг портлови тагида қолганини, оқибатда иккала оёғидан, бир қўлидан ва бир кўзидан айрилганини маълум қилган эди. Қулоғи том битиб қолипти, кейинчалик қулоғимга аппарат тутиб юрсам ҳам ажаб эмас деб ёзипти.

Валбу шодонлигидан осмонга сакради. Унинг шаштини қайтаришиб, “Нима бало, калланг борми ўзи, тирик мурданинг ўзи бўлиб қолипти-ку”, — дейишди. Валбу эса бунақа гапларни эшитишни ҳам истамади. “Ўлиги келгандан кўра тирик мурда бўлиб келса ҳам майли” деди у. Аммо Ванька келганидан кейин (бир йил госпиталда ётиб чиққанидан сўнг) уни қўлбола аравачада иккала оёқсиз, қўлсиз, бир кўзи йўқ ҳолда кўриб, порох терисининг тагига кириб олгани учун паққос кўкариб кетган башарасига, қинғир-қийшиқ тишларига қараб, Валбу ҳатто йиғлай ҳам олмади, балки бир неча кунга ҳуши бошидан учди, холос. Аммо кейинчалик ҳуши жойига келгач, неварасига равшан кўзлари билан тикилди-да, унга деди:

— Майли, болам. Биз улардан ўчимизни оламиз.

Кошки эди ўшанда биронта одам Валбунинг бу сўзларини жиддий қабул қилган бўлсайди...

10

Сомнабулизм ҳолатида бўлишда давом этган Аглая вақт ўтишини назорат қилиш қобилиятини бутунлай йўқотиб қўйди. У кеча нималар бўлганини, беш йил муқаддам қанақа ҳодисалар рўй берганини, бутун теварагида нималар содир бўлаётганини билмасди. Глобал ҳодисаларнинг жузъий жиҳатларининг пайқайдиган бўлиб қолганди. Масалан, арақни соат ўн бирдан сота бошлашди, кейин иккидан, сўнг бешдан, ундан сўнг бутун сутка давомида сотиш бошланди.

Ўқтин-ўқтин телевизорни қўйиб, Қизил Майдонда аллақайси каттани кўмишаётганини кўрарди. Битгасини кўмишяпти, бошқаси нутқ сўзламоқда. Кўзини юмди-ю очди. Энди ҳозиргина нутқ сўзлаб турганини кўмишяпти, ҳозир гапираётганининг эса қўлтигидан ушлаб турилипти. Кўзини яна бир юмиб очди. Энди қайта қуриш, жалаллаштириш, ошкоралик деган сўзларни эшитди. Экранда митинглар, байроқлар, шиорлар, халқ “Борис. Борис. Кураш” деб хитоб қилади. Борис партбилетини столга улоқтириб урди, кейин танкнинг устига чиқди, танкдан Оқ уйга қараб ўқ узишди. Бозор муносабатлари ёпирилиб кира бошлади. Почтачи хотин келди. Нафақасини олиб келипти — уч юз минг сўм. Роса бўлган экан, деган хаёл ўтди Аглаянинг кўнглидан. Йирик пулни ёнига солиб-солиб кўчага чиқишга юраги бетламади, майда пуллардан уч сўм олгмиш икки тийинни санаб олди-да, магазинга югурди. Магазинда унга “холажон, нима бало, ойдан тушдингизми?” дейишди. Нега бунақа деяпсизлар?

— Шунга. Арақ уч сўм олгмиш икки тийин турмайди, йигирма беш минг сўм туради. У чин ҳаётга қайтди ва кўрқиб кетди. У ҳар куни ароқ харид қиларди ва нарх-навонинг бир маромда кўтарилишига кўниқиб қолган эди. Энди эса бамисоли бир неча йил бутунлай хаёлидан тушиб қолгандай. Уйига югурди, керакли пулни олди, кейин қайтиб яна магазинга кетаётиб, бу бе-мазагарчиликлар қачон тутабини билмоқ учун райкомга кириб кетмоқчи бўлди. Аммо райкомни излаган жойида райком йўқ эди, унинг ўрнида “Тақдир гилдираги” деб аталган қиморхона пайдо бўлипти. У ерда қиморбозларга шахвоний ўйинлар ҳам кўрсатилар экан. Бу ўйинларнинг номи “Тунги парвоз” экан. Аглая велосипедда ўтиб кетаётган болани тўхтатиб, КПСС райкоми, қаерга кўчиб ўтганини билмайсанми? — деб сўради. У, РАОми? — деб сўради ва иккинчи марта райкомни айтгандан кейин ҳам нимани сўраётганини тушунмади ва велосипедини миниб жўнаб қолди. Ҳовлида Аглая Валбуга рўпара келди ва у сўнгги йилларда капитализм тўла тикланиб олганини тушунтириб берди. КПСС тарқатиб юборилипти. Яқинда Ленинни Мавзолейдан олиб чиқиб ташлашармиш, подшони оиласи билан иззат-икромини бажо келтириб, Санкт-Петербургда дафн этишармиш. Ленинградга дегин деб унинг гапини тўғрилади Аглая. Буни қарангки, ҳеч қанақа Ленинград-Пелинград қолмапти. Эндиликда Санкт-Петербург бор экан.

Аглая кўчага чиқди, ваучерини бир шиша араққа алмаштирди ва яна қайтадан уйкуга кирди.

11

Тўқсонинчи йилларнинг ўрталарида Долповда масъулияти чекланган “Фейерверк” деган ширкат рўйхатга олинган эди. Бу ширкат бенгал олови, ҳар хил мушаклар ва бошқа пақиллайдиган нарсалар ишлаб чиқарди. Ширкат Комсомол боши берк кўчасидаги 1-уйнинг ярим ертўлага ўхшаган квартирасида жойлашган эди. Унда бор-йўғи икки киши ишлар эди: бири — Иван Жуков — президент, иккинчиси — Валентина Жукова — вице-президент ва ижрочи директор.

Ширкат аъзолари зиммасидаги вазифалар қуйидагича тақсимланган эди. Табиий равишда президент ишнинг ижодий қисми билан шугулланар, қолган ҳамма ишни эса вице-президент бажарар эди. Валбу зарур материалларни етказиб берар, неварасига улар ишлаб чиқарадиган нарсаларнинг ҳаммасини йиғишга ёрдам берарди, шунинг баробарида, у энагалик вазифасини ҳам унутмасди, бу вазифа эса жуда турфа хил эди. Об-ҳаво яхши бўлган кунларда Валбу уни ўраб-чирмаб, ҳаво олгани ҳовлига олиб чиқарди, эҳтиёт қилиб, уни скамейкага кампирларнинг орасига ўтказиб қўярди. Уйда уни қўмилтириб қўярди. Авваллари уни тувакка ҳам ўтказиб қўярди. Кейинчалик Ванька ҳожатини ўзи эшлайдиган бўлиб қолди, бет-қўлини ювишни ва бошқа шунга ўхшаш юмушларни ҳам ўзи қила бошлади. Бу гоятда муҳим эди. Энди Валбу уни уйда ёлғиз қолдириб кетиши ҳам мумкин эди. Уни эса баъзан анча узоқ муддатга ёлғиз ўзини ташлаб кетишга тўғри келарди, чунки бирлашма ишлаб чиқарадиган буюмларнинг баъзи бир қисмларини топиб келмоқ учун ҳатто

Москвага ҳам бориб келиш керак бўларди. Валбу жуда дадил ва эгчил таъминотчи чиқиб қолди ва орадан кўп ўтмай, у ширкатни зарур хом ашё билан мунтазам таъминлаб турадиган мижозлар тармоғини барпо этди. Валбу нималарнидир портлатувчилардан ва маҳаллий тош конларидан оларди, нималарнидир унга ўқ-дорилар омборининг мудури бўлиб ишлайдиган ички кўшинлар сержанти етказиб берарди. Баъзи нарсаларни эса Валбу неварасининг буюртмаси билан ҳатто аптекадан ҳам оларди.

Ишни бошлаётганда бизнинг тadbиркорларимиз катта муваффақиятларга эришмоқни хаёлларига ҳам келтирмаган эди. Улар бизнинг товарларимизга фақат янги Янги йил ва эски Янги йил байрамларидагина талаб катта бўлади деб ўйлаган эдилар. Аввалларига улар ўйлагандек бўлиб чиқди. Бироқ тез орада йирикроқ ва ҳамма мавсумларда ҳам буюртма бераверадиган мижозлар пайдо бўлди. Шаҳар ҳокимияти, ундан кейин эса бошқа катта-кичик ташкилотлар байрам тadbирларини ўтказишда ҳар хил махсус воситаларга кўпроқ қизиқа бошладилар. Баъзи бир “янги руслар” ўзларининг юбилейлари ва оилавий йиғинларида ранг-баранг мушаклар бўлишини, портлашга ўхшаб кетадиган қарс-қурслар ҳаммани лол қолдиришини хоҳлаб қолдилар. Шундай қилиб, “Фейерверк” ширкатининг ишлари бошиданоқ юришиб кетди.

Ширкат аъзоларининг уй-жой шароитлари ҳам яхшиланди.

Яқин-яқинларда Валбу билан Ванька ярим ертўлага ўхшаган битта хонада яшашарди, уларнинг ёнидаги хонада яшайдиган кампир қазо қилди, унинг хонасига Жуковларнинг кўчиб ўтишига рухсат беришди. Ниҳоят, улар орзуларига эришишди. Шу пайтга қадар бувисининг уй-жой шароитини яхшилаш йўлидаги ҳамма уринишлари беҳуда бўлиб чиқди, бундай самарасизлик бувисининг юрагидаги интиқом ўтини янада авж олдирди, холос. Аввалига Валбуни навбатта ёзиб қўйишди, бироқ бу навбатнинг силжиши жуда қийин бўлди. Кейин, совет ҳокимиятининг туташи билан одамларга давлат томонидан бериладиган квартираларга лимит ҳам тутади дейишди. Энди бизда капитализм, дейишди. Ҳамма нарсани пулга сотиб олиш мумкин. Ҳатто квартирани ҳам. Шу гапни айтган бошлиқни Валбу уялтиришга ҳаракат қилиб кўрди. Унга Ваньканинг биринчи тоифадаги ногирон эканини, Афғон урушининг қатнашчиси эканини ва ҳозир нафақага кун кечираётганини эслатиб қўймоқчи бўлди. Унга бошлиқ “Сизнинг неварангизни Афғонистонга мен юборган эмасман” деб жавоб берди. Валбу кейинчалик “агар ўша топда ёнимда граната бўлганида ўйлаб-нетиб ўтирмасдан уни шу хонанинг ичида портлатиб юборардим” деди. Уйига қайтиб келганидан сўнг эса бир вақтлар оғзидан чиқиб кетган таҳдидини яна такрорлапти: “Майли, болам, биз ҳам улардан ўчимизни оламиз”. Шу гапни у яна бир марта айтди. Бу гал уларга тўртинчи қаватдаги бир хонали уйни таклиф қилишганди. Бу уйда на лифт, на балкон бор эди. Валбу, албатта, бу таклифни рад этди. Лекин эндиликда — худого шукр — яшаса бўладиган бўлиб қолди. Энди квартиралари бор, гарчи салкам ертўла бўлса ҳам, алоҳида, фақат ўзлари яшашади. Рост, ҳали ҳам турар жойлари анча тор. Чунки ҳамма нарсалари шу бир хонага тикилган, туриб ётишлари ҳам шу уйда, устахоналари ҳам, омборлари ҳам, тайёр маҳсулотларни қўядиган жойлари ҳам шу. Анча тор, лекин такроран айтаемиз — яшаса бўлади. Бунинг устига телефони бор, ҳар қалай, ногирон сифатида Ванькага беришган. Телефон тушмагур уларнинг ҳаётини бойроқ ва ранго-рангроқ қилди. Айниқса, Ванька компьютер сотиб олиб, Интернет тармоғига қўшилгандан кейин турмушлари янада мазмунли бўлиб қолди.

12

Валбу Ванька учун ҳар қандай ишни қилишга тайёр эди. Уни парвариш қилар, чўмилтирар, кирларини ювар, шабадалатиб келар, ҳатто унинг олдида пулга хизмат кўрсатадиган жонон қизлардан ҳам олиб келиб турарди. Лоақал ҳаётнинг шу қувончидан бенасиб қолмасин неварам, дерди Валбу. Ванька аввалига уялиб юрди. Бу ишда Валбунинг ўртада туриши жиндай малол келди, шекилли. Кейинчалик ўрганиб кетди. Кунлардан бирида кечки овқатдан кейин Валбуга деди:

— Сенинг борлигинг, Валбу, менинг катта бахтим. Сен билан мен ўзимни салкам одамдай ҳис қиламан.

Валбу бош ирғади, хўрсинди.

— Лекин ҳар нима бўлганда ҳам, менсиз яшашга ҳам ўрганмоғинг керак. Ахир, мени боғлаб бериб қўйгани йўқ. Менсиз ҳолинг нима кечаркин?

— Ҳеч нима кечмайди, — деди Ванька беғамлик билан. — Сен ўладитан бўлсанг, мен ҳам сенинг кетингдан кетаман. Бу дунёда бир ўзим шўппайиб нима қиламан.

— Гапингни намол олсин-а, — деб қўлларини силади Валбу. — Сен ҳали ёшсан. Сен ҳали ошайдиганингни ошаб, яшайдиганингни яшамоғинг керак.

— Нима қиламан? — деб сўради Ванька.

— Нима қилардинг? — деди у аччиғи келиб. — Ҳаётга келганингдан кейин қандай бўлмасин, албатта, уни охиригача яшаб ўтиш керак.

Валбунинг гапларини эшикнинг тақиллаши бузди. На бувиси, на невараси эшик тикиллаганига жавоб бериб улгурмай, эшик очилди ва унинг кесакисида ўрта яшар, ўрта бўй, қора пальто кийган, бўйни йўғон, кўринишидан бандитга ўхшаган ёки Давлат думасининг депутатига ўхшаб кетадиган одам кўринди.

“Фейерверк” ширкати шу ерда эканини сўраб билиб олгандан сўнг, келган одам раҳбариятдан бирор одам билан гаплашмоқчи эканини айтди.

— Биз икковимиз ҳам энг олий раҳбариятданмиз, — деди Ванька Валбу билан гаплашгандаги ҳолатидан зўр-базўр чиқар экан. — Мен президентман, Валентина Петровна эса вице-президент ва ижрочи директор.

Келган одам Ванькани ҳам, бувисини ҳам, уй шароитини ҳам ишонқирамай кўздан кечирди.

— Демак, сизлар ҳар қандай мушакларни тўғридан-тўғри шу ерда тайёрлай берасизларми?

— Бенгал оловлари, ракеталар, мушаклар, пақилдоқлар тайёрлаймиз, — деди Валбу. — Сизга нима мақсадда керак?

— Пақиллатадиган нарсага ўхшаш бирор нарса керак эди-да, — деди меҳмон.

— Қанча? — деб сўради Валбу.

— Битта, — деди келган одам.

— Донабайга буюртма олмаймиз, — деб луқма ташлади Ванька.

— Битта-ю, лекин катта-да.

— Қайси маънода? — деб сўради яна Ванька.

— Қанақа маънода бўларди, “катта” деган маънода, — деб жилмайди келган одам. Шундай бўлсинки, масалан, зерҳли “Мерседес”ни дабдала қилиб ташлашга кучи етсин. Майда-майда қилиб ташласа яхши бўларди.

— Террористик иш учунми? — деб сўради Ванька сергақлиниб.

— Зерҳи қалинми? — деб қизиқсинди Валбу.

— Биз бунақа ишлар билан шуғулланмаймиз, — деб огоҳлангирди Ванька.

— Тўрт миллиметр келади. Беш миллиметр ҳам бўлиши мумкин, — деди меҳмон.

— Миллиметрига мингдан, — деб ишнинг баҳосини айтди Валбу. — Ҳаммаси бўлиб беш минг.

— Сўмми? — деб сўради меҳмон.

— Сўминг нимаси? Кўкидан, — деди Валбу.

— Йўғ-е, қиммат-ку, — деб савдолашмоқчи бўлди меҳмон. — Кўкидан беш минг бўлса, жуда қиммат. Менга унча кўп керак эмас. Агар тротил эквивалентига ҳисобласак, бор-йўғи икки юз грамм керак, холос. Боринг ана, уч юз грамм ҳам бўлақолсин.

— Тўғри келмаса, майли, керак эмас, — деб елкасини қисди Валбу. — Бошқа одамга борақолинг. Тошконида Васька деган бир портлатувчи ишлайди. У сизга бир кострюлка динамитни минг сўмга беради. Фақат бу шунақа динамит бўладики, ё у керакли вақтда портламайди ёки фурсатидан олдин қўлингда портлаб кетади. Бизники кафолатли. Бизники — фирма. Унинг калласи, — деб Ванькага ишора қилди Валбу, — катта эмас, Федерация кенгаши.

Келган одам анчагача хўрсинди, савдолашди ва, охир-пировардида, тўрт мингта келишишди. Пулнинг ярмини олдиндан бериб қўймоқ керак эди.

Меҳмон кетгандан кейин Ванька сўради:

— Валбу, нима бало, террорист бўлинг келиб қолдими?

— Террорист эмас, қасоскор, — деди Валбу. — Мен сенга айтган эдим — биз улардан ўч оламиз.

— “Улардан” деганинг ким ўзи? — деб сўради Ванька. — Сен ўша одамни, “Мерседес”да ўтирган инсонни биласанми? Эҳтимол, у яхши одамдир.

— Яхши одамлар, Ванька, автобусда юради. Биз уларга тегмаймиз.

Шундай қилиб, буви билан неvara икковлари террор йўлига қадам қўйдилар ва кўп ўтмай, “Фейерверк” ширкатиининг шуҳрати кенг ёйилиб кетди. Бу ширкатни жуда кўп одам биларди, яъни шунга ўхшаш маҳсулот билан қизиққан одамки бор, ҳаммаси бу ширкатдан хабардор эди. Эҳтимолки, беҳабар бўлса, прокуратура, милиция ва хавфсизлик органларигина беҳабар бўлишлари мумкин эди.

13

Ҳар бир ўлмаган тирик одамда бир хусусият бор: у ўзининг мавжудлиги билан тириклар тоифасига кирадиган бошқа бирон одамнинг тирикчилигига халақит беради. Ҳатто уй-жойсиз бирон дайди ҳам ахлатхоналарда шиша те-риб юриб, ўзига ўхшаган бошқа бир дайдининг шиша теришига халақит беради. Улган одам ҳеч кимга халақит бермайди. Албатта, у Мавзойда ётмаса...

Албатта, Аглая ҳам ҳаммаша кимгадир халақит бериб келган. Ўтган замонларда баъзан шунақа қаттиқ халақит берганки, ҳатто ундан чинакамита қутулиш йўллариини ҳам излаб қолишган. 30-йилда қулоқ қилинган бир мужик уни кетмон билан чоғиб ташламоқчи бўлган. Шундан Аглаянинг чеккасида ва елкасида чандиқ қолган. Партизанлик қилиб юрган кезларида немислар унинг калласи учун бир сигирнинг пулини тикишган эди. Райком секретари бўлиб юрган кезларда ҳам бир куни кимдир унинг деразасига тош отган. Энди-чи, энди? Алиақачон ҳамма ишларини йиғиштириб, олам ишларидан қўлини ювиб, ўзи билан ўзи андармон бўлиб юрган чоқларда кимга ҳам халал берарди? У бировга ғов бўла олармиди? Буни қарангки, бўла оларкан.

Кунлардан бирида “Долгов ахбороти” газетасида маҳаллий гидрологнинг кичкина мақоласи чиқиб қолди. Унда айтилишича, шаҳарнинг ер ости қатламларида — йўқ, нефт эмас, минерал сув манбаи бор экан. Жуда яхши сув экан. Ҳар хил тузларга тўйинган, таркибида турли фойдали моддалар кўп экан. Ичишга яроқли экан. Ундан ванна олса ҳам бўларкан. Бунақа ванна кишини яшартирар экан. Бу мақолага Валентин Юрьевич Долин деган одамнинг кўзи тушиб қолипти. У бизнесмен бўлиб, “янги чиққан” руслардан экан, фақат бўйнига олтин занжир тақиб, олти юзинчи мерседесларда керилиб юрадиган “янги руслар”дан эмас экан. Йўқ, унинг бўйнидаги занжири анча юпқа ва ингичка эди, уч юзинчи мерседесда юрар эди, (рост, олти юзинчисига буюртма бериб қўйганди) ва умуман, маълумотли одам эди, советлар замонидаёқ МГУнинг фалсафа факультетини тамомлаган ва ҳатто “Ривожланган социализм даврида КПСС Марказқўмининг Бош секретари Константин Устинович Черненко кўрсатмалари асосида ишлаб чиқаришда интизомни кучайтириш ва меҳнат жамоасида ўзаро бир-бирини қўллаб-қувватлаш масалалари” деган мавзуда диссертация ёқлашга оз қолган эди. То у ҳимояга тайерланиб бўлгунича ўртоқ Черненкoning фалсафа соҳасидаги кўрсатмалари қимматиини йўқотиб қўйди, бошқача ҳаёт бошланди ва бизнинг диссертантимиз илмни тарк этиб, бошқа машғулотга ўтди. Бу машғулот бизнес-консалтинг деб аталар эди. Яъни катта пул эвазига у хорижликларга “бошпана” берар, Россия бозорларида катта даромад кўрмоқчи бўлганларга йўл-йўриқлар кўрсатар, уларга маслаҳатлар бериб, уларнинг ақли етмайдиган маҳаллий шароитларда солиқларга қандай чап бериш мумкинлигини, пора бериш йўллариини, пуллариини поклаб олишни, чет элга олиб чиқиб кетиш йўллариини айтиб берарди. Қисқа муддат мобайнида у каттагина бойлик тўплашга эришди — унинг иккита казиноси, учта ресторани, битта кинотеатри, силжимас мулк билан савдо қила-

диган битта фирмаси бор ва “Жаҳон кафтингда” деган битта туристик агентлиги бор эди.

Мен ҳаммаша корчалонларга ва жинойтчи унсурларга қойил қоламан. Ҳар қандай кашфиётлар ва ҳодисаларга улар дарров акс-садо берадилар ва уларни ўз фойдаларига томон буриб юбора оладилар. Ҳатто қуёшнинг тутилишидан ҳам ўз манфаатлари йўлида фойдалана оладилар. Яқинда қуёш тутилари миш деган гапни эшитгандан кейин биз — оддий одамлар лаллайиб ўтираверамиз ва ўзимизга заррача фойдаси тегмайдиган тарзда мулоҳаза юритиб ўтираверамиз: ҳа, энди, нимасини айтасиз, қуёш тутилиши кўп қизиқ астрономия ҳодисаси, бу ҳодисани албатта, томоша қилмоқ керак. Корчалон эса дарров ақлини ишга солади: ҳа, одамлар, албатта, қуёш тутилишини томоша қилишни истайди, лекин ҳеч ким бу ҳодисани томоша қилиб, кўздан ажралиб қолишни истамайди. Демак, уларга қора кўзойнак керак бўлади. Керак бўлганда ҳам, анча-мунча катта миқдорда керак бўлади. Корчалонлар кўзойнак ишлаб чиқаришга киришишади. Жинойтчилар эса буларнинг ҳаммасини кўз остига олиб кўяди: қуёш тутилиши вақтида ҳаммаёқ зим-зиё бўлади, одамлар осмонга анқайгандан кейин муқаррар равишда ҳушёрлигини йўқотади. Ҳушёрлик бўлмагандан кейин ўзининг киссасига ҳам қарамай кўяди. Ёки бўлмаса, қуёш тутилишини томоша қилгани кўчага югуриб чиқади-ю, квартирасининг эшигини беркитиб қўйиш эсига келмайди.

Ҳар жиҳатдан ишбилармон бўлган Валя Долин жиноий доираларда Валидол лақаби билан машҳур эди. У “Долгов ахбороти”даги мақолани ўқиб чиқиши билан дарҳол бир тўхтама келди: халқ саломатлигига жуда зарур бўлган бундай ичимликнинг ер тагида ётавериши сира тўғри эмас. У бир зумда амалга ошириш зарур бўлган бир қатор ишларни кўз олдига келтирди: шиша заводи қурмоқ керак, кўйлаб шиша ишлаб чиқармоқ даркор, ерни пармалаб, сувни ҳайдаш, шишаларга кўйиш, тўғри келадиган нархда сотиш лозим. Агар сув етарли бўлса, сув билан даволайдиган шифохона ҳам очса бўлади. Агар борди-ю, сув жуда ҳам кўп чиқиб қолса, унда Долговни курорт шаҳрига айлантириш мумкин ва бу ишдан жуда катта даромад кўриб, оламга донг таратиш мумкин бўлади. Валидол маркетинг деб аталадиган тадқиқот ўтказди. Сувнинг қандай оқиб чиқишини, қандай чуқурликда ётишини, ерни қаердан пармалангани тузук бўлишини, сув билан даволайдиган биринчи шифохонани қаерга қурмоқ жоизлигини аниқлади. Маълум бўлдики, бунинг учун Комсомол боши берк кўчаси, 1-уйнинг ўрнидан бошқа тузукроқ жой йўқ экан ва бўлиши ҳам мумкин эмас экан.

Валидол иккинчи маркетингни ўтказди. Унинг натижасида бу ўйни ўзиники қилиб олмоқ учун ва бу ерда қолиб, яшашда давом этаётган одамларни бошқа бирор жойга кўчирмоқ учун қанча пул керак бўлишини аниқлади. Йўл-йўлакай маълум бўлдики, бу уйда яшаётганлар орасида Аглая Степановна Ревкина деган бир бадтарин аёл бор, у бошидан тегирмон тоши юргизсангиз ҳам бошқа бирон жойга кўчиб ўтишга рози бўлмайди, чунки унинг уйида ҳайкал бор, бу ҳайкални бошқа бирор жойга силжитишнинг имкони йўқ. Бунинг имкони йўқлигига сабаблардан бири шуки, янги уйларнинг шифти ҳайкал учун жуда пастлик қилади. Бу ҳол вазифани жуда мураккаблаштириб юборди. Аммо Валидол ноятда топқир одам эди, ҳал қилиб бўлмайдиган ишлар бўлишига ишонмасди. Шу тарзда Аглая Степановнанинг бошида кутилмаганда қуюқ қора булутлар тўпланиши бошлади.

14

Адмирал бир куни бир гапни айтиб қолди. Россия шунақа мамлакатки, — деди у, — унда тавба-тазарру тўғрисида жуда кўп гапиришади, лекин камдан-кам ҳолларда одамлар жўнгина қилиб, “кечирасиз” деган сўзни айтади. Марк Семенович Шубкиннинг Долговга қайтиб келишини эсласам, ҳаммаша Адмиралнинг шу гаплари эсимга келади. Ёки янада тўғрироқ қилиб айтганда, унинг қайтиб келишига ҳаракат қилганини эсласам шунақа бўлади. Бизнинг мамлакатимизда маъкул ўзгаришлар рўй бера бошлаган вақтдан бери кўпгина муҳожирлар ва айниқса, санъат ходимлари ватанларига қайта бошладилар.

Шубкин ҳам қайтадиган бўлиб қолди. Қайтганда ҳам бошқаларга ўхшаб, Москвага эмас, Долговга қайтмоқчи бўлди. Негаки, унинг ўзи айтганидек (ва тўғри айтганидек), Москва — Россия эмас. Шубкин эса айти Россияга қайтишни ихтиёр этган эди. Бу, албатта, мақтовга сазовор эди. Китобхон буниг қанақа катта воқеа бўлганини тасаввур қилиши мумкин. Албатта, пойтахтда бу воқеа сезилар-сезилмас даражада оддий воқеа сифатида ўтиб кетмоғи мумкин эди. Лекин Долговга ўхшаган шаҳарчада бу жуда катта воқеа эди. Шубкин Куддуси шарифда ҳали чамадонларини жойлаб ултургани йўқ эди, Долгов эса аллақачон шов-шувга тўлиб кетганди. Муҳожирликдан қайтаётган одамни бутун бошлиқ бир делегация кутиб олишга тайёрланмоқда эди. Унинг бошида эса, албатта, Влад Распадов турарди. Албатта, ўз вақтида Распадов Шубкин тўғрисида аллақандай ёмон гапларни ёзиб чиққан эди, лекин ўшандан бери қанча вақт ўтиб кетди-ю. Ҳа, энди, ўтган ишга саловат деб қўя қолса ҳам бўлади. Бундан ташқари, ўша мақолани Шубкиннинг ўзи ўқиганми-йўқми, худо билади. Распадовдан бўлак Шубкинни кутиб олишга лойиқ яна ким ҳам бор? Ҳарҳолда, бу пайтларга келиб, Шубкин вилоятдаги энг йирик ва энг обрўли адабиётчига айланган эди. У билан бир-икки кун нарисиди Долгов маъмуриятининг бошлиғи Коротишқиннинг шахсан ўзи гаплашган дейишади. Ҳа, ўша вақтлар КГБда хизмат қилган Коротишқиннинг ўзи. Аммо ўтган йиллар мобайнида кўпгина одамлар аввалги эътиқодларини қайта кўриб чиқди. Коротишқин эса, умуман, демократ бўлиб олди. У энди қатъиятчи аксил коммунист эди. Унинг ўзи бажонидил атоқли адибни — ўрмон кесиш тўғрисида донги кетган роман яратган ёзувчини кутиб олишга борар эди, аммо янги сайловлар яқинлаб қолган, коммунистлар жон-жаҳдлари билан ҳокимият тепасига келишга ҳаракат қилишмоқда эди, албатта, уларга кескин зарба бермоқ зарур эди. Хуллас, Коротишқиннинг бекорчи вақти йўқ эди. Бундан ташқари, унинг ўзи Распадовга айтганидек, Шубкинни расмий равишда кутиб олиш — ҳар қандай чегарадан чиқиб кетиш билан баробар эди. Ҳар бир хорижга кетган одамни дабдаба-ю асъасалар билан кутиб олверадиган бўлсак, уларни кутиб олишдан бошқа ишимиз қолмас эди. У Распадовга шунақа депти. Афтидан, у бу овлоқ жойга муҳожирлар булутдай ёпирилиб қайтишидан хавотир олган бўлса керак. Ҳолбуки, Долговдан хорижга чиқиб кетганлар бор-йўғи икки киши эди — уларнинг бири Шубкин, иккинчиси Антонина эди. Аммо уларни расмий равишда кутиб олиш уюштирилмаган бўлса-да, вокзалга анча-мунча одам йиғилди. Мен ҳам иттифоқо ўша кезларда Долговда эдим ва мен ҳам машҳур муҳожирни кутиб олгани вокзалга бордим. Перронда кутиб олувчилар кўп эди. Маҳаллий зиёлилар. Болалар уйининг педагогик коллективи. Собиқ тарбияланувчилардан ҳам уч-тўрт киши бор. “Долгов ахбороти” ўзининг мухбирини жўнатишди. Вилоят телевидениесидан ҳам мухбир билан оператор етиб келди. Кўш чарақлаб туришди. Кўкда булут йўқ, дарахтларда чуғурчуқлар чуғур-чуғур қилади, офтобда қизиган шпаллардан қора мой ҳиди анқийди. Станциядаги буфетдан тепасига укроп сепилган пишган картошканинг хушбўй ҳиди таралади. Маҳаллий кампирлар поезднинг келишига ҳар доим сотадиган ноз-неъматларини кўтариб чиқишган. Булар тухум, сомса, қоқи балиқ, шўр бодринг...

Поезд бир оз кечикмоқда эди. Шунинг учун одамлар асабийлаша бошлади. Менинг эса бир воқеа эсимга тушди. Шубкинни тўғридан-тўғри вокзалда қамоққа олишган эди. “Бутунги кутгани чиққанларни кўриб, хурсанд бўлса керак у” деб ўйладим. Ниҳоят, кимдир “Поезд келяпти” деб қичқирди. Ҳамма сергакланиб, қимирламай қолди. Поезд яқинлашиб келмоқда. Лекин аввалгилардай дабдаба билан эмас. Ҳарҳолда авваллари поезднинг кириб келишининг ўзида ўзгача бир салобат бўлар эди. “Иосиф Сталин” паровози пагапага буғ чиқариб, уларнинг қанотида сузиб келаётгандай бўлиб станцияга кириб келарди. Унинг ҳаммаёғи ялтирар, ўзи пишилларди. Ҳозир-чи? Кичкинагина бир ипириска тепловоз. Чинқириғи ҳам ингичка. Лекин ўн олтига вагонни станцияга осонгина судраб олиб кирди. Гўё вагонлар ўйинчоқ вагонлардек. Тўртинчи вагоннинг майдончасида ҳамма Шубкиннинг турганини кўрди. Тўғри, уни дарҳол таниб олишгани йўқ. Оппоқ соқоли кўкраги билан битта бўлиб туришди. Тўғри, бу соқоли билан энди у Ленинга ўхшамай қолишди. Энди у

Карл Марксга ўхшаб қолипти. Карл Марксга бўлмаса, Инжил пайғамбарларидан бирига ўхшайди. У бир қўли билан зинанинг тутқичидан ушлаб турар, бошқа қўлини силкииб эса кутгани чиққанлар билан саломлашарди. Унинг қўлиги остидан бошини чиқариб олган Антонина оғзининг танобини қочириб жилмаярди. У бошига оқ шоҳи рўмолни танғиб ўраб олипти. Рўмол ўрашнинг ҳожати йўқдай кўринган эди. Бунинг сабабини мен кейин билдим. Матлум бўлишича, Антонина Исроилда яҳудий динини қабул қилипти, эндиликда янги динининг қоидаларига қаттиқ амал қилмоқда экан. Шунга кўра сочини тақир олдириб ташлаб, энди рўмол ўраб юрган эмиш. Марк Семенович бўлса православ динига содиқлигича қолипти. Мана, энди улар станцияга кириб келмоқдалар, вагон майдончасидан туриб, қўлларини силкииб саломлашмоқдалар, кутиб олаётганлар ҳам уларга қараб, қўлларини силкимоқдалар, ҳатто баъзи бир аёллар дастрўмолларини кўзларига олиб бориб, бирдоярим кўринган ёшларини артиб олмоқдалар.

Шубкин перронга тушди, унинг кетидан иккита чамадонини кўтариб, Антонина тушди. Одамлар дарҳол уларни қўраб олишди, кучоқлашди, ўпишди, гуллар тутишди. Учта қизил чинни гулдан иборат гулдастани ушлаб, Шубкинга қараб мунаққид Распадов ҳам яқинлашиб кела бошлади. Лекин у гулни дарров бера қолмади, балки ўн қўлидан чап қўлига олди-да, йиғилганларни бир лаҳза жим бўлишга чақириб, ўн қўлини баланд кўтарди. Сўнгра қай бир маънода ўзининг тарихий нутқини ирод этди.

Ҳангоматалаб оломон мени сиқиб бир чеккага чиқариб қўйганди. Мен нотикдан анча нарида турардим, шамол унинг сўзларини бир томонга олиб кетмоқда эди, мен зўр-базўр унинг айрим сўзларини илғаб, олардим. Нотиқнинг укувига қойил қолмаслик мумкин эмас эди. Бизнинг мунаққидимиз ўз фикрининг жиловини гоҳ бир томонга бурарди, гоҳ эса жуда чапдастик билан бутунлай қарама-қарши томонга буриб юборарди. Аввалига Влад келган одамни чин юракдан муборакбод қилди, уни атоқли, зўр ёзувчи деб атади, шу йиллар мобайнида унинг йўқлиги бизга яққол билиниб турди (кимга? унинг ўзигами?). “Биз, — деди у, — қайта қуришимиз шарофати билан ва сохта кампарликсиз айтадиган бўлсак, бизнинг саъй-ҳаракатларимиз билан бугун юртимизга қайтиш имконига эга бўлган барча ватандошларимиз учун гоёда хурсандмиз. Биз уларнинг қайтиши учун заҳмат чекдик, уларнинг қайтишлари учун шароит яратдик ва жуда мамлунмизки, Марк Семенович қаторимизга қайтди. Эътироф этмоқ керакки, ўз вақтида биз унинг жўнаб кетишга етарли диққат-эътибор билан қараган эмасмиз, бизлардан баъзи бировларимиз эса уни ҳатто қаҳр билан қоралаган ҳам эдик”.

Шу ўринда миямга бир фикр келди — шу гапидан кейин у мантиқан кечирим сўрамоғи керак. Ёки таассуф билдирмоғи зарур. Ёки шунга ўхшаш бирор гап бўлмоғи керак. Аммо Распадов бутунлай бошқа гапга ўтиб кетди.

Баъзилар уни қағиш қоралашган эди ва ҳатто мутлақо ноҳақ бўлишган эди. Лекин, ўртоқлар, келинлар, босикроқ бўлайлик, керагидан ортиқ мақтаб, Марк Семеновични осмонларга олиб чиқиб қўймайлик, ундан қаҳрамон ясамайлик. Хўп, бир одам хорижга кетипти — хўп, нима бўпти? Ўзига фойдаси бўлганки, хорижга кетган. У ерда шароит яхши, таомларнинг асими ўша ерда. Биз бўлсак бу ерда Чернобилнинг картошкаси-ю, нитратли помидорларни еб ётибмиз. Ахир, кимдир бу ерда ҳам қолиши керак эди-ку, бизнинг маданиятимиз, бизнинг ёдгорликларимиз, бизнинг қабрларимизни кимдир қолиб, асрамоғи зарур эди-ку.

Такрор айтаман, мен нотикдан анчагина нарида турган эдим, ҳаммасини яхшилаб кўрганим йўқ. Бунинг устига, шу пайт иккинчи йўлга қаршидан келаётган поезд келиб қолди. Шу сабабдан ҳеч нарсани тузукроқ кўролмайдим ҳам, эшиголмай ҳам қолдим. Аммо яқин турганлар кейинчалик гапириб беришди: ота-боболаримизнинг қабрлари мавзуига ўтгандан кейин, афтидан, қабрлар билан боғлиқ равишда ўзи айтган гаплардан қаттиқ ҳаяжонга тушган Влад Распадов бирдан калавасининг учини йўқотиб қўйипти-ю, ўз-ўзиши назорат қилолмади қолипти. Унинг айтган гапларидан шунақа манзара ҳосил бўлиптики, гўё у шўрлик қабрларни қўриқлаб ўтирган кезларда Шубкин роса майшатда ҳаёт кечирган ва Гефсиман боғининг неъматларидан баҳраманд бўлган.

Шундай деб Распадов Шубкинни кучоқламоқ учун қўлларини очган-у, кучоқлақ ўрнига унинг башарасига туғлаб юборган. Жиндай таажжуб аралаш жилмайиш билан унинг сўзларига кулоқ солиб турган Шубкин тахта бўлиб қотиб қолган. Одамлар ўртасида қиқир-қиқир кулги бошланган. Қилгиликни қилиб қўйган Распадов ҳам ўзининг ишидан ҳанг-манг бўлиб қолган ва рақибни келиб, кулогининг тагига кулочкашлаб тушириб қолишини кутиб, ночор ва ҳимоясиз алфозда туриб қолган. Рақибни томонидан ҳеч қанақа жавоб ҳаракати бўлмагач, гапини яқунлаб шундай деган:

— Умуман олганда эса, она тупроғингизга хуш келибсиз.

Шундай деб у Шубкиннинг қўлига чинни гулларини тутқазга бошлади. Шубкин эса сиркаси сув кўтармайдиганлардан экан — у чамадонларини кўтарди-ю, “Антонина, бу ёққа кел” деб қичқириб, қарши томондан келган поездга ўзини урди. Урди-ю, бир зумда ғойиб бўлди-қолди. Орқасига қайтиб кетди. Кейинчалик аллаким газетада ёзиб чиқди — унинг учун ватандан кўра ўзининг иззат-нафси қадрли экан.

Албатта, кўлларнинг назарида Марк Семенович кулгили бир сиймо бўлиб қолаверди, чунки унинг ҳамма аъмоллари, имони, бир имондан кечиб, иккинчи имонга келишлари, энг муҳими эса шу масала атрофида қилган ўйинлари-ю баъзи бир қилиқлари — ҳамма-ҳаммаси кулгили эди. Лекин шу билан бирга унда алланечук таъсирли томонлар ҳам бор эди. Унинг хатти-ҳаракатларида олижаноб майллари сезилиб қоларди, бизнинг жамиятимизда қадрланадиган таваккалчилик унсурлари мавжуд эди. Унинг бу сифатлари тўғрисида ҳар қанча пичинг қилса, киноя билан гапирса бўлаверар эди, лекин бунинг учун унинг башарасига тупуришнинг сира ҳожати йўқ эди.

Шунга қарамай, Распадовнинг қилган номаъкулчилиги бир оз вақтдан кейин унут бўлиб кетди ва одамлар Шубкиннинг қайтиб кетганини ранжиб, аламли киноя билан эслаб юришди. Нима дейсан — мана — келди-ю шишган димоғини кўрсатиб, қайтиб кетди. Олифтани қаранг-а, музика билан кутиб олмаганимизга хафа бўлиптилар. Шубкиннинг кетиб қолганини изоҳлашга имкон берадиган бирдан-бир сабабни шунда кўришдики, бу одам хорижда юриб ҳашаматли ҳаётга ва лаззатли таомларга ўрганиб қолган. Шу пайтга қадар Долговда турли одамлар Шубкинни кучоқларига босиб кўришмоқ учун уни кутиб олгани вокзалга чиқиб, анча-мунча кучларини беҳуда сарфлаганларини алам билан гапиришда давом этадилар.

15

Ҳарҳолда, “тўла эркинлик” деганлари кўп галати ҳол бўлар экан-да. Нима хоҳласанг, шуни қиласан, нимани хоҳласанг, шуни ўқийсан, хоҳласанг ана — хорижий радиоларни тингла, сиёсий латифалар айтаман десанг — марҳамат, президентни сўқасанми, хорижий мамлакатларга борасанми, истаган жинсга мансуб шерик топиб олиб, ишқий ўйинлар билан шуғулланасанми, бу ишни яккама-якка қиласанми ёки гуруҳ-гуруҳ бўлиб қиласанми — ихтиёр сенда. Сочинини ўстириб юрсанг ҳам, кулогинга исирға тақсанг ҳам бурнингга ҳалқа тақиб олсанг ҳам ва, умуман, қаеринга нима тақиб олсанг — майли. Албатта, бу кўп одамларнинг гашига тегди. Бу ёқда тирикчилиги бюджетдан ўтайдиганларга маош кечикиб берилаётган бўлса, нафақахўрларга нафақа тўлашни бутунлай тўхтатиб қўйишган бўлса... Уларга ҳам, буларга ҳам баъзан маҳаллий саноат моллари билан маош тўланаётган бўлса... Бир вақтлар ҳатто ҳаммага ҳамма нарса учун маҳаллий паррандачилик фабрикасининг маҳсулоти билан, яъни жўжалар билан тўлашга бошлашди. Долговда ҳаммаёқни товук босиб кетди — унинг саноғига етиб бўлмай қолди. Улар ҳамма ҳовчиларга тўлиб кетди, экин экилган жойларни тўлдириб юборишди, кўчаларни тўлатиб сайр қилишлар бошланди, оёқостида ўралашиб юришарди. Улар шу даражада кўп эдики, шаҳар кўчаларидан машина биронта ҳам товукқа шикаст етказмасдан юриб бўлмасди. Товуқларнинг ҳаммаси “Долговнинг оқ голландкаси” тоифасидан эди. Уй бекалари ўзлариникини бегоналарникидан бир амаллаб ажрагиб олмоқ учун кўк, қизил, зангори, қора қилиб, ҳар хил сиёҳларга бўяб қўйишганди. Аглая қандай муомала қилишни билмагани учун товук

олмади. Бутун умрини қишлоқда яшаб ўтказган бўлса ҳамки, товуқ сўйиш бир ёқда турсин, ҳатто ситир соғишни ҳам билмасди. Аглая товуқларни олишдан бош тортди, бор пули тамом бўлди. Энди нима қилишга ақли етмай, ҳайрон бўлиб ўтирарди. Худосизлар бекорга гапириб юришмас эканлар. “Худо бермаса, чўчка нима ейди?” деб.

8 март куни эрталабдан кун илиқ бўлди. Аглаянинг эшигини бир йигит билан бир қиз қоқиб келишди. Уларнинг икковлари ҳам бўйчан, юзларида табассум ўйнайди, кийимлари камтарона бўлса-да, ўзларига ярашган, сочлари тараб силлиқланган, қизнинг қулоғида кичкинагина исирғаси бор, йигитнинг эса на қулоғида, на бурнида ҳеч қандай тақинчоғи йўқ. Унинг қўлида гул билан “дипломат” чамадончаси бор, қиз эса иккита пластик халта кўтариб олган. Ичкарига киришга изн сўрашди. Кимсизлар, нима хизмат билан келдинглар, деган саволга йигит ташрифномасини узатди: “Долин Валентин Юрьевич, “Муносиб қарилик” халқаро саховаткорлик жамиятининг президенти”.

— Мен эсам Галяман, — деб ёқими жилмайди жувон.

Аглая уларни пул сўраб келишган бўлса керак деб ўйлади, лекин, аксинча бўлиб чиқди.

Киришга ижозат берилгандан кейин меҳмонлар оёқ кийимларини ечиб, пайпоқда қолишди. Бировни уйғотиб юборишдан чўчигандай аста-аста қадам қўйиб, улар меҳмонхонага киришди. Ҳайкалнинг олдида бошларини эгиб, қўлларини ёнларига тушириб сукут сақлашди. Валентин Юрьевич гарчи ҳозир унчалик расм бўлмаса-да, Сталин менинг энг севимли тарихий қаҳрамоним бўлади деб эътироф этди. Шундай дедию, гапнинг индаллосига кўча қолди:

— Даставвал, Аглая Степановна, Сизни Халқаро хотин-қизлар куни 8 Март байрами билан кутлашга ва сизга мана буни топширишга ижозат бергайсиз. — Бу сўзларни айтаётиб, Валентин Юрьевич ҳамроҳига ўтирилиб қаради. Жувон пластик халтасидан бирин-кетин бир шиша “Совет шампани”, бир шиша “Финляндия” арағи, бир ўрам колбаса, бир бўлак “Российский” пишлоғи, бир қути “Қизил Октябрь” конфети, бир бўлак “Мальборо” сигаретини олиб, стол устига қўя бошлади. Аглая унинг қаршида гўё “Очил дастурхон” пайдо бўлиб қолгандай, буларнинг барчасига бақрайганча тикилиб қолди.

— Бу нима? — деб сўради у.

— Бу сизга... — деди паст овозда Валентин Юрьевич.

— Менга? Нима учун?

— Сизнинг бигмас-туганмас латофатингиз учун, — деб жарангдор овозда жавоб берди Галя.

— Бемаъни гапни қўй, — деб уни жеркиб ташлади Валентин Юрьевич. — Гап йўқ, Аглая Степановна бағоят латофатли аёл, аммо биз сизга фақат шунинг учун ёрдамлашаётганимиз йўқ, Балки бизнинг ватанимиз учун ва келажак авлодлар учун, биз учун қилиб қўйган барча яхши ишларингиз учун ёрдамлашмоқчимиз.

Шундай деб “Муносиб қарилик” жамғармасининг дастурини эълон қилди. Бу жамғармани ёшлар тузган. Ёш ватанпарварлар бизнинг мамлакатимизда коммунистик жамият қуриш учун фидокорона кураш олиб борган кексаларимизга ёрдам беришга аҳд қилишган. Уларни қашшоқликдан халос этиб, халққа қарши қаратилган ҳокимиятнинг зўравонлиги ва зуғумларидан ҳимоя қилишни кўзлашган. Ҳозир келганимиздан мақсад Аглая Степановнанинг нимага муҳтож эканини аниқлаб кетиш (озиқ-овқатта, кийим-кечакка, дори-дармонларгами?) кейин эса қўлдан келганча ёрдам қилиш. Жамғарма кенгаши ҳар ойда ўзидан сизга қўшимча тарзда шахсий нафақа тайинлашга қарор қилди. Олтмишдан.

— Олтмиш нимадан? — деб ижжилаб сўради Аглая.

— Кўкидан, — деди Галя.

— Бу нима? Долларми? — деб сўради Аглая. — Мен долларни истамайман.

— Сиз нотўғри тушундингиз, — деди жилмайиб Валентин Юрьевич. — Бу доллар эмас, шартли бирлик. Доллар ҳисобидаги сўмлар бўлади.

Аглая бу сўмларни унга долларга боғлаб, ип биланми, каноп биланми ёки яна бошқа бирон шунга ўхшаш нарса биланми боғлаб беришар экан деб ту-

шунди ва йигит билан қиз бу боғлиқлик фақат хаёлот эканини, аслида инфляция билан боғлиқ равишда реал сўмларнинг миқдори ошиб боришини, ҳаёлдаги шартли birlikларнинг сони эса бир жойда тураверишини тушунтиргунларигача анча овора бўлдилар.

— Бундан ташқари, — деди Галя. — Биз сизга озиқ-овқатдан ҳам ёрдам бериб турамиз. Ҳафтада бир марта ҳар хил маҳсулотлардан олиб келиб турамиз.

Нима учун унинг маҳрига бунақа неъматлар ёғилди, деган саволга йигит билан жувон ҳовлиқиб, бир-бирига гап бермай, сизнинг “жамики хизматларингиз учун” деб тушунтиришди.

— Пўлат матонатли коммунист бўлганингиз учун. Партизанлик қилгансиз. Ёшларнинг мураббийси бўлгансиз. Ва, умуман, заҳматкаш, меҳнаткаш инсонсиз.

— Шундай бўлганда ҳам, — деди Аглая бу гапларни ақлига сиғдиролмай, — мендан нима талаб қилинади.

— О парвардигор-ей, — деб Галя қўлларини икки ёнига ёйди ва кўзларини бақрайтириб шифтга қалади.

— Аглая Степановна, — деб хўрсинди Валентин Юрьевич. — Нималар дейсиз, ахир? Нега энди сиздан бирор нарса талаб қилар эканмиз? Бу кулгили гап-ку. Сиз биздан талаб қилмоғингиз керак. Биз сиздан қарздормиз. Ахир тузукроқ ўйлаб қаралса, сиз биз учун — бошқа авлод вакиллари учун ҳазилакам хизмат қилганмисиз? Агар биз олиб келган арзимаган нарсани қабул қилсангиз, бу биз учун катта шараф бўлур эди. Каттароғига қарздормиз. Ҳозирча кучимиз етгани шу.

— Мендан сизлар ҳеч нарса истамайсизларми?

Галя яна башарасини қийшайтириб, бу хотиннинг тушунмаётганидан жуда қийналиб кетганини кўрсатди.

— Қўймадингиз-қўмадингиз-да, — деди Валерий Юрьевич, — агар сиз бизнинг жамғарманинг ривожига ҳиссамни қўшмасам бўлмайди десангиз...

— Жамғармамизнинг ривожини учун, — дея аниқлик киритди Галя.

— Унда, — деб давом этди Валентин Юрьевич. — Унда... Агар сиз... Нима десам бўларкин?..

— Ҳаммамиз ҳам бандамиз, — деб хўрсинди Галя. — Тепамизда ўлим ҳақ.

— Ҳа, — деди Валентин Юрьевич Галянинг беадаблигидан ранжиб, унга қараб қўйди, лекин ўзи ҳам бу мавзунини давом эттирди ва гапининг орасида “васият” деган сўзни ишлатди.

Унинг гаплари жуда жимжимадор эди, ҳарҳолда, унинг сўзларидан Аглая бир нарсани англади. Меҳмонлар, албатта, буни талаб қилишмайди, лекин шундай деб ҳисоблашадими, агар Аглая Степановна ўзининг квартирасини ичидаги бутун қақир-қуқури билан ва табиийки, манави санъат асари билан бирга (у қўли билан Сталиннинг ҳайкали томон ишора қилди) “Муносиб қариллик” жамғармаси фойдасига васият қилиб қолдирганда, унда — йўқ-йўқ, аввало умрингиз узоқ бўлсин, мингта киринг-у, энди одам ҳолис, бир гап-да... Кейин сизнинг молу мулкингиз яхши қўлларга тегса, яхши бўлар эди-да. Бу буюмлар ҳали одамларга хизмат қилиши мумкин. Халққа қарши сиёсат юргизаётган ҳукуратимиз талаб, хонавайрон қилган қанчадан-қанча нафақа-хўрлар муҳтожликда ҳаёт кечирмоқда.

Аглая ундан нима исташаётганини ва бунинг эвазига нималар беришларини тушуниб етгач, бир дақиқа ҳам иккилангани йўқ. У чинакамита атеист эди ва ўлгандан кейин нималар бўлажаги уни ташвишлантормасди. Албатта, квартирасини ўғлига мерос қолдирганда жуда яхши бўларди, аммо қани у? Қаерларда юрипти? Бир неча йилдан бери дом-дарак йўқ. Ҳолбуки, аниқ маълумки, у соғ-саломат, ялвосини қилиб юрипти. У гап давлатларидан бирида элчи эди, ўқтин-ўқтин уни ҳатто телевизорда ҳам кўрсатиб қўйишарди. Анча тўлишиб, жир битиб қолган. Сочлари тўкилиб кетган. У мамлакатдаги ўзгаришларни мақтаб кўқларга кўтарди, ҳамини дил-дилидан аксил коммунист бўлганини гапирди. Йўқ, унга ҳеч нарсасини бермайди. Бунақа овлоқ жойдаги квартирани бошига ҳам урармиди?

— Ҳа-я, — кўққисдан эслаб қолди Аглая. — Ҳайкал масаласи нима бўла-

ди? — У Сталин томонга бош ирғади. — Мен ўлишим билан уни ахлатхонага ташлайсизларми?

— Аглая Степановна, — деб илон чаққандай қичқириб юборди Долин. — Қандай қилиб тилингиз борди шунақа дейишга? Мен, ахир, айтяпман-ку — мен учун ҳам, Галя учун ҳам ўртоқ Сталин баайни...

— Исо Масиҳнинг ўзгинаси, — деди Галя.

— Чин коммунист сўзим, — деб давом этди Валентин Юрьевич. — Биз уни эҳтиёт қилиб асраб кўямиз. Яна қайтадан ўзининг қонуний жойини эгалламагунча асраймиз. Гапимга ишонаверинг, албатта, шундай кун келади.

— Албатта, шундай кун келади, — деб унинг гапини тасдиқлади Галя. — Биз бунга, албатта, эришажакмиз. Негаки, Сталин бизнинг севимли дохий-миз.

— Хўп, майли, бўлмаса, — деди қўл силтаб Аглая.

16

Алексей Михайлович Макаров, яъни Адмирал бизнинг Октябрдан кейинги тарихимизни куйидаги даврларга бўларди — Ертуладаги террор даври (Ленин даврида одамлар ЧК ертўлаларида отилган), Катта террор даври (Сталин даврида), Ленинча нормалар шароитидаги террор даври (Хрушчев даврида), Танлаб-танлаб амалга ошириладиган террор даври (Брежнев замонида), Оралиқдаги террор даври (Андропов, Черненко ва Горбачев замонасида) ва Худудсиз террор даври (ҳозирги замон).

Сўнгги террор аввалгиларидан шу билан фарқ қиладики, бу террор энди ортиқ БТИД номидан амалга оширилмайди, у энди марказлаштирилган ҳолда ҳам амалга оширилмайди, у эндиликда анча соддалашиб қолган. Тўғри келган одам тўғри келган одамни тўғри келган иш важдан отувга ҳукм қилаверади. Одамлар бир-бирларини жамики имкони бор воситалар ёрдамида маҳв этишади — пичоқ билан сўйишади, ов милтиқларидан отишади, сочмалар, милтиқлар, тўпмончалар, автоматлар, пулемётлар, гранаталар билан ўлдиришади, захар ёрдамида, кимёвий буғланишлар, радиоактив нурланишлар ва портловчи қурилмалар ёрдамида бир-бирларини қиришади. Террорчилик жуда авжида, лекин жиноятларни очиш — йўқ ҳисобида. Ким ўлдирилганидан биз ҳаммавақт хабар топамиз, аммо ким ўлдиргани ҳаммавақт сирлигича қолаверади. Ҳамма жойда — катта шаҳарларда ҳам, қисман кичкина шаҳарларда ҳам ўғрилар, босқинчилар, безорилар тўдалари иш юритишади. Улар ҳаммага маълум, уларнинг раҳнамоларини, паханларини, қонундаги ўғриларни ҳам ҳамма билади. Улар ҳеч кимдан яширинишмайди, зирҳланган лимузинларда соқчилар ҳимоясида юришади, халқаро бизнес билан шуғулланишади ва пуллари-ни уйдаридан шиша банкларда эмас, Швейцария банкларида ва “Бэнк оф Нью-Йорк”да сақлашади. Уларнинг отини банкирлар, олигархлар, мэрлар, губернаторлар, министрлар, завод эгалари, газеталарнинг хўжайинлари, телеканалларнинг эгалари деб аташади. Уларнинг турмуши яхши, лекин кўпинча умрлари қисқа бўлади ва бир умр юракларини ҳовучлаб, хавотир ичида яшади. Улар милициядан қўрқишмайди, балки бир-бирларидан қўрқишади. Қўрқишларида жон бор, албатта. Уларнинг қонунлари қорозга туширилган эмас, лекин жуда қаттиқ. Ўлим жазоси энг кўп қўлланиладиган жазо. Шу сабабдан бу тоифа одамларда ҳар хил ўқ отадиган қуролларга ёхуд портловчи қурилмаларга эҳтиёж катта бўлади. Бундай қуроллар ёрдамида ҳамкасабаларини бўйсундириб олишлари мумкин. Бундай нарсаларни кимдир тайёрлаб чиқармоғи керак. Ванька Жуков ана шунақа тайёрлаб берувчи усталардан бирига айланиб қолди. Ҳамма билардики, агар “пақилдоқ”ни Ванька Жуков тайёрлаган бўлса, у ҳеч қачон панд бермайди. Шунинг учун потенциал буюртмачилар ўртасида унинг обрўйи кундан-кун ортиб бормоқда эди. “Фейерверк” ширкатининг мижозлари сафи аста-секин кенгайиб бормоқда эди. Буюртмачилар Ваньканинг олдига хорижий “аробалар”да келишар, у билан ялтоқланиб муомала қилишар, уни Иван Георгиевич деб чақиритшар, “сиз”лаб гапиритшар ва нарх масаласида савдолашиб ўтиришмас эдилар. Унга тўла ижод эркинлиги бериб қўйишган эди, бу унинг учун жуда муҳим эди, чунки у ўз

соҳасининг санъаткори эди. У ҳар гал ясаётган буюмини ўзгача қилишга, унга ўзидан алланечук янгилик қўшишга ҳаракат қиларди. У ясаётган пақилдоқларининг таъсир доираси камроқ бўлишга тиришарди. Биз ўзимизнинг қасоскоримиз образини ҳадеб мақтаб, кўкларга кўтаравермайлик. У шуғулланадиган иш қораланадиган иш эди, лекин, ҳарҳолда унинг шунақа ишлар билан шуғулланадиган бошқа усталардан (уларнинг кўпчилиги пулга танда қўйган одамлар эди) шуниси билан фарқ қилардики, у портлашнинг кучи ва йўналишини жуда аниқ ҳисоблар ва ортиқча қурбонлар бермасликнинг ҳаракатини қиларди.

Ванька ясайдиган “пақилдоқлар”нинг детонагорлари ўзига хос тузилишга эга эди. Турли-туман сигналлар уларга осонлик билан таъсир қиларди. Ванька ясаган биринчи энг катта “пақилдоқ” автомобилга ўрнатилди. Машина соатиға 120 километр тезликка эришганда у портламоғи керак эди. Ванька машинанинг бунақа тезлигига шаҳар кўчаларида эришиб бўлмайди деб ўйларди.

17

Шу пайтга қадар ҳали ҳеч қачон Аглая Степановна бу қадар яхши ва беғам яшамаган эди. Битта нафақа унга етмас эди, иккита нафақа билан эса сгани олдида, емагани кетида бўлиб қолди. Бунинг устига пулдан ташқари озиқ-овқат маҳсулотлари билан ҳам тўла таъминланиб турипти. Ҳар ҳафта пайшанба куни унинг олдига иккита халта кўтариб Галя келарди. У жуда бардам, қувноқ, юзидан табассум аримайдиган, жинси шими билан жинси курткеси ўзига жуда ярашган эди. Келганида тўғри ўчоқ бошига кирар, олиб келган нарсаларини стол устига қўяр ва нималардир деб бидирлар эди. Унинг бу сиёғи Сочидаги официантқалардан бирини эслатар эди.

Бу гал у нон, сариеғ, тухум, колбаса, бодринг, помидор ва манавини олиб келипти. Галя кўзларини қисганича, халтасидан бир шиша “Финляндия” арагини олди. Бу арақ арақмисан арақ, ичган одам маза қилади, бизникидан ўлса ўлиги ортиқ. Мен ҳам баъзан-баъзан ширакайф бўлмоқни яхши кўраман, лекин сиз билан бизга бу сабилни суиистеъмом қилиш тўғри келмайди. Менинг акам медик, у мента қараб, Галя, дейди, эсингда бўлсин, аёл организми алкохол таъсирига эркак организмга қараганда тезроқ берилади.

Галя ичкилик масаласида ошиқмасликни илтимос қилди. Аввал у хоналарни супуриб-сидиради, тартибга келтиради, кейин тушлик тайёрлайди. Шу заҳогиеқ куртқасини ечди, оқ кофтасининг энгларини шимарди, жинси шимининг почаларини қайирди ва ишга киришди. У энгашан пайтларида бўйнидаги олтин бутча ёқасидан чиқиб, осилиб қоларди. Галя уни яна ичига тикиб қўярди. Газ плитасига қўйган шўрваси биқирлаб қайнар, унинг ёнига кўзачада картошка ёхуд қорабуғдой ҳам қўйиб қўйилганди. Олов ўз ишини қилиб бўлгунча чангютарни ишга солар, полларнинг, гиламларнинг чангини тозаларди. Нам латта билан ҳайкални артиб чиқарди. Дераза раҳида тувақда турган гулларга сув қуярди. Бу ишларнинг барини у жуда чаққонлик билан энгил бажарар ва квартира бўйлаб нималарнидир хиргойи қилиб капалакдек кўчиб юрарди.

— Вой-бў-ў. Мунча чанг кўп. Қаддан келади-я шунча чанг? Ўтган гал ҳаммаёқни артиб, тозалаб кетгандим. Даҳшат. Ҳарҳолда, назаримда, бизда экологияга бир бало бўляпти.

Баъзан Сталин тўғрисида сўраб қоларди — одамлар уни нима учун бу қадар яхши кўришган? У меҳр-мурувватли одам бўлганмиди?

— Сенга нима десам экан-а? — деб ўйланиб қоларди Аглая. — У душманларга бешафқат эди; у сира чўчимай, қатъият билан уларни маҳв этарди. Шу билан у ишчилар синфига яхшилик қиларди.

Аглая ҳеч қачон ҳисчан аёл бўлган эмасди, лекин ҳозир негадир кўнгли ийиб кетганини сезди. У Галяни худди ўзининг энагасидай кўриб қолганди, унинг келганига хурсанд бўлиб кетарди, ҳатто баъзан уни “Галочка” деб ҳам чақирадиган бўлиб қолди.

Галя овқатни пишириб, стол устига дастурхон ёзар, унга қошиқ, санчқи,

тарелка ва пичоқларни қўяр, жавондан иккита қадаҳ билан олма шарбатига иккита стакан оларди. Шундан сўнг улар бирга овқатланишар, жиндай-жиндай ичишар ва гурунглашиб ўтиришарди. Баъзан уларнинг гурунги анча чўзилиб кетарди.

— Менинг Серезжам, Аглая хола, жуда меҳрибон одам-да. У тиланчилик қилиб ўтирган кекса одамни кўрса, жуда қаттиқ изтиробга тушади. Ҳамма нарсаси яхши-ю, фақат жуда рашқчи-да. Вой, Аглая хола, унинг рашқчилигини айтиб, адо қилиб бўлмайди. Ўтган гал келганимда юзимдаги кўкарган жойни кўрганмидингиз? Сиз сезмаган бўлишингиз ҳам мумкин. Мен қалжн қилиб уша кўйиб олган эдим. Мана, ҳозир ҳам моматалоқ бўлиб турипти.

— Рашқ қилишга бирон асоси борми? — деб сўради Аглая.

— Ҳа, энди, Аглая хола, ростига кўча қолсам, бор. У доим ишда, ишда, ишда, жуда ҳолдан тойиб келади, бунинг устига, баъзан ичиб келади. Ўрнига ялпайиб ётиб, юзини деворга ўтириб олади. Мен эса ёшгина жувон бўлсам, тирик жон бўлсам. Мең, Аглая хола, энди йигирма олтига кирдим. Йигирма олти ёшпингизда сиз ҳам, ҳойнаҳой...

— Мен йигирма олти ёшимда партизан отрядига командирлик қилганман.

— Аглая бу гапни гурурланиб айтмоқчи бўлди, лекин гурурнинг ўрнига навқиронлик даври шу қадар ғариб ўтиб кетгани учун уэр сўраётгандай оҳангда айтди. Ахир, авжи ўйнаб-куладиган пайтларида бўлар-бўлмас ишлар билан банд бўлиб, фурсатни бой бериб қўйган-да.

Лекин Галя ҳам хижолат чека бошлади.

— Вой, холажон, мени кечиринг. Мен жуда хижолат бўлиб кетяпман. Қанақа одамлар бўлгансизлар-а. Ҳоявий, пўлатдай тобланган, мардона одамлар. Биз қиммиз сизларнинг олдингизда? Мен партизан бўл дейишса, бўлолмасдим. Ўлгудай қондан кўрқардим, ҳатто бирон-бир бегона одам бармогини қирқиб олса, мен кўнглим озиб, ўзимдан кетиб қоламан. Сизлар, ахир, чиндан ҳам бизлар учун меҳнат қилгансизлар, жанг қилгансизлар. Биз бўлсак... Мен уялганимдан қизариб кетаман. Серезжа айтди — биз ёш коммунистлармиз, лекин бизнинг ҳеч қанақа идеалимиз йўқ. Билганимиз ширин ҳаёт, латтапутта, яхши еб-ичиш ва секс. Баъзан одамнинг кўнгли алланечук кўтаринки нарсаларни қўмсайди, аммо фикр ўлгур пастга тортиб кетади. Сал кўнгли кўрғур бўшгоброқми? Мени Серезжа нима деб атайди, биласизми?

— Нима деб атаркан?

Галя хўрсинди, худди тарадудланаётгандай бир оз индамай қолди, кейин хижолат билан қиқирлаб қолди:

— Беранғич Галя, дейди.

— Демак, у сени бекорга дўшпосламас экан-да?

— Албатта, бекорга эмас. Бекорга дўшпосласа, мен шу пайтгача индамай юрармидим. Мен ўзим куйиб кетаман, Аглая хола. Сиз тасаввур ҳам қилолмайсиз. Ўзим-ўзимни койиб кетаман — ўл бу кунингдан-а. Сен ўзинг қанақа ж-бсан? Оғзимни пештаҳам қилганим учун уэр. Менга эркак киши қўлининг учини теккисса бас, ёғдай эриб кетаман. Йўқ деёлмайман. Тамом-вассалом.

— Менга қара, — деб гап бошламоқчи бўлди Аглая, лекин ўзи уялиб кетди, шекилли, гапи оғзида қолди.

— Нима? — деб сўради Галя.

— Йўқ, ўзим... Умуман, биласанми?.. Сенинг ёшпингда менинг хулқ-атворим бутунлай бўлакча бўлган. Биз бутун борлигимизни Ватанга, ўртоқ Сталинга, партияга бағишлаган эдик, биз беш йиллик режаларни бажарганмиз. Ўзимиз тўғримизда кам ўйлаганмиз. Шунинг учун сен мендан кулиб-негиб юрма, лекин мен қариган чоғимда нукул эшитганим орғазм, орғазм деган сўз бўляпти. Бу орғазм дегани, ўзи нима? Куласанми устимдан?

— Вой, нега ундоқ дейсиз, Аглая хола? Нега кулар эканман? — Галя кўзларини бақрайтирди ва овозини пасайтириб, шивирлашга ўтди. — Наҳотки билмасангиз? Вой. Кўйинг-е. Энди сирасини айтганда, бу — нима десам экан-а? Қандай тушунтиришни билмай ҳам қолдим. Менда анави иш вақтида... Аввалига мен ғалати бир нарсани ҳис қиламан — менга дам уришаётгандай бўлаверади. Дамлашаверади, дамлашаверади. Мен эса шишиб бораверман, бораверман. Худди ҳаво шарига ўхшаб. Жуда катта шарга айланаман. Бир ёқтарга

учиб кетаман. Кейин эса бирданига “пақ” этади-ю, шар ёрилади. Ҳамма жойидан тар-тар йиртилиб кетади. Шарнинг ичидаги нарсалар оқиб кетади. Қўлмак, кўл, денгиз пайдо бўлади. Бу дақиқада миям буткул ишламай қолади, мен ўлаётгандек бўламан. Қулогимда эса шунақа ёқимли мусиқа садолари янграйдими... Қанақа десамикин-а? Нақд Майкл Жексоннинг ўзи.

Гая Аглаяга қаради, бир оз ўйланиб турди-да, унинг жавоби қанақа бўлишидан гумонсираётгандай сўради:

- Аглая хола, сиз ҳам бир вақтлар ёш бўлгансиз-ку?
- Сен нима деб ўйлайсан? — деб сўради Аглая.
- Билмадим, — деди Гая. — Умуман-ку, тушуман, ёш бўлгансиз, лекин ҳеч тасаввур қилолмайтман-да...

18

Небраска штатининг (Америка Қўшма Штатлари) қайси бир фуқароси Интернет пучмоқларида тимирскиланиб юриб, Бутун жаҳон тармоқларидан фойдаланувчи бир одамга рўпара келди. Бу одам, афтидан, портлатиш ишларига соҳасидаги ҳозирги ютуқлар билан. У ҳар хил портловчи моддаларга қизиқар, шунингдек, сигналларни муайян масофаларга етказишга имкон берадиган замонавий воситаларга қизиқар экан. Бундан ташқари, у Америкада уруш ногиронлари қандай ҳаёт кечиришини, уларнинг кўп-камлигини, нафақаси қанақалигини, уларнинг турмушини енгиллаштирадиган ижтимоий дастурлар ва техника воситаларини суриштираётган экан.

Небраскалик одам бу изланувчи шахс билан боғланиш ниятига тушиб қолди. У ҳисоб-китоб қилиб, ширкатни топди-да, унга инглиз тилида шундай муножаат қилди:

- Салом. Мен Жим Бардингтонман. Сен кимсан?
- Ванька инглиз тилини тузуккина билар эди. Ҳайрон бўлди. Ўйлай-ўйлай, исмини айтимоқчи бўлди. Кейин янги савол пайдо бўлди:
- Сен ногиронмисан?
- Ванька сўради:
- Қаёқдан билдинг бунини?
- Сен жуда ақли экансан.
- Раҳмат. Сен ўзинг-чи?
- Мен ҳам.
- Ақлимисан ёки ногиронмисан?
- Униси ҳам, буниси ҳам. Мен Вьетнам урушининг ногирониман. Сен русмисан?
- Ҳа.
- Мен ҳам Американи ёмон кўраман.
- Ванька ўзининг таажжубини нима деб ифодалашини ўйлаб ҳам кўришга улгурмай, эшик шартлашилган тарзда қоқилди. Ванька америкаликдан узр сўраб, Интернетдан чиқди.

Валбу эшикни очиб, уйга паст бўйли, чарм кепкасини кўзига бостириб кийиб олган одамни уйга киргизди. Келган одам хонага киргач, кепкасининг соябонини бир оз кўтариб, хонадаги шароитни кўздан кечирди. Бутун хонани ёритадиган чироқ йўқ эди. Иш столининг устида қизғиш абажурли лампа анча пасга тушириб қўйилган. Унда юз эллик ваттли лампочка ёниб турипти. Шу лампочка ёруғида меҳмон ногиронлар ўриндиғида ўтирган уй эгасини кўздан кечирди. Унинг қаршисида ўтирган одам бир бурдагина эди — оёғи йўқ, бир қўли йўқ, башараси хунуқдан хунуқ, бир кўзи йўқ. Пластмассадан қилинган ясама оёғини кичкина курсичага қўйиб олган, яна бир ясама оёғини букиб, ун тиззасининг устига қўйиб олган. Ванька гарчи компьютери бўлса-да, бу оёғидан ён дафтар сифатида ҳам фойдаланар ва унга қалам билан ҳар хил нарсаларни ёзиб қўярди. Жумладан, буюртмаларни қайд қилар, эсига тушиб қолган формуларни ёзиб қўяр, ёки аллақандай ҳисоб-китобларни ёзарди. Эскирган ёзувларни эса ўчириб ташларди. Бу пайтларга келиб хона биноийдек химик лабораторияга айланган эди. Бу лаборатория анча дуруст жиҳозланганди. Стол устида компьютер, аптекаларда ишлатиладиган тарози, турли мик-

росхемалар. Бир четда “Химия ва ҳаёт” журнали. Стол теварагидаги токчаларда ҳар хил суюқликлар солинган колбалар, банкалар. Уларнинг устига “селитра”, “симоб”, “қўмир кукуни”, “желатина”, “олтингутурт”, “мис купороси”, “глицерин”, “нитроглицерин” деб ёзиб қўйилган. Қўполдан-қўпол қилиб ясалган стеллажларда ва уларнинг тагида канистрлар, банкалар, челакчалар, пиёдаларга қарши иккита мина, танкка қарши тўртта граната ва яна бошқа ҳар хил ўлим уруғини сочувчи хатарли нарсалар турарди.

— Буларнинг барини шунақа очиқ-сочиқ ҳолда сақлайсизми? — деб ҳайрон бўлди меҳмон.

— Утиринг, — деди Ванька унга столнинг чап томонида турган ўртаси чўкиб кетган қизғиш ўриндикни кўрсатиб. — Исмингиз нима, айтсангиз.

— Айтайин, майли. Иван Иванович. Маъқулми?

— Бўлаверади, — деб рози бўлди Ванька. — Келинг, хизмат!

Иван Иванович нима учундир қўққисдан хижолатта тушди.

— Бу ерда бир одам бор эди, — деди у мужмал оҳангда.

— “Бу ерда” деганингиз қаерда? — деб қаҳр билан сўради Ванька.

— Москвада... — Иван Иванович нимадандир ҳадиксирамоқда эди. — Умуман олганда, у шу ерлик, лекин унинг банки Москвада. Шу одамни...

— Нима қилиш кераклигини сезиб турибман. Хўш, ким экан у? — деб сўради Ванька. — Фамилияси керакми?

— Маълумотлар керак. Ким бўлиб ишлайди? Қаерларда бўлади? Ким билан мулоқот қилади. Бўш вақтини қандай ўтказди? Қанақа одатлари бор?

— Ҳаммаси бор, — деди меҳмон. У ён чўнтагидан қаплайган ҳамён чиқарди. Унинг турли-туман чўнтаклари кўп эди. Шуларнинг биридан компьютер ҳарфларида босилган бир варақ қоғоз олди. Унда ҳамма керакли маълумот бор эди. Банкнинг президенти. 29 ёшда. Хотинидан ажраган. Битта боласи бор. Ишни виждонан бажаради. Хизматта ҳаммадан эрта келади, ҳаммадан кейин кетади, иккита хос соқчиси бор, яхши қўриқланадиган уйда яшайди. “Олтин фоз” ресторанининг хўжайинининг хотини билан дон олишиб юради, бу аёл билан махсус ижарага олинган квартирада учрашиб туради, бу уй қўриқланмайди, квартирада милицияга хабар берувчи сигнал ўрнатилган, аммо зарур бўлганда, уни милициядаги одамимиз орқали узиб қўйиш мумкин.

— Биз, — деди Иван Иванович, — минани шу квартирадаги каравотнинг тагига қўйишни таклиф қиламиз. У каравотга ётганда унинг босимидан портласин. Каравотда хотиннинг ўзи ётганида мина портламайди. Улар икки киши бўлгандан кейин, мина портлайди. Жуда жўн.

Ванька қўлидаги қоғозни қайтариб ўқиди ва энсаси қоттанини билдириб, пастки лабини чўччайтирди.

— Жўнликка жўн-у, лекин кўп бемаъни-да, — деб ўз фикрини айтди у.

— Нега энди? — деб ҳайрон бўлиб сўради бир оз ранжиган меҳмон.

— Шунинг учунки, агар у аёлнинг устида ётса, аёл унга қалқон бўлади. Аёл дабдала бўлади, лекин у омон қолади.

— Портловчи моддани кўпроқ қўшса-чи? Биз ҳаммасининг ҳақини тўлаймиз.

— Сиз-ку пулини тўлайсиз-а... Лекин у ерда бошқа квартиралар ҳам бордир. Пастда, юқорида... Қари-қартанглар, болалар...

— Нима бўпти? Нима бало, сен инсонпарвармисан дейман? — деб сўради меҳмон.

— Сенсирамай гапиринг, — деди Ванька жеркиб, ўзининг қандайдир ўйини ўйлай туриб. — Гуманист эмас, мутахассисман. Чаламуллагликни ёмон кўраман. Унинг яна қанақа одатлари бор?

Маълум бўлишича, бўлажак қурбоннинг ишлайдиган хонасида бар бор экан ва ҳар куни бир неча марта шу бардан виски олиб ичар экан. Уни шарбатта қўшиб ичаркан.

— Вискини шарбат билан ичарканми? — деб ҳайрон бўлди Ванька. У стол устидан қалам олиб, пластмасса оёғига нималарнидир ёза бошлади.

— Нега ичмасин? — деб елкасини қисди буюртмачи. — Мен ҳам вискини шарбат билан ичаман.

— Шунақа денг... — Ванька елкасини қисди. Москвада Варвара Ильинич-

наникида яшаган кезларидан бери эсида эди — гарб мухбирлари диссидентларни ҳар хил ажнабий ичимликлар билан меҳмон қилишар, ўзлари ҳам қўшилишиб ичишар эдилар-у, лекин унга шарбат қўшиб ичишмасди. — Ҳа, майли, — деди у. — Ҳамманинг ихтиёри ўзида...

Бундан кейинги сўраб-суриштиришлар жараёнида Ванечка ўзи учун иш кунининг бошланишини банкир қандай ўтказишини билиб олди. Кабинетига кириб келар экан-у, биринчи навбатда барнинг олдига борар экан. Вискидан қўйиб, уни шарбат билан аралаштирар экан-да, уни ярим соат мобайнида — ундан кам эмас — шмириб ичар экан. Шундан кейин пўлат сандиқни очиб, ундан керакли қоғозларни олиб, ишга киришади. Маълум бўлдики, пўлат сандиқнинг шифри буюртмачига маълум экан.

— Майли, — деди Ванька ва яна нималарнидир ясама оёғига ёза бошлади. — Бир ҳафтадан кейин келасиз.

— Келишдик. — Буюртмачи кетаётиб, Ваньканинг оёғига ишора қилди. — Яхши ён дафтарчангиз бор экан.

— Чакки эмас, — деди Ванька. — Ҳамиша қўлим етади.

Меҳмон чиқиб кетганидан кейин Валбу эшикни қулфлаб қўйди ва Ванька компьютернинг ёнига қайтиб, янги танишидан Американи нимага ёмон кўришини сўради.

19

Биз шундай бир вақтда яшайпмизки, унда ҳеч нарсага ишонмайдиган ашаддий скептик одамгина донишманд бўлиш ва ҳатто пайғамбар даражасига кўтарилиш имконига эга. Одамларнинг ўзаро муносабатлари борган сари ёмонлашиб бормоқда, хулқ-атвор, виждон, номус деган нарсаларни-ку, айтмаса ҳам бўлаверади. Бу тўғрида бизда жуда кўп гап сотишади. Яна бунинг устига кўзларини сузиб гап сотишади. Оҳ, маънавият. Маънавият ундоғ, маънавият бундоғ... Аммо айни ана шу маънавият бизда шунақа аҳволдаки, унга тил теккизмай қўя қолган яхши. Одам нақадар муттаҳам бўлса, маънавият тўғрисида, ватанпарварлик ва инсониятга муҳаббат тўғрисида шунча кўп гап сотади. Амалда эса тарих жараёнида инсон борган сари дийдаси қотиб, бағритош бўлиб бормоқда. Тасаввур қила оласизми — бор-йўғи юз йилдан сал ошиқроқ мўқаддам бутун Россияда битга жаллод бўлган экан. Одамларни қатл қилишга рози бўладиган иккинчи одам топилмапти. Албатта, бири иккинчисини пичоқ билан қиймалаб ташлаган ёхуд хода билан уриб абжақ қилган ҳоллар бўлиб турган, лекин бундай воқеалар ичкиликбозлик оқибатида, кўпинча нодонлик ва жоҳиллик натижасида содир бўлган. Албатта, пулга одам ўлдиришлар рўй бериб турган, лекин ҳеч ким бу ишни хизмат вазифасини бажараётгандай сидқидидан, ҳафсала билан қилган эмас. Фоявий мулоҳазалар билан биров-бировни ўлдирган эмас. Шаҳвонияти қўзиб кетганидан ҳам бир-бирини ўлдирмаган. Илмий изланишлар йўлида ҳам ҳеч ким қотиллик йўлига кирмаган. Одамлар авваллари ҳеч қачон бир-бирларини бунақа кўп ўлдиришган эмас.

Валидол ҳеч қачон романтик ҳам, қаҳри қаттиқ золим ҳам бўлмаган. У одам ўлдирмаган, албатта, лекин бировни ўлдиришдан бирор фойда кўрадиган бўлса-да, бу ишни қилган. Аммо қолганлардан ҳеч кимга тегмас эди. Одам ўлдириб, бирон марта ҳузур қилмаган. Лекин бирон марта кўнгли беҳузур ҳам бўлмаган. Иш бўлгандан кейин иш бўлмоғи керак. Бу ишга у ана шундай қарар эди. Одам ўлдириш — ўтин ёришдай гап. Фақат фарқи шундаки, одам ўлдирсанг, ўзингни ҳам хатарга қўясан. Сенинг ўзингни ўлдириб қўйишлари мумкин. Ёки қамаб қўйишади. Одам ўлдиришнинг энг ёқимсиз томони шундаки, ишни қилиб бўлганингдан кейин кетидан изини йўқотмоғинг керак, мурдани қисмларга ажратиб, бир ёққа гумдон қилиш зарур, ашёвий далилларни йўқотиш лозим, ўзингнинг алибингни ўйламоғинг шарт. Хулласи калом, агар Валидол одам ўлдирмай катта пул топа олиш мумкин бўлганда, у ҳеч қачон ҳеч кимни ўлдирмаган бўларди. Сирасини айтганда у бошланғич сармоясини йигиб олгандан кейин, одам ўлдиришни йигиштириб, ошкора бизнес билан шуғулланиш тўғрисида ўйлай бошлаганди. Аммо бундан аввал

илгари бошлаб қўйган ишларини охирига етказиш керак. Унда... — бу тўғрида ўйлар экан, Валентин Юрьевич хаёлан қўлларини икки ёнига ёйди.. афсус-у надоматлар бўлсинки, яна битта-яримгани ҳаётдан маҳрум қилиш керак бўлади. Ана ундан кейин эса... кейин...

Ҳали уйқуси тўла очилмай туриб, ўйлагиси келмайди одамнинг. Яна жиндай мизғиб олса ёмон бўлмасди, лекин шудрингта юзини ювиб олгандай кўринадиган баҳор куёши тўғридан-тўғри унинг кўзларига нурини йўналтириб чарақлаб турипти. У куёшдан юзини буриб, ёнида ётган маъшукасига ўтирилди. Валентин кайфияти яхши чоғларда маъшукасини Галчонка деб чақирарди. Галчонка унга орқасини ўтириб ётарди. Унинг очиқ елкалари офтобда қорайиб кетганди. Албатта, ҳали баҳор бошланмай туриб, бу ерларнинг офтоби ҳеч кимни қорайтира олмас эди. Унинг елкалари феврал ойида Бали оролининг куёшида қорайган эди. Валидол унинг елкасига қўлини қўйиб, астагина силади. Унинг кайфияти жуда соз эди. Шу пайтга қадар унинг ҳамма ишлари ўнгидан келмоқда, у авваллари орзу ҳам қилмаган нарсаларининг қўпчилигига эришди; у белги синмаган пулларнинг чўнтақда қандай қисирлашини анчадан бери яхши биларди. Лекин яқин-яқинларда ҳам пули ҳар қанча кўп бўлгани билан уни нимага ҳам сарф қила оларди. Хўп, ресторанларда маишат қиларди, хўп, Сочида истироҳат қиларди, хўп, сауналарда ишрат қиларди, қизларни шампан виносида чўмилтирарди, бу шампанни ёки арақни ичиб, ўзи чўчқадан бадтар аҳволга тушарди. Бироқ буларнинг бари учун жуда катта пул тўлаш керак эди. Икки марта ўтириб чиқди. Учинчи марта қамалиши ҳам аниқ бўлиб қолганди, қайта куриш жонига ора кирди, ислоҳат-у ва ҳоказолар туфайли кутулиб қолди.

Энди бўлса, казиноси бор, ресторани бор, кинотеатри, фирмаси ва туристлар билан шуғулланадиган агентлиги бор. Яқинда буларнинг ёнига яна битта бензоклонка сотиб олди, гарчи ўзи латифаларга қаҳрамон бўлиб юрган “янги руслар”дан, уларнинг ҳашаматга ўчлигидан кулиб юрган бўлса-да, янги олтиозинчи “Мерседес”ни кўрганида нафсини тийиб туролмади. Бу сабил шунақа чиройли эдики... Айниқса, гаражда турганида қараб тўймайсиз. Зирҳли, дераза ойналари қорайтирилган, тутқичлари зарҳалланган, ичи тўла алланимабалолар — сигналлаштирилган, автоматикаси бор, ўриндиқлари иситилади, термометри ҳам, компьютери ҳам бор, навигацион асбоблар ҳам мавжуд (тўғри, бу жойларда бу асбобнинг икки пуллик кераги йўқ). Шундоқ ажойиб нарсадан пулни аяб бўлармиди — унинг эгаси “ароба”сини тўла қимматига суғурта қилдириди. Ўғирлаб кетишларига, аварияга, табиий офатларга ва ҳоказоларга қарши. Ҳар эҳтимолга қарши суғурта ишита Олий қудратни ҳам жалб қилди. Роҳиб Отаси ва Ўғли ва Муқаддас Рух ҳақиқа харид қилинган нарсага муқаддас сувдан сепиб поклаб берди ва ибодат қилиб, аробани ва унда юрадиган Худонинг бандаларини ўз паноҳида асрашини тилади.

Хулис, ҳозирча ҳамма ишлар жойида бормоқда эди. Бундан ҳам яхшироқ бўлиши кутилмоқдайди. Яна жиндай ҳаракат қилинса бас. Шу жумладан, пиёниста кампирни нариги дунёга жўнатмоқ керак. Бу ишнинг унчалик қийинлиги йўқ, мутлақо хатарсиз. У аллақачон худди шу капирга ўхшаган кекса пиёнисталардан тўрттасига бу дунё ташвишларидан халос бўлишга ёрдам берди. Бу жуда осон. Бувижон билан аввалига жиндай ичишмоқ керак, кейин кўпроқ нўш қилинади. Ана шундан кейин “бувижон, яна қитдай олақолинг” деб таклиф қиласан, “йўқ” деб тихирлик қиладиган бўлса, оғзини очасан-у, то тикилиб қолмагунча унга қуяверасан-қуяверасан. Бу иш, албатта, унча ёқимли ишлардан эмас, лекин шунақа қилмаса, бўлмайди-да. Афтидан, шунга ўхшаган номаъқул ишларнинг сўнгиларидан бири бўлса ажаб эмас. Ҳадемай у сув билан даволайдиган шифохонани куриб битиради, минерал сувлар заводи ҳам ишга тушади. У ўзи чиқарадиган сувни “Валина Долина” деб атайди. Бу номни унинг энг яқин дўсти Мосол ўйлаб топди. Ана унда ошқора тарзда бизнес билан шуғулланади, ҳалол шуғулланади. Жуда имкон бўлмаса, ҳалолроқ шуғулланади. Ҳарҳолда, прокурорлар ва солиқ полициячилари хархаша қилмайдиган даражада ҳалол иш олиб боради. У ҳозирнинг ўзида ҳам деярлик ошқора яшамоқда: шуғулланаётган бизнесида фирромлик йўқ ҳисоби, топганини тегишли одамлар билан баҳам кўришяпти. Бошлиқларнинг ҳам насибасини бериб

турипти, Козьма ва Дамиан ибодатхонаси кўмак сўраса, бунга ҳам йўқ демайди, мана “Муносиб қарилик” жамғармасини очди. Уни шаҳар маъмуриятининг раиси хўрмат қилади, милиция бошлиғи, хавфсизлик органлари бошқармасининг бошлиғи уни хўрмат қилади, ҳадемай янги сайловлар бўлади, бу сайловларда у иштирок этади. Пули етарли, алоқаларим мустаҳкам, шундай бўлгач, албатта, сайловда ютиб чиқмоғи керак. Ана ундан кейин кўраверади — дахлсизлиги кафолатланади, биров мушугини “пишт” деёлмайди, мансаб пиллапояларидан ҳам бемалол кўтарилаверади. Кўтарила-кўтарила, охирпировадида, у шаҳар бошлиғининг лавозимини эгаллайди, унда ҳамма нарса — банк ҳам, милиция, прокуратура, суд ҳам унга тобе бўлади. Хуллас, у жуда яхши кайфиятда уйқудан уйғонди, маъшукаси томон ўтирилди, маъшукаси тумшугини ёстиққа қўйиб ухламоқда эди. У маъшукасининг елкасини силади. У уйғонди; чўчиб “а? нима? нима бўлди?” деб уйқусиради. Нима гап эканини англагач, унга сари талпинди.

Кейин балконда ўтириб, янги дамланган қаймоқли кофе ичишди, юмшоққина булочкалар ва юмшоқ пишлоқ тановул қилишди. Куёш чарақлаб турипти, илиқ ҳаводан ёсмиқ гулининг ёқимли ҳиди анқирди.

— Мунча яхши-я, — деб юборди Валентин беихтиёр.

— Нима? — деди чўчиб тушган Галя.

— Нима “нима?”

— Ҳеч нарса, — деди Галя хижолат чекиб. — Бунақа туйғуларга қобил эканимни билмас эканман.

— Аҳмоқ, — деди у. — Бунақа нарсаларни сен тушунмайсан. Сен икки дунёда ҳам ҳаётнинг қанақа гўзал нарса эканини билмай ўтиб кетасан.

— Нега энди? — деб хафа бўлди Галя. — Сен, нима, мендан нозикроқ ҳис қилармидинг?

— Йўқ. Аммо бу ҳаётда яшашнинг қадрига етмоқ учун бошқа ҳаётни ҳам кўрмоқ керак. Масалан, лагерда ҳам яшаб кўрмоқ лозим.

— У ерда тупша-тузук кун кечирганман деган эдинг-ку?

— Кунларим ёмон ўтмасди. Мен у ерда бошқалардан яхшироқ яшаганман. Мен у ерда пахан эдим, наралардаги энг яхши жой меники эди. Мен у ерда ишлаган эмасман, ичганим чифир эди, олтикўтлар истаган хоҳишимни бажо келтиришарди.

— Мен ҳам шуни айтгипман-да...

— Нимани айтгипсан? — деди у жирканиб. — Сен тушунасанми — бу тутқунлик эди. Кофенинг ўрнига чифир ичардик, ҳозир гуллаб турган ёсмиқнинг ўрнига пайтаваларнинг сассиғи бурнимизга урарди. Теварак-агрофингда фақат ҳайвонбашара махлуқлар. Йўқ, бошқа у ерларга боргудек қилмасин.

— Нега энди у ерга борар экансан? Бирон ножўя иш қилгипсанми? Сен ҳалол одамсан!

— Менми? — деб у маъшукасига истехзо билан қаради. — Мени айтгипсанми? Сен-а?

— “Сен-а” деганинг нима деганинг? — дея ажабланди Галя. — Нима дедимокчисан? — Унинг кўзларида ёш мипиради. — Сен мени номуссиз деб ҳисоблайсанми? — Қўйиб берса, у ҳозирнинг ўзида жазавага тушиб, дод солишга тайёр эди.

— Йўқ, — деди у Галяга шоша-пиша. — Мен сенга бунақа деганим йўқ. Фақат, сен аталадай бўшашиб кетма. Ёдингда бўлсинки, биз бугун кампиршони бир ёқли қилмоғимиз даркор.

— Бунинг нима дахли бор? — деб қичқирди Галя. — Мен ҳеч қачон ишдан бўйин товлаган эмасман, ҳаминша ҳамма нарсада сенга ёрдам бериб келятман.

— Бўлди, бўлди, тинчлан. — У Галянинг ёнига сурилиб, унинг бошини қўлтиғига қисиб олди. — Сен хавотир бўлма, ҳаммаси жойида бўлади. Шу кампирни бир ёқлик қилайлик, бўлди, бас қиламиз. У ёғига ҳалол-у пок яшайверамиз. Бизнес билан шуғулланамиз, қатта-қатта пуллар ишлаймиз, оролларга бориб ҳордиқ оламиз.

Кўп ўтмай, улар кўчага чиқишди. Валидол масофадан бошқарадиган пулт билан гаражни очди. Эгилювчан дарвозалар гижирлаб юқорига кўтарила бошлади. Куёш нури тўрт оёқли “соҳибжамол”нинг бамперида ва радиаторида шуьлаланиб ўйнади. Утиб кетаётган икки бола тўхтаб, анграйганча XXI аср лимузинини томоша қила бошлашди.

Валентин Юрьевич машинани гараждан ҳайдаб чиқди. Дарвозалар пастга тушиб, ёпилди. Галя севимли эркагининг ўнг томонига чарм қопланган ўриндиққа жойлашиб ўтириб олди. Валидол машинанинг ричагини муайян ҳолатга келтириб, бир текисда газ берди ва машинани Монастирская кўчасига бурди. Бу кўча қинғир-қийшиқ, тор ва ўнқир-чўнқирларга тўла эди. Шунга қарамай, турган жойидан бир силтаб, бу кўчага сира тўғри келмайдиган тезликда кета бошлади.

— Валя. Нима қиялсан. Секинроқ, — деди Галя ва ҳовлиқиб хавфсизлик камарига тармашди. Бунинг орасида спидометрга кўз қирини ташлади. Унинг тили тезгина доирани айланиб ўтиб, “120” деган белгини кесиб ўтди.

Аглая Степановна бу пайтда-магазиндан соатига икки ярим километр тезликда келаётган эди. Унинг елим халтасида икки юз грамм Одесса колбасаси, товук, бир кило картошка, бир банка бақлажон икраси, жиндай қарам бор эди. Бугун Галя келадиган кун. У арақ билан жиндай егулик олиб келади. Эҳтимолки, Валерий Юрьевич келиб қолса ҳам ажаб эмас (Галя шунақа деб эди). Аглая уйида бор газакликка ярайдиган нарсасининг ҳаммасини ўзи тайёрламоқчи бўлди. Аглая Монастирская кўчасидан ўзининг қадрдон Комсомол боши берк кўчасига энди буриламан деганида бурчақдан бир “Мерседес” шамолдек учиб чиқди-ю, янада тезлашиб, елиб кетди ва тўсатдан Аглаянинг кўз ўнгида даҳшатли бир ўзгариш рўй бериб, машина ҳавода гужгон ўйнаётган олов қуюнига айланди. Шу билан бир вақтнинг ўзида жуда қаттиқ портлаш рўй берди, портлаш тўлқини кўзга ва кулоқ пардаларига урилди, темир парчалари ва шиша синиқлари ҳар томон учди. Узилиб кетган гилдирак “шиг” этиб тикка осмонга кўтарилиди, кейин кўчадан ўтиб кетаётган автобуснинг томига даранглаб тушди, ундан сапчиб ерга тушди-да, кўчанинг ўртасидан гилдираб кетди, бориб йўлини кесиб ўтаётган итнинг ёнидан ўтиб, тўғри бориб этикдўзнинг дўконига урилди ва уни ичидаги этикдўзи билан қўшиб ағдарди.

Бизнинг қиссамиз детектив асарлар сирасига кирмайди, лекин шундоқ бўлса-да, бизнинг олди-қочдиларга бой воқелигимизни ҳаққоний акс эттиради, шунинг учун китобхон “бу ёғида нима бўларкин?” деб кўп ҳам толиқиб қолмаслиги учун, гапнинг индаллосини айтиб қўя қолайлик: Аглая Степановна Ревкина “Муносиб қариллик” жамғармаси унга тайёрлаб қўйган қисматдан омон қолди. Бунга сабаб бўлган ягона ҳолат шунда эдики, Валидолга жуда қудратли рақиб чиқиб қолган эди. Бу — молиячи Андрей Игнатъевич Мосолов эди, унинг лақаби Мосол эди. У Валидолнинг энг яқин, энг қадрдон дўсти бўлмоғи мумкин эди, аммо у ҳам Долговдан чиққан минерал сувга катта умидлар билан кўз тиккан ва бўлажак сайловлар масаласида ҳам жиддий режалар тузиб қўйган эди.

Китобхоннинг эсида бўлса керак — Валидол ўзининг “Мерседес”ини сўғурга қилдирган ва черковнинг оқ фотиҳасини олган эди. Валентин Юрьевичнинг “ароба”сини Худо ўз ҳимоясига олса-ю, у портлаб кетса, кўп ғалати ишлар бўлар эди. Ҳа, бу чиндан ҳам ғалати иш бўларди, лекин шуниси борки, унинг машинасининг тағига ўрнатиб қўйилган “дўзах машинаси” ҳам черковнинг оқ фотиҳасини олган эди. Мосол уни шахсан ўзи черковга кўтариб борганди ва Валидолдан кўра ҳиммати баланд эканини намойиш этганди. Бундан ташқари бу “дўзах машинаси” фирромликсиз, виждонан ясалган эди.

Ванька Жуков ҳамма ҳисоб-китобни жуда аниқ қилган эди. У фақат Валидол шаҳар доирасида машинасини бунақа тезликка олиб чиқади деб ўйламаган эди.

20

— Менга тушунтириб бера оласанми — сен Американи нимага ёмон кўрасан? — деб сўради Ванька ўзининг янги дўстидан. — На фақат Американи, — деб жавоб берди Жим. — Мен бутун дунёни ва бутун инсониятни ёмон кўраман. Одамзод ўзини Яратганнинг гултожи деб ҳисоблайди. Аслида эса у энг ёлғончи, энг разил бир махлуқдир. Бу махлуққа ҳеч қачон ишониб бўлмайди. Махлуқлар ичида энг ақлсиз, энг онгсиз ҳам шу. Кўпчилик одам шу билан бандки, у қурол ишлаб чиқаради, ўзига ўхшаган одамларни ўлдиради ёки ўлдиришга чоғланади. Бир-бирига зиён-заҳмат етказмасдан, аҳил, итти-

фоқ бўлиб ҳаёт кечирिश тўғрисида бигиша олмаган одамларни ақлли, онгли мавжудотлар деб бўладими, ахир. Энг даҳшатли йиртқич ҳам ўз ўлжасини фақат қорнини тўйгазиш учунгина ўлдиреди. Фақат одамларгина бир-бировини беҳуда ўлдираверади, бир-бирининг бошига ақл бовар қилмайдиган қийноқлар солиб, бундан роҳатланади. Мен ҳаммадан ортиқ соғлом одамларни ёмон кўраман. У қилиб, бу қилиб, улар бизни қурбон қилишган ва эндиликда улар бемалол юрганларидан, югураётганларидан, сакраётганларидан, баскетбол ўйнаётганларидан, бир-бирларини кучаётганларидан, қўлларини силкитишаштанидан заррача уялишмайди. Улар сени, мени кўриб қолишса, юзларини ўтириб олишади, чунки биз уларнинг кайфиятини бузамиз. Мен фақат сен билан ўзимга ўхшаган ногиронларга яхши муомала қиламан. Мен хоҳлардимки, ҳамма одамлар лоақал бир ойдан, жилла бўлмаса, икки ҳафтадан сен билан менинг ўрнимда бўлиб кўришса...

— Эҳтимол, гап бошқа нарсадир, — деб ёзди компьютерда Ванька. — Одамлар ҳайвонлардан бахтсизроқ. Улар бошқа ҳамма махлуқлардан фарқ қилароқ ўлим ҳақ эканини, ажаллари етганда ўлиб кетишлари муқаррар эканини билишади.

— Ҳа, — деб унинг гапига қўшилди Жим, — уларнинг бари бахтсиз. Бироқ бундай бўладиган бўлса, уларнинг ҳар қайсилари фақат ўзларини эмас, бир-бирларини аяб-авайлашлари керак.

— Лекин сен уларни аяб-авайламаяпсан-ку?

— Ҳа, айнан шунинг учун ҳам аяб-авайламайман. Мен аяр эдим. Ҳаммага меҳрим балинд эди. Мен ҳам ёш, соғлом йигит эдим, коллежда ўқир эдим, бир чиройли қизни яхши кўрардим, баскетбол ўйнардим. Энди эса мен ҳеч кимни аяб-аямаслик ҳуқуқига, ҳеч кимни яхши кўрмаслик ҳуқуқига эга бўлдим. Фақат сен билан менга ўхшаганларгина бундан мустасно.

— Сен учун ичаман.

— Нима ичяпсан?

— Мен ҳаммаша виски ичаман.

— Шарбат биланми? — деб сўради Ванька.

— Нима? — деб сўради Жим. — Вискини шарбат билан дейсанми? Нима бало, вискини шарбат билан ичиб бўлади деб ўйлайсанми?

— Нега бўлмасин?

— Дўстим, бунақа гапларни қўй. Агар сен вискини шарбат билан ичадиган бўлсанг, мен сени ҳурмат қилмай қўяман.

— Нима учун?

— Шунинг учунки, вискини шарбатга қўшиб ичиш ўта дидсизликнинг белгиси. Фақат Калифорниядагина шунақа қилишади. Бошқа жойларда ҳеч қачон шарбатга қўшиб ичмайдилар. Ҳар хил виноларга шарбат қўшса бўлади, лекин вискига қўшиб бўлмайди. Виски ичкиликларнинг подшоҳи. Унга муз солиб ичишади. Уни содали сув билан, минерал сув билан, водопровод суви билан ичса мумкин. Лекин водопровод суви худди мендай топ-тоза бўлмоғи керак. Лекин шарбат билан...

Эртаси куни Ванька Валбуни супермаркетга юборди. Валбу виски билан шарбат олиб келди. Ванька ичишга бошлади.

У бир ҳафта сурункасига ичди. Шарбатни вискига ҳар хил нисбатларда қўшиб кўрди, ичганидан кейин ўзи ўйлаб топган алақандай ҳид ютқичларга пуфлаб кўрди, виски билан шарбатни фақат ўзига маълум бўлган кўйларга солиб кўрди. Бир ҳафтадан кейин янги қурилма пайдо бўлди ва буюртмачига топширилди.

21

Ванька камдан-кам телевизор кўрарди. Аммо баъзи пайтларда телевизордан бериладиган янгиликларга жуда қизиқиб қоларди. Одатда Ванька буюмни тайёрлаб, буюртмачига топширигандан кейин бир неча кун ўтгач, Москвадан, Петербурдан, баъзан бошқа шаҳарлардан портлатилган квартира, автомобил, офис тўғрисида ва унда ҳалок бўлган катта-катта одамлар тўғрисида хабарлар келарди. Шу йўл билан у бу гал инсониятнинг кимдан ҳалос этганини билиб оларди. Бироқ портлаш автобусда, троллейбусда ёхуд вокзалда содир бўлгани тўғрисида хабар келганида эса, Ванька аниқ билардики, бу бегонанинг иши, ифлос иш.

Иван Иванович билан хайр-маъзур қилганига ўн кундан ошиб қолди, лекин шу пайтгача на радиодан, на газетадан тўғри келадиган бирор хабар эълон қилишмади. Ванька нима деб ўйлашини билмай, хуноб бўлиб ўтирган ёмғирли кунлардан бирида ҳовлига бир “жип” кириб келди ва у тўхтаб ултурмай, унинг ичидан Иван Иванович билан аллақандай футболчига ўхшаб кетадиган ёшгина сариқ йигит тушди. Валбу таъминот ишлари билан сафарга кетган эди, Ваньканинг ўзи эса эшигини қулфламай ўтирганди. Улар эшикни тақиллатиб ҳам ўтирмай, хонага бостириб киришди ва Иван Иванович ундан сизлаб гапиришни илтимос қилишганини паққос эсидан чиқариб, остонаданок овозини баланд қўйди.

— Вой, қанжигей. — Ва шу тобдаёқ хонанинг бир бурчагида нимадир ёнгириб айлана бошлаганига эътибор берди.

Ванька хотиржамлик билан огоҳлантирди.

— Эҳтиёт бўлинглар, бу ерда ҳар нарсани сезадиган нозик асбоблар бор. Сўкинишлар, дағалликлар унга жуда оғир ботади. Айниқса, ўқ отар қуролларни жинидан ёмон кўради.

Иван Иванович дарҳол хушёр тортди ва чўнтагидан аллақандай темир буюмни олаётган малла йигитни тўхтатди.

— Хўш, ўзи нима гап? — деб сўради Ванька келганлар ўзларини босиб олгандан кейин.

— Нима, ўзинг билмайсанми? — деди Иван Иванович.

— Сенсирасдан, сизлаб гапиринг, — деб яна таъкидлади Ванька. — Нима воқеа рўй берди?

— Ҳамма гап шундаки, ҳеч қанақа воқеа рўй бермади-да, — деди малла йигит Ванькага ўқрайиб синовчан қарар экан. — Пакетни сейфга қўйдик, детекторни уладик. Ҳеч нарса бўлмади.

— Ҳм-м, — ўйлашиб қолди Ванька. — У мабодо ичишини ташлагани йўқми?

— Кўйсанг-чи. Нима деяпсан? — деб қизишиб эътироз билдирди Иван Иванович. Афтидан, у хўжайини тўғрисида бунақа бўлмағур гапни айтганлари учун хафа ҳам бўлгандек кўринарди. Сўнг яна сенсирасдан эсита тушиб қолиб, апил-тапил гапини тўғрилади. — Яъни сиз, демоқчи эдим. Эрталаб келиши билан, тўппа-тўғри барнинг олдига боради.

— И-ҳи... — Ванька бошини қашлади. — Эҳтимол, у жинга ўтгандир. Ёки ароққа ўтгандир?

— Йўғ-е, йўқ, — деди Иван Иванович зарда билан. — Аввал қандоқ бўлса ҳозир ҳам шундоқ ичиб ётипти. Вискини шарбатга қўшиб. Ичганда ҳам доим бир хил навини ичади. “Жек Даниэлс” деган навини.

— “Жек Даниэлс”? — дея қайтариб сўради Ванька лол қолиб. — Нега, ахир, бошидан менга шу гапни айтмадингиз? Мен шотланд вискисини ичади деб ўйлабман... “Жек Даниэлс”ни ичаркан-да. Бу — бурбон-ку? Уни ҳатто шарбат билан ичганда ҳам ҳеч нарса бўлмайди.

— Нега энди? — деб сўради малла йигит.

— Агар бизда банкирларки эрталабдан ана шу бемаза нарсани ичар экан, одамларда бунақа банкка қанақа ишонч бўлиши мумкин? Банкларимиз шунақа бўлса, бизнинг иқтисодийтимиз қанақа бўлиши мумкин? Хўп, майли, менга ўша “Жек” дан бир шишасини келтириб беринг, бу ерда бизда йўқ.

— Машинамда бор, — деди Иван Иванович. — Ҳозир олиб келаман.

22

Бир неча кундан кейин Андрей Игнатьевич Мосолов ҳар доимгидек эрталаб соат саккиз яримда ўзининг зумрад рангли “Ягуар”ида “Орион” банкининг ён томонидаги эшиги олдига келди. У шу банкнинг президенти ҳисобланарди ва қинғир-қийишқ йўллар билан топган пулларини шу банкда ҳалоллаб оларди. Ҳайдовчи шу заҳотиёқ машинани кўриқланадиган ҳовлига олиб кириб қўйди, президентнинг иккита шахсий кўриқчиси эса ичкарига киришди, лекин юқорига кўтарилишмади. Иккинчи қаватга президент ёлғиз ўзи кўтарилди. Котибининг ёнидан ўтиб, кабинетига кирди. Пальтосини, шляпасини, оқ кашнесини ечиб, илгакка илиб қўйди. Компьютерни ишлатди, бар-

ни очди, шишаси қалин стаканга тўрт бўлак муз ташлади, сўнг “Жек Даниэлс” вискисидан қўйди, унга шароб қўшди. Бунақа ичимлик ичишни у Америкада яшаб, Стэнфорд университетида ўқиб юрган кезларида ўрганган эди. У ўзининг ичимлигини тайёрлаб бўлгунича, компьютер ҳам қизиб, ишлашга тайёр бўлди. Мосол Интернетга чиқди. Интернетдан биржа янгиликларини ўқий бошлади ва бир оз саросимага тушди. Мосол бугун ухлаб тургунича, Токио биржасидаги акцияларнинг нархи кескин тушиб кетибди. Мосол ўз сармоясининг асосий қисмини ана шу акцияларга жойлаган эди. У бошқа сайтга ўтди. Ундан маълум бўлдики, Долгов шаҳари ҳудудида топилган минерал сувларни ишлаб чиқариш ҳуқуқи Мосол билан рақобатлашувчи Феликс Булкинга берилган. Булкиннинг лақаби “Вабо” эди. Андрей Игнатъевич уни темир йўлда биргаликда рэтет билан шуғулланиб юрган замонлардан бери танир эди. Улар биргаликда “Роял” деган қалбаки спирт сотиб ҳам анча-мунча пул ишлашган эди. Вабо тўқимачилик саноати техникумининг икки курси даражасида маълумоти бор эди. Аммо анча калласи ишлар экан, катта бизнес билан шуғуллана бошлади ва бу соҳада ҳатто Андрей Игнатъевич Мосолов сингари йирик иқтисодчи билан ҳам муваффақиятли рақобат қила бошлади. Маълумоти етишмаган жойларда Вабо табиий сурбетлигини ишга соларди. Шу сурбетлиги туфайли у ҳар қандай тешикка бемалол кириб чиқа оларди.

— Вой аблаҳей, — деди алам билан Андрей Игнатъевич. Унинг бу иддаоси, албатта, сурбет рақибига аталган эди. Стэнфордда ўрганган шалоқ сўзларидан яна беш-олтитасини айтгандан кейин Мосолов ҳовлиқиб пўлат сандиққа ташланди ва анчадан бери тўшлаб юрган Вабони фош қилувчи материалларни кўздан кечира бошлади. Хўжжатларнинг кўпчилиги эски суд ишларидан кўчириб олинган эди. Шунингдек, бир нечта видео пленкалар ҳам бор эди.

Мосол “сен аблаҳнинг ҳали кунингни кўрсатиб қўяман” деган сўзлар билан пўлат сандиқнинг эшигини очди ва бошини ичкарига тикди.

Портлаш унчалик кучли бўлмади. Котиба қизнинг назарида биров қаттиқ чапак ургандек туюлди. Аммо президентнинг кабинетига қараб, у аввал тутунни кўрди, холос. Кейин эса тутун орасида президентнинг бошини зўрға ажратди. Танадан ажралиб тушган калла тарашадай тутаб ётарди. Котиба ҳушидан кетиб йиқилди, кейин эса бир неча ой мобайнида бир гипнозчининг қўлида дудуқланишдан даволанди.

(Давоми бор.)

Озод ШАРАФИДДИНОВ
таржимаси.

МИКЕЛАНЖЕЛО

Гўзаллик — орзуйим,
матлабим менинг

* * *

— Гўзалликнинг ўзи нима, айт, Амур?¹
Унга қалбим интилади, йўқ тўзим.
Фароғатни ўзда топайми ўзим,
Дағал тошда орзум кўргайми умр?

Чорлайсан-а мени қилмакка куфр,
Фовга учрар ўйим бўлиб бир тизим.
Фидойи, заҳматли ишда қўл ҳар зум —
Бўлди, энди тирик чеҳра кўрсин кўз... узр.

— Ажиб гўзалликнинг асирисан, бил,
Унга талпинади ҳар бир ижодкор,
Энг юксак роҳатни англамоқ учун.

Унга тенгдир фақат навбаҳор ва гул,
Унда руҳиятнинг тасвир, акси бор.
Шуни англайолсанг — комиллигинг чин...

* * *

Бир кун мен ҳам бир ҳовуч кул бўлурман,
Олов сўниб бирга сўнди чўғим ҳам.
Сўнгги оним келдими деб ўйласам —
Мўъжиза қутқариб, қарздор қолурман.

Нодира РАШИДОВА
таржималари

Машҳур италиялик ҳайкалтарош, рассом, архитектор Микеланжело Буонарроти 1475 йил 6 март куни Тоскана вилоятининг Капрез шаҳрида дунёга келди. Отаси шаҳарнинг катталаридан эди. Онасини эрта йўқотган Микеланжело бувисининг Флоренцияга яқин бўлган тоғлар орасидаги уйида яшаб вояга етди. Унинг энагаси ўша ерлик тоштарошнинг хотини бўлиб, Микеланжело кейинчалик ўзининг тошларга ва тоғларга бўлган муҳаббатини шу аёлнинг берган меҳри ва кўкрак сути орқали кирган деб таърифлайди. Ёшлиқдан рассомликка қизиққан Микеланжело машҳур тасвирчи Гирландайога (1449-1494) шогирдликка тушиб, бу

¹ А м у р — Рим мифологиясида севгига мубтало қилувчи қанотли болакай — малак.

Тирикманки эсдан чиқармам асло
 Гўзал чехра аста-секин сўнишин,
 Тангрига мен шунча нола қилишим —
 Бекор экан, нуқта қўйибди Аллоҳ.

Остонадан ҳатлаб ўтайин мен ҳам,
 Ажиб нурсиз қолиб бир етим каби,
 Кундан-кунга озиб, мунгайиб, тўзиб —

Бўлиб қолдим мисли титраб турган шам.
 Олур мени комига ажалнинг хоби,
 Гар чўғидан Амур бермаса узиб.

* * *

Ҳунарининг барча сирларин англаб,
 Метинни олов-ла енгар темирчи.
 Оташ пуркар дамни тутар дамгарчи,
 Темирга гаройиб гўзаллик танлаб.

Жон - жаҳди-ла ўтга талпиниб Ҳумо,
 Охир қисматини топиб бўлар кул.
 Мен ҳам дилда ўтсиз ўликман буткул,
 Лекин беҳудага ёнмоқ ҳам ёмон.

Бахтлиман, оловга эш бўлган дилим,
 Сўнмас ўт дил ёқиб, лаззат бахш этар,
 Ҳаётим шом томон кетаётса ҳам.

Ахир кўҳна гапни айтади элим,
 Фалакнинг бағрига тафт сингиб кетар,
 Наҳот энди мен ҳам меърож айласам!

* * *

Ишқ дилимдан нари яшар, аммо ёнимда.
 Мўмин-қобил севги эса ўта вафодор.
 Юрак қурғур шўҳ, ўйноқи, ўт, оловбардор,
 Ҳислар эса тинлик бермай, қайнар қонимда,

санъатнинг сир-асрорларини ўрганди. Кейин у Сан Марко боғларининг гўзаллик ва нафосат мактабида таълим олди. Ўта истеъдодли, заковатли бўлганлиги учун у жаҳонга машҳур флоренциялик буюк гуманистлар, адабиётчилар ва рассомлар даврасига тенг ҳуқуқли ҳамкасаба сифатида қабул қилинди, саройга яқинлаштирилди.

Микеланжело рассомлиги билан машҳур эди. Аммо шеърятга дахлдорлигини ҳамиша сир сақлади. Фақат 70 ёшга яқинлашгандагина дўстларининг ундови билан шеърини тўпламини тайёрлади. Шунда ҳам 93 тагина шеърини ажратиб олди. Лекин ҳаётлигида бу китоб чоп этилмади.

Микеланжело 1564 йил 18 феврал куни Рим шаҳрида 89 ёшида вафот этди. Васиятига кўра, Флоренция заминига келтирилиб дафн этилди.

Рохат тотиб, уйғоқликни сезиб жонимда;
 Билдим: худо ўзи берар, ўзи айлар хор.
 Минг гаройиб хуснинг бўлса ҳамки, сенга ёр —
 Фонийликни раво этар, мени қилиб зор.

Олову илиқлик худди икки эгизак,
 Илоҳийлик билан чирой ҳамиша бирга.
 Ва шул сабаб юрагимда яшайди орзу.

Сенинг томон талпинади ҳамиша юрак,
 Хавас чулғаб кунларимни ўрайди гулга,
 Ҳайҳот, энди киприкларинг юммагил бир зум!

* * *

Билмам, сўнгги зангим урилар қачон,
 Умрим эса ўтди қисқа он бўлиб.
 Руҳим бу дунёнинг нафсидан тўйиб,
 Қийналиб кутади чиқишини жон.

Разиллик йўлида бўлиб зўр сарбон —
 Бу дунё яшайди гуноҳга тўлиб:
 Ёлғонлар бошқариб, Ҳақиқат ўлиб,
 Потрар орзу-умид таянчи — карвон.

Руҳим кўп қийналар гумонлар аро.
 Тангрим, не жавобни кутагин сендан?
 Адолатта ишонч сўнмоқда, ҳайҳот.

Ҳар кимсани ажал қилганда хароб,
 Меҳрга қаҳрини йўрғаклаб шунда —
 Шууринг ўз кучин кўрсатмас наҳот?

* * *

О, бу диллар учун муқаддас фасл,
 Аёз, қишлар ўтиб, баҳор кулгандек,
 Ҳушқол ҳаяжонга вужуд тўлгандек,
 Руҳим яшар яна уйғоқ мутгасил.

Ишққа бир хил ташна қарилик, ёшлик,
 Севги иккисига беролар малҳам.
 Ҳақиқат бор Амур сўзларида ҳам:
 “Мени танимаган ҳаётда — ўлик”.

Гузалик иккимиз дўстмиз вафодор,
 У менинг орзуйим, матлабим менинг.
 У менинг ишончим каби барқарор.

* * *

Арғумоқдек ниқтаймиз тунни
 Ва излаймиз кундан ҳаловат.
 Йўқ умиднинг ишонч устунни,
 Ором қолур тушларда фақат.

Ҳаёт — рангин ишлар туғуни,
Эзгулик, ёвузлик — эғизак абад.

* * *

Она табиатнинг ўлчови оқил:
Икки омил бирга яшаши учун
Ғузаликка қаҳр пайванд, ёр экан.

Табассумингизда бахт эли нозил,
Болнинг мазасига қолибман учиб,
Унутиб — арининг ниши бор экан.

* * *

Тошда изласам ҳам абадиятни,
Ҳар он хаёлимда охириги куним.
Муштарак бўлолмас ажал ва ижод.

Агар қайтарилса ҳаётим яна,
Санъатга қилардим хизмат бетама,
Тангрининг ишлари ажибдур, ҳайҳот!

Сайидо НАСАФИЙ

Ғазаллар

* * *

Мен дилинг акси деган мардуми олам топмадим,
Доғда шу дарддин юрибман, унга марҳам топмадим.

Уззукун мисли қуёш урдим замин устинда чарх,
Бир нишонни, қайда манзил қилди Ҳотам, топмадим.

Аҳли жоғга бордим-у, ахтардим ўзимга либос,
Жомаи мотамдин ўзга бир кийим ҳам топмадим.

Жон жигардан ошиқиб оқ тортадир аҳли карам,
Кўзи тор соғарларида ҳеч маҳал нам топмадим.

Сийнасига ҳар кишининг мен нафас янглиғ кириб,
Ҳақ жазо куни бирон-бир дилда ҳам ғам топмадим.

Қанчалик гул борки чехрадин ҳижобни ташлаган,
Кўзлари шарму ҳаёли қатра шабнам топмадим.

Сайидо, тавофга бордим Каъбаи мақсуд сари,
Ўз кўзимдин ўзга ҳеч чашмаи Замзам топмадим.

* * *

Қай тараф бормай, сўроғим: “Қайда мардум?” — айларам,
Борки шўх ўғлим, уни ҳар-ҳар замон гум айларам.

Оқизиб қонимни дилдан, сўрар: аҳволинг қалай,
Чопар-у шамшир билан, дейди, тараҳҳум айларам.

Гул каби ишқ соғари илкинга осон кирмагай,
Хун ичар токи умрлар бир табассум айларам.

Бошладим гарчи гуноҳни, узмади бадхўй оёқ,
Мен тиғи остида умримни тазаллум айларам.

Ойни рухсори унинг хийра чодирга михлади,
Хийракўз юлдузларин бамисли мазлум айларам.

Безабон неъмат буедой эрди хомуш лаблари,
Шиква этмасдим, ўзимни энди сал шум айларам.

Тўғри гап айтмоқ қиличбозликдан авлодир азал,
Арра гард қилгай тилимни, то такаллум айларам.

Мисли тандир, интизорликдан қаро бўлгай кўзим,
Оқ буғдой нондан наҳот суфрамни маҳрум айларам?

Мен гўё Сайидо, сўнг майхона ёққа борамен,
Сокин ором олганики, болишим хум айларам.

* * *

Гулинг бўйини тунларда ҳаволардан сўроғ этсам,
Бориб боғингга ўн панжам ёқиб мисли чароғ этсам.

Сипанд доналаридан чексам ўзлар интиқомини,
Куюк юлдузларингни бамисоли лола, доғ этсам.

Ёниш таълимини олсам сенинг базмингдаги шамдан,
Бориб майкадага чароғини мен бедимоғ этсам.

Ғунча янглиғки бошим хешларимнинг пинжига тиксам,
Лозимми боғ ҳавоси сингари димоғ-фироғ этсам.

Тиғра бахтимга ўзимнинг ташладим ҳар шом назар,
Юзидан хонани тапги тамошо, мисли зоғ, этсам.

Хешларимдан топмадим бир бор хабар чун Сайидо,
Магар водийсига Мажнунни борсам-да, сўроғ этсам.

* * *

Кўйингда ўз бошимдек саждали муқбилни билмасман,
Ўзингдек дарғаҳингда бандаи қобилни билмасман.

Сафи мужгонининг қилди зеру забар бу оламини,
Сехр-ла нарғиси даври каби ботилни билмасман.

Эшик-девор қулоғим пахтасидин келди фарёдга,
Бунинг янглиғ кишини — ўзидин гофилни билмасман.

Киши умри мудом сув сингари бургай юзин йўлга,
Қадам кўймоқ учун корвон каби манзилни билмасман.

Муҳаббатим туфайли учраган мушкул кушод ўлгай,
Қўлимга тушса ҳар қандай тугун, мушкулни билмасман.

Мени ҳарчанд у бадхўй ёндирар мисоли шамъ, аммо
Кўйишдан ўзга бир таманно қилган дилни билмасман.

Бу имкон оламида бўлмаса, Сайидо, осойиш,
Назар то қилмадим, бу дашг аро манзилни билмасман.

* * *

Нолакорлар боғидин четга, чу булбул борамен,
Изладим, маъюс, қани хуш ҳидли ул гул, борамен.

Йўл учун ашқол бисотимда фақат сарсончилик,
Чун қуюн, айлаб биёбонда таваккул, борамен.

Айлашур озодалар аввал фалакни поймол,
Мен баҳорнинг сели, кўприк оша буткул, борамен.

Силкиб этакни жунунданки, камарга танғидим,
Шул сабаб, бугун чаманда бўйи сунбул, борамен.

Аҳли жоҳнинг кўчабоғига қадам боссам агар,
Нечасин, тонг бодидек айлаб тағофул, борамен.

Менда йўқ ошуфталикдин кас мулоқотига тоб,
Мен насимдин ҳар тараф чун зулфу кокул, борамен.

Сайидо, мисли асо, андиша қилмас кимсадин,
Душманам қошига аввал бетааммул борамен.

* * *

Доғ гул очди қайда, тагин такъяи дил айларам,
Қайда чақмоқ хонани ёритди, манзил айларам.

Бу кеча кўрдим мен ўз мурдамни шамънинг пойида,
Қайда парвона шаҳид, мен ўзни бисмил айларам.

Не ёпишди барига аҳли талаб — саргашганинг,
Чун тегирмон, қатлаб ушбу кунда ҳосил айларам.

Мушт туширди неча бор чеҳрамга ўз аксим ахир,
То ўзимга ойнаюзни муқобил айларам.

Эй фалак, ғолиб либосин қил инъом танга, дедим,
Бир гадога қўл чўзиб ўзимни соил айларам.

Сайидо, гавҳар агар денгизга таклиф айласа,
Мавж ила жушмоқни соҳил ортида, бил, айларам.

* * *

Бу девона дилим унга нишон қилсам-да, билмабман,
Камон қош ўқидин ҳолим ёмон қилсам-да, билмабман.

Гўё меҳринг йиқитган юзлаб инсон оша йўл олдим,
Ўзимни бемеҳрга меҳрибон қилсам-да, билмабман.

Умидвормен, кўзим хонасига бир кун оёқ босгай,
Эшикларда бошим садқаи жон қилсам-да, билмабман.

Амин бўлдимки, ётлар бирла улфатлиғи беканда,
Уни ошно ўзимга деб гумон қилсам-да, билмабман.

Сайидо, қошининг суянчиғи хотири бу умринг,
Гўё жавҳар, тиф дамим ошиён қилсам-да, билмабман.

* * *

Қилғали хоким тавоф ошиқнавоз чиқса эди,
Хоким узра майсанинг ўрнига ноз чиқса эди.

Қетди ёр ўз хонасига, мен қиёматга қалар
Ултирарманки умидида, у боз чиқса эди.

Зуд ривож олғай улуғлардан фақирларнинг иши,
Май хумидин шиша ҳам бир сарфароз чиқса эди.

Ғар ғами ноз бирла сийнам узра қўйган чоғ қадам,
Қошига, жон ҳис қилиб юз-юз ниёз, чиқса эди.

Чун Сайидо, хизматиға боғладим зулфдин камар,
Хизр фикридан қачон умри дароз чиқса эди.

* * *

Игинг минг хурса ҳам этмам шикоят,
Ки бор сарви равонингдин ривоят.

Йўлинг бошида мен ўпай узангинг,
Етагингдин магар топшум иноят.

Хазон боғингга йўл топмайди ҳаргиз,
Магар сарви равонга бор ҳимоят.

Сенинг қай илтифотингга шукр дей?
Ниҳонингдин атолик йўқ ниҳоят!

Сайидога халослик йўлини айт,
Жинон боғига, гар бўлмас жиноят.

* * *

Маҳ лиқосидин бу кеч хонам чаманлиғ истагай,
Шамъи мажлис кўзга милдай анжуманлиғ истагай.

Бўстоннингким, менинг моҳим тамошо айлади,
Гунчаси гулнинг Юсуфга пираҳанлиғ истагай.

Бошласам гулшанда нола гар қаро бахтим учун,
Ки овозим сурнайи мурғи чаманлиғ истагай.

Мурдасин парвонанинг боғлар фонус қошида шамъ,
Пардаси маъшукнинг ошиққа кафанлиғ истагай.

Холи карвонларни урғайдур унинг хат фаслида,
Гар танилди ўғри, бил, ул роҳзанлиғ истагай.

Тожу тахту ганжинанг мағрури бўлма, Хусраво,
Рўзи маҳшар хун баҳойи Кўҳканлиғ истагай.

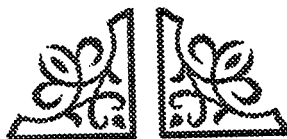
Дилбарим гар шеърү шоирликка чин дохил экан,
Чун қалам мен бирла сўнг ёри суҳанлиғ истагай.

Мисли савсан ҳарфимиздан бир забон ким етказур,
Бўйнида гунчаосо маржони шанълиғ истагай.

Келди айёми, қуёшдек айланурмиз барчамиз,
Токи қайси сарзамин бизга ватанлиғ истагай.

Гар, Сайидо, зулфидан ёрнинг насим келтирса бўй,
Кўчалар, шаҳримда саҳройи Хўтанлиғ истагай.

*Фурс тилидан
Жонибек СУБҲОН
таржималари.*

Михаил СЕМИРЯГА

Катиндаги жиноят

1. ЙЎҚЛИК ТОМОН ЙЎЛ

1943

йил 13 апрелда Берлин радиоси Катин районида (Смоленскдан 12 км. жанубда) герман маъмурлари 1940 йилда НКВД ташкилотлари томонидан отилган 3 минг нафар ҳарбий асир поляк зобитлари кўмилган жойни топганликларини ҳақидаги хабарни эшиттирди. Геббельс буни олий тоифадаги муҳим, Гитлерга қарши коалицияга кирган иттифоқчиларнинг СССРга нисбатан ишончини йўққа чиқариши мумкин бўлган шов-шувли хабар деб ҳисоблади.

Бироқ гитлерчи раҳбарларнинг кутгани қисман амалга ошди. СССР билан эмиграциядаги поляк ҳукумати ўртасидаги муносабатлар ҳақиқатда бузилди. Лекин Гитлерга қарши коалициянинг етакчи мамлакатлари, гарчи бу жиноятни Сталин режими амалга оширганлигини билган бўлсалар-да, умумий душманга қарши курашдаги иттифоқчиларнинг бирлигини бузиш йўлини тутмадилар.

Катин масаласи урушдан кейин, Гитлерга қарши коалиция барҳам топиб, халқаро муносабатларда янги давр — “совуқ уруш” даври бошлангач, яна юзага қалқиб чиқди. Бу масала Совет-Польша муносабатларини 1990 йилгача заҳарлаб келди.

Эндиликда ноҳуш ном чиқарган Катин ўрмонида нима бўлган эди? Катинда бўлган жиноятни тушуниш ва лозим даражада баҳолаш учун бу фожиадан аввал бўлган баъзи бир воқеаларни эслаш керак.

Советлар Польшага бостириб кирганда Қизил Армия кўшинлари, Польшанинг эмиграциядаги ҳукуматининг ҳисобича, поляк армиясининг 230 мингдан зиёд аскарлари ва зобитини асир олган, улар орасида, поляк публицисти ва тарихчиси Ю.Мацкевичнинг таъкидлашича, 10 генерал, 52 полковник, 72 подполковник, 5131 бошқа хилдаги офицер, 40.996 унтер-офицер бўлган, полиция амалдорлари бу ҳисобга кирмайди.

1939 йил 19 сентябрда НКВД доирасида П.К.Сопруненко бошчилигида ҳарбий асирлар ва озодликдан маҳрум этилганлар ишлари бўйича мутлақо махфий Бошқарма таъсис этилади. И.Хохлов унинг ўринбосари С.В.Нехорошев комиссари бўлди. Бошқармани ички ишлар халқ комиссарининг муовини, бригада командири, бевосита Берияга итоат этадиган В.В.Чернишев назорат қиларди.

Ҳарбий ҳаракатлар тўхтаганидан сўнг совет ҳарбий маъмурлари фақат 42,4 минг ҳарбий асирни — Украина ва Белоруссиянинг ғарбий районларида яшаган кишиларни озод қилдилар. Бошқа ҳарбий асирларни “жиноятчи” сифатида ҳарбий маъмурлар НКВД ихтиёрида бўлган 138 “қабул” пунктлари ва махсус лагерларга юбордилар. 42.492 киши 1939 йил октябр-ноябр ойларида немисларга топширилди ва 1940-1941 йилларда 562 киши Германия элчихонаси сўровига биноан берилди. Улардан баъзилари, айниқса, яҳудийлар немислар томонидан босиб олинган ватанларига боришдан қатъиян бош тортдилар. Германия маъмурларига келганда, улар 1939 йил октябрдан 1941 йил баҳоригача Совет Иттифоқига 13.757 собиқ Польша фуқаросини беришди.

9457 зобит, шу жумладан, Литва ва Латвияда кўлга олинган, аксарияти ўзига тўқ поляклар ва зиёлиларнинг вакиллари бўлган асирлар Сталин назарида энг “хавф-

ли” ижтимоий унсур сифатида асосан Осташково, Старобельск ва Козельскадаги учта лагерга ташландилар. Н.С.Лебедева НКВД хужжатхоналарида аниқланган маълумотлар гувоҳлик беришича, бу уч махсус лагерда НКВДнинг 1-махсус бўлими орқали 8348 зобит, шу жумладан, 12 генерал (шундан 2 нафари мунтазам хизматда бўлган), 567 майор (356 нафари мунтазам хизматда бўлган), 1534 капитан (936 нафари мунтазам хизматда бўлган), 1830 поручик (480 нафари мунтазам хизматда бўлган), 4182 бошқа зобитлар (345 нафари мунтазам хизматда бўлган), 18 капеллан расмийлаштирилган. Польша зобитларининг айнан шу катта гуруҳининг фожиявий тақдирини ҳақида қуйида сўз боради. 1941 йилда Литва ва Латвиядан келтирилган деб ҳисобга олинганлар Вологодский вилоятининг Грязовецкий лагеридида жамланганлар ва у ердан 1941 йилнинг кузида тузилган поляк армиясига берилганлар.

1940 йилнинг баҳоригача поляк зобитларининг қариндошлари ва яқинлари почта орқали улардан хатлар олиб туришган, сўнг ёзишмалар тўхтаган. Бу лагерларга хизмат кўрсатган эркин ёлланган совет кишилари лагеръ маъмуриятининг қаттиқ тартибига қарамай, полякларга оилалари билан алоқа ўрнатишда мумкин бўлган ҳамма ишларни қилдилар, уларга озиқ-овқатлар олиб келиб бердилар, қўлларидан келганича руҳлантирдилар.

Поляк ҳарбий асирларининг тақдирини ўшандаёқ уларнинг қариндошлари ва яқинларини, эмиграциядаги Польша ҳукуматининг ва штабквартираси Швейцарияда бўлган Халқаро Қизил Хоч (ХҚХ)ни ташвишлантирган. 1940 йил 14 мартда ХҚХ немис олий қўмондонлигига Италия Қизил Хочининг Козельскадаги лагеръ беркилганлиги, ундаги поляк ҳарбий асирлари гўёки озод этилганлиги ҳақидаги хабарни тасдиқлаш ёки инкор этишни сўраб мактуб юборди. Шундан сўнг Совет Иттифоқидан бирон-бир хабар йўқлиги кўрсатилган.

1940 йил 21 мартда герман олий қўмондонлиги бу мактубни Риббентроп маҳкамасига топширди. Бир вақтнинг ўзида бу ерга Халқаро Қизил Хочдан телеграмма юборилди. Унда айтилишича, айрим маълумотларга қараганда, Старобельск, Козельск, Осташково, Шепетовка ва бошқа жойлардаги поляк ҳарбий асирлари Германияга жўнатилган. 1940 йил 6 апрелда Германия ташқи ишлар вазирлиги кўрсатилган шаҳарлардаги лагерлар ҳамон мавжуд, деб жавоб берди. Лекин ўшандаёқ герман истилочи маъмурлари Польша Қизил Хочи (ПҚХ) Бош бошқармасига гўёки СССР билан келишувга биноан ватанига қайтиш лозим бўлган катта миқдордаги ҳарбий асирларга бош губернаторлик ҳудудида лагерлар қуриш тўғрисида кўрсатма берди. Тез вақт ичида лагерлар тайёр бўлди, лекин немислар янги кўрсатма беришди: лагерлар қурилиши тўхтатилсин, сабаби, поляк зобитлари Совет Иттифоқидида қоладиган бўлиши.

СССРдаги поляк ҳарбий асирларининг тақдирини йил мобайнида номаълумлигича қолди. Гитлерчилар Смоленск ва унинг атрофидаги туманларни босиб олгандан кейинги бир йилда ҳам шундай бўлди. Бу ҳудудни 1941 йил 16 июлда фельдмаршал Ф. фон Бок қўмондонлик қилган “Марказ” армия гуруҳи таркибига кирган 9-дала армияси жангчилари ва 2-танк гуруҳи ишғол қилган эди. НКВДнинг Катиндаги дам олиш уйи биносида 537-алоқа полки жойлашганди, бу полкка 1941 йил сентябрдача подполковник Беденк қўмондонлик қилган.

1941 йил июнда Совет Иттифоқига қарши гитлерчилар уруши бошлангандан сўнг халқаро вазият тубдан ўзгариб кетди. Июль ойида Совет Иттифоқи генерал В.Сикорский бошлиқ эмиграция (Лондон)даги Польша ҳукуматини тан олди. Икки мамлакатнинг ҳарбий иттифоқи тўғрисида тегишли битим тузилди. Совет ҳудудида поляк армияси ташкил этилди, генерал Сикорскийнинг фикрича, бу юқорида номлари тилга олинган лагерлардаги поляк фуқароларига, ҳарбий асир бўлган аскар ва зобитларга афви умумий эълон қилишни тақозо этарди.

Эмиграциядаги Польша ҳукумати 1941 йилнинг кузида Совет Иттифоқининг Лондондаги элчиси А.Е.Богомолов орқали поляк ҳарбий асирлари тақдирини аниқлашга ҳаракат қилди. Бироқ элчи улар ўз вақтида озод қилинганлар деб жавоб берди. Шунда генерал Сикорский ўзининг Москвадаги элчиси Ст.Котта бу масалани Сталин олдида қўйишни топширди. Лекин 1941 йил 14 ноябрдаги учрашувда анча ноаниқ жавоб олинди.

В.Сикорскийнинг И.В.Сталин билан Москвада 1941 йил декабрда бўлган учрашувидида СССР ҳудудида генерал Ст.Андерс қўмондонлигида поляк армиясини тузиш ва уни зобитлар билан жамлаш масаласи марказий ўринни эгаллади. Бу музо-

каранинг ишгирокчиси бўлган Ст.Кот ва генерал Ст.Андерснинг гувоҳлик беришларича, Сталин ва Берия уларнинг талабларига жавобан совет лагерларида поляк зобитлари мавжудлигини қатъиян инкор этиб, уларнинг ҳаммаси озод этилган ва мустақил қасқларгадир кетишди, дейишди. Эҳтимол, Манжурияга кетишгандир, деди Сталин масхараомуз.

Совет раҳбарларининг бундай сўзлари қуйидагича тахмин қилишга баҳона бўлди: барча лагерлар 1940 йилнинг баҳорида тугатилган, ҳарбий асир зобитлар эса Смоленск яқинидаги Катинга жўнатилиб, ўша ерда йўқолганлар, деб поляк муҳожирлари орасида тарқалган гап-сўзлар асоссиз эмас. Лекин улар бошқа лагерларга жўнатишган ва тирик қолишган, деган қандайдир умид ҳамон мавжуд эди.

Элчи Кот ва поляк армияси қўмондонлиги, уларнинг маълумотича, СССРда бўлган зобитларнинг янгидан-янги рўйхатини тақдим этишни давом эттирдилар. Уларда ҳарбий асир бўлган зобитларнинг аниқ миқдоригина эмас, балки улар бўлган жойлар, жумладан, Ёкутистон, Франц Йосиф ороллари ва Янги Ерлар ҳам кўрсатилар эди. Бироқ ҳарбий асир полякларни қайтариш учун бўлган барча уринишлар муваффақиятсиз тугади.

1942 йил баҳоридан СССР билан эмиграциядаги Польша ҳукумати ўртасидаги муносабатлар кескинлаша бошлади. 1942 йилнинг охиригача генерал Андерснинг армияси генерал Сикорскийнинг кўрсатмасига биноан Эронга эвакуация қилинди. Лекин ҳарбий асир поляк зобитлари муаммоси бу билан долзарблигини йўқотмади, сабаби, 1943 йил баҳорда тузилган янги поляк армияси зобитларга жуда муҳтож эди. Бундан ташқари, ҳарбий асирлар тақдири ҳамон поляк халқи учун маънавий-руҳий аҳамиятта эга эди.

Минглаб ҳарбий асир поляк зобитларига нима бўлган эди?

1943 йил бошида маълум бўлишича, Смоленск районида йўл қурган Германиянинг Тодта ташкилотида ишлаган поляк ишчилари маҳаллий аҳолидан Катинда поляк зобитлари дафн этилган жой борлигини билдилар. Қабрлардан бирини уларнинг ўзлари очиб кўриб, хабарнинг тўғрилигига ишонч ҳосил қилишган, кейин қабрни ёпиб, устига иккита хоч ўрнатиб қўйишган. 1943 йил февралда бу қабрлар ҳақидаги маълумот Германия дала полицияси №570 командаси бошлиғи Л.Фосса, сўнг эса 537-алоқа полки командириги етиб боради. Бир неча кундан кейин бу қабрларни топгани учун Л.Фосс Геббельснинг тавсиясига биноан орден билан мукофотланади.

Табийки, Риббентроп ва Геббельснинг маҳкамалари кенг миқёсдаги тарғиботчилик ишларини авж олдирish учун бу маълумотлардан фойдаланишда фурсатни бой бермадилар. Поляк тадқиқотчиси профессор Ч.Мадайчик ҳақли равишда таъкидлаб ўтганидек, босқинчи маъмурлар жасадларни олиб тадқиқ қилганларида, инсонпарварлик мулоҳазаларини эмас, балки тарғибот мақсадларини: СССР раҳбарлари билан Польшанинг эмиграциядаги ҳукумати ўртасини бузишни, Совет Иттифоқига нисбатан уларнинг иттифоқчиларида ишончсизликни юзага келтиришни ва пировард-натияжада Гитлерга қарши коалицияга зарба беришни кўзда тутдилар.

Кавлаш ишлари 1943 йил 29 мартда бошланди. Бир пайтнинг ўзида, Фосснинг маълум қилишича, бир қатор маҳаллий аҳоли сўроқ қилинган. Улар Катин ўрмонида фуқаролар уруши пайтларидан бошлаб НКВДнинг дам олиш уйи бўлганлигини, ўнанда ҳам бу ерда совет кишилари ўлдирилганлигини, 1940 йилнинг апрел-майида бу ерга темир йўл эшелонларида поляк зобитлари келтирилиб, шу ернинг ўзида йўқ қилинганликларини айтишди.

Бир пайтнинг ўзида фашист босқинчилари Польша аҳолиси ўртасида советларга қарши тарғиботни кучайтириб юбордилар. Поляклар дастлаб бу хабарни маълум ишончсизлик билан қабул қилдилар, шу муносабат билан Германиянинг Польшадаги бош губернатори Г.Франк тарғиботнинг “оғир артиллерияси”ни ишга солишга қарор қилди. У Польша Қизил Хочи текширув ўтказиш учун Катинга ўз вакиллари юборишини талаб қилди.

Берлиндаги матбуот конференциясида Германия ҳукумати вакили Катинда қазиниш ишлари бошланганлигини, мавжуд маълумотларга қараганда, у ерда 12 минг поляк зобити дафн этилганлигини айтди. 1943 йил 13 апрелда ташқи ишлар вазирилиги сиёсий-маданий ишлари бўлими бошлиғи Ф.А.Сикс махсус рапорт билан ўз раҳбари Риббентропга мурожаат қилиб, унинг маълумотича руслар томонидан асир олинган 12 минг поляк зобити Россияда исиз йўқолганликларини, расмий поляк дои-

ралари улар билан 1940 йилнинг апрелигача алоқа қилиб турганликларини маълум қилди. Катин ва атрофдаги қишлоқларнинг аҳолисидан олинган маълумотларга қараганда, уларнинг ҳаммаси ГПУ ташкилотлари томонидан отиб ташланган. Ҳозирги вақтда қабрлар қавланмоқда. Бу материаллар билан танишган фюрер, оммавий ахборот воситаларига уларни бутун дунёга кўрсатишни буюрди.

Шунда напистлар партиясининг чет эллардаги немислар ўртасида ишлаш бўлими бошлиғи Э.В.Болле Гиммлерга мурожаат қилди, у эса ўз навбатида Риббентропнинг бу ҳақдаги фикрини сўради, Испаниянинг воситачилигида Катиндаги қазини ишлари билан танишни учун оддий бир шахс сифатида генерал Сикорскийни таклиф этишни айтди. Риббентроп тарғибот нуқтаи назаридан бу ғояни амалга ошириш фойдали бўлур эди, лекин сиёсий жиҳатдан эмиграциядаги Польша ҳукумати бошлиғи билан бирон-бир алоқа ўрнатиш мумкинлиги Германия учун мақбул иш эмас, деб жавоб берди.

1943 йил 10 апрелда Катинга сафар қилган Польша Қизил Хочи вакиллари гуруҳига немис ва поляк шифокорлари, варшавалик ва краковлик журналистлар, шунингдек, Швеция, Швейцария ва Испаниядан борган журналистлар ҳамкорлик қилишди. Қуруқликдаги қўшинлар олий қўмондонлигининг кўрсатмасига биноан жасадларни табибий кўриқдан ўтказиш учун қавлаб олиш ишларига раҳбарлик қилиш Вроцлав университетининг Германияда таниқли профессори Г.Бутцага топширилди.

Лондондаги поляк маъмурлари немислар ташкил этган делегация Катинга учиб кетганлигини 14 апрелда билдилар, бу ҳақдаги расмий хабарни Польшадаги Крайова Армияси қўмондони генерал С.П.Грат-Ровепкийдан уч кундан сўнг олдилар.

Кейинчалик турли маҳкамалар томонидан 1943 йилнинг иккинчи ярмида ва 1944 йилнинг биринчи ярмида Катин иши бўйича тайёрланган ва эълон қилинган ишлар, расмий ҳужжатлар куйидагилардир.

1. Германиянинг соғлиқни сақлаш хизмати раҳбари доктор Л.Конт раҳбарлигида ишлаган суд-тиббий ва криминалистика соҳасидаги халқаро экспертлар гуруҳи баённомаси. Булардан фақат бир киши — Франсуа Навиль — бетараф Швейцария вакили эди, қолганлари Германияга қарашли бўлган мамлакатлардан эди. Ҳужжат 1943 йил майда Берлинда эълон қилинган.

2. Риббентропнинг топшириғига биноан немис ахборот бюроси томонидан тайёрланиб, китобча ҳолида нашр этилган Катиндаги жиноят ҳақидаги материал. Унда бой фактик материаллар бўлиб, немислар ўз қарашларини анча ишончли қилиб асослаганлар.

Ушанда Катин бўйича тўпланган барча ҳужжатлар тез вақт ичиде Краковга олиб кетилиб, у ердаги суд-тиббий экспертиза институтига топширилди. Уруш охирида эса махсус кутиларда Дрезденга келтирилиб, совет қўшинлари шаҳарга яқинлашиб келаётганда ёқиб юборилди.

Совет ҳукумати ташкил этган ва фақат совет фуқароларидан иборат бўлган, уларнинг кўпчилиги мутахассис-юрист ёки шифокор эмасдилар, махсус комиссиянинг 1944 йил 24 январда Москвада эълон қилган хабари. Мазкур ҳужжатда Катиндаги қабрихликда герман босқинчи маъмурларининг айбдорлиги исботланган.

Немислар томонидан қабрларни текширишда иштирок этишга таклиф этилган Польша Қизил Хочи вакиллари гуруҳининг Катиндаги иши тўғрисидаги ишончли маълумотлар бўлган яна бир қимматли тарихий манба яқин вақтгача кенг жамоатчиликка маълум эмас эди. Бу Польша Қизил Хоч Бош котиби Казимеж Скаржинскийнинг 1943 йил июндаги махфий ҳисоботида. Немислар бу ҳужжат билан таниш эмасдилар. Уни таниқли поляк тарихчиси Вл.Ковальский Британия Ташқи ишлар вазирлигининг архивидан 1988 йилда топган ва халқни уйғотиш бўйича ватанпарварлик ҳаракати органи — “Возрождение” газетасида 1989 йил 18 февралда эълон қилдирган.

Ҳисоботда биринчи навбатда герман босқинчи маъмурлари Польша Қизил Хочини Катин бўйича тарғиботчилик ўйинига жалб этиш учун қатъият билан интиланликлари таъкидланади. Польша Қизил Хочи раҳбарлари бу мақсадни англаб, Катинга фақат техник гуруҳни юборишларини, у инсонпарварлик фаолиятидан ортиқ бир иш қилмаслигини, яъни фақат жасадларни қавлаб олишда иштирок этишини, уларни таниб, аниқлаш мумкин бўлганида, бу ҳақда қариндошларига хабар қилишларини маълум қилдилар. Гуруҳ немисларнинг жиноят содир бўлган вақтни ошқора аниқлаш ҳақидаги таклифини, бу аниқ айбдорни кўрсатиш билан тенг эканлигини туншунган ҳолда, қатъиян рад этди.

Польша Қизил Хоч гуруҳи ўз олдига шундай чекланган вазифа қўйиб, жасадларга жаноза ўқиш мақсадида бораётган руҳоний, краковлик криминалист, Берлиндаги жиноий қидирув полициясининг уч зобити ҳамроҳлигида 1943 йил 16 апрелда Катинга келиб, иш бошладилар. Поляк вакиллари гуруҳ қатнашчиларини турли хил тарғибот ишларига жалб қилишга ҳаракат қилган тарғибот ротаси зобити, лейтенант Г.Словенчик билан мунтазам тўқнашган ҳолда Катинда 1943 йил июн ойининг ўртасигача, яъни йилнинг иссиқ кунлари бошланиб, жасадларни ковлаб олиб текшириш мумкин бўлмай қолгунигача ишладилар.

Гуруҳ қабрлардан топилган ҳужжатлар орасида майор А.Сольскийнинг кундалигини алоҳида таъкидлади. 1940 йил 8 июндаги ёзувда қуйидаги маълумотлар бор эди: “Козельскдаги поляк зобитлари гуруҳи Смоленскка эрталаб 3.30 да етиб келди. Соат 5 га озгина қолганида ўрнимиздан туришга буйруқ бўлди. Бизни жиноятчилар олиб юриладиган автомобилга ўтказишди, ёнимизда соқчилар ўтиришди. Биз дала ҳовлини эслатадиган кичик ўрмонга келдик. Бу ерда бизнинг никоҳ узуқларимизни, эрталаб 6.30 ни кўрсатиб турган соатларимизни, қалам очадиган пичоқларимизни тортиб олишди. Бизни нима қилишаркин?..” Кундалик шу ерда тугайди.

Польша Қизил Хочи техник гуруҳи Варшавага қайтганидан кейин Катинда олиб борган ишдан сиёсий хулосалар чиқариш ҳақидаги герман маъмурларининг талабини рад этди. У фақат немисларни сафарнинг ташкилий томонлари ҳақида огоҳ қилди. Лекин техник гуруҳ Польша Қизил Хочининг Бош бошқармасига махфий тарзда қуйидагиларни маълум қилди.

1. Ишдаги қийинчилик шундан иборат бўлдики, қабрлардаги жасадлар айний бошлаган эди.
2. Ҳар бир зобитнинг ўлимига миянинг орқа қисмига узилган ўқ сабабчи бўлган.
3. Топилган ҳужжатлар шундан гувоҳлик берадики, қотиллик 1940 йилнинг март ойи охиридан июн ойигача бўлган даврда амалга оширилган.
4. Гуруҳ ишини немис маъмурлари мунтазам кузатиб туришди.
5. Ишга ҳар куни маҳаллий аҳолидан 20-30 киши, шунингдек, совет ҳарбий асирлари жалб этилди.

Польша Қизил Хочининг ҳисоботида яна шу нарса таъкидланадики, герман қўмондонлиги уч километр олисда бўлган фронтдаги аскарларни Катинни оммавий келиб қўришини ташкил этган.

Герман радиоси Катинда қабрлар топилганлиги тўғрисидаги ахборотни тарқатганидан сўнгги дастлабки кунларда совет тарғиботи бу археологик топилма, деб таъкидлади. Кейин оҳанг ва исбот ўзгарди — бу фашист босқинчиларининг қурбонлари деб хабар берилди. Бунда шу нарса назарда тутилгандики, босқинчиларнинг қўллари ўн минглаб, 1943 йилнинг баҳорда эса юз минглаб полякларнинг қони билан булганган. Шу босқиндан уларнинг янги ёвузликлари мумкин бўлган ҳодиса сифатида қабул қилинади.

Бир неча кундан кейин ТАСС баёнот бериб, поляк ҳарбий асирлари Смоленск яқинидаги махсус лагерда жамланган ва йўл қурилишида ишлатилаётган эди. Германия босқини бошланганидан кейин эвакуация қилиш мумкин бўлмагач, асирлар қўйиб юборилган эди. Агар уларни ўлган ҳолда топган бўлсалар, гитлерчилар ўлдиришган, эндиликда жиноятлари изини йўқотиш учун бу жиноятни совет маъмурларига тўнкашашпти.

1943 йил 16 апрелда Германия Қизил Хочининг президенти шаҳзода Кобурский халқаро Қизил Хочга расман мурожаат қилиб, Катиндаги жиноятни текширишда иштирак этишни таклиф қилди.

Лондондаги поляк эмиграциясининг ўнг кучлари, жумладан, генерал В.Сикорский ҳукумати аъзолари ҳам фаоллашди. Уларнинг талаби билан бош вазир Халқаро Қизил Хочга Катиндаги қабрларни текширишни ошкора таклиф қилди. Польша мудофаа вазири М.Кукель бу пайтда галамислик билан ёзилган мақолани эълон қилди. Поляк мухолифияти Сикорский ҳукуматининг сусткашлигини қаттиқ танқид қилиб чиқди. У поляк қўшинларида исён уюштирамиз ва поляк эмиграциясини тарқатиб юборамиз, деб дўқ урди.

Катиндаги жиноят ҳақидаги маълумотлар ошкор қилингач, босиб олинган мамлакатдаги эмиграцияда бўлган ҳукуматга итоат этадиган поляк ҳукумати яширин ташкилотлари бунга икки декларация билан муносабат билдирдилар. 1943 йил 30 апрелда ҳукумат ваколатхонаси бошлиғи Л.Янковский баёнот бериб, совет маъмур-

ларининг Катиндаги жинояти исботланди, деб ҳисобланади. Шу билан бирга у поляк еридаги Герман қатли омини ҳам фош қилишга ва Катиндан босқинчиларнинг манфаати йўлида фойдаланишга йўл қўймасликка чақирди. 1943 йил 9 майда баёнот эълон қилиниб, унда поляк маъмурлари Катин масаласида босқинчилар билан тил бириктирганликлари ҳақидаги айбнома рад қилинди. Бу совет ҳукумати учун, дейилади шундан кейин баёнотда, Польша билан алоқани узиш учун фақат бир баҳона бўлди.

Катин масаласи Лондонни ташвишлантирди. Сталинград яқинида жанглар бўлаётган пайтда Британия қўйи палатаси депутатларидан бири ташқи ишлар вазъири А.Идендан Катин масаласида ҳукумат нуқта назарини сўради. Бундан таажубланган Иден бу масаланинг Британия парламентида қўрилиши Олий ҳазратлари ҳукуматини ҳақоратлайди, деди. Иден ҳарбий кабинет мажлисида Катин масаласида ахборот бериб, поляклар орасида ташвишланиш кучаймоқда, деди. Лекин уларнинг Катин ишни немис тарғиботи руҳида талқин қилиш мумкин эмаслигига ишонтириш керак, бу у ёлгон гапираяпти, деган сўз эмас, албатта. Ҳарбий кабинет шу фикрга қўшилдики, Катиндаги жиноят полякларнинг эътиборини шу фактдан чалғитмаслиги керакки, айнан руслар СССРда турган поляк аскарлари ва уларнинг оилаларига Ўрта Шарққа кетиш имконини бериши.

Черчилл ва Иден Сикорскийнинг Халқаро Қизил Хочга мурожаат қилишига қатъий қарши чиқишди, бу қадам уларнинг фикрича, Гитлерга қарши коалициянинг бирлигига зарар етказиши мумкин эди. Бир пайтда Сталин “Сикорский ҳукумати фашистларнинг СССРга тўхматига зарба бермасликдан ташқари, ҳатто бу борада Совет ҳукуматига қандайдир саволлар ва изоҳлар билан мурожаат қилганлигини” Черчиллга маълум қилди. Шундан кейин Сталин Сикорскийни немислар билан тил бириктиришда айблаб, совет ҳукумати эмиграциядаги Польша ҳукумати билан алоқаларни узишга қарор қилганлигини маълум қилди.

Генерал Сикорский Черчиллнинг сиқуви билан Халқаро Қизил Хочнинг аралашувини талаб қилиб туриб олмади ва аслида ўз илтимосини қайтиб олди. Сталинга кейинги мактубларида Черчилл Сикорскийнинг қарорини “хато” қарор деб атади ва Польша билан 1941 йил 30 июлда йўлга қўйилган муносабатларни тиклашни қатъий тавсия этди. У Англиядаги поляк матбуотини “тартибга чақаришни” ва Гитлерга қарши мамлакатлар коалицияси бирлиги йўлида унинг Катин масаласидаги мунозарасини чеклашни ваъда қилди. Сталин жавоб нотасида Британия ҳукуматини Советларга қарши тайёрланаётган компанияга қарши чоралар кўрмаётганликда айблаб, поляк матбуотини интизомга чақаришга ишонмаслигини маълум қилди ва Сикорский ҳукумати билан алоқаларни узиш ҳақидаги қарорини тасдиқлади. Молотов Польшанинг Москвадаги элчиси М.Роммерни бу ҳақда 1943 йили 26 апрелда хабардор қилди ва элчи 5 майда Совет Иттифоқини тарк этди. Бир неча кундан сўнг совет ҳукумати СССРда подполковник З.Берлинг қўмондонлигида янги поляк дивизиясини тузишга рухсат берди.

Президент Фр.Рузвельтнинг маъмурияти ҳам Катин масаласини кўпиртиришни истамасди, лекин Польшадан чиққан америкаликларнинг АҚШдаги миқдори ва сиёсий мавқеини ҳисобга олиб, бунга анча эҳтиётлик билан муносабат билдирди. Вашингтондаги жазавани Польша элчихонаси қизитди. Шунга қарамасдан, америка матбуоти Сикорскийнинг ХҚХ хизматидан фойдаланишдан бош тортиши муаммони ҳал этиши керак, деб ҳисоблади.

Геббельс ўша кунларда кундалигида Черчилл ва Польша ҳукумати ўртасида келишмовчилик кучайиб бораётганлигини мамнуният билан таъкидлаган эди. У англосакслар Англиядаги полякларни ўзларининг душманлари деб билишди, деб ёзган эди. 1943 йил 29 апрелда Гиппельсирх Риббентроп учун тайёрланган меморандумда совет-поляк алоқалари тўхтаганлиги Германия душманлари коалицияси бирлигининг бўшашида муҳим аҳамиятга эгаллиги таъкидланган эди. Муаллиф мамнуният билан қайд этадики, бу узилишга фақатгина Катин эмас, балки эмиграциядаги Польша ҳукуматининг СССРга ўтиб кетган Украина ва Белоруссиянинг ғарбий районларида ерларга давоси ҳам сабаб бўлди. Совет ҳукумати эса бундан “Куусиненнинг Финландия ҳукумати сингари Польшанинг янги ҳукуматини тузишда” бу ҳолатдан фойдаланди.

Поляк жамоатчилиги фикрида парокандаликни юзага келтириш учун Герман маъмурлари яна бир қадам қўйдилар. Улар Вольденберг лагеридagi (Шчепин шаҳри

яқинида) бир гуруҳ поляк ҳарбий аскарларини Катинга боришга таклиф қилдилар. Бу гуруҳда таниқли поляк ҳарбий назарётчиси подполковник Ст.Моссар бор эди. Урушдан кейин у немислар бу гуруҳни радио ва матбуотда чиқишлар қилиш учун фойдаланишга қандай ҳаракат қилганликлари, лекин қатъий рад жавоби олганликлари ҳақида гапириб берди. Риббентроп Германиянинг Швейцария ва Руминиядаги элчихоналарига Катинга боришга ва тегишли тарғибот компаниясида ишгирик этишга рози бўладиган тўрттадан поляк муҳожирини топиш ҳақида кўрсатма беради. Лекин бу уриниш ҳам муваффақиятли бўлмайд.

Бироқ 1943 йил май ойи ўртасида немисларга асирга тушган Англия ва Америка зобитларидан гуруҳ ташкил этиб, Катинга юборишга муваффақ бўлдилар. Гуруҳда америкалик полковник Джон Г.вон Флитт бор эди, у 1945 йил майда озод бўлганидан кейин Катинда кўрганлари ҳақида ўз кўмондонлигига рапорт ёзди. Бошқа иттифоқдош ҳарбий асир — инглиз ҳарбий шифокори капитан Стэнли С.Б.Джильдер поляк мутахассислар гуруҳи раҳбари доктор М.Водзинскийдан бир кун Катин иши тўғрисида нималар дея оласиз, деб сўрайди. Водзинский немисларни айблаш учун бирон-бир далил топишни истаганим ҳолда уни тополмадим ва шу боисдан Катиндаги ёвузликни совет маъмурлари қилишган деб ҳисоблайман. Поляк аҳолисининг Катин фожиасига муносабати тўғрисидаги саволга жавобан, Водзинский ишонч билдириб айтдики, немисларнинг Освенцимда ва бошқа концлагерларда қилган жиноятларидан сўнг Катин поляк жамоатчилигида алоҳида бир норозиликни юзага келтиргани йўқ. Бу демак, полякларнинг немислар билан ҳарбий ҳамкорликка тайёрлигини кутмаслик керак.

Катин мавзуси ўша пайтда Ўрта Шарқда турган генерал Андерс армияси аскарлари ва зобитлари ўртасида ҳам муҳокама қилинган. Уларнинг баъзилари ўзларининг Қизил Армия ва НКВД нинг юқори амалдорлари билан илгариги учрашувлари ҳақида гапиришди. Жумладан, 1943 йилда полковник Е.Горчинский 1941 йил охирида Берия ва унинг муовини Меркулов билан бўлган, СССРда поляк армиясини ташкил этиш масалалари муҳокама қилинган учрашувлари тўғрисидаги эсдаликларини ўртоқлашди. Берия Горчинскийга барча асир поляк зобитлари “немисларга топширилганлигини” айтиб, бунга жуда афсусланганлигини баён қилган. Бироқ, Горчинскийнинг сўзларича, НКВДдаги суҳбатни подполковник З.Берлинг бир оз бошқачароқ изоҳлаган. У урушдан сўнг эълон қилинган эсдаликларида ҳикоя қилишча, унинг Козельск ва Старобельскдаги поляк зобитлари тақдири хусусидаги саволига Меркулов шундай жавоб берган: “Улардан умид қилманглар. Улар Совет Иттифоқи ҳудудида йўқ. Улар масаласида биз катта хатоликка йўл қўйдик”.

Кейинги ойларда гитлерчиларнинг Катин билан боғлиқ тарғиботчилик компанияси янада фаолашди. Бош губернатор Франк бу ишга нафақат зиёлиларни, балки поляк ишчилар синфини ҳам жалб этишга интилди. Шу муносабат билан 1943 йил май ойи ўртасида ишчилардан бир гуруҳ ташкил этилиб, улар Катинга бориб келишди. Унга урушдан сўнг “Катин” монографиясини ва Германиянинг малайлар билан мамлакатлардан бир неча репортажлар чоп эттирган Ю.Мицкевич ҳамроҳлик қилди. Смоленск ва унинг атрофидаги аҳолининг Катинга “экскурсия”сини уюштириш тажрибаси ҳам қўлланилди. Бу ерда СССРга қарши урушаётган мамлакатлар армияларининг зобитлар гуруҳлари ҳам бўлишди.

Катиндан сўнг поляк аҳолисининг Совет Иттифоқига салбий муносабатини ҳисобга олган Гиммлер 1943 йил июлда Гитлерга вермахт таркибида Шарқий фронтда ҳаракат қиладиган СС дивизияларига ўхшаган поляк ҳарбий қисмларини ташкил этишни таклиф қилди. Бироқ Гитлер бу фикрни қатъий рад қилди. 1943 йил июлда Франк ҳам Гитлерга мурожаат қилиб, поляк махфий ташкилотни “Қилич ва плуг”дан Совет Иттифоқига қарши курашда курашда фойдаланишни таклиф этди. Шу билан бирга у шунини тан олдики, “Катин атрофидаги тарғибот поляклар орасида жиддий аксадо бермаяпти” ва шу иш бўйича тарғибот компаниясини кучайтириш керак.

Геббельс маҳкамаси томонидан Катин иши бўйича тарқатилган фикрга Германиянинг ўзидаги буржуазия доираларига мансуб Гитлерга қарши муҳолифиятнинг айрим вакиллари ҳам ишониммади.

Жумладан, унинг кўза кўринган арбобларидан бири, элчи фон Хассел 1943 йил 20 апрелдан 15 майгача ёзган кундаликлариди Катин СС жаллодлар тўдасининг иши бўлди, улар шу баҳона русларни айблаб, бутун дунёнинг эътиборини Польшадаги оммавий қатли ордан чалғитмоқчи бўлдилар, деди. Фон Хассель бу “жаллодлар тўда-

си”ни жуда яхши билар, шу боис у нималарга қодирлигига ҳеч шубҳаланмас эди. Лекин у бошқа мамлакатлардаги жаллодларнинг қобилиятларидан беҳабар эди.

Фашистлар матбуотида Катин Совет — Польша муносабатидаги асосий муаммо бўлишидан ташқари, агар “большевизм галаба қозонса” Европани нималар кутганини яққол намоён этиди, деган асосий фикр тарғиб қилинди. Шу сабабли Европа Катинни унутмаслиги керак. Шу билан бирга, герман маъмуллари НКВД юзага келтирган бундай қабрларни Одессада, Винницада ва бошқа жойларда ҳам топганликларни маълум қилинди.

Катиндаги жиноятни текширишнинг расмий натижалари 1943 йилнинг кузида брошюра шаклида кўп нусхада нашр этилди, уни тарқатишни рағбатлантириш мақсадида сотувдан тушган маблағнинг ярмини Польша Қизил Хочига бериш ваъда қилинди. Барча миллий мамлакатларда ва босиб олинган мамлакатларда, айниқса, Польшада Катиндаги жасадларни қавлаб олиш, текширишда иштирок этган шифокорлар билан суҳбатлар, журналистларнинг мақолалари, репортажлари мунтазам эълон қилиб турилди. Бироқ уларнинг баъзиларида поляк ҳарбий асирлари отилганлиги ҳодисаси қайд этилар, лекин бу жиноят қачон содир бўлганлиги, айбдорлар ҳақида ҳулоса чиқарилмасди. 1943 йил ноябрда немислар Катин тўғрисида ҳужжатли фильм ишлашди.

Шу йўсинда Совет — Польша муносабатлари ёмонлаша бошлади. 1943 йилнинг июлида фожияли ҳалок бўлган бош вазир генерал Сикорскийнинг ўрнини Ст.Миколайчик эгаллагач, у янада кескинлашди.

1943 йил 25 сентябрда Смоленск 5-совет армияси томонидан озод этилгач, Катинга қизиқиш янгитдан авжига чиқди. Совет тарғиботида жиноятнинг айбдори немис-фашист босқинчилари, деган бир хил гап айтиб турилди. Шу боисдан совет қўмондонлиги ўрмонга кираверишда тахта қуйидаги сўзларни ёздириб қўйди: “Бу ерда, Катин ўрмонида, 1941 йилнинг кузида гитлерчи жаллодлар томонидан 11.000 поляк аскарни ва зобити отилган. Қизил Армия жангчиси, ўч ол!”

Катиндаги жиноят немисларнинг иши, деб ишонч билан эълон қилган Совет ҳукумати ўз фикрини тасдиқлаш учун расмий “текшириш ўтказиш” керак деб ҳисоблади. Шу мақсадда Москвада “Катин ўрмонида немис-фашист босқинчилари томонидан ҳарбий асир поляк зобитлари отилганлиги ҳолатини аниқлаш бўйича махсус комиссия” тузилганлиги эълон қилинди. Таниқли жарроҳ, академик Н.Н.Бурденко раис бўлган бу комиссия таркибига А.Толстой, митрополит Николай, генерал А.С.Гундаров, В.П.Потемкин, генерал К.И.Смирнов, Р.Е.Мельников ва С.А.Колесников кирдилар.

Комиссия Катинда 1944 йил 16 январдан 23 январгача бўлди. Шу муносабат билан аниқланиши керак бўлган уч савол пайдо бўлади. Биринчидан, нега комиссия 1944 йил январ ойи ўртасига келиб, яъни Смоленск озод этилганидан сўнг уч ярим ой ўтгач иш бошлади? Ахир октябр-ноябрдаги илиқ об-ҳаво шароитига нисбатан совуқ тарақлаган январ ойида жасадларни яхшилаб қазиб олиб, атрофлича текшириш осон эди-да, бунинг устига бунгача 925 жасад қазиб олиб текширилган эди. Иккинчидан, шундай шубҳа борки, комиссиянинг ҳисоботи олдиндан тайёрланган, сабаби, қандай қилиб 23 январда комиссия ишини якунлаб, эртаси куни унинг иш якунларини эълон қилиш мумкин? Бу шубҳа яна шу билан кучаядики, комиссия эларига немисларнинг ҳисоботи маълум эди, улар уни Н.Шверникдан олишган. Учинчидан, нега комиссия ҳисоботнинг тўла нусхасини эмас, балки қисқарттирилган нусхасини эълон қилди?

1944 йил 24 январдаги расмий хабарда комиссия поляк зобитлари Катинда немис-фашистлар қатл оми қурбони бўлганлар, деб қатъий баёнот берди. У ўз ҳулосасини қуйидаги далиллар билан асослади: поляк ҳарбий асир зобитлари Смоленскнинг ғарбий қисмидаги лагерларда 1941 йилнинг сентябригача бўлганлар; 1941 йилнинг кузида улар полковник Ф.Аренс командирлик қилган 537-ишчи батальон (аслида унинг фамилияси Арнес, Нюрнбергдаги суд жараёнида маълум бўлишича, бу пайтда у батальон командири эмас эди ва Катинда ҳам бўлмаган) томонидан отиб ташланган, 1943 йилда немис тарғиботи поляк ва совет халқларини уруштириш учун бу жиноятда совет ҳукуматини айблади; немислар ёлланма гувоҳлардан фойдаланишди; бошқа жойда отилган поляк ҳарбий асирларининг жасадлари Катинга келтирилган; бу ерларда жасадлар оммавий қазиб олиб текширилганида отиш усуллари фашистларга хос эканлиги маълум бўлди; поляк зобитларининг отилиши гит-

лерчиларнинг славян халқларига нисбатан қилаётган геноциднинг бир қисмидир. Тез вақт ичида СССРдаги поляк ватанпарварлари томонидан нашр этилган “Катин ҳақидаги ҳақиқат” брошюрасида комиссиянинг бу хулосаларига қўшилганликлари ифода этилган.

Комиссия томонидан текширишда қўлланилган усулларни гарб мамлакатларидаги мутахассислар профессионал эмас, балки ғоявийлангиртилган, олдиндан қабул қилинган нуқтан назарни тасдиқлашга даъват этилган усул деб баҳолайдилар. Масалан, шу нарса таъкидланадиги, комиссия хулосаларида немислар томонидан очилган қабрлар тақдири ҳақида ҳеч нарса дейилмаган. Поляк техник гуруҳи 1943 йил баҳорда кўмган 4 мингта текширилган жасадлар кўмилган қардошлиқ қабрлари тўғрисида эсланилмайди. Комиссия генераллар Б. Богатиревич ва М. Сморовинскийнинг хоклари тақдири қандайлигини кўрсатмаган. 1944 йил январда Катинга борган бир канадалик мухбирнинг таъкидлашича, 1943 йилда поляк техник гуруҳи томонидан қайта кўмилган айрим қабрлар совет маъмурлари томонидан бузилган.

Совет—Польша комиссиясининг ҳамраиси академик Г. Д. Смирнов 1990 йил апрелида айтдики, совет тарихчилари ихтиёрида узоқ вақт Бурденко комиссияси хулосаларидан бўлак ҳужжат бўлмаган. Фақат 1988 йилнинг майида Польша томонидан Бурденко Комиссияси далолатномаси экспертизаси олинди: “Биз унинг хулосалари билан танишганимизда Бурденко комиссияси мулоҳазалари ҳар жиҳатдан бекаму кўслигига шубҳа туғилди. Шундай бўлса-да, бу бизга ўз нуқтан назаримизни тубдан ўзгартиришимизга асос бўлмади”.

Бурденко комиссияси ҳақиқатда баъзи бир жасадларда 1941 йил ёзи белгиланган ҳужжатларни топилган. Гувоҳлар буни шу билан изоҳладиги, гитлерчилар Катинга киришгач, у ердаги бир гуруҳ поляк асирларини ва уларни кўриқлаётган совет соқчиларини отилган. Яна шу исбатно эмаски, бу ҳужжатларни комиссия келгунига қадар қабрларни очганлар солиб қўйган бўлишлари мумкин.

Бурденко комиссияси ташкил этилиши муносабати билан совет кишилари, поляк фуқаролари ва Гитлерга қарши коалицияга кирган бошқа мамлакатларнинг жамоатчилигини яна шу нарса таажжублангирдики, унинг аъзолари таркиби бир томонлама эди. Унга на Гитлер қарши коалицияга кирган мамлакатларда яшаётган поляк эмиграцияси вакиллари, на СССР билан нормал муносабат ўрнатган мамлакатларнинг дипломатлари ва журналистлари, на Халқаро Қизил Хоч вакиллари киритилган эди. Тўғри, 1944 йил 15 январда совет ҳукуматининг рухсати билан иттифоқдош мамлакатларнинг Москвадаги вакили бўлган бир гуруҳ журналистлар Америка элчисининг қизи Катлин Гарриман бошчилигида Катинда бўлдилар. Польшанинг “Вольна Польшка” газетасидан Е. Борейша вакил бўлди. Гуруҳ бу ерда совет маъмурлари қабрларни очишгандан кейин бўлишди. Шу боисдан, урушдан кейин инглиз журналисти А. Верг ёзганидек, мухбирлар “жуذا қийин аҳволга солиб қўйилган эди — улар нимани кўрсатишган бўлса, шунингга ёза олишди. Бундан ташқари, ҳарбий вақт бўлганлиги сабабли совет нуқтан назарини танқид қилиб бўлмасди — немисларга қўл келадиган иш қилиб қўймаслик керак эди”. Афтидан, Москвада, кейин Вашингтонда Катиндаги жиноят учун немис маъмурлар масъулиятлидир, деб баёнот берган К. Гарриман ҳам шундай мулоҳаза билан иш тутган.

1944 йил феврал ойи охирида “Правда”да “дўстлик ҳақидаги сохта сўзларни ўзига ниқоб қилиб олган эмиграциядаги Польша ҳукуматининг душманчилик ҳаракатларини” фош этишга қаратилган катта редакцион мақола берилди. Мақолада “поляк “арбоблари”нинг немис босқинчилари билан” турли шаклдаги ҳамкорликлари батафсил баён этилган, лекин Катиндаги жиноят тўғрисида бир оғиз ҳам сўз айтилмади.

Уруш пайтида Катин масаласига охириги марта Варшавадаги кўзғолон муносабати билан Молотов тўхталди. У бу кўзғолон 1943 йил апрел воқеасининг такроридир, ўшанда Польшанинг эмиграциядаги ҳукумати Совет Иттифоқига тўхмат қилган эди, деб баёнот берди.

1944 йилнинг кузидан уруш охиригача Қизил Армия озод қилган мамлакатларда совет маъмурлари немислар билан бирга Катин ишhini текширишда қатнашган шифокорларни қатағон қилдилар. Жумладан, Болгарияда инқилоб галаба қилганидан кейин немислар Катиндаги жиноятни ўрганиш учун ташкил этган шифокорларнинг халқаро комиссияси таркибига кирган профессор М. Марков устидан суд жараёни бўлган. У бу “иғвогарликда” қатнашганлиги учун қамалганди, лекин ош-

қора тавба-тазарру қилиб, бу ишда немисларнинг мажбурлаши оқибатида қатнаш-ганлигини айтиб, ўз имзосидан воз кечганидан сўнг озод қилинган.

Прагадаги Карлов университети суд тиббиёти профессори Фр.Гаек билан ҳам тахминан шундай бўлди, у ҳам немисларнинг таклифи билан Катинга борган 12 профессор-эксперт таркибида бўлган эди. Гаек озод этилганидан сўнг “Катин исботи” деган китоб ёзиб, унда ўзининг дастлабки нуқтаи назаридан қайтишга мажбур бўлиб, поляк зобитларининг жасадлари анча яхши сақланган ва улар бир йилдан ортиқ ер остида сақланмасди, деб баёнот берди. Унинг фикрича, қотиллик 1941 йилнинг охири — 1942 йилнинг бошида, Катин немис босқинчилари қўл остидалиги пайтида бўлган.

Катинни текширишда нацист ҳарбий жиноятчиларининг бошлиқлари устидан Нюрнбергдаги жараён янги саҳифани ташкил этади. Ҳарбий трибуналнинг 1946 йил ёзидаги мажлисида совет айбловчилари гитлерчи маъмурларнинг Катиндаги жиноятда айбдор эканликларини исботлашга ҳаракат қилди. Айблов далолатномасининг лойиҳасида судланаётганларга Катинда 11 мингга яқин поляк зобитини ўлдирганликлари айби қўйилди. СССР бош айбловчисининг ўринбосари Ю.В.Покровский тақдим этган айбнома Н.Н.Бурденко комиссияси материалларига асосланарди, у трибунал қабул қилган қарорга биноан қўшимча асослашни талаб этмасди. Бироқ ҳимоя даъвои маҳорат билан рад этди ва пировард натижада ҳукмга киритилмади.

Лекин айбланаётганларнинг ҳимоячилари галабасида, унинг ўз-ўзидаи жуда ишончли бўлган даъволар эмас, балки иттифоқдош айбловчилар ўзаро олдиндан ғолибларнинг обрўсига путур етказадиган ҳамма нарсани муҳокамадан чиқарамиз, айбловчиларни айбланувчиларга айлантириш билан гитлерчи раҳбарларнинг террорчилик спёсатини билвосита оқламаймиз, деб келишиб олишганлиги асосий ролни ўйнади.

Бундай қарорга асли 1945 йил 9 ноябрда, айбловчилар Қўмитасининг суд жараёни бошлангунга қадар бўлган мажлисида келинган эди. Совет раҳбарлари бу қарорни астойдил қўллаб-қувватлади. Нюрнбергдаги совет делегациясининг фаолиятини назорат қилиш учун Сталиннинг кўрсатмасига биноан Вишинский бошлиқ ҳукумат комиссияси тузилгани, у Молотовнинг барча топшириқларини бажарарди. Комиссиянинг қарорига биноан 1945 йил ноябр ойи охирида судда муҳокама қилинмайдиган масалалар рўйхати тузилди. Бу рўйхагга Совет—Польша муносабатлари ҳам бор эди, унда Ғарбий Украина ва Ғарбий Белоруссия ҳақида сўз бораётганлиги кўрсатилган эди. Кўриниб турибдики, бу ерда ҳозирча Катин масаласи эслатилмаган. АҚШ, Англия ва Франция айбловчилари томонидан ҳам масалаларнинг ана шундай рўйхати тақдим этилган эди.

Бироқ суд жараёнининг 1946 йил 11 мартдаги кейинги босқичида совет бош айбловчиси Р.А.Руденко Американинг бош айбловчиси Р.Жексоннинг хатига жавоб бериб, Совет—Польша муносабатларига дахлдор барча масалаларни муҳокамага қўймаслик истагини билдирди. Афтидан, Катин масаласи ҳам назарда тутилган, гарчи бу ерда у ҳақда аниқ гапирилмаган бўлса ҳам.

Айни пайтда совет томони ҳимоянинг талаби билан Катин масаласи юзага қалқиб чиқиб қолса, юз бериши мумкин бўлган ўзи истамаган ҳолатга ҳам диққат билан тайёргарлик кўрди. Вишинскийнинг ҳукумат комиссияси воқеалар бундай ривожланиши мумкинлигини олдиндан кўриб, 1946 йил 21 мартдаги мажлисида қуйидагича тактикани ишлаб чиқди: Абакумовга суд жараёнида гапириш учун болгар гувоҳларни тайёрлаш, бунинг учун Болгарияга совет вакилини юбориш таклиф этилди; В.И.Меркуловга уч-бешта совет гувоҳларини ва икки тиббий экспертни тайёрлаш; Горшенинга поляк гувоҳларнинг кўрсатмаларини ташкил этиш; Меркуловга Катиндаги иғвогарликнинг гувоҳи бўлган немисни топиш; Вишинскийга Катин тўғрисида ҳужжатли фильм тайёрлаш топширилди.

Бу қарорнинг баъзи бандларини бажариш мумкин бўлди. Жумладан, юқорида номи тилга олинган профессор Марковга Нюрнбергдаги ишлари учун тавба-тазарру қилиб сўзлаш таклиф этилди. Нюрнбергда кўрсатма бериш учун совет маъмурлари томонидан Ватан хоини сифатида қамалган Смоленск бургомистрининг собиқ ўринбосари профессор Б.Базилевский ҳам олиб келинди. Суд жараёнида у Меркулов нимани гапиришни тайинлаган бўлса, шунини гапирди.

Иттифоқдош айбловчилар келишилган шартномага қатъий амал қилдилар. Жумладан, Р.Жексон ва бошқа айбловчилар Европада босиб олинган, немислар юзлаб тинч аҳолини ўлдирган кўплаб аҳоли пунктларини тилга олдилар, лекин минглаб поляк зобитлари ҳалок бўлган Катинни бир оғиз ҳам эсламадилар.

Натижада трибунал ҳукмига Катин ҳақидаги банд киритилмади ва совет томони бунга норозилик билдирмади.

У пайтда Нюрнберг жараёнининг бориши билан боғлиқ бир қатор муаммолар бўйича иттифоқдошлар билан келишиш мумкин эди — “совуқ уруш” эндигина бошланаётган эди-да. Бир неча йилдан сўнг Катин масаласи мутлақо бошқача тус олди. Фарб талқинотчилари совет маъмурларининг бу жиноятга дахли борлигини исботловчи ишончли далилларни топдилар. Катин масаласидан “совуқ уруш”нинг муҳим омили сифатида фойдаланилди.

Жумладан, 1948 йил 18 сентябрда АҚШ конгресси ташкил этган демократлар ва республикачилардан иборат Р.Мэдден комиссиясига Катиндаги жиноят тафсилотини аниқлаш топширилди. Унинг мажлисларидан бирида К.Скарлинский кўрсатмалари тингланди. Нюрнбергдаги Америка айбловчиларидан Роберт Кемпнер сўроқ қилинди. Ундан сўрашди: “Советлар Катин бўйича айбловдан бош тортганликлари, бу билан ўз айбларини тан олганликлари ростми?” Шундай жавоб бўлди: “Бу жуда диққатга сазовор”. Кейин Кемпнер қўшимча қилди: “Биз Советларни Катин иши бўйича айбловдан бош тортишга мажбур қилган Штаммерга ҳайрон қолдик. Бу ҳимоянинг галабаси эди”.

Американинг Нюрнбергдаги бош айбловчиси Жексон Катиндаги жиноятни совет маъмурлари қилган бўлишлари мумкин деб ўйлагандик, “шу боисдан немисларнинг айби ҳақида гапиришдан бош тортдик”, деди.

Тингловда янада аниқроқ қилиб америкалик полковник Джон ван Флитт гапирди, у юқорида эсланганидек, немислар қўлида асирлиги пайтида, бир гуруҳ иттифоқдош ҳарбий асирлар билан бирга немислар томонидан Катиндаги қабрларни кўриш учун юборилган эди. Ван Флитт шундай деди: “Мен немисларни ёмон кўраман, лекин улар ҳақиқатни гапирганликларини таъкидлашим керак”. Шундан кейин у 1945 йилда асирликдан қайтганидан кейин, шундай хулосалар билан ёзилган ҳисоботни Америка контрразведкасига берганлигини айтди. 1952 йилдаги тингловда аниқланишича, “Бу ошкор қилинса, Совет Иттифоқи Японияга қарши урушда қатнашмайди ва Бирлашган Миллатлар Ташкилотига кирмайди” деб “хавфсираб”, ҳужжат дарҳол яширилган.

Комиссия материаллари орасида ўлим тўшагида ётган Бурденконинг ҳам гувоҳликлари бор. У 1946 йилда ўз дўсти, Воронеж университетининг профессори, СССРдан Фарбга кетган Ольшанскийга шундай деган экан: “Мен Сталиннинг шахсий топширигини бажариш учун Катинга бордим, у ерда қабрларни очиб туришган экан... Ҳамма жасадлар тўрт йил аввал кўмилган эди. 1940 йилда ўлдирилган... Мен учун, шифокор учун бу маълум нарса, уни шубҳа остига қўйиб бўлмайди. Бизнинг НКВДдаги ўртоқларимиз катта хатоликка йўл қўйишган”.

Комиссия ишини 1952 йил февралда тугаллаб, Вашингтондаги совет элчиси А.С.Панюшкинга қабул қилинган резолюция билан бирга хат юборди. Бу хатта имзо қўйган Р.Мэдден Катиндаги жиноят бўйича исбот-далил олиш истагини билдирди. Бир неча кундан кейин совет элчихонаси масалани махсус совет комиссияси томонидан ўрганилиб, у Катин гитлерчиларнинг иши бўлганлигини исботлаганлигини эслатган ҳолда Мэдденга унинг хатини қайтарди. Бир йилдан сўнг Америка комиссияси 2362 бет ҳажмдаги тўла ҳисоботни эълон қилди. Унда атрофлича ва ишонарли қилиб шундай хулосага келинган эди. Совет Иттифоқи минглаб полякларнинг ҳалок бўлишида жавобгардир. БМТ га аъзо бўлган барча мамлакатларнинг делегациялари бу ҳисоботдан бир нусхадан олишди. Комиссия бундан ташқари текширув материалларини Гаагадаги халқаро судга юборишга қарор қилди. Бироқ Совет Иттифоқи, Фарб манбаларининг маълумотларига қараганда, улар билан ҳамкорлик қилишдан бош тортди.

Катин масаласи атрофидаги баҳс орада бир оз танаффуслар билан бугунги кунгача давом этди. Жумладан, Польшада Катин иши бўйича норасмий текширув ўтказишга уриниш бўлди. 1948 йил февралда Швециянинг “Дагенс—Ньюхтер” гезатасининг хабар беришича, краковлик прокурор Р.Мартини 1947 йил бошида юстиция вазирлигига маъруза тақдим этган, унда НКВД органлари айбдорлиги тўғрисидаги немислар фикри тасдиқланган. Маълум вақт ўтгач, у номаълум вазиятда ўлдирилган.

1982 йилда поляк фуқароси Р.Шереметьев ва унинг дўстлари Мадридда бўлаётган Европада ҳамкорлик бўйича конференцияга ахборот юбориб, Катин ишини тек-

ширишда сусткашлик қилаётган ва холис йўл тутмаётган Польша ҳукуматини танқид қилгани учун жазоланган. “Катин оилалари” норасмий ташкилотининг фаоли Божени Лоскка номаълум кишилар қўнғироқ қилишиб, сени жазолаймиз, деб дўқ қилишган. 1989 йилда поляк католикларининг руҳонийси Недзеляк ўлдирилди ва матбуот ҳозир ҳам бу жиноятни руҳонийнинг Катин бўйича фош этувчи фаолияти билан боғлайди.

Польша бирлашган ишчи партияси (ПОРП) ва Польша ҳукумати 1956 йилгача Н.Н.Бурденко комиссияси фикрини иккиланмай қўлаб-қувватлаб келдилар. 1956 йилдаги қонли воқеалардан сўнг Катиндаги ёвузлик тўғрисида Польшада умуман гапирмайдиган бўлишди, сабаби, Совет Иттифоқи буни нодўстона иш деб баҳолаши мумкин, деб ҳисобланди. Бироқ бу ёвузликни холисона ўрганган бир қатор поляк тарихчилари, бу ишда Совет НКВД органлари айбдор, деган хулосага келишди.

Яқинда эълон қилинган китоб (1970-1980 йиллар ПОРПга собиқ биринчи котиб бўлган Эд.Герекнинг суҳбат-тавбаси)дан маълум бўлишича, у 70-йилларнинг бошида Катин ишини аниқлаш бўйича биринчи марта Брежневга мурожаат қилган. У воқеанинг сабабларини билмаганлиги боис, бунга жуда қизиқиш билдирди, лекин амалда ҳеч бир чора кўрмади. Икки йилдан сўнг Герек шу мавзуда Громико билан ҳам суҳбатлашди. Бироқ Сталинни секин-аста реабилитация қилиш шароитида у “Совет томонининг бу масаладаги нуқтан назари билдирилган ва у ҳеч нарса қўшимча қила олмаслигини” айтган.

Маълум бир вақт ўтди ва А.А.Аристов ўрнига С.Г.Пилотович Варшавадаги Совет элчиси бўлди, у Герекнинг илтимосига биноан бу муаммо билан жиддий шуғулланди, чунки, у СССР билан Польша ўртасидаги муносабатларнинг яхши ривожланишига халақит бераётган эди. Янги элчи Ташқи ишлар вазирлиги раҳбарлари орқали унинг ҳал этилишига ёрдам беришни ваъда қилди. Бироқ вазир ҳеч нарса қилмаганидан ташқари, аксинча, Герекнинг фикрича, элчини Москвага чақириб олди, сабаби, у нозик масалага аралашини мақсадга мувофиқ эмас, деб ҳисобларди. Кейинроқ Пилотович бахтсиз ҳодиса туфайли ҳалок бўлди.

2. УМУМИЙ ДАРД

Ҳозирги вақтда Катин муаммоси Польша жамоатчилигининг алоҳида диққат марказида турибди. 80-йилларнинг иккинчи ярмидан “Возрождение”, “Войсковый пшгеленд гисторични” ва бошқа журналларда бир қатор мақолалар эълон қилинди. Поляк тарихчиларининг Катин бўйича монографик ишлари орасида проф. Ч.Мадайчикнинг “Катин драмаси” етакчи ўрин эгаллайди. Катин бўйича 1943 йил апрелдан 1989 йил сентябргача ёзилган мақола ва илмий ишлар, поляк тарихчиларининг тўлиқ бўлмаган маълумотига қараганда, бутун дунё бўйича 635 номдан иборатдир.

Польшанинг жамоат ташкилотлари ҳам қизгин фаолият олиб боришди. 1989 йил апрелида “Катинлик оилалар” норасмий ташкилоти тузилиб, унга Катинда ҳалок бўлганларнинг қариндошлари киришди. 1989 йил октябрда Катиндаги жиноятни текшириш бўйича Мустақил тарихий кўмита (Катин кўмитаси) қайд этилди. У тарихчиларни, ҳуқуқшуносларни ва Польша зиёлиларининг бошқа вакилларини бирлаштиради. Жамоат ташкилотлари СССРдаги ҳарбий асирларнинг аниқ миқдорини белгилашни, Катинга юборилмаган, лекин Ватанларига қайтмаган бошқа минглаб поляк зобитларининг тақдирини аниқлашни талаб қилишяпти, Варшавада Катин қурбонларига ҳайкал ўрнатилни талаб қилишяпти. Ҳалок бўлганларнинг қариндошлари совет ҳукуматидан тоvon ҳақ талаб қилишяпти.

Козельскдаги лагерда тирик қолган унча кўп бўлмаган кишилардан бири руҳоний Пилковский ўз маблагига Катинда ибодатхона қуриб, ўша ерда яшашни ва юз берган фожиа ҳақида ҳаммага гапиришни ва умрининг охиригача шу мемориалнинг сақловчиси бўлишни истади.

Лондонда яшайдиган поляк тарихчилари урушдан кейин Катинда қурбон бўлганларнинг умумий миқдорини аниқлаш бўйича маълум ишларни қилдилар. Бундай рўйхатнинг биринчи наشري 1949 йилда Лондонда чиқди. 1982 йилдаги тўртинчи нашрида Совет Иттифоқининг турли лагерларида ҳалок бўлган 15 мингга яқин поляк зобитининг фамилияси бор. Жумладан, Козельск, Осташково, Старобельскдаги лагерларда бўлганлардан 450 нафари омон қолган, уларни Катинга эвакуация қилиш-

дан олдин Грязовецдаги лагерга ўтказишган. 1941 йил сентябрда уларни авф қилишди ва 280 киши ўша пайтда СССРда ташкил этилаётган генерал Андерснинг поляк армиясига киришди.

Совет жамоатчилигига келганда, у узоқ вақт Катинда аслида нима бўлганлигини билмади. КГБ органлари ҳақиқатни аниқлашга тўсқинлик қилишди, тарихчилар ва публицистларга тегишли ҳужжатларни беришмади. Баъзи бир матбуот органлари эса шу пайтгача ҳам Н.Н.Бурденко Комиссиясининг сохталаштирилган хабаридagi хулоса ва баҳоларни тарғиб қилиш билан шуғулланишмоқда. Катин яқинидаги қишлоқларнинг аҳолисига 1940 йилдаги воқеалар тўғрисида қандайдир бир маълумот бериш тақиқланган. Шу ерда яшаган, 1943 йил баҳорда немисларга НКВДга қарши энг ишончли кўрсатмалар берган И.Кривоцерцев совет маъмуллари томонидан қатъон қилинишидан қўрқиб, немис қўшинлари билан бирга қочган. Урушдан сўнг у фамилиясини ўзгартириб, Лондонда пайдо бўлди. 1947 йил октябрда Нюрнберг суд жараёнида Катиндаги жиноят муҳокама қилинаётганида, Кривоцерцевни осилган ҳолатда топилди.

Поляк тадқиқотчиси А.Л.Щесняк 60-йилларда Владимир қамоқхонасида ётган украин ҳуқуқ ҳимоячиси С.Караванскийнинг қуйидаги ҳикоясини келтиради. Унга камералардан бирида катинлик ўрмончи, умрбод қамоқ жазосига ҳукм қилинган Андреев фамилияли одам ётганлиги маълум бўлди. Андреев хотини билан 1943 йилда Катиндаги жиноят учун НКВД масъул эканлиги тўғрисида немис комиссиясига кўрсатма берган эди. Караванскийни тинтув қилишганида Андреев ҳикояси ёзилган қоғоз топилади, натижада унга қўшимча муддат берилди.

“Катин ўрмони сирлари”ни очишга ҳисса қўшишга уринган айрим совет журналистлари ҳам қийинчиликларга дуч келишган. Жумладан, “Московские новости” таҳририяти 1988 йил майдан бошлаб, кўп ойлар давомида Катиндаги жиноятни аниқлаш бўйича журналист тадқиқоти олиб борди. Афсуски, бу ҳаракат Катин тўғрисидаги ҳақиқат очилишидан манфаатдор бўлиши керак бўлган совет органлари, биринчи навбатда КГБ томонидан қўллаб-қувватланмади. “Московские новости” журналисти Г.Жаворонковнинг гувоҳлик беришича, унга КГБнинг Смоленск вилояти бошқармаси ходимлари халақит беришган, улар маҳаллий аҳолини — Катиндаги жиноят гувоҳларини ҳикоялари учун жазолаймиз, деб қўрқитишган.

Ҳатто 1990 йил баҳорда, М.С.Горбачевнинг В.Ярузельский билан учрашувидан бироз аввал СССР КГБси матбуот-бюроси бошлиғи Катиндаги жиноятни талқин қилишда очиқ нотўғри хабар тарқатиш йўлини тутди. У шундай деди: “Катиндаги фожиага келганда, унинг тафсилоти маълумки, 1944 йилда махсус комиссия хулосаларида баён қилинган”.

Бироқ Совет Иттифоқи ва Польшанинг жамоатчилиги ва илмий доиралари Катиндаги ёвузликлар тўғрисидаги ҳақиқатни очишни, шунингдек, мамлакатларимиз ўртасидаги муносабатдаги бошқа “оқ доғ”ларни охиригача аниқлашни қатъий билан талаб қила бошладилар. Бу муаммолар муҳокама қилинган бир қатор анжуманлардан сўнг, ва айниқса, 1987 йил майида мафкура, фан ва маданият соҳаларида ҳамкорлик тўғрисида Совет—Польша Декларацияси имзоланганидан сўнг Совет—Польша муносабатларидаги “оқ доғ”ларни аниқлаш учун олимлардан иборат Совет—Польша комиссияси тузилди. У илгари ҳал этилмаган бир қатор масалаларни келишиб олди, лекин совет томонининг қизиқиши йўқлиги сабабли Катин иши бўйича ягона фикрга келолмади ва 1989 йилнинг баҳорида унинг иши амалда тўхтади.

Айрим тарихчилар (Н.С.Лебедева, Ю.Н.Зоре, В.С.Парсаданова ва б.) 1989-1990 йилларда қимматли архив ҳужжатларини топишга, баъзиларини эълон қилишга ва шу асосда Катинда юз берган фожианинг ҳаққоний манзарасини яратиш учун тегишли шароит яратишга муваффақ бўлдилар.

Совет партия ва давлат раҳбарлари Катиндаги ёвузлик учун СССР НКВД органлари жавобгар эканликларини тўла тан олиш учун, ҳатто М.С.Горбачев 1988 йил июлда Польшага сафар қилган пайтда ҳам тайёр эмас эдилар. Поляк зиёлилари вакиллари билан учрашувда у шундай дейди: “Польшада кўпчилик бу ишда Сталин ва Бериянинг қўли бор деб ишонадилар. Бу фожиа тарихи ҳозир пухта ўрганилаётти. Тадқиқот натижасида у ёки бу мулоҳаза, баҳо қай даражада тўғри эканлиги хусусида ҳукм чиқариш мумкин. Катинда ҳозир иккига ҳайкал — ҳалок бўлган поляклар ва у ерда фашистлар томонидан отилган совет ҳарбий асирларига ўрнатилган ҳай-

кал қад кўтариб турибди. Бу бизнинг икки халқимизни бошига тушган қулфат рамзидир”.

Тарихчи Ю.Н.Зоре ва СССР Марказий давлат архиви директори А.С.Прокопенко эълон қилган асл ҳужжатлар “Катин ўрмони сирлари”ни очишга совет тарихчилари қўшган қимматли ҳисса бўлди. Бу поляк ҳарбий асирларини НКВДнинг Смоленск, Харьков ва Калинин вилоятларидаги бошқармаларига бевосита жўнатилишини ташкил этган НКВД ходимларининг 1940 йилнинг апрел-майдаги кўрсатмалари, маълумотномалари, ахборотлари, сиёсий хабарларидир.

1989 йил кузда Катиндаги жиноятнинг 50 йиллиги яқинлашиб келаётганлиги муносабати билан Польша ҳукумати ва поляк жамоатчилигининг вазиятни аниқлаш бўйича талаблари янада қатъийроқ бўла бошлади ва анча фаолилатди. Жумладан, 1989 йил октябр ўртасида Польша бош прокурори депутатлар талаби асосида Совет Иттифоқи бош прокурорига бу иш бўйича тергов қўзғаш тўғрисида таклиф юборди. Бироқ бир қатор ойлар мобайнида ҳеч қандай жавоб олинмади, натижада “Катин оилалари” ташкилоти 1990 йил март ойи бошида СССРнинг Варшавадаги элчихонаси биноси ёнида норозилик намойиши ўтказди. Бу ташкилот элчига берган мактубларида совет ҳукуматидан Катин масаласида расмий позицияга эга бўлишни, Козельск, Осташково ва Старобельскдаги лагерларда бўлган поляк зобитларининг миқдорини, қатл этилган ва дафн этилган жойини, бу жиноят айбдорларини жазолашни ва ҳалок бўлганларнинг оилаларига маънавий товон эълон қилишни талаб этдилар.

Бу намойишдан кейин бир неча кун ўтгач, “Катин қўмитаси” баёнот эълон қилиб, НКВД органларининг Катиндаги ёвузликларини қоралади ва 13 апрелни, 1940 йилда Катиндаги жиноят биринчи марта эълон қилинган кунни Катин қурбонларини Хотирлаш кунини деб эълон қилишни таклиф этди. Баёнотда шу нарса таъкидландики, Осташково ва Старобельскдаги ҳарбий асирлар дафн этилган бошқа жойлар аниқланмас экан, Польша ва СССР ўртасидаги муносабатлар чинакамига яхшиланиши ҳақида гап бўлиши қийин. Катин фожиаси тўғрисидаги ҳақиқатнинг эълон қилиниши — бу Совет Иттифоқида юз бераётган ўзгаришларнинг тамал тошидир.

1990 йил 7 апрелда Варшава университетда “Катин қўмитаси” ва университетдаги “Солидарность” касаба уюшмаси комиссияси томонидан ташкил этилган “Катиндаги жиноят” мавзусида симпозиум бўлиб ўтди. “Катин — халқнинг йўқотиши” маърузасида Энджей Тухольский айтдики, унинг маълумотича, “Совет НКВДси томонидан ўлдирилган, Козельск, Осташково ва Старобельск маҳбуси бўлган поляк зобитларининг умумий миқдори 16 минг нафардан ортиқдир”. Улар орасида, Тухольскийнинг маълумотича, 8 мингга яқин мунтазам хизматда бўлган зобит, шунингдек, уруш арафасида ҳарбий хизматта чақирилган 800 шифокор, камида 650 ўқитувчи, шунча муҳандис, 420 ҳуқуқшунос ва турли динларга эътиқод қилган 40 руҳоний бўлган.

1990 йил 11 апрелда Польша Республикаси Президенти В.Ярузельскийнинг Москвага сафари арафасида ПАП агентлиги “Катин оилалари” ташкилотининг дунё халқларига мурожаатини тарқатди. Унда шундай дейилганди: “Катиндаги жиноят ўз вақтида ошкор қилинмади, чунки Гитлерга қарши коалиция мамлакатлари” унинг ҳақиқий айбдорлари бутун дунёга маълум бўлишидан манфаатдор эмас эдилар. Совет Иттифоқи Катинда поляк зобитлари қатл этилганлиги учун масъулиятни ўз зиммасига олиши, ҳалок бўлганларнинг оилалари, яқинлари қаерда ётганини билишлари, НКВДдаги жиноятчилар эса айбларига яраша жазоланишлари керак”.

Нижоят, Катин ишига 1990 йил баҳорда, СССР ва Польшада зарур ҳужжатларни излаш ва топиш учун қулай сиёсий ва ғоявий шароитлар юзага келганида нуқта қўйилди. Бу ишда Польша Республикаси Президенти В.Ярузельскийнинг 1990 йил апрель ойида СССРга давлат сафари билан келиши ҳал қилувчи воқеа бўлди. Ҳар икки томон Катиндаги поляк зобитлари НКВД бошлиғи Берия ва унинг югурдакларининг қурбони бўлганлигини тан олди. СССР Президенти М.С.Горбачев шу муносабат билан шундай деди: “Кейинги вақтда шундай ҳужжатлар топилдики, улар роппа-роса ярим аср муқаддам Смоленск ўрмонида ҳалок бўлган минглаб поляк фуқаролари Берия ва унинг югурдакларининг қурбони бўлганлиги ҳақида билвосита, лекин ишончли гувоҳлик беради.

Поляк зобитларининг қабрлари — ўша ёвузлар қўлида ҳалок бўлган совет кишиларининг қабрлари билан ёнма-ёндир”.

В.Ярузельский Катин фожиасининг муҳим томонига эътиборни қаратди. У шундай деди: “Совет томонининг Катиндаги ёвузликлар муносабати билан баёноти бизнинг халқимиз учун ахлоқий жиҳатдан муҳим, қимматлидир. Бу 1939 йилдан сўнг асирликка олинган поляк ҳарбийларининг фожиали тақдири тўғрисидаги ҳақиқатни билдиришга йўл очади.

Бу биз учун одатдагидек бўлмаган оғриқли масала эди. Бироқ биронта ҳам соғлом фикр юритувчи поляк Катин ва Куропати, Лубянка ва Колима учун айбони, ўзи сталинча оммавий қатағоннинг биринчи қурбони бўлган совет халқига тўнкамайди”.

Совет раҳбарининг баёноти Польшада қониқош билан кутиб олинди ва ҳукумат доираларида ҳам, поляк жамоатчилиги ўртасида ҳам ижобий баҳо олди. Совет раҳбарларининг дадил иши Катин ҳамиша соя солиб турган Польша—Совет муносабатларига ижобий таъсир кўрсатади, дейилди. “Солидарность” раҳбари Л.Валенца Катин учун масъулиятнинг Совет Иттифоқи тан олишини ахлоқан адолатли иш деб баҳолади. У яна бошқа муҳим масалаларни: геноцидда айбдор бўлган кишиларни жазолашни, ҳалок бўлганларнинг оилаларига етган моддий зарарни тўлашни, поляк зобитлари кўмилган жойларга эркин боришга рухсат беришни ҳал этишни таклиф қилди.

Шу билан бирга Польшанинг баъзи давлат арбоблари Катин фожиасини ундан кейинги Совет—Польша муносабатлари характери билан сунъий равишда боғладилар. Жумладан, улар урушдан кейинги Совет—Польша муносабатларини, 1944 йил июлда ташкил этилган Польша миллий озодлик кўмитасини, СССР билан тузилган шартномаларни қўшган ҳолда қайта кўриб чиқишни таклиф этдилар, сабаби, гўёки буларнинг ҳаммаси жиноий тамойилларга асосланган эмиш.

Варшавага қайтанидан кейин В.Ярузельский жамоат вакиллари билан учрашди ва Москвада Катин иши бўйича музокараларнинг бориши тўғрисида ахборот берди. У, жумладан, айтдики, Горбачевсиз Катин масаласи эҳтимол, яна беш-ўн йил ноаниқ бўлиб қолар эди. Шу учрашувда сўзлаган олимлардан иборат Польша—Совет комиссиясининг Польша томонидан ҳамраиси проф. Я.Мацшевский айтдики, совет томонидан берилган ҳалок бўлган поляк зобитларининг рўйхати мутлоқ тўғри: учта лагерда 14.792 зобит сақланган эди. Лекин НКВДнинг 2-махсус бўлими ҳужжатлари йўқ, бу ерда ҳарбий асирларнинг тақдири тўғрисида узил-кесил қарор қабул қилинган. Рухоний Е.Домбровский айтдики, кечиришга ва ярашишга йўл ана шу жиноят ҳақидаги ҳақиқат ва хотира орқали ўтади.

Польша Республикаси сейми ва сенати томонидан 1990 йил 28 апрелда Катин бўйича қабул қилинган қарорда СССР ҳукумати томонидан Катиндаги жиноят учун НКВД айбдорлигининг тан олинishi поляк ва совет халқлари ўртасида келишув ва ярашиш томон қўйилган муҳим қадамдир. Шу билан бирга поляк фуқаролари устидан қилинган бошқа жиноятларнинг ҳолатини аниқлаш ва ҳалок бўлганларнинг оилаларига ҳам Польша давлатига товон тўлаш масалаларини ҳал этиш лозимлиги таклиф этилди. Жумладан, 1939 йилда, кейин 1944-1945 йилларда Қизил Армия босиб олган Польша Республикаси ерларида тинч поляк аҳолисига қарши қаратилган жиноий ишлар масаласи очиқ қолаёпти. Қарорда ўша йилларда юз минглаб поляк фуқаролари ҳибса олинганликлари, улар орасида — Крайово Армиясининг минглаб аскарлари бўлганлиги, 1,5 миллион киши СССРга кўчирилганлиги таъкидланади. Товон тўлашга келганда, ҳукумат вакили айтдики, СССР ҳукумати билан бу борада музокара олиб борилаёпти ва ҳозирги вақтда бундай тўловга даъвогар бўлганларнинг рўйхатини тузиш керак.

1990 йил 23 майда Польша Республикаси Президенти В.Ярузельский раислигида давлат ва сийсий арбоблар, олимларнинг М.С.Горбачев берган Катин тўғрисидаги ҳужжатларнинг бундан кейинги тақдирига бағишланган учрашуви бўлиб ўтди. Профессор С.Хиневич раислигида Катин бўйича комиссия ташкил этилди, у олинган ҳужжатларни илмий ишлаб чиқиш ва поляк ҳарбий асирларига нисбатан биринчи навбатда Осташково ва Старобельск лагерларида қилинган жиноятларга дахлдор ҳали

номаълум фактларни ўрганиш билан шуғулланадиган бўлди. У тегишли совет муассасалари билан ҳамкорлик қилади, деб мўлжалланаётти.

3. СИР ОШКОР БЎЛАЯПТИ

Катин масаласи атрофида юз берган вазият ва воқеалар баён қилинган, Катиндаги фожиага сабаб бўлган ҳодисаларнинг ҳаққоний заنجирини тиклаш қолади.

Немис мутахассислари комиссияси Катиндаги қабрлардан топган ашёвий далиллар, уларга ишонилмаган шароитда ҳам, шунингдек, яқинда топилган архив материаллари Катиндаги жиноят қандай тайёрланганлиги ва содир этилганлиги тўғрисидаги умумий манзарани чизиш имконини беради.

Бугунги кунда биз Козельскдаги лагерлардан Катинга келтирилган поляк зобитлари катта гуруҳини жисман йўқ қилиш тўғрисида НКВД бирон-бир ташкилотнинг расмий қарори мавжудлигини тасдиқловчи аниқ ҳужжатга эга эмасмиз. Бу жинорий қарор юқори совет раҳбарияти қабул қилган бир қатор ҳужжатларда ва НКВД хизмат босқичларининг турли поғоналарида шаклланган. Булар орасида А.Я.Вишинский иштирокида ишлаб чиқилиб, СССР Халқ Комиссарлари кенгаши 1939 йил 19 сентябрда тасдиқлаган ҳужжатни тилга олиш мумкин, унда чет эллик ҳарбий асирлар билан муносабат тамойиллари умумий тарзда шакллантирилган. Кейин 1939 йил 8 октябрда Бериянинг барча лагерлари “ҳарбий асирларга тезкор чекистлик хизмати кўрсатиш бўйича алоҳида бўлимлар ташкил этиш тўғрисида”ги директиваси пайдо бўлди. Уларнинг вазифаси “советларга қарши унсурларни” ва “аксилнқилобчилар”ни аниқлашдан иборат эди. Ниҳоят, 1939 йил 31 декабрдаги директивасида Берия терговчиларга “СССР НКВДсининг алоҳида кенгашида маъруза қилиш учун собиқ Польшанинг ҳарбий асир-полициячиларининг ишини тайёрлашни” тезлаштириш тўғрисида фармойиш берди.

1940 йил 28 январда СССР Ҳарбий суди Ҳарбий ҳайъатининг раиси В.Ульрих ва бош ҳарбий прокурор Афанасьевнинг ҳарбий асирларнинг ишлари Қизил Армия ҳарбий трибуналида кўрилиши лозимлиги тўғрисидаги фармойиши қабул қилинди. 1940 йил 20 февралда давлат хавфсизлиги хизмати майори П.К.Сопуренко Берияга “Старобельск ва Козельск лагерларидаги маҳбусларни камайитириш тўғрисидаги” ўз мулоҳазаларини баён қилди. У ҳарбий асирлар орасидаги аксилнқилобчилар ишларини НКВД қошидаги алоҳида кенгаш деб аталган номи совуқ органга топширишни таклиф этди. Бу ташкилот, қоида бўйича ўз қурбонларини суд қилмай туриб, олий жазага ҳукм қиларди. Бир неча кундан кейин, Меркуловнинг 1940 йил 22 февралдаги ва 7 мартдаги директиваларига мувофиқ Козельск лагерларидаги поляк зобитларининг бир қисмини НКВДнинг Смоленск вилояти Бошқармаси ихтиёрига жўнатиш бошланди. 1940 йил 16 мартдан НКВД лагерларидаги барча ҳарбий асирларга ташқи дунё билан ҳар қандай алоқа тақиқланди.

Архивда ҳарбий асирларни Козельскдан Катинга олиб бориш ишига масъул бўлган майор Межовнинг 136-алоҳида соқчи батальони штаби ҳужжатлари ҳам сақланган. 1940 йил 21 майдаги буйруқда Межов 23 мартдан 12 майгача бўлган муддатда батальон лагерни кўриқлаш, бўшатиш ва қочишга йўл қўймаслик бўйича масъулиятчи вазифалардан бирини бажарганлигини қайд этган.

“Амалга оширилган ишга СССР НКВДси соқчилик қўшинлари Бош бошқармаси вакили полковник Степанов яхши баҳо берди”, — деб ёзган Межов. Асирларни кўриқлаш билан полковник Попов командирлик қилган 15-бригаданинг 226-полки ҳам шуғулланган.

1940 йил апрель ойи бошидан май ойи ўрталаригача Козельск, Осташково ва Старобельскдаги НКВД ихтиёрида бўлган, поляк ҳарбий асир зобитлари сақланган лагерлар тугатилиб, ҳарбий асирлар берк темир йўл вагонларида бир неча кун мобайнида отиш жойига олиб келинганлар. Старобельскдан жўнатиш 1940 йил 5 апрелда бошланган. Ун кун мобайнида (яқинда аниқланишича — Харьков районида) 1817 киши жўнатишган, шундан 8 нафари генерал, 61 нафари полковник, 36 нафари подполковник, 106 нафари майор, 436 нафари капитан, 1170 нафари бошқа зобитлар бўлган.

НКВД раҳбарлари асирлар янги жойга боришларини билмасликлари учун кўчиришни яширин амалга оширишни, соқчилик режимини кучайтиришни, 1940 йил мартдан ҳарбий асирларнинг барча хат-хабарларини олишни ва ўлдирилган асирларнинг барча ҳисоб-рўйхатга олиш ҳужжатларини йўқ қилишни талаб этдилар. Бу НКВД органлари фаолиятидаги ўлимга маҳкум этилганларга нисбатан қилинадиган оддий ишлар эди.

Козельскдан Ельня орқали Гнездово бекатигача ҳар бирида 80-120 киши бўлган 30 транспорт жўнатишган.

Немисларнинг комиссиясига темирйўлчилардан бири кўрсатганидек, бошқа лагерлардан келтириладиган ҳарбий асирлар гуруҳи катта эмаслигини ҳисобга олиб, 1940 йилнинг март-апрелида (аслида 1940 йилнинг 3 апрелидан 17 майгача) Гнездовога ҳар кун одатда кечкурун ёки тунда 12 та шундай транспортлар келиб турган. Кейин одамларни автомашиналарда Катин ўрмонидаги Козьи тепалигига жўнатишган.

Ўлимга маҳкум этилганларни ташиш ва қўриқлаш шундай пухта ўйланган ва амалга оширилганки, биронта ҳам ҳарбий асир қочолмади. Тўғри, Меркуловнинг шахсий фармойишига биноан Гнездово бекатига поляк зобити Ст.Свяневични қайтариб юборишди. НКВДдаги олий мартабали кишилар бу зобитга, афтидан, у Германия ва Совет Иттифоқи иқтисодиёти бўйича мутахассис бўлганлиги учун қизиқиб қолишган. Тез вақт ичида Свяневични Москвага олиб келишди. Урушдан кейин у Ғарбда пайдо бўлиб қолди. 1989 йилда Лондонда Свяневич “Ўша кунларда Катинда” эсдаликларини эълон қилиб, унда у вагонлар бўшатилганлигини қандай қилиб яширин кузатганлигини ва автомашиналарни тўлдирган ўртоқларини қандай Катинга жўнатганларини ёзди.

Оммавий қатлга тайёргарлик кўриладиган пайтда, илгари аҳоли учун очик бўлган Катин ўрмони 2 метрли баландликдаги тиканакли сим билан ўралган. 1940 йилнинг март ойи бошида Смоленскдан автомашиналарда совет маҳбусларини олиб келишган, улар бу ерда қабрлар қозишган.

1943 йил 1 июнда еттига қабр очилиб, жасадлар текширилганидан кейин немисларнинг комиссияси бу ерда 10-12 минг одам кўмилган, деган хулосага келди. Улар 2 метр чуқурликда юзтубан ҳолда, қават-қават бўлиб ётардилар. Қабрларнинг ҳажми ўртача 8 x 28 м. Баъзи қабрларда 3 мингдан жасад 12 қават бўлиб ётарди, қатл этилганларнинг кўпчилигининг қўллари орқаларига боғланган эди. Қалам очадиган пишочкалар, соатлар, олтин узуклар, пуллар ва бошқа қимматбаҳо нарсалар отувдан аввал тортиб олинган эди. Топилган кундаликлар одатда 1940 йил 6 дан 20 апрелгача бўлган ёзувлар билан тутаган. Ўша жойнинг ўзида совет фуқаролари кўмилган қабрлар ҳам топилган. Бир қабрдаги жасадлар 5-7 йил аввал кўмилган бўлса, иккинчисидатилари 10-15 йил аввал кўмилган. Бу маҳаллий аҳолининг кўрсатмасига мос келади, улар Катинда 20-йилларда ҳам одамлар отилиб, бу жиноят бутун 30-йиллар мобайнида давом этганлигини айтишган. Уларнинг кўрсатмасини 1939 йилда сўроқ қилинган Белоруссиянинг собиқ ички ишлар халқ комиссари, 1937 йилда НКВД Смоленск вилоят бошқармаси бошлиғи бўлиб ишлаган Наседкин ҳам тасдиқлаган. У фақат “1937 йил мобайнида Смоленск вилоятида биринчи тоифа бўйича, яъни отувга 4500 киши ҳукм қилинган эди”, деб ҳикоя қилган.

Журналист тадқиқоти пайтида смоленсклик ўқитувчи Л.Котов ҳикоя қилишича, 30-йилларда Минскдан қарийб Москвага қадар катта йўл бўйлаб, НКВД лагерлари жойлашган эди. Ун минглаб маҳбуслар бу ерда стратегик аҳамиятга эга бўлган автомобиль йўлини қуришган. Тинка-мадори қуриган маҳбусларни Катин ўрмонига олиб боришарди, у ерда улар беиз йўқ бўлиб кетишарди. Козьи тепалиги яқинида яшовчи деҳқон аёл З.Меркуленко урушга қадар бу ўрмонда совет кишилари отилганлигини ҳикоя қилган. Деҳқон И.Кривозерцев Гнездово посёлкасида яшаган И.В.Андреев ва Ф.Куфтинов 1943 йилда немисларга НКВД ходимлари поляк ва совет фуқароларини отган жойни кўрсатганлигини эслаган.

Шу билан бирга 130-соқчи полкининг архиви шунини тасдиқлайдики, 1941 йил 10 июлда, яъни немис қўшинлари бу ерга келишидан бир неча кун аввал бу полkning 43 аскарига маҳбусларнинг катта гуруҳини Смоленск-Катин маршрутида қўриқлаб бориш тўғрисида буйруқ берилган.

1943 йил 10 июнда немисларнинг комиссияси 4143 жасаддан, 2815 тасини, шу жумладан, 2 генерал, 12 полковник, 50 подполковник, 165 майор, 440 капитан, 542 катта лейтенант, 930 лейтенантнинг жасади текширилган. Бундан ташқари бир руҳоний ва 221 фуқаро шахснинг жасади топилган. Поляк техник гуруҳининг баъзи аъзолари генераллар М.Сморавинский ва Ст.Богатиревичнинг жасадларини танишган. Кийимлари ва этикларидagi белгиларига қараб, кўпгина зобитларнинг поляк армиясида имтиёзли ҳарбий қисм ҳисобланган Пилсудский номидаги 1-отлик полкда хизмат қилганликлари маълум бўлган. Қабрларда топилган ҳужжатлардан айрим асирлар Козельска қадар Путивл, Болотово, Павлишчем Бор, Шепетовка ва Городкада бўлганликлари аниқланди.

Отиш билан НКВД ходимларидан иборат бўлган И.Стельмах бошлиқ махсус гуруҳ шуғулланган. 1940 йилнинг бу баҳор кунлари у бир неча сменада “ишлаган”. Қонда бўйича одамлар қабрдан ташқарида отилиб, сўнг жасадлар ҳандаққа ташланган. Ю.Маскевичнинг тахминича, ҳар бир асирни уч жаллод ўлдирган — иккитаси ушлаб турган, учинчиси отган. Айрим қурбонларнинг оғзига бақирмаслиги учун ёғоч қипигини тикишган. Жаллодлар 7,65 мм ли қуролдан отишган. Ўқлар немислар ишлаб чиқарган ўқлар бўлганки, бу ҳол Катин бўйича тарғиботчилик компаниясининг “меъмори” Геббельснн ҳам ҳайрон қолдирган. Ўша кунлари у ўз кундалигига шундай деб ёзган: “Бахтга қарши, Катиндаги қабрлардан немис ўқ-дорилари топилди... Агар бу душманга маълум бўлса, бутун Катин шубҳа остида қолади”. Қуруқликдаги қўшинлар қўмондонлиги буни шу билан изоҳладики, Германия Совет Иттифоқи, Польша ва Болтиқбўйи республикаларига тўппончалар ва ўқ-дорилар сотган эди. Бу ҳақиқатга тўғри келади.

Биринчи етти қабрдаги жасадлар қишқи кийимда — шинелларда, чарм курткаларда эдилар. Бундан ташқари кофтлар ва шарфлари ҳам бор эди. Рус ва поляк тилларидаги 1940 йил март-май саналари кўйилган газеталар ҳам бор эди. Жумладан, Киевда Украинанинг поляк аҳолиси учун чиқадиган “Голос Советов” газетасига 1940 йилнинг 26 ва 28 апрел саналари ёзилган эди. Унда Биринчи май чақириқлари эълон қилинган эди. Бундан ташқари 1940 йилнинг 1 ва 6 майида чиққан газеталар ҳам топилди. Зобитлар кийимининг чўнтақларидан 3300 хат ва откритка топилди. Улардан бир қисмини асирлар олишган, иккинчи қисмини эса жўнатишга тайёрлаб кўйилган эди. Лекин бу хатларнинг биронтасига 1940 йил апрелдан кейинги сана кўйилмаган.

Отувдан сўнг қабрларни ниқоблаш учун уларнинг устига ёш дарахт кўчатлари экилган эди — қабрлар очилган пайтда бу дарахтларни икки яшарлигида экилганлиги ҳисобга олинса, 5 яшар деб белгиланди.

Шундай қилиб, ярим аср мобайнида СССР ва Польша халқлари ўртасидаги муносабатларни ёмонлаштириб ва умуман Европадаги вазиятни заҳарлаб келган Катиндаги ёвузлик сирлари очилди. Жиноят содир этилган вақт аниқланди — 1940 йилнинг баҳори. Унинг илҳомчилари ва ижрочилари айтилди. Булар Сталин, Берия ва уларнинг малайлари.

Лекин яна камида иккита саволга равшанлик киритиш керак. Биринчидан, Сталин ва Берия қуролсиз ҳарбий асирларни, кечаги оддий фуқаролар — университетларнинг профессорлари, ўқитувчилар, хизматчилар ва бошқаларни, уларнинг аксарияти 1939 йил сентябрда совет қўшинларига қарши, эҳтимолки, битта ҳам ўқ отишга улгуришмагандир, бундай ноинсоний тарзда жазолаганларида қандай далилларга асосландилар экан?

Юқорида эсланган ҳужжатларда ҳеч қандай сабаб кўрсатилмаган. Бу ўз халқига қарши геноцид билан шуғулланган Сталин ва Берия амал қилган қонун-қонда билан ҳисоблашмай фикрлаш натижаси эди. Лекин бошқача изоҳда ҳам асос бор. 1940 й. л баҳордан совет-герман муносабатлари ёмонлашайётганлигини ва гитлерчилар Германияси уруш бошлаши хавфи кучайётганлигини ҳис этиб, улар лагерларда душман қўлига тушиб қолиши мумкин бўлган поляк зобитлари пайти келиб Совет Иттифоқига қарши урушадиган поляк армиясининг ўзагини ташкил этиши мумкин, деб хавфсираганлар.

Иккинчидан, шу пайтгача Осташково ва Старобельск лагерларида бўлган кўпги-

на поляк зобитларининг тақдири тўғрисида етарлича равшан жавоб йўқ. Кўчирма қилинган поляк фуқаролари берган хабарларга қараганда, Осташковода бўлган поляк зобитларининг бир қисми баржаларда Оқ денгизга олиб борилиб, сувга чўктириб юборилган. Бошқа бир қисми Тверь районида отилган. Старобельск лагерларидаги ҳарбий асирларга келганда, уларнинг изи Харьковга борган, ҳозир ўша ерда текширув олиб борилаётти.

Шундай қилиб, ярим асрдан ортиқроқдирки, Катин совет ва поляк халқларининг умумий дардига айланди. У доимо очик ярага ўхшарди. Катин ҳақидаги ҳақиқат унинг батиш жараёнини бошлаш имконини беради.

Бу ишга нуқта қўйса ҳам бўларди, лекин бу жинойий ишнинг барча раҳбарлари ва ижрочиларини номма-ном ошкора айтиш зарур. Бизнинг орамизда яшаётганлар, биз буйруқни оддий бажарувчилар бўлганмиз, деб ўзларини оқламасинлар. Халқаро ҳуқуқ нормалари бўйича улар халқаро ҳуқуқ юрисдикциясига тушадиган бундай миқёсдаги ва характердаги жиноятни қилганлар сафида жилақурса ахлоқий жиҳатдан жазоланишлари лозим. Улар яна шуни унутмасликлари керакки, бундай жиноятларнинг узоқлик муддати белгиланмаган.

Бу осон қадам эмас, лекин буни қўйиш керак, наинки бизнинг икки мамлакатимиз президентлари 1990 йил апрелда биргаликда қабул қилган Декларацияни фақат шундай йўл билан амалга ошириш мумкин. Унда, жумладан қуйидагилар таъкидланган: “Рус—поляк ва Совет—Польша муносабатларидаги мураккаб жойлар тўғрисидаги тарихий ҳақиқатни тиклаш бўйича ишларни охирига етказиш, барча даражада жамоатчилик, фан ва маданият вакиллари кенг миқёсда иштирок этадиган Совет—Польша амалий фикр алмашуви ҳар томонлама ривожланишига қўмаклашиш муҳимдир”.

Алиазар ЭГАМНАЗАРОВ
таржимаси.

Эдвард РТВЕЛАДЗЕ*Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги***Сўғдлик денгизчилар**

Кема дарғаси Исмоилий менга бу тоифа балиқлар Зан-
жилар денгизи ва Самарқанд баҳри муҳитида учрашини
айтиб берганли.

Бузург ибн Шаҳриёр, X аср.

Ёзма манбаларда, тарихий асарларда, Ўрта Осиё халқлари эртақ ва аф-
соналарида сўғдликларнинг денгиз ва баҳри муҳит саёҳатлари ҳақидаги, Аму-
дарёда қадимги ва ўрта асрлардаги кемачиликнинг катта аҳамияти тўғрисида-
ги маълумотлар сақланиб қолган. Гап шундаки, ўша пайтларда Амударё ҳозир-
гига қараганда кенгроқ, чуқурроқ ва серсув бўлганлиги шубҳасиз.

Ўрта Осиёнинг икки дарё ораллигидаги барча жойлари ўша вақтларда катта
ва кичик дарё ва кўллар билан қопланган эди.

“Авесто”нинг рамзлари Сура — “кучли” ва Анаҳита — “соф, бокира” бўлган
сув ва мўл-кўлчилик маъбудаси даврида (яъни Ардви — Сура Анаҳита)га ба-
ғишланган кўшиғида шундай дейилган:

Ворукаша денгизи бошдан-оёқ
Чайқалади қирғоқларга бош уриб.
Ўзининг мингта ирмоғи
Ва мингта кўли билан
Ардви унга сувларини келтириб қуйганида
Тўлқинлар кўпириб-тошиб
Осмонларга сапчийди.

XIX асрдаёқ тадқиқотчилар бу тасвири Амударё (қадимги Окс) ўзани
билан қиёслаш, Ворукаша денгизини Орол денгизига ўхшатиш мумкин деб
ҳисоблашган, Ардви маъбудасини эса Амударё илоҳи даражасигача кўтариш-
ган. Гарчи бу жойларнинг чегараланиши бўйича бошқа фикрлар ҳам мавжуд
бўлса-да, мазкур тахминлар кўп жиҳатдан ҳамон ўз кучини сақлаб қолмоқда.

Шу муносабат билан шунини эслаб ўтиш жоизки, 1558 йилда Хоразмга саё-
ҳат қилган инглиз элчиси Женнинсон Амударёнинг бош ирмоғи бўлмиш Ар-
док дарёсини эсга олиб ўтади, ушбу ном Ардви дарёси ва номи “Авесто”да
тилга олинган илоҳ номи билан ёрқин этимологик алоқадорликка эга.

Археологик маълумотлар, Ўрта Осиё икки дарё ирмоғида топилган қадим-
ги ва ўрта аср даврлари ёдгорликларида турли хилдаги кемаларнинг бизгача
етиб келган суратлари ҳам шунини тасдиқлаб турибди.

Ушбу дарё, тўғрироғи, унинг қўйи оқимининг илоҳий ҳомийси буюк бақ-
трия худоси Оахшо эди, эгнига узун либос кийган, ўнг қўлида уч шоҳли
паншаха, чап қўлида каттакон балиқ туган алпқомаг эркак киши кўрини-
шидаги унинг тасвири Кушон шоҳи Хувишканинг олтин тангаларида ўрин
олган. Бу илоҳ номидан Амударёнинг тожикча номи Вахш келиб чиққан. Қа-
димда бирон дарё илоҳига атаб эҳромлар тиклаганлар (улардан бири Тахти
Сангин манзилгоҳида топилган), ҳайкаллар ясаб, меҳроблар қурганлар, маи-
ший буюмларни унга атаганлар.

Вахшнинг бир қисми — Окс кўлаб бақтрияликлар илоҳий исмлари тар-

кибита кирган, шулардан энг машҳури Александрнинг қайнотаси Оксиарт Вахшувардир. Куёвининг ўлимидан кейин у Ўрта Осиё тарихида ўз номидан биринчи бўлиб оромийлар афсоналари акс этдирилган олтин тангалар чиқарди. Бу афсоналар унинг Вахшувар исмига бақтрияча жаранг бағишладики, В.А.Лившиц фикрига кўра у “Вахш худосининг маҳбуби ёки унинг муҳофазасидаги зот” деган маънони англатади.

Ушбу ном Ўзбекистоннинг жанубида унча катта бўлмаган, Бойсунтоғ этакларида жойлашган (Сурхондарё вилоятининг Денов тумани) Вахшувар қишлоғида ҳозиргача сақланиб қолган. Бу ерда ушбу зодагон бақтрия ақоибрининг насаб ибодатхонаси жойлашган.

Бақтрияликлар ва хоразмликлар ҳақида эслатиб ўтилган турли ёзма манбалардаги маълумотлари шундан далолат берадики, эрамизгача VI-V асрлардаёқ улар денгиз саёҳатларига чиққанлар. Бу эрамизгача 464 й. да Нилнинг куйи оқимларидаги Элефантин оролида қўним топган ҳарбий ўрдада хизмат қилган хоразмлик Драгаман ва Дарданеллнинг европа қирғоғида жойлашган Сест шаҳрининг собиқ бошлиғи (бу ҳам хоразмлик) Артаиктдир (Геродот, VII, 78). Делос оролида бир ёзув топилган бўлиб, унда шоҳ Артарксеркга қарши бош кўтарган ва Пергамни эгаллаган бақтриялик Оронт ҳақида сўз юритилади.

Шу нарса равшанки, улар бу ерга Ўртаер ёки Эгей денгизлари орқали етиб келишлари мумкин эди.

Бизга маълум бўлган биринчи сўғдлик денгиз сайёҳи, афтидан, Жануби-Шарқий Хитойда буддавийликни даставвал тарғиб қилган машҳур Кем Сенхунинг отаси бўлган эди. Аждодлари Ҳиндистонда яшаган бўлиб, улар Сўғддан кўчиб бориб қолишган, кейинчалик Кан Сенхунинг отаси Изяочжи, яъни Шимолий Вьетнамга бориб қолади ва у ерда савдо билан шугулланади. У бу ерга Малай ярим оролини айланиб ўтиб, Ҳинд баҳри муҳитидан Жануби-Шарқий Хитой бандаргоҳларига борувчи очиқ, анча қулай денгиз йўли билан етиб келган бўлса, ажаб эмас.

Бироқ борди-ю, биз буни фақатгина тусмол қилганимизда ҳам шу нарса кундай равшанки, VI асрнинг иккинчи ярми бошида самарқандлик савдогар Маниах ва унинг сўғдлик ҳамроҳлари узоқ йўл юриб Қора денгизгача етиб келганлар. Севастополлик — Цхумидан византия кемасида бу денгизни сузиб ўтиб, Константинополга келиб тушганлар. Бу ерда улар Византия императори билан ушбу мамлакатта сўғд ипагини етказиб бериш ҳақида музокаралар олиб борганлар. Улар билан бирга (П.Лерх фикрича) Ўрта Осиёдан хоразмликларнинг вақили ҳам бўлган.

Кейинчалик сўғдликлар Византия кемаларида Қора денгизни бир неча марта сузиб ўтганлар ҳамда ипак ва бошқа моллар билан ўзаро фойдали савдо ишлари олиб борганлар. Шу муносабат билан В.И.Атаевнинг фикри алоҳида қизиқиш уйғотади. Унга кўра Қрим яриморолининг шарқий соҳилида ҳозирда ҳам мавжуд бўлган Судак шаҳрининг номи даставвал “Сўгдак” деб айтилган, бу “кичик сўғд мустамлакаси” деган маънони англатган. Бундай номнинг пайдо бўлиши сўғдликларнинг на фақат қарвон йўли савдосида, балки Қора денгиз орқали Византия билан денгиз йўли савдосида ҳам катта аҳамият касб этганлигини намойиш этиб турибди.

Хитой ва Японияда яқинда топилган топилмалар, афтидан, сўғдликларнинг Узоқ Шарқдаги денгиз йўли савдосида ҳам бевосита иштирок этганлигини кўрсатмоқда. Улар орасида Япониянинг қадимги пойтахти Нарада жойлашган Хоруза қалъаси хазинасида топилган, паҳлавийча ва сўғдча ёзувлар бўлган сандал ёғочининг икки лавҳаси ҳам бор. Паҳлавийча ёзувада бу буюмлар эгаларининг ёки уларни сотишда даллолик қилган шахснинг исми битилган. Сўғдча лавҳада эса иккита сўз битилган бўлиб, улар, афтидан, оғирлик ўлчовини билдиради. Ёзувлардан бирида кўрсатилишича, ушбу буюмларнинг Японияга олиб келинган санаси эрамизнинг 761-йилига тўғри келади.

Саксонинчи йилларнинг биринчи ярмида Вьетнам чегаралари яқинидаги Кантон вилоятидаги қадимшунослик қазилмалари чоғида хитой олимлари сопол идишни топдилар. Унда кўплаб олтин ва кумуш буюмлар билан биргалликда сосонийлар шоҳи Пероз (Ферўз) (459-481 й.й.)нинг драҳмалари ҳам бор эди, уларда ушбу буюмларнинг кўмиб қўйилган саналари битилганди —

VI асрнинг биринчи ярми. Бироқ дастлабки ўқилганда маълум бўлган паҳлавий ёки шарқий-эрон ёзуви бўлган кумуш идиш энг муҳим топилдиқ бўлиб ҳисобланади. Унинг сўёдликларга мансублигини япон сўёдшунос олими Итока Иошида аниқлади. Унинг ўзи бу ёзувни қуйидагича таржима қилган: “42 статер (вази) лик ушбу идиш Чоч халқидан (...)га тегишлидир”. Ёзув ўртасида тама бор. Араблар давридаги Шош деб аталган Чоч — бу ҳозирги Тошкент вилояти ва унга туташ туманлар номидир. Шуниси диққатга сазоворки, 1908 йилда Уралдаги Корчево қишлоғида топилган ва ҳозир Давлат Эрмитажида сақланаётган кумуш идишда ҳам эрамизнинг VI асрига оид сўёдча ёзув бўлиб, унда ҳам бу буюмнинг Чоч ҳокимига қарашлиги кўрсатилган.

Ушбу топилма муносабати билан бир қатор хитой ва япон олимлари илк ўрта аср даврида Ҳиндистон ва Хитой ўртасидаги денгиз йўли савдосида сўёдлик савдогарлар иштирокидаги масалани кўндаланг қўйдилар.

Масалан, япон олими Иожима тахмин қилишича, сўёдлик савдогарлар бу йўлдан VII-VIII асрларда ҳам фойдаланганлар ва Хитойда сандал (уд) ёғоч сотганлар.

Хитойнинг жануби-шарқий қирғоғидаги энг йирик денгиз бандаргоҳи Гуаньчжоу бўлган эди, бу ерда VII-VIII асрлардаёқ денгиз йўли билан савдо ишларини амалга оширувчи катта араб-форс мустамлакаси юзага келган эди. Унинг аҳолиси орасида Ўрта Осиёдан келиб чиққан ва кўпинча форслар деб аталган кишилар бўлганлиги истисно этилмайди.

Ал-Муқаддасий (X аср) келтирган маълумотлар сўёдлик савдогарларнинг денгиз йўллари бўйлаб қилган саёҳатлари қадимдан анъана тусини олганлигидан далолат беради. Унга кўра Самарқанд савдогарлари аввал Ироққа ўтганлар, сўнгра бу ердан денгиз йўли орқали Ҳиндистон ва Хитойга борганлар.

X аср иккинчи ярмида ёзилган машҳур “Ҳиндистон мўъжизалари ҳақида китоб” муаллифи Бузург ибн Шаҳриёр Ҳиндистон, Хитой, Африка ва Индонезияга сузувчи денгизчилар ва савдогарларнинг ҳикоя ва ривоятлари асосида 300 йил (912—913)да Араб денгизи соҳилида наҳанг ови ҳақидаги гоят ажойиб бир ҳикояни келтиради.

“Дарға Исмоилийнинг менга ҳикоя қилишича, — дейди у, — бу зот баллиқ кўпинча Занжилар денгизи ва Самарқанд баҳри муҳитида (Самарқанд денгизида) учраб экан”. Занжилар денгизи бу — Африка шарқий қирғоғи яқинидаги Ҳинд баҳри муҳитининг бир қисмидир, чунки занжилар деб араблар негрларни айтганлар.

Самарқанд баҳри муҳитига келганда, унинг жойлашуви ҳақида олимлар турлича фикрлайдилар. Бироқ шу нарса равшанки, Ҳинд баҳри муҳитининг Форс кўлтигидан Ҳиндистонгача бўлган қисмини ана шундай атаганлар. Бу ном зинҳор тасодифан пайдо бўлган эмас, у сўёдлик денгизчиларнинг қадимги анъаналаридан келиб чиққан. Афтидан, бу вақтга келиб асли Самарқанддан бўлган кишилар денгиз йўли савдосида фаол иштирок этганлар ва денгиз йўлларида бот-бот кўза ташланиб турганлар, натижада Ҳинд баҳри муҳитининг шарқий қисми ушбу шаҳар номи билан юритила бошланган.

Бузург ибн Шаҳриёр ўз китобининг бошқа бир жойида ёзади: “Бир дарғанинг менга ҳикоя қилишича, буюк Самарқанд денгизиде (ушбу денгиз Ҳарқанд билан туташдир, Самарқанд денгизи унга келиб қуйилиши боисидан ҳам у Самарқанд деб аталади) у кўлаб наҳанг (киг)ларни кўрган эмиш”. Қатор олимларнинг фикрича, Самарқанд дарёси бу Ҳинд дарёси бўлиб, бир чети Помир тоғларига келиб туташувчи Ҳимолай тоғларидан бошланади. Афтидан, қадимги замонларда ҳам, ўрта асрларда ҳам Ўрта Осиёдан йўл олган савдогарлар ўз молларини шу дарёдан ташиганлар, шу муносабат билан у бир вақтлар Самарқанд дарёси деб аталган. Ҳиндистон Ўрта Осиёга ва ундан Қофқозорти ва Қора денгизга дарё йўли бўлганлиги ҳақида кўлаб юнон (грек) муаллифлари ҳам ёзган эдилар. Бу йўл Ҳинд, Кундуздарё ёки Балхоб бўйлаб, кейин эса Амударё ва Ўзбой орқали Каспий денгизига чиққан.

Ўрта Осиёда кеманинг энг дастлабки тасвири Нукусдан 20 км наридаги Бештўбе қояларидаги суратларда акс этдирилган. Бу ерда қоя сиртига бир мачтали, тўртбурчак елканли, баланд гажак тумшукли ва унга нисбатан хиёл пастроқ қуйруқли ясси тубли кема тасвири ўйиб ишланган. Елканнинг ҳар иккала томонидан уни тутиб турган икки одам қиёфасини кўрамыз. Шуниси

қизиққи, матчанинг ҳар иккала томонидаги елканни кўтариб турган икки, аммо анча аниқ одам қиёфаси Спартадаги (эрамизгача I мингйиллик боши) суяк тахтачада ҳам тасвирланган. Афтидан, Бештўбедаги суратда ҳам ўша жа- раён акс этдирилган.

С.П. Толстовнинг фикрича, Бештўбедаги сувратда тасвирланган кема шак- лининг санаси эрамизгача III дан I мингйиллик бошларигача деб ҳисоб қили- надикки, бу бринж даврига тўғри келади. У таъкидлайдики, мазкур кема ўз тузилиши бўйича замонавий Амударё қайиқларидан кескин фарқ қилади ва қадимги замон Миср ёдгорликларидаги кемалар тасвирини эста солади. Бир елканли жуда оддий турдаги бу кема Миср, Месопотамия ва Шарқий Ўрта Ер денгизиде ҳам расм бўлган эди. Миср сулоласигача, яъни эрамизгача V-IV мингйилликлар даврига оид сопол идишлардаги дунёда энг қадимги тасвир- ни мисол учун олиб қарайлик. Бу энг оддий елканли кема бўлиб, қуйруғи ва тумшуги билан, тўртбурчак елкани ўртада эмас, кема тумшугига яқинроқ қилиб ўрнатилган эди.

Орол денгизи ва Амударё бўйлаб сузиш учун қадимги хоразмликлар бир матчали елканли кема яратганлар, улардан бошқа мақсадлардан ташқари ба- лиқ овлашда ҳам фойдаланганлар. Спартадаги эрамизгача I мингйиллик бош- ларига оид ўша суяк тахтача шу мақсадларда кемалардан фойдаланишнинг ёрқин мисоли бўлиб хизмат қилади. Бунда бевосита кемадан туриб балиқ ов- лаётган балиқчилар тасвирланган.

Эслатиб ўтамизки, балиқ овлаш Хоразм аҳолиси ҳаётида ҳар доим катта аҳамиятга эга бўлиб келган, унинг калтаминор неолит маданияти бу ерда эра- мизгача V — II мингйиллик ўрталарида кенг ёйилган бўлиб, олимлар уни балиқ овловчилар ва овчилар маданияти сифатида белгилаганлар. Елканли ке- манинг мазкур тури Хоразмда Олд Осиёнинг энг қадимги тараққиёти тасви- ри остида юзага келганлиги ҳам истисно этилмайди. С.П. Толстов ва Л.С. Толсто- ва кўрсатиб ўтишганидек, Хоразм бу тараққиёт билан узвий этно-маданий муносабатлар ўрнатган эди.

Янада қизиқарлироқ мисолларни келтиришимиз мумкин: бу финикияликлар кемасидир. У асосан савдо кемаси бўлиб, эрамизгача VIII асрга оид Сарагон II саройининг бўртма суратларида акс этдирилган. Бештўбе қоясида тасвирлан- ган кема сингари у ҳам бир елканли, бир матчали бўлиб, матчани бири тумшукқа, бири қуйруққа тортиб боғлашган икки арқон ушлаб туради. Шуни айтиш керакки, финикияликлар кемасининг тумшук қисми от боши кўри- нишидаги залворли гажак уч билан тугалланган, хиёл пастроқ бўлган қуйруқ қисми эса от думи шаклида ясалган.

Бештўбе кемаси тасвирида гажак учининг мавжудлиги унинг ҳам тумшук қисми қандайдир жониворнинг боши, қуйруқ қисми эса думи кўринишида безатилган дея тахмин қилишга имкон беради.

Ёзма манбаларда Амударёда дарё кемалари мавжудлигини энг дастлабки далолати аҳмонийлар шоҳи Кирнинг эрамизгача 538 й.да массагетлар малика- си Тўмариста қарши юриши билан боғлиқ. Геродотнинг шоҳидлик беришича, кўшинини нариги қирғоққа олиб ўтиш учун Кир Амударё (Аракс) орқали дам кўприклар қуришни, бу кўприкларни ташкил этувчи кемаларда эса ми- норалар тиклашни буюради.

Оқсда кемалар бўлганлиги ҳақидаги эрамизгача 330 й. га оид иккинчи маълумот Аррианга тегишлидир, унинг хабар беришича, Александр Македон- ский кўшини яқинлашиб келаётгани ҳақида дарак тошган Бесс “Окс дарёси- нинг нариги қирғоғига сузиб ўтди, ўзлари сузиб келган кемаларни ёқиб юбо- ришди ва сўғдлар ери Навтакига кетишди” (Арриан, III, 28). Страбон (янги эранинг I асри) таъкидлайдики, Оқс дарёсида кемалар сузар эди ва бу дарё Ҳиндистондан ташқари улар Осиёда кўрган дарёлар ичида энг каттаси эди (бу маълумотларни у Патроклдан (эрамизгача III аср) олган.

Ши-Цзида (эрамизнинг I асри) ҳам шу далил тасдиқланади, унга кўра “Туйшуй (Амударё) дарёси бўйларида савдогарлар яшар эди, улар дарё ва қуруқликлардаги йўллардан ўз молиарини минглаб ли масофаларга олиб ке- тар эдилар”.

Бу барча маълумотлар қадимги замонларда Амударё бўйлаб дарё кемачили- гининг кенг ривожланганидан гувоҳлик беради. Афсуски, бу дарё бўйлаб су-

зишда фойдаланиладиган кемаларнинг турлари ҳақида ҳали жуда оз нарса биламиз. Улар орасида эшкакли кемалар билан бир қаторда елканли кемалар бўлган бўлса, ажаб эмас. Кемаларнинг бундай турларидан бири ҳақида Қоратепادا (Кўҳна Термиз)ги эрамизнинг IV асри охири — V асри боши деб саналанган қатламларида топилган тошмуҳр нишонли ноёб фармон шарофати ила ҳозир ишончли маълумотномаларга эгамиз.

Бу фармонни эълон қилган Б.Г.Петерснинг айтишича, унда эшкакли ҳарбий юкчи кема ва ундан олдида сузиб бораётган икки матроси бор учли лоцман қайиғи тасвирланган. Ушбу кеманинг таги доирасимон, бортлари тўқима ва чарм қопланган, тумшук қисми бошини баланд кўтариб турган аждарҳони эслатади, манжанақлари олдинга қаттиқ туртиб чиққан. Кеманинг борт қисмида тумшукдан қуйруқча борувчи ва ўз навбатида ўн тик чизиқ билан кесилувчи беш ётиқ чизиқ ўтган. Кеманинг қуйруқ қисмида катта бошқарув човходаси (эшқаги) тасвирини кузатиш мумкин, унинг тагида эса 18 эшкак човходаси бор, бу кема ҳайдовчилари жами 36 эшкакчи ва бир даргадан иборат деган хулосага олиб келади. Бундан ташқари, кема борти узра найзали беш жангчи тасвири бор. Б.Г.Петерснинг фикрича, ёрлиқда тасвирланган кема тузилиши вавилон (бобил) юкчи кемаси — гуф (эрамизгача I мингйиллик боши)нинг сақланиб қолган тасвирларига жуда ўхшаб кетади. Қоратепадан топилган ёрлиқда тасвирланган кема тузилишида Нимрудда эрамизгача VIII асрда топилган ассирия думалоқ кемаси тасвири билан хийла ўхшашлиги эътиборни тортади. Бу ерда ҳар иккала кеманинг думалоқ шакли ва улар борتلарининг тўғри бурчакли бўлимларга бўлинганлиги мутлақо бир-бирита ўхшашдир. Бироқ ассирия кемасида манжанақ билан туталланувчи баланд уч йўқ, бу ушбу кемалар вазифаларининг турличалиги билан боғлиқ — Б.Г.Петерс тўғри таъкидлаганидек, Қоратепадан топилган ёрлиқдаги кемалар ҳарбий-юкчи хусусиятга эга бўлган.

Мавжуд маълумотлардан кўриниб турибдики, қадимги замонларда Амударё бўйлаб сузишларда кемаларнинг икки тури — бир мачтали қозиқ елканли ва думалоқ (тўқима) эшкакли кемалардан фойдаланилган. Бу ҳар икки тур кемаларнинг келиб чиқиши, гарчи келиб чиқиш вақтлари номаълум бўлса-да, Шарқий Ўртаер денгизи мамлакатлари ва Месопотамия билан боғлиқ. Бу ёзма манбалар шохидлик беришича, хоразмликлар Мисрдаги Элефантин оролида яшаган эрамизгача VI-V асрлар ва Ўрта Осиё, Месопотамия ва Шарқий Ўртаер денгизи кучли маданий ва сиёсий алоқалар билан боғланган эллинизм даврида содир бўлган бўлса, ажаб эмас.

Қадимда Амударёда фойдаланилган кемаларнинг учинчи тури тўғрисидаги аниқ тасаввурни Афросиёб шаҳарчасидаги сўғд ихшиди Вархуман (эрамизнинг VII асри охири) нақшу нигорлари беради. Бу саройнинг шимолӣ деворида бир гуруҳ аёлларнинг, эҳтимол хитой элчихонаси бир қисмининг катта қайиқда дарёдан сузиб ўтаётгани тасвирланган. Ундаги одамлар миқдори бўйича олиб қаралганда бу оддий қайиқ эмас, балки ҳажмдор кема эди, чунки унда малика бошчилигидаги ўн аёл жойлашганди.

Кемани бошқариш учун кенг белкураксимон учли қуйруқ эшқагининг борлиги ва кема тузилишининг ўзи ҳам шундан далolat бериб турибди. У думалоқ тубга ва уч қават кенг тахтадан қилинган хийла баланд борга эга. Кеманинг тумшук қисми шер боши билан туталланади, қуйруқ қисми эса бир оз эгилган, унга кемани қирғоқда тутиб туриш учун ҳалқа осиб қўйилган.

Бошқа қайиқ олдида иккита от ва у билан ёнма-ён сузиб кетаётган одам тасвирланган. Бу отлар белгиланган жойдан оқим кемани узоққа олиб кетиб қолмаслиги учун унинг ҳаракатини бошқаришга мўлжалланган. Дарё кемасини эшкак ва от ёрдамида бундай усул билан бошқариш XX аср бошларигача Амударёдан сузиб ўтиш чоғида, жумладан, ўзига хос эшкакли кемаларда кенг қўлланилган ва бу XIX аср иккинчи ярмида Туркистондаги кўплаб саёҳатчилар томонидан қайд этилган.

Ўзининг бутун тузилиши, бир эшкак ва отлар ёрдамида бошқариш тизими, Афросиёб нақшу нигорларида тасвирланмиш йўловчилар миқдори ва ҳажми бўйича кемалар ўша кемаларга жуда ўхшаб кетади.

Шунингдек, Н.А.Каразиннинг 1888 йилдаги сурати бўйича фикр юритил-

са, Хива хонлигидаги кемалар ва солларда фойдаланиладиган эшкаклар хили илк ўрта аср Сўғдидаги эшкаклар хилига ўхшайди. Буларнинг барчаси шундан далолат берадики, кема тасвири келиб чиқиш жиҳатидан Афросиёб деворий суратларида тасвирланган кема турларига келиб тақалади ва дастлабки иккитасидан фарқи ўлароқ, бу хил кема маҳаллий шароитларда вужудга келган.

Жуда қадим замонлардан буён Ўрта Осиёнинг икки дарё оралигидаги сувларда юкларни олиб ўтиш учун ҳам, хийла узоқ муддатли саёҳатлар учун ҳам соллар ва дам тўлдирилган мешлар қўлланган. Жумладан, турли жониворлар терисидан тайёрланган якка ҳолдаги пуфлама саноч (мешкоб)лар қўлланилганлиги кўриниб турибди. Уларнинг қўлланиш муддати Александр Македонский қўшини тахминан Келиф ёки Чушка Гузар туманида Оксдан кечиб ўтган вақт, яъни эрамызгача 330 й. га тўғри келиб, бу энг дастлабки далолат ҳисобланади. Аррианнинг гувоҳлик беришига кўра, дарё олдида келгач, Александр нариги қирғоққа ўтиб бўлмаслигига кўзи етди, чунки дарё кенглиги бу жойда 6 стадия (қарийб 1,2 км.)га етар, ғоят чуқур ва тез оқар эди.

Шунда у чодир қилинган териларни бир жойга тўплашни, уларни қуруқ хашак билан тўлдиришни ва сув қирмайдиган қилиб тикишни буюрди. Шу воситадан фойдаланиб, Александр қўшини беш кун деганда Окснинг нариги соҳилига ўтиб олди (Арриан, III, 29, 2).

Амударё ва асосан унинг юқори оқимларида сўнгги вақтларда ҳам нариги соҳилга ўтиб олишда ана шундай дамли мешлардан фойдаланганлар.

Якка ҳолдаги мешкоблардан ташқари аксар ҳолларда ҳўкиз терисидан қилинган дамли қошлар ёрдамида чинакам соллар ясалган. Шу мақсадда қўшалок дамли қошдан фойдаланганлар, уларга ёнма-ён қилиб ходалар ётқизилган, ходалар бир-бирига ип ва арқонлар билан зич қилиб боғланган. Камида тўрт кишини кўтарадиган соллар ана шу тариқа юзага келган. Бисотимиздаги суратларда Амударё irmoқларидан бири Қизилсув дарёсидан кечиб ўтиш жараёни тасвирланган. Кечиб ўтишнинг айнан шундай усули X аср бошида араб сайёҳи Ибн Фадлан томонидан тасвирланган.

Н.Каразиннинг 1885 йилдаги суратларига қараб фикр юритадиган бўлсак, Амударё ва Сирдарёда дамли қошларсиз оддий турдаги соллар кенг расм бўлган. Улар узунасига ва кўндалангига қатор қилиб жойлаштирилган ходалардан ясалган. Бундай соллар ё солнинг олди ва орқа қисмларида турувчи икки эшкакчи (Хўжанд яқинида дарёни кечиб ўтиш жараёни тасвирланган сурат), ёки бир (Хўжайлидаги бозор тасвири) эшкакчи томонидан узун-узун эшкаклар билан бошқарилган.

Ўз юк кўтариш қобилиятига кўра ушбу соллар ҳам турлича бўлган — улардан баъзиларида эшкакчилардан ташқари яна бир қанча одам ва ташиладиган моллар жойлашган, бошқаларида — қақир-қуқури билан биргина элтувчи бўлган. Ўрта асрларда Жайхун — Амударёда энг йирик дарё бандаргоҳи Термиз эди. Истаҳрий ва Ибн Ҳавкалларнинг таъкидлашларинча, Термиз шаҳри Жайхунда йирик бандаргоҳ (гавань) бўлиб хизмат қилган. XX аср охирида яшаб ўтган Ал-Муқаддасий маълумотларига кўра, “Термиз — Жайхундаги энг йирик шаҳардир... Бу ерда сув икки томондан оқиб ўтади ва кемалар унга ҳар икки томондан сузиб келиб, лангар ташлайди”.

Ал-Муқаддасий уларни бежиз “қайиқ” деб эмас, балки “ас-суфан” деб атайди, арабчада бу “кема” маъносини билдириб, булар турли катталиқ ва тузилишга эга бўлган дарё кемалари эканлигидан гувоҳлик беради.

М.Е.Массон маълумотларига кўра, қайиқчилар — “кештибонон” Термизнинг жанубий қисмида соҳил бўйига яқин жойда, кейинчалик эса, XV асрда қальанинг ғарб томонида истиқомат қилганлар. У яна шу нарсани тахмин қиладики, улар орасида на фақат қайиқчи-матрослар, балки асосий касб-кори дарё кемалари ясаш ва созлашдан иборат кемасоз уста-ҳунармандлар ҳам бўлган. Кемаларни тайёрлашда маҳаллий дарахтлар — тол, қайрағоч ва тутлардан, чокларни ямаш учун қамиш попути ва чигитсиз пахта — момикдан фойдаланганлар.

Термиз кечувининг аҳамиятини Клавиго ҳам таъкидлаган. Унинг маълумотлари 1404 йилга оид. Ўша вақтда Амударёда қайиқлар сузган, одамларни

бир соҳилдан бошқасига элтган, шуниси ҳам борки, одам элтиш учун сузишга рухсат берилган махсус ёрлик ёки фармон бўлиши шарт ҳисобланган.

Шу билан биргаликда Амударёдаги кемалар нафақат бир соҳилдан бошқасига олиб ўтишда, балки шу дарё бўйлаб кўпқунлик сузишларда ҳам қўлланган. Шу муносабат билан Ибн Батутанинг 1334 йилга оид ахборотлари диққатга молик, у таъкидлайдики, Хоразмдан “ёз кунларида дарёдан кемаларда Термизга сузиб келишди ва бу ердан буғдой ва арпа олиб кетишди. Бу оқим бўйлаб ўн кунлик йўлдир”.

Шуниси қизиқки, Хоразмдан Термизгача бўлган куруқлик йўли Бухоро ва Қарши орқали ўтганда бир ойга яқин вақтни олган. Дарё бўйлаб уни уч барабар тезроқ ўтиш мумкин бўлган, дарё бўйлаб Термиздан Хоразмгача масофа тахминан 600 км ни ташкил этса, кемалар бир кунда 60 км. йўл босган.

Ўрта Осиёдаги иккинчи буюк дарё Сирдарё (Сайхун)дан ҳам, гарчи бу ҳақда маълумотлар хийла оз бўлса-да, дарё кемачилигида кенг фойдаланилган. Ёқут ал-Ҳановийнинг жуғрофий маълумотлар қомуси ҳисобланган “Ҳудуд ал-олам” (Дунё сарҳадлари) рисоласида (XIII аср) кўрсатиб ўтилганки, Шош дарёсидан Хўжанд ва Фарғонага кемалар сузган. “Ҳудуд ал-олам” маълумотларига кўра Нухенд шаҳрида (ёки Нухкатда, М.Е.Массон уни Тошкентнинг жануби-шарқий чеккасидаги Хонободтепа шаҳарчасига, Ю.А.Буряков эса Чирчиқ дарёси келиб қўйиладиган жой яқинидаги Гул қишлоғи ўрнида бўлган шаҳарчага ўхшатади. Парк (Чирчиқ) ва Ҳашарт (Сирдарё) дарёсида ишловчи қайиқчилар (Кештибонон) истиқомат қилганлар. Сирдарё орқали энг асосий кечувлар Хўжаидда, Оҳангароннинг Сирдарёга қўйилтиш жойидаги Банокент — Шоҳруҳия туманида ва Чиноз туманида бўлган. Чиноз туманида ўрта асрларда Чиночкет, яъни “Хитой савдогарлари шаҳри” деган шаҳар мавжуд бўлган.

Қадимда ва ўрта асрларда Амударё ва Сирдарёнинг катта кечувларида жойлашган йирик аҳоли манзилгоҳларида ўз ҳаёт тарзларига эга бўлган муайян гуруҳдаги одамлар яшашган, улар махсус касб-кор — одам ташиш билан шуғулланганлар ва афтидан ўзинга хос касб ташкилотларига биришганлар.

Юнон кечуви деб аталмиш шундай кечувлардан бири Бурдагўй ҳақида (юнонча “пандахейон” (меҳмонхона) сўзининг бузиб айтилгани, биз уни Термиздан 30 км. ғарбдаги Кампиртепа — Шўробқўрғон шаҳарчасига ўхшатгандик) XV аср муаллифи Ҳофизи Абрўнинг жуғрофий асаридagi қизиқарли маълумотлар мавжуд. “...Бурдагўй — Жайхун соҳилидаги бир жой, — деб ёзди у. — Қадим замонларда Жайхун кечуви учун жавобгар бўлган йирик кема эгалари мана шу “Бурдагўй”да бўлганлар. Бу дарёни кесиб ўтган султонлар кечуви (гузаргоҳи) шу ерда бўлган. Қадимги подшоҳлар дарё кечувини кўриқлагани учун ҳам бу жойлардаги аҳолини қаноти остига олганлар ва уларни солиқлардан озод (тархон) қилганлар. Шу боис аҳоли қалин ва хўжайинлари бадавлат бўлган. Улар шу ердан ўтган ҳар бир сайёҳга яхши хизмат кўрсатганлар”.

Ушбу парчадан кўриниб турибдики, “Бурдагўй” кечуви чоғида муайян миқдордаги соҳиб кишиларнинг афтидан, фақат дарё қатнови билан шуғулланган катта миқдордаги кемалари бўлган (модомки йирик кема эгалари бўлгач, ундан кичикроқлари бўлиши ҳам табиий). Бу ҳақда юқорида тилга олинган “Ҳудуд ал-олам” маълумотларида сўз юритилган.

Россия Ўрта Осиёни босиб олган вақтга келиб, Амударё ва Сирдарё кемачилиги илгаригидек ушбу минтақа аҳолиси ҳаётида муҳим аҳамият касб этган, кемаларнинг ўзи эса тобора оддийроқ ва хиллари санжоброқ бўлиб бераверган.

Амударёдаги кемачилик тавсифи 1876-1878 й.й.да қидирув мақсадида ушбу дарёни диққат билан кўздан кечириб чиқинч чоғида штабс-капитан А.Биков томонидан батафсил тасвирлаб берилган.

Масалан, унинг маълумотларига кўра, Қабадиён, Патта Ҳисор, Шўроб, Чушка Гузар кечувларидан ўтилаётганда ўнг ва чап соҳилларда иккита дарё кемаши турган, улардан кўра йирикроқ кечувлар Келифда — 6, Керкида эса 4 кема бўлган. Шу билан бирга ҳар бир кемада элтувчи — кемачиларнинг муайян миқдори хизмат қилган: катта кемаларда — 6-7 одам, ўртачароғида — 3-4 ёки 5 одам.

А.Биковнинг шоҳидлик беришича, ҳар бир кечувдаги кемалар миқдори бу ердан ўтувчи савдо йўлининг муҳимлигига ёки дарёнинг ҳар икки соҳилида истиқомат қилувчи аҳоли миқдорига боғлиқ бўлган.

Шуниси ҳам борки, ишчилар ҳақи сифатидаги 25 фоиздан ташқари юк ташпидан тушган барча даромад беқлик ҳукмдорлар орқали Бухоро амирининг фойдасига келиб тушган. 8-10 ёки ҳатто 12 минг тангагача бўлган асосий даромад Келиф кечуви чекига тушган. Бу демак: Бухоро ва Қаршидан мол билан чиққан ва Шимолий Афғонистоннинг Аҳчи, Балх, Хулма шаҳарлари учун Кампиртепа (Кўҳитан тоғларида) қишлоғидан туз билан чиққан карвонлардан келиб тушган.

Амударё бўйлаб кечувлар ва сузишлар чоғида фойдаланиладиган кемалар тўғрисидаги батафсил маълумотларни ушбу дарёни Вахш воҳасидан тортиб К... шаҳридан 50 км қуйроқда ётган Хўжа Жангас қишлоғигача 1878 й. ёзида синчиклаб текшириб чиққан ўша А.Биков келтирган. Унинг маълумотларига кўра, бу ерда бир-биридан ҳажми билан фарқ қилувчи ясси тубли сузувчи воситалар — кема туридан фойдаланишган. У таъкидлайдики, кема ўз тузилишига кўра Хива қайиқларига ўхшаб кетган, бироқ улардан кўра хийла ва кенроқ, оғирроқ ва бошқариш қийинроқ бўлган.

Кема қурилишига тол ёки теракнинг бир тури бўлган патта ёғочи ишлатилган. Улардан чорқирра тўсинлар ажратиб олинган ва кема қурилиши чоғида улар бир-бири билан турум ёрдамида туташтирилган. Кема туби ясси бўлиб, янада чидамлироқ бўлиши учун тахталарни кўндаланг ётқизиб, мих қоқиб маҳкамланган.

Катта кемалар узунлиги тумшугидан қуйруғигача 20 ва ундан ортиқ метрга етган. Кенлиги ўртада — 5 метр, бортлар баландлиги — 1 метр. Кема ичи бортдан бортгача ётқизилган ва уларга темир тасмалар билан маҳкамланган тўсинлар билан бўлакларга ажратилган. Ўртача кемалар узунлиги — 5 метргача, кенлиги — 3 ва ундан ортиқ метргача етган. А.Биковнинг шоҳидлигича, катта кемалар юк кўтариш қобилияти 16-18 туя, 18-20 от, 200 кўй, 700-800 пуд дон бўлиб, шунга нисбатан ўртача 10-12, 12-14, 150 ва 400 пудгача етган.

Катта кемаларда 67, ўртачаларида 3-4 ёки 5 ишчи хизмат қилган.

Кемалар елкансиз эшкакли бўлиб, уларни бошқариш учун кема йўналишини изга солиб турувчи учбурчак залворли калта эшкаклардан фойдаланилган. Бироқ, А.Биков сўзича, асосий эшкак воситаси бўлиб, кема харисига боғлаб қўйилган отлар хизмат қилган.

Одатда икки от қўшилган: бири — олдинги, иккинчиси эса — қуйруқ қисмида, у оқимга қарши томондан турган, токи от орқаси бортдан 60-70 см. пастда турсин. Сув чуқур жойларда отлар оёқлари билан сувни эшиб, ўзлари сузиб ўтган, саёз жойларда ва қирғоқда кемани судраб борган, улар чиллакли ва тасмали шатак қайишлар ёрдамида пухта арқонга қўшилган бўлади.

А.Биков таъкидлаганидек, саёз жойлар ва қуруқликда кемани тортиб боришнинг бундай усули Россиядагига жуда ўхшаб кетади.

Кемалардан нафақат кечув чоғида, балки дарё бўйлаб сузишда ҳам восита сифатида фойдаланишганки, бу А.Биков келтирган ҳисоб-китоблардан кўришиб турибди. Унинг маълумотларига кўра, дарё оқими бўйлаб юқорига кемани тортадиган арқонда 25 верстдан кўпроқ, яъни қарийб 50 км. гача масофани босиб ўттиш мумкин бўлган, қуйи томонга саёз жойлардан эса у 80 верст, яъни қарийб 170 км. масофани босиб ўтганки, бу қуруқликда тахминан 6 кунлик йўлга тўғри келади.

Шундай қилиб, 8-10 кеча-кундуз ичида кема Термиздан Хоразмгача бўлган масофани босиб ўта олар экан.

Ҳарбий қидирувчи сифатида А.Биковни биринчи галда бу кемалардан ҳарбий эҳтиёжларда фойдаланиш қизиқтирган. Унинг дастлабки ҳисоб-китоблари бўйича қарийб 160 милтиқли пиёда аскар ротасини кўтариш учун юксик икки катта кема керак бўлар экан.

Айни вақтда Амударёнинг қуйи оқимида икки турдаги сузиш воситаси — қайиқлар ва кемалардан фойдаланишганлар. Г.П.Снесарев этнографик маънодаги қизиқ маълумотларни келтиради. Кема елкан ва эшкаклар ёрдамида сузувчи катта ясси сузиш воситасини ўзида намоён этган. Улар юк, қишлоқ хўжалиги

ва озиқ-овқат маҳсулотлари, матолар ва бошқа молларни ташиншга мўлжалланган. Улар Амударёнинг қуйи оқимларидан Орол денгизигача, юқорида Термизгача қатнаган, Хоразм (Хонқа)дан бу шаҳаргача чўзилган йўл бир ой вақтни талаб қилган.

Катта кемаларнинг ҳайдовчилар таркиби дарға, унинг ёрдамчиси ярим дарға ва ўн беш денгизчидан иборат бўлган. Ярим дарға бошқарувчи вазифасини адо этган. Уларнинг барчаси кемани унинг хўжайинидан одатда ўн икки ойга ёллаб олган ширкатга бирлашган. Қизил (муҳр) билан тасдиқланган шартномани тузиш чоғида кема эгалари бай пули бериб туришган.

Кема дарғаси бундай пайтда савдогарлар билан юкларни элтиш учун муайян суммага шартнома тузган. Катнов тутагач ва савдогарлардан пул олингач, пулнинг бир қисми кема эгаларига тўланган, қолган қисми гуруҳ аъзолари ўртасида тақсимланган. Кўриб турибмизки, Хоразмда тўловнинг бир қадар бошқача тизими мавжуд бўлган, Амударёнинг ўрта оқимидаги кечувларида эса, А.Биков ёзганидек, асосий даромад давлат хазинасига тушган. Дарё яқинидаги қишлоқларда яшовчи денгизчилар касби авлоддан-авлодга ўтувчи мерос ҳисобланган. Кема ҳайдовчиларнинг худди шундай касб жамоаларини Б.Х.Кармишева Келифда қайд этган.

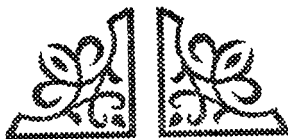
Г.П.Снесарев маълумотларига қараганда, денгизчи бўлишдан олдин янги келган бола ўқининг каттагина муддатини ўташи керак бўлган, у кемани бошқаришнинг кўплаб малакаларини оширишни ўз ичига олган бўлиб, бир неча йилгача чўзилган.

Г.П.Снесарев Амударё илоҳига қурбонлик қилиш билан боғлиқ қатор диний расм-рўсмлارни аниқлаган, бунда жонлик сўйилган ёки ош тортилган, сувга туз ташланган, кема сувга туширилишидан олдин дарға дарёда чўмилган. Г.П.Снесарев яна шунини суриштириб биланки, кеманинг боши (тумшуги) от ёлидан ўрилган узун ўримлар билан безалган, уларнинг оралиғида кўзга ўхшаган битта ёки иккита ойна ўрнатилган, биқин томонларда эса мато парчаларига тангалар, чиганоқлар, туморлар чатиб қўйилган. Унинг айтишича, кеманинг тумшук қисмида аёл боши тасвири бўлган, унинг фикрича, бу дарё илоҳаси Ардвисура Анаҳитадир. Бу, албатта, фараз, холос, бироқ кеманинг тумшук қисмида қандайдир мавжудот тасвири бўлганлиги Афросиёбнинг эрамининг VII-VIII асрларига оид деворий суратларида учраган тасвирлар билан исботланган. Унда тумшуги арслон боши сурати билан тугалланган кема тасвирланган. Маълумки, қадимда бу ердаги тасвирлар, шу жумладан, Анаҳитанинг боши ҳам гоаят ранг-баранг бўлган бўлиши керак.

Шундай қилиб, ҳатто мана шу қисқа маълумотлардан ҳам кўриниб турибдики, қадимда ва ўрта асрларда Ўрта Осиёнинг иккала дарёси бўйларида яшовчи аҳоли ҳаётида дарё кемачилиги гоаят катта ўрин тутган. Бу кечувларни назорат қилиб турувчи давлатга барқарор даромад келтириб турган, йирик карвон ва бошқа хийла майда савдо жараёнларини таъминлаган, балиқ овлаш, дарёда юк элтиш, кемасозлик ва ўтқинчи савдо қарвонларига хизмат кўрсатиш билан боғлиқ аҳолининг каттагина қатлами ҳаётини таъминлаган.

Амударё ва Орол денгизи бўйлаб кўп асрлар давомидаги сузишлар чоғида тўпланган бой тажриба сўёдликларга кейинчалик янада кенгроқ денгиз ва баҳри муҳитларни ўзлаштириш имконини берган бўлса, ажаб эмас.

*Ғолиб ФАЙЗУЛЛА
таржимаси.*

Борис РАУШЕНБАХ

“Беҳуда фикрлар” китобидан

ВОҚЕЛИК. ИЛМЛАР. ОРЗУ

Газетада қандайдир мақолани ўқиётиб бир фикрга келдим. Муаллиф уни биолог Николай Владимирович Тимофеев — Ресовскийнинг фикри сифатида тақдим этипти. “Ҳеч нарса, ҳеч қанақа илм-фан чинакам билим бермайди”.

Сирасини айтганда, даставвал шуни таъкидламоқ керакки, ҳеч ким ҳеч қачон илм-фан чинакамига ҳақиқий билим беради деган гапни айтган эмас, негаки илм-фан воқеликнинг тахминий тасвиридир, холос. Буни ҳамма билади, шунинг учун Тимофеев — Ресовскийга нисбатан берилган фикр, албатта, бўлмаган, сийқа гапдир. Ўз-ўзидан аёнки, мақола муаллифи бундай сийқа гапни назарда тутмаган, албатта, балки аллақандай жиддийроқ нарсани кўзда тутган. Ўйлашимча, бу фикр матндан узиб олинган: мақоласига суянчиқ бўладиган далиллар етишмай қолса, муаллифлар кўпинча шундай қилади.

Лекин бу ибора миямга сингиб қолди ва фикр шу йўналишда ишлай бошлади.

Поэтика илми қанақа эканини билмайман-у, лекин аниқ фанлар ҳақиқатан ҳам чинакам билимлар бермайди. Олимга аллақандай мавҳум бир ҳақиқатни ифодаламоқ керак, у бирон-бир объектив воқеликни тавсифлайди, ўрганади, баён қилади ва ҳоказолар, бу воқеликда унинг “мен”и ҳеч қанақа аҳамиятга эга бўлмайди. Санъаткор муқаррар тарзда материални ўзи орқали ўтказари, шунинг учун ўзи ҳатто бундай бўлишини истамаган тақдирда ҳам ҳаммаша материал ичида қолади, аммо олим бунга мутлақо эътибор бермайди, у материалда ўзини ифода қиладими — йўқми — бунинг у учун мутлақо аҳамияти йўқ, ҳарҳолда унинг “мен”и ҳал қилувчи рол ўйнамайди ва бу оқилона нуқтаи назардир.

Агар бирор нарсани кузатар эканлар, кузатувчилар бир хил нарсани кўрсалар, бу илмдир. Агар ҳар хил нарсани кўрсалар, бу илм эмас, бу — поэзия ёки бошқа бирон нарса бўлади. Бироқ ҳар қанча галати бўлмасин, одатда бунақа идеал вазиятлар учрайвермайди, чунки ҳеч нарса мутлақо мустақил бўлиши мумкин эмас. Замонавий физика ҳам ҳозир шуни англаб етдики, кузатишлар натижаси фақат кузатилаётган нарсагагина эмас, кузатувчига ҳам боғлиқ бўлади.

АЗИЗХОН
таржимаси

Борис Викторович Раушенбах (1915-2001) — Россия Фанлар академиясининг академиги, турли нуфузли мукофотлар совриндори, Халқаро астронавтика академиясининг аъзоси, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, Космик техника ва ракета қурилиши соҳасида йирик мутахассис. Бу соҳада ўнлаб тадқиқотлари ҳам бор. Асосий ишларидан бўш чоғида санъат тарихи ва назарияси, диншунослик, ижтимоий ривожланиш масалалари билан ҳам шуғулланган. Бу соҳаларда ҳам ўнлаб китоблари бор. Эътиборингизга ҳавола қилинаётган хотиралар унинг “Беҳуда фикрлар” деб номланган тугалланмай қолган китобидан олинган.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

134

Кимлигини аниқ айтиб ўтирмай, XX аср бошларидаги, унинг биринчи ярми мобайнида, айтайлик, 20-30-йиллардаги физикларнинг ишини олиб қарайлик, ўтган аср бошидаги, ҳатто Биринчи жаҳон урушигача бўлган даврда физиклар бу масала билан кўп шуғулланишган ва биз — олимлар нимани экс эттирамиз деган масалада ғоятда қизиқарли натижаларга келишган. Ким акс эттираётганига жуда кўп нарса боғлиқ. Бироқ бу жараёнда шундай бир бўлак борки, у кузатувчига боғлиқ эмас ва шундай бўлак борки, у кузатувчига боғлиқ ва олимнинг бирор хусусиятини, унинг ҳолатини ифодалайди. Мулақо ҳолис маълумотлар бўлиши мумкин эмас деганларида айнан ана шуни кўзда туғадилар. Ҳамиша ҳамма нарсада ҳаммаси ҳолис бўлиши асло мумкин эмас.

Масалан, икки карра икки-тўрт деган тасдиқни ёки карра жадвалини олиб кўрайлик, унда ҳеч нарса ҳеч кимга боғлиқ эмас, унда ҳаммиша натижа бир хил. Аммо бу илм эмас-да! Лекин борди-ю, илмнинг бирон каттароқ бўлагини оладиган бўлсанг, унда ҳаммиша ё у, ё бу шаклда кузатувчи мавжуд эканини кўрасан. Ва бу нормал ҳолдир, шундай бўлмоғи ҳам керак.

Айни физикада жараён кузатувчининг ким эканига боғлиқ эмас, балки одам нимани кузатаётганига боғлиқ. Кузатувчи инглиз бўладими, французми, африкаликми — бунинг аҳамияти йўқ. Инсон жараёнга кирдими — бас, шунинг ўзи билан жараённи ўзгартиради, у жараёнга аралашувининг ўзи биланоқ жараённи “бузади”. Натижада жараён бошқача бўлиб қолади. Ва, албатта, шунинг учун кузатувчи натижаларда акс этади. Сирасини айтганда, у қай бир тарзда объектив маълумотларда ҳам акс этади.

Аммо бу масалаларни илм фалсафаси билан шуғулланишни касб қилиб олганлар ихтиёрига қолдира қолайлик. Баъзан мен бир гапни гапириб юрман — агар бирор одам илм билан шуғулланиб, тузукроқ бирор иш чиқара олмаса, у илм тарихи, илм фалсафаси ёхуд бошқа шунга ўхшаган нарсалар билан шуғуллана бошлайди. Аёнки, бундай фикр тўғри эмас. Бу гап — ҳазил. Лекин бу ҳазилнинг замирида бир чимдим ҳақиқат ҳам бор.

Мен истаган бир илмий рисола ни ўқиётганимда кузатувчининг индивидуаллигини ҳис қилмайман-да, давр нуқтаи назарини, бирор мактаб руҳини ҳис қиламан. Шунда “ҳа, энди, бу рисола фалон мактабга мансуб” деб ўйлаб кетаман. Ёки рисоланинг ёзилган вақтини тахминлаб аниқлайман — айтайлик, бу рисола XIX аср учун характерли, XX асрда бошқача ёза бошлаган эдилар деб ўйлайман.

Агар фанни билсанг ва қай бир маънода шу фан ичида яшасанг, бунақа нарсаларни доим кўриб турасан.

Мен ўзимнинг 1999 йилда дунё юзини кўрган “Посткриптум” деб аталган сўнгги китобимни ишончим унча комил бўлмаса-да, инсоният яна юз йил сақланиб қоламаса керак, деган анча-мунча совуқ тахмин билан туғатган эдим. Инсоният ўжарлик билан тўпша-тўғри шундай бир сарҳадга кетиб бормоқдаки, у ерда ўз-ўзини маҳв этиш имконияти чинакам характер касб этади ва бу ҳодиса ҳатто бирор хато оқибатида ҳам содир бўлиши мумкин. Одамлар вайронгарчилик табиатини борган сари чуқурроқ ўрганмоқдалар, борган сари кўпроқ физик тажрибалар ўтказмоқдалар. Шу ўринда мен авваллари кўп айтиб келган бир фикримни такрорлайман. Бу фикрим ҳозирги замон физикаси нуқтаи назаридан жуда бемаъни фикр, лекин тушунарлироқ бўлсин учун, барибир, бу фикрни айтман: тасаввур қилинлар, физиклар тажрибаларини ўтказиш жараёнида шундай бир қадам қўйдиларки, унинг оқибатида бутун материя ёна бошлайди. Ер ҳам ёниб кетади, одамлар ҳам ёнади, ҳамма нарса ёниб кул бўлади!

Бу — башорат эмас, хавотирлик, ҳолос. Илм-фан ўз ривожига қайси йўлга бурилиб кетишини тусмолаб ўтиришдан кўра бемаънироқ иш йўқ. Мен XIX асрнинг охирида унинг ривожланиш йўллари истиқболда, албатта, бизнинг давримизда, ҳозиргина ўтиб кетган XX асрда қандай бўлишини тусмолаб ёзилган мақолаларни ўқиганимда шунга рўпара келдим. Умрим бино бўлиб бундан багтар алжирашни ўқиган эмасман. Ҳолбуки, уни ёзган одамлар олимлар эди, ҳурматли одамлар эди. Бироқ ўзингиз ўйлаб кўринг, ахир, улар радио, электроника, компьютерлар, бутун дунёни ўргимчак тўридай чулғаб олган

Интернетнинг пайдо бўлишини лоақал тушларида ҳам кўрмаган бўлсалар, нимани ҳам башорат қилмоқлари мумкин эди.

XIX асрда ақлларни нималар лол қолдирган? Парвозлар. Ака-ука Люмьерларнинг фильмида, — у "Поезднинг келиши" деб аталарди, шекилли, — паровоз тўппа-тўғри экрандан томошабинларнинг устига ёпирилиб келади, кўшлар ўтирган жойларидан сапчиб туриб қочиб кетишган, хонимлар хушларидан кетиб йиқилишган. Буни кўрган олимлар XX асрда жуда катта паровозлар ўта катта темир йўллардан бугун дунё бўйлаб юриб кетади деб тахмин қилганлар. Уларнинг хаёлотлари бундан ортиқ нарсани тасаввур қила олган эмас. У пайтларда авиация эндигина туғилиб келаётган эди. Мен XIX аср охиридаги баъзи бир ҳажвий расмларни яхши эслайман: кўчалар бўйлаб дирижабллар сузиб юрибди, одамлар аллақандай учувчи фантастик аппаратлар ёрдамида балконларидан сакраб, ўзгаларнинг балконларига меҳмонга боришган. Бу, албатта, ақл бовар қилмайдиган бемаъни гап, лекин бу ўша даврнинг савиясини кўрсатади, шу жумладан, илм-фан ривожини масаласидаги башоратларнинг савиясидан ҳам далолат беради.

Шундоқ бўлгандан кейин яна бир марта такрорлайман: башорат қилмоқ ўта бемаъни машғулотдир. Хаёлингизни ҳар қанча ишга солманг, барибир, амалда тескариси чиқади. Инсон ақли яқин ўртадаги бир соат-икки соатни, ҳа, ана, боринг, бир суткани олдиндан кўришга ярайди, холос. Ибтидоий жамият одамига ўн йил кейин нима бўлишини аввалдан кўришга зарурат бормиди? Фол боқиш унинг миясига ҳам келмаган — албатта, гор одамига аён эдики, ҳамма нарса унинг теграсида қандай бўлса шундай қолаверади. Аммо бир соат-икки соат кейин нима бўлишини у тасаввурга сиғдира олган — ўрмонга бораман, бирон жониворни ўлдираман, ўтин териб келаман, қабиладошларимнинг қорнини тўйдираман... Бизнинг қадимда яшаб ўтган ажлодимиз унчалик кўп нарсани режалаштира олмаган. Режалаштирганда ҳам маиший даражада жуда қисқа муддатни қамраб олган, холос. Чунки унинг учун ҳаёт ўзгариб турадиган нарса бўлган эмас.

Ҳозир эса, аксинча, у шиддат билан ўзгариб бормоқда. Агар авваллари ёшлиқда олган билимдан шартли равишда айтганда, бугун умр давомида фойдаланиш мумкин бўлган бўлса, бугун бундай қилишнинг мутлақ иложи йўқ. Мен ҳозир энди ўтган асрнинг 20- йилларида ўқиган эдим, тасаввур қилингки, мен ўша 20-йиллар даражасида қолган бўлай. У пайтларда на космосга парвозлар бор эди, на ҳозирги замон электрон қурилмалари, на "Мир" деган космик станция мавжуд эди — айтиш керакки, инсоният умуман бу тўғрида ҳеч нарса билмас эди. Мен эса қип-қизил аҳмоқ бўлиб қолаверар эдим.

Биобарин, авваллари ва нисбатан яқин-яқинларда ёшлик йилларида ўқиб, ичингизни қолган умрингизга етадиган илм билан тўлдириб олишингиз мумкин эди. (Мен, албатта, онгли равишда муболаға қилмоқдаман, секин-аста билимлар тажрибага йўғрилиб, бойиб боради), ҳозир эса инсон ўз умри мобайнида тахминан уч марта ўқиб, билимини тўлдириб бормоғи керак. Ўқиганда ҳам у ҳар ўн беш йилда бирор жойга бориб, ўқишга қатнаб ўқимайди. Йўқ, у ҳамма вақт узлуксиз ўқиб боради, ҳар ўн беш йил-йигирма йилда унинг аввалги билганларига нисбатан тубдан ўзгариб, янгиланиб, бойиб боради ва ўзининг аввалги ҳолатларини эсласа, ўзига-ўзи имкониятлари чекланган довдир бир одам бўлиб кўринади.

Инсон қонуни жуда мураккаб қонунлар асосида ривожланади. Математиклар бунақа ривожланишни нотекис (нелинейное) ривожланиш деб аташади. Биз эса фақат текис ривожланадиган нарсаларнинг истиқболини айтиб бера оламиз, ҳозир, шу дақиқада содир бўлаётган нарсанинг бевосита давоми бўлган нарсанигина айтиб бера оламиз, чапга-ўнгга, пастга-юқорига, у ёққа-бу ёққа ривожланадиган нарсаларни эса башорат қила билмаймиз. Ҳодисанинг бевосита давом этиши унинг беш йил кейиндаги, ҳа, боринг, ана — ўн йил кейинги ҳолатини башорат қилишга етади, ундан ортиғига етмайди. Шунинг учун илмий соҳадаги профессионал одам ҳам бирор нарсани башорат қилмоғи амримаҳолдир, чунки ўн-йигирма йилдан кейин шунақа нарса пайдо бўлмоғи мумкинки, бу нарса тўғрисида профессионал одам ҳам ҳеч қанақа тасаввурга эга бўлмаслиги мумкин. У шу қадар кутилмаган бир шамойилга

эга бўлмоғи мумкинки, уни профессионал одам ўйлаб топмоғи ҳам мумкин бўлмай қолади. Кутилмаган нарсани эса башорат қилиб бўлмайди, бунга одам-зоднинг ақли етмайди.

Мендан сўрашлари мумкин — нима, фаннинг ривожини кўзда тутилмаган йўллардан борадими? Илм-фан ўз-ўзидан ривожланади, лекин башоратлар масаласига келсак, улар ҳаммиса унча мураккаб бўлмаган схема асосида вуждга келади — ўтган йили нима бўлгани эсимда, мен бугун аҳволнинг қанақа эканидан хабардорман, бинобарин, мен бир йилдан кейин нималар бўлишини тасаввур қила оламан. Бу метод қисқа муддатлар учун ярайди, у қулай, уни қўлласа бўлади, негаки, албатта, мен ўтган йилнинг воқеаларидан хабардор эканман, бизни бўлгуси йили қандай эврилишлар кутаётганини тусмоглаб айтиб беришим мумкин. Йигирма йилдан кейин нималар содир бўлиши мумкинлигини тахмин қилса бўлади, лекин бу охир-пировардда бемаънилик бўлиб чиқарди.

Менга қолса, бундай дер эдим: йигирма йилдан кейин содир бўладиган кутилмаган нарсани мен тасаввур қилолмайман, буни ҳеч ким ҳам тасаввур қилолмайди, айниқса, фанда тасаввур қилиб бўлмайди. Ҳа, илм-фаннинг ривожини давом этади, унда ҳамма нарса ўз йўли билан содир бўла боради, одамлар ўз турмушларини, ўз меҳнатларини кўпроқ ва фаолроқ техникалаштирадilar. Илм-фаннинг ривожини, маълумки, бўлиши мумкин бўлмаган нарсаларга йўл қўймайди ва биз тобора кўпроқ муваффақиятларнинг ҳамда янги-янги Нобель мукофотларининг шоҳиди бўламиз. Яъни ҳозирги замон ибораси билан айтгадиган бўлсак, ҳамма нарса нормал равишда содир бўлади, лекин *нима ва қандай* содир бўлади — буни мен ҳам ва бошқа ҳеч ким ҳам билмайди.

Келажакни ва илм-фаннинг ривожини айтиб бериш олимларга нисбатан фантаст ёзувчиларга осонроқ. Ҳозирги замон фани, одатда, фантаст ёзувчиларнинг қўл-оёғини боғламайди, уларнинг боши узра ҳеч қанақа физика қонунлари, математика ва ҳоказо қонунлар муаллақ туриб халақит бермайди. Улар хаёлларининг жиловларини қўйиб юбориб, бемалол хаёл сураверадилар. Ҳеч кимнинг уларни сўкишга ҳаққи йўқ, чунки уларнинг фантаст ёзувчи сифатидаги вазифасининг ўзи шу — улар ҳар хил гаройиб воқеаларни, ақл бовар қилмайдиган можароларни ўйлаб топмоқлари керак. Қани, сиз унга “ҳай, бефаросат, сен нима балоларни ёздинг?” деб таъна қилиб кўринг-чи? “Мен, ахир, фантастман, хаёлотимни ишга солдим, холос” деб жавоб беради сизга. Борди-ю, олим хаёлотини ишга солиб, шунга ўхшаган бирон нарсани ўйлаб чиқарса, у тентакдан ўзга эмас.

Французларнинг фантаст ёзувчиси Жюль Верн келажакни жуда чуқур ҳис қилар эди. Йўқ, тафсилотларда эмас — у масалада, у ҳам анча-мунча чалкашликларга йўл қўйган. Бироқ сирасини айтганда, у аллақандай ўнингчи сезгиси билан илм-фан ривожининг йўналишини ҳис қилган ва шунга мувофиқ чиндан-да амалда рўй берган нарсаларнинг анча-мунчасини тусмоглаб билган. Бу маънода у, албатта, нималар бўлишини тасвирлашга уришиб кўрмаган фантаст ёзувчилардан эмас, қандайдир гаройиб нарсалар билан китобхонни ҳанг-манг қилишга, лол қолдиришга уринган фантаст ёзувчилардан анча юқори турган.

Жюль Верн техника масаласида саводли одам эди, у хаёл сураган экан, очиқ-ойдин кўришиб турган бемаъни нарсани ҳақиқатда содир бўлиши мумкин бўлган нарсадан ажратиш ташлашни билар эди ва умуман олганда, анча-мунча нарсани олдиндан тўғри кўра олди. Табиийки, олим сифатида эмас, айтишлик, техника ривожини нозик ҳис қиладиган ёзувчи сифатида кўра олди. Гарчи у ёки бу романни қандай ёзиш масаласида унинг режалари мавжуд бўлган бўлса-да, унинг ўзи ҳеч нарса қилишни хоҳламай — на жаҳон бўйлаб саёҳат қилмай, на Ойга учишни истамай, ҳаммасини миясидан тўқиб чиқара қолди. Сайёралараро учадиган кеманинг лойиҳасини ҳатто ёзувчи ҳам чизиб олмоғи керак, акс ҳолда у ҳар қадамда адашиб кетаверади. Кеманинг қандай ҳаракат қилишини ёзувчи жуда аниқ тасаввур қилиши керак, шундагина ҳамма нарса мантиққа эга бўлади, лекин у ҳеч нарсани ўзи ишлаб чиқмоғи керак эмас. Жюль Верн ҳеч нарсани ўзи ишлаб чиққан ҳам эмас.

Таниқли олим, ракета техникаси ва космонавтиканинг кашшофи Герман

Оберт эса, аксинча, ҳаммасини ўзи ишлаб чиққан, у дунёда амалга ошириш мумкин бўлмаган ҳеч нарса йўқ деб ҳисоблаган, “фақат шундай воситани топмоқ керакки, унинг ёрдамида ўша нарсани амалга ошириш мумкин бўлсин”. Оберт аввалига ракеталарни қоғозда чизиб, ишлаб чиқишга ҳаракат қилди, кейин уларни қуришга киришди. Жюль Верн ҳеч нарса қургани йўқ, ҳеч қандай тажрибалар ўтказмади, Оберт эса тажрибалар ўтказди, қурди ва ҳоказо. Яъни улар ҳар хил тоифадаги одамлар эди. Оберт олим тире инженер эди, Жюль Верн эса олим тире ёзувчи эди. Бу мисол орзу, илм ва воқеликнинг ҳар доимги бир-бири билан чагишиб кетишининг мисолидир. Бу тўғрида ўз вақтида Циолковский ҳам ёзган эди. Циолковский илмдаги мураккаб сиймолардан биридир. Болалигида у оғир хасталикни бошидан кечирган, бу хасталик менимча қизилча эди. Хасталик туфайли кулоғи бир умрга шикастланиб қолди, шунинг учун жуда одамови бўлган. Аммо хаёлот қуввати жуда юксак бўлган ва шу сабабдан — тўғрими-йўқми — бу бошқа масала — техника соҳасида ва шу жумладан, ракета техникаси соҳасида ҳам жуда кўп нарсани ўйлаб топган.

Ҳозир тўсатдан шундай бир нуқтаи назар пайдо бўлдики, баъзи бир олимлар уни қаттиқ ҳимоя қилмоқдалар. Бу нуқтаи назарга кўра, Циолковский анчамунча ясама сиймо, яъни у кўп иш қилишга қилган-у, лекин қилганлари унчалик аҳамиятли эмас, совет давлати ва совет тарғиботи манфаатлари йўлида уни кўтариб осмонга чиқариб қўйишди, шундан кейин у катта роль ўйнай бошлади, аслида эса агар жиддий гапирадиган бўлсак, унинг илмда ҳеч қандай ўрни йўқ эди.

Бу бир томонлама нуқтаи назар, уни ўзининг асарларида олдинга суриб, жон-жаҳди билан ёқлайдиган одам Циолковский илмий кўмитасининг собиқ котиби. Бу одам Циолковскийнинг ижодини мукамал ўрганиб чиққан ва ўз вақтида унга ҳайкал ўрнатиш учун кўп ҳаракат қилган. Мен уни ҳақ ёки ноҳақ деяётганим йўқ. Мен унинг қандай хулосага келганини шунчаки айтиб беришман, холос. Циолковский пуфлаб шиширилган сиймо.

Қай бир даражада Циолковскийни бу даражада юқори кўтарганлари, эҳтимол, адолатдан эмасдир. У улуг олим эмас, у оддий олим, ўзига хос ажойиб одам, ракета техникасини ривожлантириш йўлида катта хизматлари бор, аммо ёзганларининг ичида кишида шубҳа туғдирадиганлари ҳам кўп. Мураккаб сиймо, лекин унинг илмда ўрни йўқ, дейиш ҳам адолатдан эмас.

Орзу, илм-фан ва воқеликнинг бир-бирига дахлдорлиги мавзуга қайтар эканман, шундай бир фикрни таъкидлайман: Циолковский, “аввал орзу юради, кейин унга ишлов берилади, шундан сўнг амалга оширилади”, — деб ёзган эди. Уч босқич. Бу фикр унчалик янги фикр эмас, деярлик ҳамма олимлар шунақа дейишади. Мен воқеликдан бошлашни афзал кўраман, шунинг учун масалани бундай қўяман: воқелик, илм-фан, орзу. Аммо кимдир баъзан нореал нарса билан ҳам шуғулланади. Бу одам мен ҳам бўлишим мумкин, сиз ҳам бўлишингиз мумкин, баъзи бир ҳолларда эса бу одам, мисол учун айтганда, Сергей Павлович Королев эди.

Ёшлик чоғларимизда биз планеризмга қизиқар эдик ва Қримга, Коктебелга борардик, унинг ям-яшил адирларида ўз моделларимизни синовдан ўтказар эдик. Эсимда — Сергей Павловичнинг “Қизил Юлдуз” деб номланган планери ҳаммамизни лол қолдирган эди. Бу планер планеризмнинг ривожланиши нуқтаи назаридан қараганда мутлақо ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас эди, лекин... Олий пилотага қобил эди. “Қизил юлдуз” — ҳозирга қадар олий пилотага қодир — ягона планердир. Ҳаммамиз ҳайрон эдик — нечук? Королевга эса айни шу нарса ёқарди, у бутун умри давомида жаҳонни ҳайрон қолдиришни истаган, олимларни, муҳандисларни, бирга ишлайдиган ҳамкасбларини лол қолдиришни истаган. Ахир, ўзингиз инсоф билан айтгинг — олий пилотага ярайдиган планернинг кимга кераги бор? Ана шунақа — ҳеч кимга кераги йўқ орзу ҳам бўлиши мумкин. Лекин Сергей Павловичнинг жуда кўп реал голяри ҳаётда рўёбга чиқди ва катта қудрат билан ўзимизда ва жаҳонда космонавтикани олға силжитди.

Менинг “Бадхоҳ фикрлар” деган мақолам босилиб чиққандан кейин менга тез-тез шундай савол билан мурожаат қилиб туришади: илмий тадқиқот-

ларнинг натижалари — бу ўринда гап яна физика тўғрисида бормоқда — қай бир дақиқада ижобийдан салбийга айланиб қолмайдами? Йўқ, айланиб қолмайди, лекин фаросатсизлик оқибатида айланиб қолиши ҳам мумкин: ахир, тош асридан бери инсоннинг миясида ҳеч нарса ўзгаргани йўқ, эндиликда эса даҳшатли ҳодисалар содир бўлмоқда — ақли тош асрининг одаминикидан ортиқ бўлмаган одамнинг қўлига ақл бовар қилмайдиган қудратни бериб қўйишмоқда.

Онгли равишда ҳеч ким кулли оламнинг фалокатга учрашини истамайди. Лекин шунга қарамай атом бомбаси ясалди ва портлатилди. Албатта, бу бомбанинг муаллифлари бўлмиш олимлар иш жараёнида илмий вазифаларни бажаришга қизиқиб кетишган, улар бу ишнинг маънавий-ахлоқий оқибатларини ўйламаганлар, балки тахминан қўйидаги тарзда мулоҳаза юритган бўлсалар керак: *бирон-бир* жойда бу бомба портлайди-ю, дунё даҳшатга тушади, душманлар таслим бўлади. Агар портлатилмаса, бомба қилишнинг нима кераги бор эди? Аҳмоқлик-ку!

Бомба Хиросима устида портлагани учун фан айбдор эмас, бунга фanning даҳли йўқ — ахлоқ конкрет олимда бўлиши мумкин, фан эса ахлоқий категорияга кирмайди — мен ахлоқий фанларни эмас, физика, химияни назарда тутяпман — фан *ҳеч қанақа* эмас — билмадим — бунга таассуф қилмоқ керакми ёки бахтимизга шундайми? Мисол учун бундай бир ҳодисани олайлик — жисмлар иситганда кенгайди. Шу ҳодиса ахлоқданми ёхуд ғайриахлоқийми? Масалани шу тарзда қўйиш бемаънилик-ку! Мисолимиз анча қўпол, лекин ҳар бир оламга тушунарли. Кўп ҳолларда эса фан айни шунақа вазифалар билан шуғулланади — у жисмларни иситганда кенгайишини тадқиқ қилади. Ёки шунга ўхшаш ҳодисаларни ўрганади.

Яна бир мисол. Биз “Мир” космик станциясини чўктириб юбориш тўғрисида қарор қабул қилдик. Бу нима — маънавий таъсирмасими? Йўқ, молиявий масала, фақат молиявий масала. “Мир”га жуда катта миқдорда илмий ғоялар, меҳнат, пул сарфланган, эндиликда эса сарфлагани маблағ йўқ. Чўктириш керакми? Бу ечим очиқ-ойдин кўришиб турган ечим эмас. Бу ишда “етти ўлчаб, бир кес” деган мақол жуда ўринли бўлади. Бунинг устига-устак, янги байналмилал дастурда бизнинг мамлакатимиз муносиб ўрин эгаллайдими-йўқми — ҳанузга қадар бу равшан эмас. Халқаро станция янада баркамолроқ бўлади, чунки уни орбитага олиб чиқишда “Мир” станциясининг улкан тажрибаси ҳисобга олинади. Лекин, барибир, одам ачинади...

Вақт-соати келиб, “Мир”нинг умри тамом бўлади деб олдиндан айтиб бериш мумкинми? Албатта. Совет Иттифоқида қудратли давлатнинг вайрон бўлишини ва биз ҳаммамиз киссамизда ҳемирсиз қолажамизни башорат қилиш мумкинми? Билмадим. Бунинг фанга бевосита дахлдорлиги йўқ. Бевосита алоқаси бор. У башорат қилинадиган ҳодисалар сирасига кирмайди...

ЛЕОНИД ЛЕОНОВНИНГ ЁЗИЛМАГАН ТАРЖИМАИ ҲОЛИ

У йилларда мен ҳали Королев фирмасида ишлар эдим. Ўзининг яқин ходимларини Сергей Павлович газеталарга тақсимлаб қўйган эди. Ҳар биримиз муайян матбуот органига бириктирилган бўлиб, фазога парвозлар тўғрисида ёхуд космик ишлар соҳасидаги баъзи бир можароли вазиятлар ҳақида турлитуман “олди-қочдилар” сиз ишонарли ахборотлар бериб турмоғимиз керак эди. Королевнинг ўзи “Правда” газетасини олди. Бу газетада у “профессор Сергеев” тахаллуси остида материаллар эълон қилиб турарди. Нима учунлигини билмайман-у мени “Известия” газетасига бириктириб қўйди. Худди шу тариқа мен Евгения Николаевна Манучарова билан танишдим. Манучарова фан бўлимининг етакчи муҳбири бўлиб, ўша кезларда космос масалалари билан шуғулланарди — “Известия”да сунъий йўлдошлар ва ракетага учурилишини ёритар, шу муносабат билан тез-тез менга кўнғироқ қилиб турарди. Одатда, биз у билан Фанлар академиясининг мажлисларида учрашиб турардик, мухтасар қилиб айтганда, бир-биримиз билан яқиндан мулоқотда бўлиб ишларардик.

Ана шундай мажлислардан бирида Евгения Николаевна мендан “Истасангиз, Леонов билан таништириб қўяй?” деб сўради. “Қанақа Леонов билан?” — деб сўрадим мен. (Леонов деганлари истаган одам бўлиши мумкин эди, ҳатто космонавтлар орасида ҳам Леонов бор эди, бу фамилия жуда кенг тарқалган.) “Ёзувчи Леонид Леонов билан”. “А-а, — дедим мен мужмалроқ оҳангда. — Майли”. Евгения Николаевна чиндан ҳам мени Леонид Максимовичнинг ёнига бошлаб борди ва бизни, албатта, расман таништириб қўйди. У менинг тўғримда, табиийки, ҳеч нарса билмас эди, мен бўлсам — ҳар қанча уят бўлса-да, айтаман — унинг тўғрисида янада камроқ билардим. Мен унинг қўлигина асарларини ўқиган эмасдим ва умуман, совет адабиётига кам қизиқар эдим. Ҳарҳолда, нима бўлганда ҳам, биз ўша куни танишиб олдик.

Айтмоғим керакки, Фанлар академиясида анча вақтдан бери бир анъана бор — йирик ёзувчилар Академияга аъзо қилиб сайланадилар. “Нафис адабиёт” соҳаси академия қошида 1899 йилнинг апрелида Пушкин таваллудининг 100 йиллиги муносабати билан таъсис этилган эди. Академияга биринчи сайланганлар Лев Толстой, Чехов, Владимир Галактионович Короленко ва шоир А.М.Жемчужниковлар эди. 1902 йилда нафис адабиёт бўйича фахрий академиклар қилиб Максим Горький ва драматург А.В. Сухово-Кабиллинлар сайланди. Горькийнинг сайлангани ҳақидаги ахборот устига подшо Николай II “Жуда гаройиб-ку!” деб ёзиб қўйган. Шундан сўнг академиянинг президенти улуғ князь Константин Константиновичга Горькийнинг сайлангани нотўғри бўлгани тўғрисида академия номидан баёнот эълон қилиш топширилган. Баёнотда ёзувчи сиёсий айблов билан иши терговда бўлгани ва академия бундан беҳабар бўлгани рўқач қилинмоғи керак эди. Иккита академик — Короленко билан Чехов дарҳол бунга норозилик билдириб, зиммаларидаги академик унвонини соқат қилдилар ва намоёишкорона тарзда академиядан чиқдилар. Ҳозирги Россия Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт бўлими ташкил қилинганда унинг мавжудлиги замирига ана шундай анъаналар қўйилган эди — унинг таркибида адабиёт билимдонлари — адабиётшунослар билан бир қаторда атоқли тирик ёзувчи ҳам бўлмоғи керак эди. Ҳамиша шунақа муносиб одамни излашганки, бу одам академиянинг юзини ерга қаратмаслиги керак эди. Шунда Леонид Леоновнинг номзоди тўғри келади деган қарор қабул қилинган. Қарор мен томонимдан қабул қилинмагани ўз-ўзидан равшан бўлса керак. Леонид Леоновни ҳамма тан олганди ва уни сайловдан ўтади деб ҳисоблашарди. Ҳақиқатан ҳам шундай бўлиб чиқди. У СССР Фанлар академиясига сайланганида етмиш учга тўлиб, етмиш тўртга кетаётган эди.

Қандай қилиб ва нима учун биз у билан яқинлашиб қолганимиз ҳозир эсимда йўқ. Аввалига муносабатларимиз одатдаги гаплардан нари ўтгани йўқ; “Салом-алайкум!”, “Яхшимисиз?”, “Бутун чой қалай?”, “Дамланиши чакки эмас”. Кейинроқ иккита масалада мулоқот қила бошладик. Биринчиси — Оламнинг тузилиши, космогония масалалари. Леоновни Катта Портлаш масаласи ҳаддан зиёд қизиқтирар эди. Ана шу Катта Портлашдан кейин бизнинг Коинотимиз вужудда келган. Бинобарин, Коинот мангу мавжуд бўлган эмас, балки у шу тариқа *яратилган*. Бу уни жуда ҳам жунбушпа келтирди, негаки, у оламнинг яратилиши ғоясини биз олимлар каби қўпол математик тарзда эмас, ёзувчи сифатида поэтик тарзда қабул қиларди. Бу бизнинг мулоқотимизнинг бир жиҳати эди, мен уни астрономик жиҳат деб атаган бўлардим. У бу мавзуда мулоҳаза юритишни, мен билан баҳс қилишни яхши кўрарди. Масалан, у шундай дерди: “Буниси қандоқ бўлди? Ёруелик тезлигидан ошиб кетадиган тезликнинг бўлиши мумкин эмас! Йўқ, бу ўрида сизнинг фанингизда қандайдир бежоғлик бор!” Унинг ўз физик назариялари бор эди, лекин улар одатда, нотўғри бўларди. У ёзувчи сифатида ҳаммавақт физика қонунларини ўзгартиришни истарди, шу сабабдан орамизда фан учун бефойда гаплар кўп бўларди, лекин улар моҳиятан жуда қизиқарли бўларди. Мен адабиёт дунёсининг эмас, бошқа дунёнинг вакили эдим ва айни шу сифатим Леонов учун ғоятда қизиқарли эди.

Мулоқотимизнинг иккинчи жиҳати эса, ҳар қанча ғалати туюлмасин, ҳудоғўйлик ва диний масалалар билан боғлиқ эди. Леонов мени диний масалаларнинг билимдони деб ҳисобларди. Мен уни эмас, у мени шундай деб би-

ларди! Тўғри, бу пайтга келганда менинг бир қатор китобларим чиққан эдики, уларда гап қадимги рус рассомлиги ҳақида, жумладан, иконалар санъати тўғрисида борар эди. Иконалар ва нафақат улар, балки мумтоз рассомликнинг ҳаммаси кўп жиҳатдан инжил сюжетларига асосланган, бинобарин, руҳоният масалалари билан жиддийроқ шуғулланмасдан туриб, уларни тушуниб бўлмайди. Шунинг учун мен диний масалаларга бағишланган рисодаларга шўнғиб кетдим ва бу соҳада бир нечта асарлар эълон қилдим. Улар Руснинг чўқинтирилишининг 1000 йиллигига, Муқаддас Училиққа ва диншуносликда иконаларга сиғиниш масалаларига бағишланган эди. Мен Диний академиянинг ректори билан яхши таниш эдим, у менга маслаҳатлари билан ёрдам бериб турарди.

Леонид Максимович бундан хабардор эди, шунинг учун у менинг уйимга тез-тез кўнғироқ қилиб, ҳар хил нарсаларни сўраб турарди. Масалан, у “Фалон роҳиб фалон-фалон ишни қилса, дьякон эса фалондай-фалондай ишларни қилса, нима деб ўйлайсиз — шундай бўлиши мумкинми?” Бу гаплар унга “Пирамида” романи учун зарур эди, ўша кезларда у бу роман устида ғайрат билан ишламоқда эди. “Улар шу гапларни айтиши мумкинми? Ёки бунақа гап беъаънилик бўладими?” Мен унга жавоб берардим: “Фалон ва фалон сабабларга кўра бу гаплар сира ҳам тўғри келмайди!” Ёки аксинча, “Жуда яхши бўлади-да!” дердим. “Мана бундай бўлса-чи?” “Ўйлаб кўриш керак”, — дердим.

Хуллас, биз у билан телефон орқали жуда кўп масалаларни муҳокама қилар эдик, лекин бу масалаларнинг бадиий моҳиятига тақалмасдик. Мен унга анъанавий православие қандай масалаларга йўл қўяди-ю, қандай масалаларга йўл қўймайди деган муаммоларда маслаҳатлар бериб турардим, негаки, унинг “Пирамида” асарининг қахрамони роҳиб, иштирокчилари эса шайтон, фаришта ва ҳоказолар эди, яъни у бу масалаларнинг ҳаммасини беш кўлидай жуда чуқур билмоғи талаб қилинарди, лекин унинг бу соҳадаги билимлари саёзроқ эди. Ҳатто мазаси йўқ десам ҳам бўлади. Бунга мен жуда ҳайрон бўлардим. Эҳтимол, у бу ишни амалда яхши билар, масалан, айтайлик, черковга борганда ўзини қандай тутиш кераклигидан яхши хабардор бўлган бўлиши мумкин. У ҳар гал черковга кириш олдидан чўқинар ва таъзим қиларди. Унинг бу иштини кўриб, мен ийиб кетардим. Аммо бундан нозикроқ нарсаларнинг, жумладан, назарий масалаларнинг унга черковга ибодат қилгани келганида унча зарурлиги йўқ эди, бироқ роман устида ишлаганда буларнинг барини билмасликнинг иложи йўқ эди.

Мана шу ички соҳадан ташқари у кўйидаги тарзда ҳам мендан “фойдаланган”. Унинг Троицк Лавра монастирига жуда ҳам боргиси келарди. Аммо Ёзувчилар уюшмасининг аъзоси сифатида, яна бунинг устига, уюшманинг котибларидан бири бўлатуриб унинг у ерга бориши анча нокулай эди. Бундан ташқари унинг бунақа жойларга бориш-бормаслигидан жуда қаттиқ кўз-қулоқ бўлиб туришарди. Очигини айтганда, унинг бу ерга ёлғиз боришга ҳаққи ҳам йўқ эди. Ахир, “нима дейсан — атоқли ёзувчи Леонид Леонов монастирда боришти”, деган гап дарров оламга тарқарди. Бу жуда ёмон ҳол эди, лекин нима бўлганда ҳам ўша йилларда бунинг иложи йўқ эди. Шундай қилса, аҳволи вой бўларди. Мен билан борадиган бўлса, жуда қулай эди, чунки мен Сергиев Посадга — ўша пайтга Загорск деб аталган жойга тез-тез бориб турардим, менинг бошлиқларим бунга панжа орасидан қарашарди, ишлари йўқ эди, чунки мен ракеталар билан шуғулланардим, мафкуравий соҳанинг ходими эмас эдим. Шунақа қилиб, Леонов менга “қўшилиб” олди — у ерга расман мен бораман, Леонов бўлса бамисоли менга ҳамроҳ бўлиб борарди, гўё менинг “мулозимим”дай. Бу гап кулгили эшитилади, лекин амалда биз иккимиз худди шу тариқа қатнар эдик — мен-у, мен билан бирга яна аллақандай, кимлиги ҳеч кимга маълум бўлмаган бир шахс. Биз Лаврага келганимизда ибодатхонага кираётганимизда ёхуд ундан чиқаётганимизда Леонов кишибилмас қилиб чўқиниб оларди, чўқинишни қанда қилмасди. Шу йўл билан у бу ишга нақадар қатта эҳтиромни борлигини намойиш қиларди. Менга қолса бундай қилиш унга шавкат бағишлар эди.

Мен ҳаминша Руҳоният академиясидагиларни Леонов билан бирга бори-

шим тўғрисида огоҳлантириб қўярдим ва бизнинг иззатимизни жойига қўйиб, ҳашамат билан кутиб олишарди. Бунинг боиси шуки, мен бу ерга тез-тез келиб турардим, яна бир бора такрорлайман — бу пайтга келиб, мен икона санъати, иконага сифиниш масалалари билан, шунингдек, бошқа диний муаммолар билан жиддий шугуллана бошлаган эдим, шу важдан нафақат академиянинг ректори билан, балки унинг ёрдамчилари билан ҳам жуда иноқлашиб кетгандим. Лекин улар менга шунақа ажойиб одам бўлганим учун илтифот кўрсатишмас эди, балки шунинг учун яхши муомала қилишардики, биронта ҳам нормал совет олими гап тегиб, обрўи тўкилиб қолишидан қўрқиб, бу ерга келмас эди. Мен эсам айнаган, бемаза олим эдим, бунақа нарсадан қўрқмас эдим, шунинг учун қўрқмас эдимки, мафкура соҳасида хизмат қилмас эдим, иккинчидан эса, мен аллақачон ҳаётнинг анча-мунча заҳар-заққумларини кўриб улгургандим ва қамоқхонада ўтиришдан ортиқ қўрқмай қолгандим. Бундан ташқари, бизнинг ракетчиларимиз учун мен Лаврига бораманми-йўқми — мутлақо фарқсиз эди, энг муҳими — ракеталар учса бўлгани эди. Шунинг учун ҳам мен мустақил одам эдим, бировнинг олдида бўйин эгиб туришим шарт эмас эди, ҳеч кимга ҳисоб бермас эдим. Ёзувчилар уюшмасининг аъзоси эса бошқа гап — бунақа жойга сафар қиладиган бўлса — барча мансаб-у лавозимларидан маҳрум бўлиб қолиши ҳеч гап эмас эди. Шунинг учун ҳам Леонов мен билан бирга борарди — биров гап қиладиган бўлса, “ҳа, энди академик кетаётган экан, мен ҳам тасодифан унга қўшилиб қолдим” деб баҳона кўрсатиши мумкин эди. Буларнинг бари ҳозир купули кўринадди, лекин ўша пайтларда чиндан ҳам авҳол шунақа эди.

Лавра аҳли таниқли ёзувчининг бу ерга келиб туришидан ўзида йўқ хурсанд бўлишарди, мени бўлса, улар унчалик ҳам назарга илаверибмас эдилар, ҳа, энди ўзимизнинг эски таниш, бир довдир одам, ракеталарга дахли бор, келиб-келиб туради-да, деб қарашарди. Бунақа одамнинг келиб туриши черков учун унча ҳам аҳамиятга эга эмас, машҳур ёзувчи бўлса, бутунлай бошқа гап... Леоновни жуда ҳам иззат-икром билан суйлашарди, кейин биз Рухоният академиясининг ректори хонасида соатлаб ўтирар, черков музейини томоша қилар, музейдан чиқиб, ҳатто кўчага ҳам чиқмасдан тўғри ректорнинг хусусий уйига ўтардик ва унинг туриш-турмуши билан танишардик.

Ўша пайтларда ректор Александр эди. Унга қадар Филарет ундан кейин яна кимдир ректор бўлганди. Мен бу жойга кўп йиллар мобайнида бориб турганман, мен бориб турган кезларда академия ректорлари алмашиб турарди, бироқ уларни ёмон ишлаганлари учун алмашгирмас эдилар, аксинча, яхши ишлаганлари учун уларни кўтаришарди. Рухоният академиясининг ректори одатда архимандрит бўларди, бу — юксак лавозим эди, лекин ҳарҳолда, епископ эмас эди. Бизга тушунарлироқ тилда гапирадиган бўлса, ректор “генерал” эмас эди, балки полковник унвонида бўларди, десак мумкин. У пишиб, чиниқиб, генерал унвонини оладиган даражага етганда, унга академияни тарк этишга тўғри келарди. Бундан мақсад — епархияни олиш бўларди, чунки епархияда ишлабгина у епископ мансабини эгаллаши мумкин эди. Александрни жануб томонга, аллақерга жўнатиб юборишди ва мен уни йўқотиб қўйдим. Филарет эса академия ректорлигидан кейин ҳозир Белоруссиянинг митрополити бўлди.

Уларнинг орасида яна бир руҳоний хизмат қилар эди. Бу одам жуда ишнинг кўзини биладиган одам эди. Ҳозир аниқ эсимда йўқ — у ректормиди ёки ректоратда бошқа бирон лавозимда ишлармиди? Шу одам юксак мансабни эгаллаш учун Жанубий Америкадаги руслар яшайдиган бир жойда епископ бўлишга рози бўлди. Аммо у ернинг иқлими унга тўғри келмади, хаста юраги бу иқлимга дош беролмади ва кўп ўтмай, у Россияга қайтиб, шу ерда епископлик қила бошлади. Тўғри, марказий губерналарда эмас, овлоқ жойларда.

Хуллас, гапнинг индалюсини айтганда, Рухият академиясидаги амалдорларнинг кўтарилишлари ва силжишлари кўп ҳолларда менинг кўз ўнгимда содир бўларди, мен бу силжишларда гувоҳ сифатида бавосита иштирок этардим. Бундай силжишлар ва кўтарилишларнинг бир қанчасида ғайриихтиёрий

равишда “бехосдан” менинг ҳамроҳим бўлиб қоладиган Леонид Леонов ҳам шохид сифатида бир неча марта ишгирок этди. У ҳамон зарур бўлиб қолган ҳолларда мени рўкач қиларди — академик Раушенбах билан бирга эдим, тасодифан Лаврага бориб қолдик деб баҳона қиларди.

Леоновни ибодатхонанинг ички ҳаёти қизиқтирар эди, бунинг ажабланидиган жойи йўқ, чунки Черковнинг ички ҳаёти ҳар қандай православ одамни ҳам қизиқтирарди. Лекин уни ҳамма нарса ижод учун материал сифатида қизиқтирарди, у бу ҳаётни кўришни, уни кузатишни, у тўғрида гапиришни истарди. У қандайдир фойдали маслаҳатлар олган ҳам бўлиши мумкин, чунки яхши эсимда — у епископдан “фалонни фалондай қилса бўлармикин?” деб сўрарди. Епископ эса унга бир оз таъна оҳангида “қўйинг-е, нима деяписиз, бундай бўлиши мумкин эмас, чунки бунинг фалон-фалон сабаблари бор” деб жавоб беради.

Унинг черков ходимларига хос саводсизлиги Леонид Максимовичга малол келарди, у романда (ўша “Пирамида” романида) художўйлик масалаларида ёхуд черков билан боғлиқ бошқа бирор масалала бирон бемаъни гап ўтиб кетишини истамас эди. Кейинчалик бирон роҳиб романи ўқиб, “Нима бало, жинни-пинни бўлганми ёзувчи? Шунақа ҳам бўлар эканми?” деб юрмасин, дерди. Ёзувчи айни ана шундан хавотир оларди, у ибодатхона ҳаётини ичидан яхши билмас эди, унинг ҳамма нозик томонларига ўзи етиб боролмасди. Бу нозикликларнинг бир қисмини у қўнғироқ қилиб мендан билиб оларди, айниқса, оламнинг тузилиши масалаларини ва ибодатхонанинг ички тартиб-қоидаларини кўп суриштирарди. Бундан ташқари, табиийки, ибодатхона билан бевосита алоқа қилганида янада кўпроқ нарсаларни билиб оларди. Айниқса, шунчаки оддий роҳиблар билан эмас, Рухоният академиясининг профессорлари билан мулоқотдан у кўп нарса оларди. Уларнинг савияси жуда юқори эди-да! Шунга қарамай, у ҳамини менга “жуда кам қўнғироқ қиласан, меникига тез-тез бериб турмайсан” деб таъна қилгани қилган эди.

Ўша пайтларда мен ўзимнинг ишим билан ҳаддан зиёд банд эдим, одамларни кита бориб тургани вақт йўқ эди. Ҳозир эса бориб турмаганимга афсусланаман, чунки жуда кўп қизиқарли нарсалардан қуруқ қолдим, ундан кўп нарсани билолмай қолдим. Масалан, бир воқеа эсимда: унинг “Скугаревский” деган романидаги бир ибора миямга ўрнашиб қолди. Романда ака укасига илм-фан қалбимиз билган нарсаларнигина кашф этади, — деган гапни айтади. Ҳаётда нозик кузатиш, бу тўғрида батафсилроқ гурунглашиб олмоқ керак эди, аммо... яна бир нарса эсимда — унинг яна бир мулоҳазаси мени лол қолдирган эди. У ҳар бир одамнинг иккита биографияси борга ўхшайди, буларнинг бири — унинг амалдаги биографияси — мансаби, оиласи, дала ҳовлиси, машинаси, квартираси, хизмат пиллапояларидан кўтарилиши, иккинчиси эса унинг *ёзилмаган биографиясидир*. Ана шундай ёзилмаган биографиялар ҳаммада бор. Менинг тушунишимча, бу биографиясини одам ўз ичидан, ҳаёлан яшайди, аммо бир қатор сабабларга кўра уни воқеликда чиндан яшаб ўтолмайди. Бу мулоҳаза менга жуда маъқул тушди. Албатта, агарда мен ақл бовар қилмайдиган даражада ишим билан банд бўлмаганимда эди, мен у билан тез-тез мулоқотда бўлиб турардим, бироқ имкон йўқ эди — мен Москванинг бир чеккасида яшар эдим, у бўлса шаҳар марказида, Никита дарвозаси деган жойда турарди, дала ҳовлиси эса Переделкинода эди. Яъни йўли узок, уникита етиб боргунча, олам-жаҳон вақт кетади, айниқса, қайтиб келиши янада мушкулроқ эди. Менинг бўлса, сира-сира бўш вақтим йўқ эди. Биз камдан-кам мулоқотда бўлишга мажбур эдик. Холбуки, Леонид Максимович жон-дилидан тез-тез учрашиб туришга интиларди.

Икковимизда ҳам бир-биримиз билан кўришишга ана шунақа ишгиёқ бўлгани сабабли, ҳар қанақа тўсиқларга қарамай, йилига бир неча марта учрашмоққа муваффақ бўлардик. Бу тўсиқлар мафкуравий эмас, маиший, кундалик турмуш тўсиқлари эди. Учрашганда вақтимиз жуда мароқли суҳбатлар билан ўтарди, ёки Лаврага борардик ёхуд Переделкинога йўл олардик. Биз шаҳардан ташқари чиқадиган бўлсак, у ҳамини “Мен сизни ўзим олиб бораман!” дерди ва биз борадиган манзилимизга электричкада эмас, машинада етиб олардик. Афтидан, бу машина унга Ёзувчилар уюшмасининг котиби сифатида хизмат қиладиган машина эди.

Унинг уйидаги шароити жуда оддий, хонаки шароит эди. Кишини ҳайрон

қолдирадиган бирдан-бир нарса — ўсимликлар эди. Гуллар. Ҳатто шаҳардаги квартирасида ҳам. Гуллар билан кўкатлар жуда ажойиб эди. Тўғри, унинг асосий гулзори ёки гулхонаси дала ҳовлисида жойлашган эди. Бу тўғрида ҳамшиша гап-сўз бўлиб турарди. У ашаддий гул ишқибози, эҳтиросли ўсимликшунос эди. Билмадим, уни бу соҳада профессионал деб аташ мумкинми-йўқми-ди, лекин у жуда катга ҳаваскор эди. Шубҳа йўқки, эҳтимол, айна ана шу ҳаваскорлиги жуда муҳим эди. Бу масаладан ундан жуда кўп нарса ўрганиш мумкин эди. Бунинг учун, албатта, мен гулчилик соҳасига қизиқмоғим керак эди. Лекин таассуфлар бўлсинки, бу соҳа мени мутлақо қизиқтирмас эди. Леонид Максимович менга Переделкинодаги машҳур гулхонасини ва кактуслар коллекциясини намойиш қилганида, бу мени унчалик қизиқтиргани йўқ. Ҳолбуки, Леонид Максимович ўзининг гулхонаси билан шунақа фахрланар эдики, қўяверасиз. У ердан ўсиб чиқадиган ҳар бир кўкатга алоҳида аҳамият берарди.

Эру хотин Леоновлар ҳеч қачон бизникига келишган эмас. Улар жуда камтарона ҳаёт кечиришар эди ва бизнинг уларни муносиб кутиб олишимизга ишончлари комил эмас эди. Менинг хотиним эса уларни номуносиб кутиб олишни истамасди. Ана шунақа вазият вужудга келган эди. Менинг хотиним Вера Михайловна адиб билан Тарих музейи орқали таниш эди. У музейда илмий ишлар бўйича директор лавозимида ишлар эди, Леонов эса музейда кўп ишлар ва қадимий рус ёдгорликларини сақлаш бўйича турли комиссияларнинг аъзоси эди. Шунинг учун биз у билан учрашганларимизда ҳар гал хотинимга саломлар йўллар эди.

Биз бир-биримизга жуда зарур бўлган ҳолларда кўнғироқ қилардик, яъни кўнғироқ қилганимизда: “Аҳволлар қалай? Ўзингизни қандай ҳис қиляпсиз? Об-ҳаво нечук?” деганга ўхшаш гапларни гаплашмас эдик. Кўпинча у кўнғироқ қиларди, ҳар гал бирон жиддий масалада гап бошларди. “Менда бир савол бор: ёруғликнинг тезлигидан кўра каттароқ тезлик бўлиши мумкинми?” Мен бу иборани шунчаки бир мисол тариқасида келтирдим, лекин ёруғликнинг тезлиги нима сабабдандир уни чиндан-да, жуда қизиқтирарди. Менинг маслаҳатларимдан кейин у романида нималарнидир ўзгартирган бўлиши ҳам мумкин. Лекин нима бўлганда ҳам, у “Пирамида” романини ёлчитиб, охирига етказмади. Аҳён-аҳёнда шикоят қилиб қоларди — бу машаққатли романи бутун умрим бўйи ёзаяпман, унинг қаҳрамонларидан бири — шайтон, мен уни энг олий донолик эгаси сифатида кўрсатишни истардим, лекин бунинг иложи йўқ, чунки у Худога зид турадиган образ. Шунинг учун шайтоннинг мутакаббирлигини кўрсатмоқ мақсадида алоҳида нутқ тартибини ўйлаб топшга, унинг учун ўзига хос сўзлар тизимини қўллашга тўғри келади.

Айтмоқ керакки, Леонов ҳамшиша сон-саноксиз парчаларни гўё ягона бир тўқимага бирлаштиригандай бўларди. Менинг фикримча, баъзан у бунга муваффақ бўларди, баъзан эса бу иши кўнғилдагидек чиқмас эди. Аммо у жисмонан ёзиш жараёнига ғоятда эҳтиётлик билан авайлаб муносабатда бўларди, ҳамшиша қўлда ёзарди, фикр қўл орқали қорозга оқиб тушади деб ҳисобларди. Буларнинг барини у менга батафсил гапириб берарди. Шунга қараб ҳукм қилганда, у менга ишонарди. Лекин умуман олганда, ёзиш жараёнида ҳаммадан ва, айниқса, ёзувчи ошнalarидан анчагина масофа нарида туришни афзал кўрарди. Унинг менга ишонмасликка ҳеч қанақа асоси йўқ эди, биринчидан, шунинг учунки, менинг ёзувчиларга ҳеч қанақа алоқам йўқ эди ва мен унга ҳатто тасодифий тарзда ҳам панд бериб қўёлмасдим. У ҳеч қанақа гап-сўз ёки гийбатлар бўлиши мумкин эмаслигини яхши биларди. Иккинчидан, ҳар қандай одам каби у ҳам ичидаги гапларини биров билан дардлашгиси келарди. У мен билан шунақа масалаларда дардлашар эдики, бу масалаларда унга менинг фойдам тегиши мумкин эди. У менинг ақлим етмайдиган нарсаларни менга гапириб бериб ўтирмас эди, у мен аралашим мумкин бўлган, фалони мундай, фалони мундай эмас, буниси яхши, буниси ёмон, бу тўғри, буниси нотўғри дейишим мумкин бўлган масалаларнигина менга айтар эди. Асардаги қаҳрамонлар бир-бирларига ишқ-муҳаббат изҳор қиладиган жойларини у менга гапирмас эди. Мен нима ҳам дея олардим бунақа масалаларда? Аммо масала дунёқарашга, астрономияга, физикага, ёруғлик тезлигининг ниҳоясига, кои-

нот ибтидоларига бориб тақалган жойларда у мендан юз фоиз фойдаланар эди.

Афтидан, унда бунга ўхшаш ахборот манбалари анча-мунча бўлган бўлса керак, мен эса тор йўналишга эга бўлган ахборот берувчилардан биригина бўлган бўлсам керак. Ўз-ўзидан аёнки, биз ҳамма нарса тўғрисида гурунглашаверар эдик, албатта, аммо ахборот манбаи сифатида ва унинг ижодининг бавосита иштирокчиси сифатида мен алоҳида масалалар бўйича маслаҳатчи эдим. Биз у билан танишган йилларимизда адабий, бадиий ижод масалалари бўйича унга маслаҳатчининг кераги йўқ эди, у мутлақо ўзига ишонган ижодкор эди, у аллақачон ўнлаб китобларни эълон қилганди, у ҳайрон қоладиган даражада нафис санъаткор бўлиб, услуби шаклланиб етган эди, сўзни ҳам ниҳоят даражада нозик ҳис қиларди. Ҳатто муҳожир ёзувчилар ҳам унинг тилининг ниҳоятда нафислиги ва аниқлигини таъкидлашган, унда ноёб ва нодир ибораларнинг сероблигини айтишган. Кимдир ҳатто шундай деган эди: унинг жимжимадор тили қадимги рус кашгаларини эслатади.

Ажабланарлими? Лоақал фамилияларни олиб кўрайлик: Грацианский, Шатаницкий, Вихров. Матн замиридаги маънога қаранг. Ёки мана бу иборага эътибор беринг: “Касбнинг далилланган ҳасратлари — уларнинг энг яхшилари энг ёмон оқибатлари билан боғланган”. Касбнинг далилланган ҳасратлари! Ахир, ҳозир биронта одам шундай деб ёза оладими? Ахир, ҳозир ёзувчилардан биронтаси метагалактика муаммоси билан жиддийроқ қизиқадими? Эҳтимол, шунинг учун Леоновнинг асарларини ҳозир шу қадар кам нашр қилиш аётгандир? Эҳтимол, уни шу қадар эътиборсизлик билан ўқиш аётгандир? Агар, умуман, ўқиш аётган бўлса...

Албатта, “Пирамида” — менимча бу роман бошлаб бошқача аталган эди — бундан кўра таъсирчанроқ бўлади деб ният қилинган эди. Бироқ муаллиф тўсатдан бу роман устидаги ишнини ўзи ўйлаганча қилиб тугатишга улгурмаслигини тушуниб қолди ва вафотидан бироз олдинроқ бегоналарнинг ёрдами билан (бу ёрдам ҳаммавақт ҳам ёзувчи ўйлаган мўлжалга тегаверган эмас) романни айрим-айрим парчалардан йиғиб, бир амаллаб чокларини кўринмайдиган қилиб, бир бутун ҳолга келтирган. Худди жарроҳ узилиб кетган бармоқни ўрнига қўйиб бўғинларни, терини, мускулларнигина эмас, энг майда қон томирларигача ҳаммасини бир-бирига улаб тикканидек, ёзувчи ҳам айрим-айрим бўлақларни бир-бирига тикиши керак. Шундай қилмаса, томирларда қон айланмайди ва бармоққа жон кирмайди. Бадиий асарда ҳам шундай бўлади. Аммо шунга қарамай, ҳарҳолда роман тугалланмай қолгандай таассурот туғилади. Бу асар Леонов ният қилган асар бўлмади. Романни адиб бошдан-оёқ ўзи ёзганида у, албатта, бошқача чиқар эди. Аммо ҳаммасидан ҳам умри тутаб қолган одамнинг хоҳиши устунлик қилиб қолди. У бутун умри давомида бу китобни ёзишни орзу қилиб келганди, у бу китобини ҳаётлик чоғида тугатмоғи керак эди, у шунга истарди, лекин улгурмади, ва лоақал бирон-бир даражада бўлса-да, ниҳоясига етказмоққа қарор қилди. Бу романнинг нашрдан чиқишини ҳамма кутган эди, аммо у босилиб чиққанда — асар Леоновнинг ҳаётлигида нашрдан чиқди — уни ўқиганларнинг тарвузи қўлтигидан тушди. Ҳамма ҳанг-манг бўлиб қолди.

Албатта, бегоналарнинг аралашгани сезилиб турарди. Гарчи уларнинг ниятлари яхши бўлган бўлса-да, савия бошқача эди. Ахир, шундай ёзувчининг даражасига мос келадиган муҳаррир топилаарми? Шунинг учун “Пирамида”нинг тақдири ғалатиноқ бўлди — бир қараганда роман бор эди-ю, бир қараганда, роман йўқ эди. Китобхонлар уни излаб юриб, ютоқиб ўқиш аётгани йўқ, муҳокамалар бўлмапти, қайта нашр қилинмаяпти. Айниқса, бизнинг кунларда. Ахир, ҳозир китобхон асарнинг ич-ичига ё киришни истамайди, ё кираолмайди, унинг сўзларини шимиб, услубини кўриб лаззатланмайди, авторнинг фикрини шошмасдан ўзлаштирмайди, Леоновнинг ниятидан том маънода илҳомланмайди. Ҳозирги китобхонлар пейзажга, портретга, туйбулар жилосига, хулиас, рус адабиёти, рус классиклари жаҳон адабиётига тўхфа этган бойлиқларга мутлақо эътибор бермаган ҳолда асарнинг сюжетига кўз югуртириб чиққанлар, холос. Ҳозирги пайтда бу ҳатто урф ҳисобланади. Бир вақтлар менинг ёшлик пайтларимда чиройли ёзиш, саводнинг бекаму кўст, мукам-

мал бўлиши уят ҳисобланарди, чунки бу ёзувчининг пролетариат тоифасидан келиб чиқмаганидан далолат бериб турарди.

Замонлар бошқа. Тилнинг бойлиги тўғрисида, прозанинг ақл бовар қилмайдиган ранг-баранглиги, унинг услублари, нозикликлари тўғрисида деярлик ҳеч ким ўйламайди.

Бир бақувватгина ёзувчи ўтган эди. У гарчи улуг ёзувчи бўлмаган бўлсада, ўз вақтида одамлар ўртасида шухрати катта эди. Бу моҳир санъаткор Алексей Николаевич Толстой эди. Ҳозир уни ким эслайди? Ким унинг китобларини қилириб ўқияпти? Жуда нари борганда, телевизордан “Инженер Гариннинг гиперболоиди” ёки “Сарсон-саргардонликда”ни кўришади, холос. Горькийни умуман оёқ остига олиб, тепкилаб ташлашди. Ахир, бу адолатдан эмас-ку?! У яхши ёзувчи! Менимча, Пушкинни ҳам тепкилаб ташлашди. Уни тепкилаб ташлашнинг ҳожати ҳам йўқ, чунки у ҳозирги ёш авлоднинг ҳаётидан ўчириб ташланганга ўхшайди, чунки Пушкинни мактабда ўрганиш буткул расмий тус олган, бу мавзуга дастурда жуда қам ўрин ажратилган, фақат адабиётни жон-дилидан яхши кўрган беш-олгита фидойи ўқитувчи аёлларгина болаларни Пушкинни дастурдан ташқари ҳам асарларини ўқишга мажбур қилишади. Айтиш мумкинки, Пушкин ҳозирги ёш авлоднинг онгидан чиқиб кетяпти. Лермонтовни-ку, айтмаёқ кўя қолайлик. Шунинг учун “Пирамида”нинг қисматиға умуман ҳайрон қолмаса ҳам бўлади, бу ҳол қай бир тарзда қонуний.

Менимча, бу романдан парчалар “Новый мир” журналида эълон қилинган эди, шу эълон қилинган парчалар, назаримда, романнинг охириги, узил-кесил матниға киритилмаган, ҳолбуки, менинг фикримча, улар анча қизиқарли эди. Ўйлайманки, романда қандайдир сюжет чизиқлари бор эдики, Леонид Максимович қолган умри мобайнида уларнинг уддасидан чиқишга ожизлик қилиб қолди.

Шу йўналишлардан бири Фариштанинг тарихидир. У аллақандай Димков сиймосида Ерга хизмат сафарига келади. Леонов буни жуда яхши ўйлаб топган. Аймиқса, фанларни ўзлаштирмагани учун ўқув юртидан ҳайдалган талабаға Фаришта қор устига бармоғи билан чизиб, коинотнинг қандай қурилганини ҳикоя қилиб берган сахналар зўр чиққан. Энг қизиги шундаки, адиб ҳикоя қилиб бераётганларининг ҳаммаси чинлиги учун кафолат беролмайман, негаки, талаба ўта бефаросат бир махлукқа ўхшайди, ундан ташқари коинот қурилишининг тасвири бармоқ билан қор устига чизилган, шунинг учун менинг ҳикоямда нималардир чалкашиб кетган бўлиши мумкин, дейди.

Леонов коинотнинг тузилиши ҳақидаги ўз тасаввурини асарда ифодалаб бермоғи керак эди, буни унинг ўзи ўйлаб топган эди. Бу ўйлаб топган нарсасини у ҳимоя қилмоғи зарур эди, негаки, бу тасаввур билан илмий қарашлар ўртасида зиддият мавжуд эди. Леонов “мен шундай деб ҳисоблайман!” дея чўрт кесиб қўя олмасди. Бу бемаънилик бўларди, у кулгиға қоларди. Аммо буларнинг барини аллақандай бир кимса уқувсиз талабаға ҳикоя қилиб бераётган бўлса, ҳикоя эса талабанинг тилидан баён қилинаётган бўлса, муаллиф ҳеч нарса учун маъсул бўлмас эди, чунки бу ўринда талаба ҳамма нарсани чалкаштириб юбормоғи мумкин эди.

Самовий юксакликлардан хизмат сафарига юборилган шўрлик фаришта совқотиб қолади ва исиниб олиш учун планетарийға киради. Гап йўқ — бу ҳам муаллиф томонидан яхши топилган. Романнинг узил-кесил сўнги вариантда бу эпизодни менга Леоновнинг ўзи айтиб берган тарзда ва кейинча эълон қилинган парчадаги шаклда топа олмадим. Бинобарин, романда қандайдир йўқотишлар бор. Менинг фикри ожизимча, романнинг биринчи бобини қолган ҳамма матндан ажратиб олиб ташлаш керак, шундай қилса, мустақил бир қисса ҳосил бўлади. Негаки, кейин содир бўладиган воқеаларнинг биринчи бобға ҳеч қанақа алоқаси йўқ, баъзи бир ишгирокчилар орқали бавосита алоқалар зўр-базўр кўрсатилган, холос. Яъни бу ишгирокчилар у ерда ҳам, бу ерда ҳам ҳаракат қилишади, лекин асосий иш масаласида бир-бири билан алоқаға киришмайди.

Албатта, романда тасвирланган воқеа ва ҳодисаларни Леоновнинг ўзи кўрган, бошидан кечирган, улар тўғрисида эшитган бўлса керак. Берия Лео-

нов тўғрисида “Мужмал одам!” деб бежиз айтмаган бўлса керак. Бўлмаса-чи! “Пирамида” да дьяконни муглақо жонидан тўйдириб юборишади, турса ўпоқ, ўгирса сўпоқ бўлиб қолади, у шўрлик нима қилишини билмай, карахт бўлиб қолади, сўнг ўз ҳаётини, оиласини сақлаб қолиш учун дьяконлидан воз кечишга мажбур бўлади, воз кечганда ҳам элу юртнинг кўз ўнгида кечмоғи талаб қилинади. Воз кечади ҳам. Сўнгра у воз кечгани ҳақида маълумотнома олгани келади, унга маълумотнома қоғози йўқ, тамом бўлди, бошқа сафар келасиз дейишади. Бу дьяконнинг қалбида нималар содир бўлаётганини тасаввур қилса бўлади. Бир куни ундан эшитган “ялтоқланишга ёки ёлғон гапиришга тоқат йўқ” деган иборани ҳам тушунса бўлади. У кўпинча ўзи тўғрисида “ҳамиша шилтам чиқиб юради” деган гапни айтарди. Лоақал унинг ёшлиқда ёзган “Ўғри” деган асари бошига тушган воқеаларни эсланг. 30-йилларнинг охирида бу романни тақиқлаб қўйишди, кутубхоналардан йўқотилди, уни Сталин вафот этгандан кейингина қайта нашр қилишди. Кимдир 30-йилларда кўрган экан — бу роман саҳифаларига қизил қалам билан белгилар қўйилган ҳолда Сталиннинг столи устига ётган экан.

Ҳолбуки, Леонид Леонов таржимаи ҳолининг ташқи томони бир қарашда анча сиғлиқ эди. Леонид Максимович Ленин ва Сталин мукофотларининг лауреати эди, орденлари бор эди. Олий Советнинг депутаты эди, асарлари кўп нашр этиларди, Ёзувчилар уюшмасининг раҳбариятида салмоқли ўринлардан бирини эгалларди, ҳаётлигидаёқ мумтоз ёзувчилар қаторидан ўрин олганди. Айни чоқда — “мужмал одам”, “ҳамиша шилтаси чиқиб юради”, “ялтоқланишга ёки ёлғон гапиришга тоқат йўқ”. Леоновнинг ўзи менга бир воқеани гапириб берганди — кишини лол қолдирадиган воқеа. Билмадим, ёзувчилар жамоатчилигининг бундан хабари борми-йўқми? Сталинга Леоновнинг “Ун-тиловек”, “Бўри”, “Половчан боғлари” деган пьесалари маъқул бўлмагги. Муаллиф, албатта, буни дарҳол ҳис қилди. “Бўри” ва “Половчан боғлари” тўғрисида ўша вақтларнинг қаричи билан ўлчаганда ўта шафқатсиз тақризлар эълон қилинди. Леонов унинг иши билан тегишли органлар шуғулланиши мумкинлигини ҳис қилган. Аллақандай номаълум белгиларга қараб, буни бошқа ёзувчилар ҳам пайқашган.

Ҳозир биз яхши биламиз — Фадеевнинг розилигисиз ёзувчи одамни қамамас эдилар, у пайтларда эса буни фақат тахмин қилиш мумкин эди, холос. Леоновнинг менга гапириб бергани шу бўлдики, у Фадеевдан ўзининг ишлари қай даражада ёмон эканини билмоқчи бўлган, ҳамма иш расво бўлиб бўлганми ёки сал-пал умид қилса бўладими? Фадеев уни уйига киритишга қўрққан. Леонов боғда турган-у, хўжайин ўз дала ҳовлисининг иккинчи қаватида туриб, у билан гаплашган. Кўпларнинг тасдиқлашича, балконнинг остида Леонид Максимовичнинг ўзи эмас, балки хотини турган эмиш, аммо у менга бу воқеани айнан шундай қилиб, яъни балкон тагида ўзи тургандай қилиб гапириб берганди. Афтидан, у сапъаткор сифатида хотини кечирган хўрликни ўз зиммасига олган бўлиши ҳам мумкин.

Кейинчалик Леонид Максимович бу эпизодни “Рус ўрмони” романига киритиб юборган. Эсимда — шу эпизодни ўқир эканман, ҳар гал хаёлан кулиб қўярдим ва Леоновнинг гапини эслардим. У Фадеевнинг бу қилиғини айтар экан, бирор кимса уни шубҳали ҳамкасабаси билан *шахсан мулоқотда бўлган* деб айбламаслигини ўйлаган деган эди.

Кейинчалик эса Сталин Леоновнинг уйига қўнғироқ қилиб, “нима учундир мен анчадан бери сизнинг пьесалариңизни саҳнада кўрмадим” деган. Гуёки бу нарса Леоновга боғлиқдай. Кейин Леоновнинг менга айғиб берганига қараганда, шу заҳотиёқ ёзувчининг уйига келадиган ёзувчилар қалашиб кетишти. Табиийки, уларнинг биринчи қаторида Фадеев бўлган экан.

Адибнинг қизи отасининг таваллудига 100 йил тўлиши муносабати билан жуда гўзал хотиралар китобини эълон қилди. Менинг шу китоб учун ёзган хотираларим негадир жуда қуруқ ва зерикарли чиқди. Ҳатто ҳозирги эслаётган воқеалардан анча-мунчаси уларга қирмай қолган. Хотира жуда инжиқ нарса — керак пайғида у индамай қолади ва тузукроқ бирор гапни айтмай ёки жўяпироқ бирор нарса ёзолмай роса хуноб бўласан. Аксинча, дам олиб бекор ўгирган кезларингда кўз ўнгингда бирдан шунақа манзаралар пайдо бўлади-

ки, улар аллақачон хотирангдан кўтарилиб кетган бўлса-да, ҳозир гўё кечатина бўлиб ўтгандек, ҳаммаси ёрқин ва жонли бўлади.

Леонов менда ҳаддан ташқари ёлғиз, теварагида оиласи, хотинидан бўлак ҳеч кими йўқ одам сифатида тасаввур қолдирган эди. Шунинг учун у хотинининг вафотини жуда катта фожиа сифатида қабул қилди ва умрининг қолган ўн беш йилни уйланмай ўтказди. У онгли равишда ёлғизликка интиланган одам эди. Ўзининг дала ҳовлисида ёғоч минора қуриб олди, ўша ерда ўтириб ишлай бошлади. Переделкино аҳли уни “фил суягидан ясалган минора” деб атаб, адабнинг устидан ҳазил қилиб юришди. Бу унинг ўз қобиғига биқиниб олиши нечоғлик ўткир эканини, жамки кераксиз нарсаларни ўзидан соқит қилишга интилишини намоёниш этарди.

Ўз-ўзидан аёнки, у истаган сдам билан дўст туғиниши, истаган одамни ўзига яқинлаштирмоғи мумкин эди. Улар самимий бўладими; самимий бўлмай-дими — бу бошқа масала. Ҳар ким ёзувчи Леонов билан яқин бўлса, буни ўзи учун шараф деб биларди. “Мен Леонид Леоновнинг дўстиман!” Шу гапни айта олган одам бошини ҳар қанча кўтариб юрса арзирди. Бундан ташқари, у жуда ҳам мароқли одам эди, жуда яхши суҳбатдош эди, биргина мен эмас, бошқа истаган одам унинг суҳбатига тўймасди. Аммо менинг тушунимча, у деярлик ҳеч ким билан дўст туғинишни истамас эди.

Бундан ташқари у ҳаётни яхши билар ва ўткир кўз билан кўрарди, тева-рак-агрофида содир бўлаётган воқеаларнинг ҳаммасини синчковлик билан кузатиб борар, одамлар тўсатдан ғойиб бўлиб қолаётганларини пайқаб турар, сира қутилмаганда сабабсиз-баҳонасиз ўзи катталарнинг кўзига ёмон кўри-ниб қолганидан кейин телефон гўшагида доҳийнинг овозини эшитганди, шунинг учун мен унда алланечук хавотирлик унсурларини сезиб турардим. У пайтларда ҳамма кўрқарди. Биров камроқ, биров кўпроқ, Айниқса, унинг ижтимоий келиб чиқишини эътиборга олса, кўрқса арзиулик асослари бор эди.

Леоновнинг боболари савдогар ўтишган. Савдогар бўлганда ҳам, майда, хашаки савдогар бўлишмаган. Унинг ота уруғидан бўлган бобоси Леон Леонович Леонов каттагина боққоллик дўконига эга бўлган. Леонид Максимовичнинг она томонидан авлодлари Ярославл губернасилик Петровлар эди. Она томонидан бобосининг “Петровнинг савдо уйи” бўлган. Леонид Максимович Сабашниковнинг қизи Татьяна Михайловнага уйланган. У пайтларда иккита ака-ука Сабашниковлар бўлган эди — улар ҳозиргача шухратини йўқотмаган нашриёт барпо этишган эди. Октябр инқилобига қадар улар жуда бадавлат одамлар ҳисобланарди, албатта, инқилобдан кейин уларнинг ҳамма нарсасини тортиб олишди, нашриётни хонавайрон қилишди, Сабашниковлардан бирининг тақдири охир-пировардида фожиали равишда тамом бўлди. Бундай қариндошлар билан, бунинг устига ўзи партиясиз бўлатуриб, Леоновнинг соғ қолгани ҳайрон қоларли ҳолдир. Уни бирон марта ҳам қамамадилар, ҳолбуки, унинг устидан чақувлар мунтазам ёзилиб тургани ҳақида маълумотлар бор, юқорида айтиб ўтганимдек, унинг пьесалари кўпгина театрларнинг репертуарларидан олиб ташланган. Яна ҳайрон қолдирган жойи шундаки, шундай шароитда у санъаткор сифатида тўлалигича сақланиб қолди, ўша даврнинг адабий қонунларига ҳеч нарсада заррача ён бермади. Леонов ёзувчилар орасида услубга эътибор берадиган ёзувчигина эмас, Катаевнинг ибораси билан айтганда, “сўзшунос” (“мовист”) ёзувчи ҳам эди. У пародоксал тафаккурга эга эди, аммо ҳаммиша нима мақсадда айнан шу тарзда ёзаётганини яхши биларди.

Қизиқ бир ҳол: ҳаммага шу жумладан, менга ҳам унинг “Evgenia Ivanovna” деган қиссаси жуда ёқади. Мен уни жуда яхши қисса деб ҳисоблар эканман, бунинг боиси — қисса чиндан ҳам муаллифнинг энг яхши асари бўлганида эмас. Бунинг боиси шуки, бу қисса мен учун энг тушунарли асар. У жуда содда ёзилган, у энг оддий, камсуқум китобларга ҳам мос келадиган тарзда “оҳангжамалар” сиз ёзилган. Леоновнинг асарларини илгари қўлига олмаган истаган уй бекаси бу қиссани жуда катта қизиқиш билан ўқиб чиқади. Ҳолбуки, Леонов асарларини ўқиб чиқиш учун каттагина ҳажмда интеллектуал меҳнат талаб қилинади. Бу, албатта, унинг ижодидан четта қиқиб қолган асар. Бу қисса Леоновнинг классик асарларига ўхшамайди. У ҳатто бир гал менга

тушунтириб берган эди — бу ҳол Ромен Ролланда содир бўлган ҳолга ўхшайди. Ромен Роллан ҳам услуби оғир, ўзи залварли “Жан Кристоф”дан кейин оғир юкдан халос бўлишга эҳтиёж сезган ва жуда ёрқин, ҳар иборада ақлзаковат чакнаб турадиган “Кола Брюньон” қиссасини ёзади. Бу ажойиб китоб ундан аввалги мураккаб ва кўп жиҳатдан толиқтирувчи меҳнатдан сўнг бироз енгил тортишга имкон берган.

Ҳа, “Жан Кристоф” мураккаб, кишини қийнайдиган асар, унда композиторнинг тақдири орқали французлар ва немисларнинг ўзаро муносабатлари тасвирланади, бу романни Ромен Роллан яна шунинг учун ёза олдики, унинг ўзи яхшигина музикачи эди. “Кола Брюньон” бўлса бамисоли қадимий французчадан замонавий француз тилига таржимадай гап, енгил ўқилади, мафтункор Ласочканинг ўзи ошуфтажон, унда дунёвий деҳқон муҳаббати куйланган.

Леонов ўзининг “Evgenia Ivanova”сини “Бўрсиклар”, “Ўғри”, “Скутаревски”, “Океанга йўл”, “Рус ўрмони” каби романлар машаққатидан дам олишдай гап деб ҳисоблайди. Шуниси қизиқки, бу қиссани Леонов 1938 йилда ёзган ва 1963 йилда эълон қилган. У ўз асарларини эълон қилишга ошиқмас, уларни кўп қайта ишлар, кўп силлиқлар ва жило берарди. Унинг ўзи “Пирамида” ҳақида айтганидек, бугун умри бўйида ёзарди.

У бу масалада жуда кўп гапларни гапириб берган, уларнинг ҳаммасини ёзиб бориш керак эди, лекин мен бунга тузукроқ эътибор берганим йўқ эди, шунинг учун кўп гаплар унутилиб кетди, аммо “Evgenia Ivanovna” гўё ҳордиқ чиқариш учун ёзилгандай гап экан, у катта йўлдан четроққа сакраб, қилинган ишларга бир назар ташламоқ учун ёзилган асар эканини у қайта-қайта такрорлар эди. Бу қиссани унинг йирик асарлари билан бир қаторга қўйиб бўлмайди, бу фалон ва фалон асарлар ўртасида турадиган қисса деёлмаймиз, бу шунчаки катта йўлдан четга сакрашнинг оқибати. Немисларда шунақа тушунча бор — улар “Seiten Sprung” дейишади, яъни бир четга сакради-ю, бирор бошқа ишни қилди дегани.

Айтиш мумкин, унинг ҳаётидаги фожиа менинг кўз ўнгимда содир бўлган. Бевосита эмас, бавосита. Мен унинг хотини Татьяна Михайловна билан таниш эдим — биз Леоновникига зиёфатга таклиф қилинган кезларда у стол ёнида одоб сақлаб, ҳар нарсада ўзини кўрсатавермай ўтирарди. Фақат у мендан бирон нарсани сўрамоқчи бўлса, “мумкинми, агар...” дея гап бошларди. Унинг бунақа тортинчоқлиги менга маъқул келарди ва жицдай кулгили туюларди, чунки Леонид Максимович унга жиддий оҳангда “мумкин” деб жавоб берарди. У оламдан ўтгандан кейин бу ҳол икковимизнинг муносабатларимизга ҳам қай бир даражада таъсир қилди. Тўғридан-тўғри эмас, албатта. Леонов ҳаётининг умумий оқими ўзгарган эди. Бир одам билан ўнлаб йиллар ёнма-ён, ҳамнафас яшасанг, кейин у вафот қилса, ўз қалбингда кўп нарсалар синади, парчланади. Эҳтимол, шунинг учун бўлса керак, Грин кўпинча ҳикояларини “Улар бир кунда вафот этишди” деб тутади. “Улар бахтиёр ҳаёт кечиришди ва бир кунда вафот этишди” деган гап — орзу. Менимча, унинг “Дарё бўйлаб эллик чақирим” деган ҳикояси шундай тугайди.

Бир неча марта Леонид Максимович машҳур башпуратчи аёл Ванганинг ҳузурига борди. Болгарияда унинг обрўйи баланд эди, бу мамлакат билан совет дўстлик жамиятининг раҳбари эди, Кирилл ва Мефодий деган болгар ордени билан мукофотланган эди. Аммо ўша кезларда Болгарияга сафар қилган юксак мартабали одамларнинг ҳаммаси ҳам Ванганинг ҳузурига бораверган эмас. Ванга шухратининг чўққиларига кўтарилмасдан олдинроқ Леонов унинг тўғрисида кўп эшитган эди, шунинг учун у Ванга билан учрашиш истагини билдирганда, Болгариянинг расмий идоралари унинг таклифини қабул қилишди. Улар Ванганинг ҳар хил нозурур таширлардан, кети узилмайдиган журналистлардан, турли-туман саргузаштгалаб одамлардан авайлаб-асрашларида ўзларича ҳақ эдилар, албатта. Болгарлар уни аллақандай илмий-тадқиқот институтининг катта маслаҳатчи илмий ходими қилиб қўйишганди, бироқ бу расман қилинган бир иш, эди, албатта. Менимча, психология институти эди, шекилли. Ванга у ерда маош оларди, институтда ўз мақомига эга эди, керак бўлганда уни “ёпиб қўйиш” мумкин эди, унинг ҳузурига тасодифий одам-

ларнинг киришига “йўл қўймаслик” мумкин эди. Агар у хусусий одам бўлиб қолишда давом этганида, давлат бунчалик авайлаб асрай олмас эди. Аммо у махсус институтнинг илмий ходими ҳисобланарди ва уни эҳтиёт қилишарди. Лекин, барибир, ҳар ҳафтада у жуда кўп одамларни қабул қилар, лекин уларнинг миқдорини ақл бовар қиладиган даражада тутиб туришарди. Бу ишдан давлатнинг киссасига бирон нарса тушиб турган ёхуд Вангани сиқиб қўйган, унинг фаолиятини махсус йўналтириб турган деб ўйламайман. Мушлақо бундай бўлган эмас, шунчаки, ҳамма нарсани ақл билан ташкил қилишга уришилган.

Леонид Максимович Ванганинг ҳузурига уч марта ташриф буюрган эди. Унинг гапларига қараганда Ванга адибни ларзага солган. Даставвал, Леоновни ҳайрон қолдирган нарса шу бўлганки, Ванга унинг тўғрисида Леоновнинг ўзидан кўра кўпроқ билар экан. Масалан, ундан синглисини суриштирибди. “Ленча (болгарлар Ленани “Ленча” деб аташар экан) қани?” Леонов ҳайрон бўлипти. “Қанақа Ленча?” деб сўрабди. Леонов унутиб қўйган экан — болалик чоғларида унинг Лена деган синглиси бўлган экан, жуда ёшлигида ўтиб кетган экан. Шунда Ванга унга дебди: “Сен нега ёлгон гапирасан? Кўриб турибман-ку, — у онасининг ёнида турибди!” Шунда Леоновнинг эсига тушибди. Кейин айтиб беришича, бу ҳолдан у бутунлай ларзага тушибди — ўтиб кетган синглисини Леонов унутиб юборган бўлса-ю, Ванга билса?!

Леонов муккасидан кетган, фикри қотиб қолган моддиюнчи эмас эди, ўша кезларда бизда айнан ана шундай бўлиш талаб қилинарди! У Вангага буткул ишонди, унинг гаплари адибни яна бир бор шунга ишонтирдикки, Ванга шунчаки бир муттаҳам ёхуд фирибгар эмас, унинг шуҳрати одамларнинг ҳавоий гап-сўзлари туфайли туғилган эмас. Қўпол қилиб айтганда, Леонов унинг ҳузурига бир нарсага амин бўлиш учун келган — бу аёл фирибгарлик қиялғими-йўқми? Ванганинг ўзи қанақа аёл эканини кўрмоқчи бўлиб келган. Баъзилар унинг тўғрисида оғзидан бол томиб гапирарди, баъзилар уни тилга олганда, оғзига келган гапни қайтармайди. Унга ёзувчи сифатида бу мўъжиза аёлнинг ўзини кўриш қизиқ эди. Ахир, унинг тўғрисида шунча гапиришади, шунча ёзишади! Биринчи кўришдаёқ Ванга ёзувчини синглиси ҳақидаги гаплари билан бутунлай ром қилди. Бу башорат эмас, назаркардалик ҳам эмас... буни изоҳлаб беришнинг имкони йўқ. Ахир, болаликда унинг синглиси бўлганини, у жуда кичиклигида ўлиб кетганини, унинг исми ҳам Лена бўлганини бу аёл қаёқдан билиши мумкин?

Вафот этган хотини тўғрисида Ванга адибга шундай деган: “Гулни олиб қўйганингни хотининг ранжибди. Гулни жойига қўйиб қўй”. Леонов уйда дераза тоқчасида ҳамиша яшнаб турган гулни олиб қўйганини бу аёл қаёқдан билди экан? Албатта, унга совет ёзувчиси Леонид Леонов тўғрисида гапириб берган бўлишлари мумкин, унинг таржимаи ҳолининг қай бир тафсилотларидан ҳам хабардор қилиб қўйишлари мумкин, аммо Леоновнинг ўзи унутиб юборган ҳодисани бу аёл билиши мумкин эмас-ку? Леонов уйга қайтиб келиши биланоқ гуллик тувакни яна жойига қўйиб қўйди.

Буларнинг бари унинг вафотидан бир неча йил аввал рўй берди. Унинг кўзи борган сари заифлашиб борарди, лекин ҳали кўрарди. Сўнгги йилларда у ўзи ёзолмаётганидан зорланар, айтиб туриб ёздирини тўғри келаётганини, бу унга жуда қийинлик қилаётганини, у авваллари ҳеч қачон ёзув машинкасидан фойдаланмаганини, ҳамиша қўлда ёзганини гапирарди. Машинкани механик ижод деб ҳисоблар, тирик жондан маҳрум деб билар, ёддан айтиб ёздирганда эса материални ҳис қила олмаётганини айтиб шикоят қиларди.

Мен учун энг асосийси ёзмоқ, ёзиш имконидан маҳрум эканман, бу менга бўшлиқ келтиряпти, ҳаётим мақсадсиз ва маъносиз бўлиб бормоқда, бу умримни қисқартираётганини сезиб турибман деб тез-тез такрорларди Леонов.

Замон оғир эди. Леонов ёлғизликка интиланган экан, ёзувчилар доирасидан бирон киши билан дўст тутинишни истамаган экан, бунинг учун адибни тушуниш мумкин. Бир танишим бор эди — у яқин оғайниларидан зорланиб, менга қаттиқ панд беришди, мени қаматиб юборишларида сал қолди, қаматмаганларида ҳам, менинг ишдан ҳайдалишимга сабабчи бўлишди деб кўп га-

пирарди. Бир куни мен ундан “нималар деб валдираяпсан?” деб сўрадим. “Валдираётганим йўқ, — деди у. — Мана, ўзингиз ўйлаб кўринг. Мен, ахир, энг яқин оғайниларим билангина сирлашар эдим”. “Хўш, — хоин ёки сотқин дегани ким бўлади?” деб мен унинг гапини қайтардим. Сотқин — энг яқин оғайнинг бўлади. Душманни биласиз, ундан хавотир оласиз, чунки у сизга зараркунандачилик қилиши тайин. Аммо — шунисиға эътибор беринг — сизга жуда яқин одамгина сотқинлик қилиши мумкин. Душман душманчилик қонунилари асосида ҳаракат қилади. Сотқин эса фақат ишонган дўстиндангина чиқади.

Агар Леонов ўзининг қаламкаш ошналарига юрагини очиб, улар билан улфатчилик қилиб юрганида, имоним комилки, у қамалиб кетарди. Лекин у ҳеч кимга дилидагини очиб гапиргани йўқ ва шу туфайли у омон қолди. Уни Горькийнинг ҳимояси ҳам асраб қолди. Леонов ёшлигида Каприда Горький унга бамисоли оқ фотиҳа бергандай бўлган эди. Леонов бу воқеа ҳақида истар-истамас, узук-юлуқ гапирар эди, негаки, Горький уни мақтаган эди, буни бошқаларга етказишга Леонов ийманарди. Шунинг учун у ўзининг Соррентога сафари тўғрисида хоҳламайгина, ўлдан-жўлдан қилиб гапирарди.

Аммо Горький уни дарҳол пайқаган, биринчи асарларига қарабоқ, ёш авлод орасида уни ажратиб кўрсатган эди. Уша пайтда жуда кўп одам ўзини адабиётга урган эди, лекин Горький Сталинга фақат Леонов тўғрисидагина “эътиборга олиб кўйинг, Иосиф Виссарионович, Леонов бутун рус адабиёти номидан гапиришга ҳақли” деган эди.

Оддий кўз билан қараганда ҳам, яққол кўриниб турибдики, Леоновнинг ҳаёти жуда мураккаб бўлган. Шунинг учун у вафотидан бир оз олдинроқ бежиз шундай демаган эди: “Менга бу ҳаётда ҳамма нарса аён бўлди. Ўлим — инсоннинг дунёни билишидаги энг авж нуқтадир, бу шундай нуқтаки, унга кўтарилганда ҳамма нарса аён бўлади ва фақат энг мубҳам, энг сирли нарсагина қолади”.

“Новый мир” журналининг

2001 йилдаги 5-сонидан олинди.

Кавабата ЯСУНАРИ

Гўзалликнинг кашф этилиши

Кахала Хилтон” отелида яшаганим ўша икки ой давомида ҳар кун эрталаб денгиз соҳилидаги ресторан бурчагида турган узун столга тахлаб қўйилган стаканларда эрталабки қуёш нурларининг жилвасини неча бор завқланиб томоша қилганман. Оддий стаканларнинг бундай жозибали ялтирашини ҳеч қаерда, на Ниццада, на Франциянинг жанубий соҳилидаги Каннда, на жанубий Италиянинг Сорренто яриморотида кўрганман. Ҳолбуки, ўша жойларда ҳам қуёш нури шунақа тоза, денгиз ҳам худди шундай ёрқин учрайди. “Кахала Хилтон” отели ресторанидаги стаканларнинг эрталабки жилваси менинг қалбимда Гавайянинг соф рамзи сифатида мангу қолади, деб ўйлайман. Зеро бу жойлар мангу ёзнинг жаннат ўлкаси ёки Гонолулу ёрқин офтобининг, мусаффо осмонининг, тиниқ денгиз сувининг ва ям-яшил дарахтларининг рамзи деб бежиз айтилмайди¹.

Стаканлар худди сафдагидек тўнқариб қўйилган тарзда, қатъий тартибда турибди. Бир хиллари каттароқ, бошқалари кичикроқ—иккига, учтадан териб қўйилган. Улар бир-бирига шундай тақаб қўйилганки, сатҳи тугашиб кетгандай кўринади. Табиий, стаканларни эрталабки қуёш нури тўла ёритмайди — улар тўнқариб қўйилган, шунинг учун ҳам стакан тагининг қирралари ёғду ҳосил қилиб, олмосдай ярқирайди. Қизиқ, улар нечта экан? Балки, икки ёки уч юзтадир. Барча стаканлар таглари ҳам бир хил ярқирамайди, лекин кўпчилигининг айни бир нуқталаригина юлдуздек чарақлайди. Стаканлар қатори ярқираётган нуқталарнинг жимжимадор тизимини ҳосил қилмоқда.

Таг қирраларида нурнинг милтиллашига қараб туриб, ёруғлик стаканларнинг ичига ҳам ўтаётганини билиб қолдим. Нур у ерда таг қирраларидаги сингари ёрқин ёғду бермайди, балки анча хира, юмшоқ кўринади. “Юмшоқ” сўзи японча тушунчада ёрқин Гавайя қуёшига эҳтимол, тўғри келмас, лекин таг қирраларида ярқираётган нуқталардан фарқли ўлароқ, бу нур чиндан ҳам юмшоқ таралади. Икки ёғду, лекин ҳар бири ўзича тоза ва ажойиб. Эҳтимол, бунинг сабаби Гавайя қуёшининг мўллитидир. Бунинг устига ажабланарли тоза ва тиниқ ҳавосини айтмайсизми. Узун стол устига тахлаб қўйилган стаканларда эрталабки қуёш жилвасини кузатарканман, кўзларимга дам бериш учун ресторанга назар солиб, шуни кўриб қолдимки, хўрандалар столида турган ва сув ҳамда муз солиб қўйилган стаканларда ҳам эрталабки нур жимирляпти. Агар қарамасанг — соф гўзаллик манбаини билмай қолишинг ҳеч гапмас.

Афтидан, фақат Гонолулуда, Гавайянинг денгиз соҳилидагина стаканлар шундай ярқирайди. Балки, “Кахала Хилтон” отели ресторанида қандай ярқираса, Франция ёки Италиянинг жанубий соҳилида ва ҳатто Япония жанубида саҳий қуёшнинг ёрқин нури шиша стаканларда худди шундай шуълаланар, лекин мен буни кўрганим йўқ. Табиийки, ёрқин Гонолулу қуёшининг,

¹ 1969 йил майида Кавабата Ясунари томонидан Гонолулудаги университетда ўқилган маърузалар.

мусаффо осмонининг, тиниқ денгиз суви ва яшил дарахтларнинг соф рамзи ҳақида гапирганда стаканларга нисбатан оддийроқ мисолларни келтириш мумкин. Гавайя гўзаллигининг рамзи бўлган ноёб ҳодисалар, масалан, ўша ёрқин бўёқлар ранги ҳақида ёки сарвқомат дарахтлар тўғрисида ёхуд очиқ денгизда, ёмғир ёғётган жойдаги бир нуқтадан кўтарилувчи тикка камалак сингари гаройиб нарсалар ҳақида, ё бўлмаса, ой теварагидаги гардиш мисол думалоқ камалак хусусида гапириш мумкин. Мен бундай манзарани кузатиш бахтита муяссар бўлмаганман.

Лекин, бари бир эрталабки нур туфайли мен оддий стаканларда гўзалликни кашф этдим. Мен уни илк бор учратиб, кашф этдим. Авваллари мен айнан шундай гўзалликни кўрмаган эдим. Ана шундай тасодифий учрашувлар адабиётнинг ва инсон ҳаётининг моҳиятини ташкил этмайдими? Балки, шундайдир, балки, шундай эмасдир. Ўзимнинг етмиш йиллик умрим давомида мен биринчи марта стаканда акс этган нурни кашф этдим ва бошдан кечирдим.

Албатта, отел хизматчилари стаканларни томоша қилишсин деб бу ерга қўйишмаган. Кимдир уларнинг гўзаллигига қойил қолади деб ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмаган. Мен ўзим ҳам, ана шу гўзалликка узоқ вақт қараб туриб, бутун эрталаб бундай ёдду нимадан бўлди эканини тушунишга уринаман ва диққат билан кузатишда давом этаман. Шунда ҳаммаси бирдан ўчади. Тўғри, уларнинг айрим қисмларигина кўринади, холос.

Мен тўнқарилган стаканларнинг тагида айни битта нуқтанинг ўзи юлдузларга ўхшаб ярқирайди, деб айтдим, лекин кейин, қараб туриб шуни кўрдимки, куннинг вақти ва кузатиш бурчагига қараб, битта эмас, кўплаб шундай юлдузчалар пайдо бўлади ва улар нафақат таг қирраларида, балки стаканларнинг ичида ҳам юлдузлар ёғдуси ҳосил қилар экан. Эҳтимол, менга ҳар бир стакан тагида атиги биттадан юлдуз бордек кўрингандир. Балки шундай туюлмагандир ва эҳтимол, кўплаб юлдузлар ёғдуси битта юлдуз ёғдусидан гўзалроқдир, лекин мен учун дастлаб битта юлдузни кўрганимда тушган ҳаяжоним ҳақиқий гўзалликдир. Адабиётда ва ҳаётда ҳам шундай бўлмайдими, ахир?

Бироқ кутилганидек, “Гэндзи-моногатари”¹ ҳақида гапириш ўрнига мен стаканлар тўғрисида сўз очдим. Лекин, стаканлар ҳақида гапира туриб ҳам мен “Гэндзи” ҳақида ўйлашда давом этдим. Эҳтимол, баъзилар мени тушунишмас, бошқалар эса, ишонишмас. Балки, мен стаканлар ҳақида жуда узоқ ва зерикарли гапиргандирман. Менда шунақа бир одат борки, у менинг ёзувчи сифатида ҳам, одам сифатида ҳам ҳали камолотдан анча узоқлигимни кўрсатиб туради. Дарҳақиқат, “Гэндзи-моногатари”дан бошлаганим яхши бўларди. Стаканлар ёғдуси ҳақида эса иккитагина сўз айтсам ёки хайку² билан ифодаласам ҳам бўларди. Аммо афтидан, эрталабки қуёш нурида ярқираб турган стаканлар гўзаллиги ҳақидаги кашфиётим ва ундан олган таассуротларимни гапириб бериш ички эҳтиёжимга айланган кўринади.

Балки, қаердадир, бошқа жойда, бошқа бир вақтда шунга ўхшаган гўзаллик мавжуд бўлгандир, ёки, балким, бошқа жойда ва бошқа пайтда худди шунга ўхшаган гўзаллик бўлмагандир ҳам. Умуман олганда мен аввал бунақа нарсани кўрмаганман. Эҳтимол, “Бу нарса ҳаётда бир марта бўлади” дейиш ҳам мумкин. Мен Гавайяда яшовчи ва очиқ денгизда битта нуқтадан тикка кўтарилувчи камалак ҳамда ой теварагида гардиш ҳосил қилувчи камалак гўзаллиги ҳақида хайку тўқувчи японлар ҳикоясини эшитганим бор. Айтишлари-ча, Гавайяда ҳам мавсумий шёърларни ёзиш кераклиги ҳақида кўп баҳслар бўлармиш. Гаўриоддий камалак, ҳеч бўлмаганда, иккита ёзги мавзунга беради: булар “Ёмғир ва денгиз”дир. Балки, бундан ҳам аниқроқ сўзлар топиш мумкиндир. Эшитишимча, Гавайяда “Қипчки яшиллик” ҳақидаги мавсумий

¹ “Гэндзи-моногатари” ёки “Гэндзи ҳақида қисса” (X аср) японларнинг энг машҳур насрий-назмий асарларидан. Моногатари — япон ривоят адабиётининг энг қадимги тури.

² Х а й к у — япон шёърийати жанри. Хокку тарзида ҳам айтилади. Қофияланмаган уч сатрли бу шёър жанри 17 бўғин (5-7-5) дан иборат бўлиб, назм тилининг соддалиги ва фикрнинг эркин баён қилиш билан ажралиб туради (*тарж.*).

мавзу жуда машҳур экан. Буни эшигиб ўзим ёзган хайку (бир вақтлар бунга жуда қизиқардим) эсимга тушиб кетди:

Борлиқ ям-яшил
Яшил эски йил
Хайрлашар янги йил билан.

Бу шеър Гавайядаги “Қишки яшиллик” мавзуида ёзилган деб ўйлаш мумкин. Чиндан ҳам мен бу шеърни янги йил арафасида Сорренто — Италияда ёзган эдим. Мен Японияни қиш пайти тарк этиб, Шимолий қутбни кесиб ўтдим ва ўн кун Швецияда бўлдим. Бу ерда кунлар жуда қисқа ва қуёш уфққа ўта паст ўтираркан. Англия ва Францияни унинг қаттиқ совуқлари билан орда қолдириб, ниҳоят, жанубий Италияга — Сорренто яриморлига келдим. Қишнинг қоқ ўртасида дарахтларнинг яшил япроқлари ва кўм-кўк майсаларни кўриш ғалати туюларкан. Йўл ёқаларида ўсаётган дарахтларда кўзга чалинаётган тўқ сариқ апельсинларни айтмайсизми? Бундай об-ҳаво қишда ҳатто Италия учун ҳам ғайриоддийдир, дейишади.

Янги йил куни
Айни саҳар чоғида
Ёмғир савалар
Лекин кўринмайди қор
Чўнг Везувий тоғида.

Денгизда-ёмғир
Тоғда эса ёғар қор.
Сорренто йўли —
Амалфида бўлса-чи
Осмон тиниқ, беғубор.

Янги йил арафаси
Машинада айландик
То кечга қадар
Қайтганда Соррентога
Неополь сочарди зар.

Иккинчи танка¹ тоққа сафаримиз пайтида ёзилган эди. Тоққа яқинлашганимизда паға-паға қор ёға бошлади. Сорренто учун бу кам учрайдиган ҳол. Менга уят бўлса-да, айтишим керакки, мен бундоқ эшлаб на хайку, на замонавий шеърлар ёзолмайман. Лекин камдан-кам ҳолларда узоқ ўлкаларга қилган саёҳатим пайтида мен наридан-бери бир неча шеър ёзганман. Гарчи уларга жиддий эътибор бермасам-да, қачонлардир керак бўлар: қалбимда хотиралар уйғотар деган умидда, ён дафтаримга ёзиб қўйгандим.

“Эски йил, янги йил” — “Қишки яшиллик” мавзуида ёзилган бу хайку янги йил мавсумий мавзуида бўлиб, жуда оддийдир: эски йил ўтди, янги келяпти ва биз ўтган йилни эслаб, янги йил киришини сабрсизлик билан кутамиз. Бу борада Такахама Кёси /1874-1950/ хайкуси ибратлидир:

Эски йил билан
Янги йилни таёқ-ла
Санчишар гўё.

Ана шу буюк хайкучи Камакурада, менга яқин жойда яшарди. Урушдан кейин мен унинг “Камалак” ҳикоясини матбуотда мақтаган эдим. Ўша кунларда бу муҳтарам “устоз” менга миннатдорчилик билдириш учун эшигим олдида пайдо бўлганда ҳайрон қолгандим. У худди рисоладагидай: Кимоно, ҳакама, баланд гёти кийиб олганди. Орқасига беркитиб турган тандзакуни²

¹ Т а н к а (қисқа қўшиқ) — япон шеърляти жанри. Қофияланмаган бешлик бўлиб, 31 бўғин (5+7+5+7+7) дан иборат (тарж.).

² Т а н д з а к у — одатда эсдалик учун бағишлов — танка ёзиладиган узун, интичка қоғоз тасма.

елкаси оша чиқиб турган учидан кўриб тўлқинланиб кетдим. Тандзакуга менга бағишланган шеър битилган экан. Мен хайку тўқувчиларнинг бу одатини ана шу тариқа билиб олганман.

Камакурада шундай одат бор: Янги йил арафасида маҳаллий танка ва хайку тўқувчилар станцияларда ўз шеърларини илиб қўядилар. Кёсининг “эски йил, янги йил” учлигини мен ўша ерда ўқиганман. Кутилмаган қисслаш: “Таёқ-ла санчишар гўё” мени хайратга солди. Чинакам хайратомуз образ.

Кёсининг библиографиясидан бу ғайриоддий хайку 1950 йилда ёзилганини билиб олдим. “Какку” деган адабий журналнинг муҳаррири бўлган Кёсида бундай эркин ёзилган шеърлар анчагина бор: шоир уларда ким биландир ёки ўзи билан суҳбатлашаётгандай. Лекин унинг жуда теран, ўта кўтаринки руҳдаги хайкуси ҳам бор:

“Оқ саллагул” деб
Айтамиз, сезмай туриб
Қизил томирин.

Кўриб бўладими,
Куруқ Хризантемада
Бирор нарсани?

Ҳавода зўрға
Чалинади қулоққа
Кузнинг бўйлари.

Йил ўз-ўзича
Одимлаб астагина
Кетиб бормоқда!

Ушбу шеър “эски йил, янги йил” хайкусига ҳамоҳанг. Бир пайтлар мен янги йил маърузамда Ранконинг хайкусидан фойдалангандим:

Қутлуғ янги йил!
Рухинг яшаб турсин
Мангу дунёда.

Бир кунни дўстим мендан шу хайкуни янги йил какэмоносига¹ ёзиб беришимни сўради: Бу жуда оддий ёки кўтаринки, умуман, тингловчига қараб, ўта жўн ёхуд нафис кўриниши мумкин. Лекин, барибир уни насиҳат тарзида қабул қилишларидан чўчиб, ёнига яна учта хайку қўшиб қўйдим. Натижада хайкулар танламаси вужудга келди:

Нақадар гўзал
Тунги кўк юзи
Йилнинг сўнггида!
(Исса)

Эски йил билан
Янги йилни таёқ-ла
Санчишар гўё.
(Кёси)

Қутлуғ янги йил!
Рухинг яшаб турсин
Мангу дунёда.
(Ранко)

¹ Какэмоно — ипак ёки қоғоз саҳифасига ишланган расм ёки каллиграфик дастхат.

Янги йил кўкида
 Минглаб турналар рақси
 Акс этди бирдан!
 (Ясулари)

Дўстимни хурсанд қилиш учун мен ўзимнинг шеъримни ҳам қўшдим. Бу хайку, албатта, ҳеч нарсага арзимади.

Кобаяси Исса (1763-1897) хайкусини Камакурадаги осори-атиқалар дўкониди соғилаётган какэмонода кўриб, эслаб қолгандим. Уни қачон ва қерда ёзганини ҳали аниқлай олганим йўқ. Балки, қорли Этиго чегарасига яқин Нодзири кўли соҳилидаги Касивабара деган жойга яқин Синано қишлоғидаги уйига қайтгач ёзгандир? Тогакуси, Издуна ва Мёко тоғлари этакларида тунги осмон ростакамига баланд ва топ-тоза, ғуж-ғуж юлдузлар билан қопланган бўлади. Бу юлдузлар гўё ярқираб учгандай кўринади. Шоир туғилган қадрдон жойлар. У бу жойларни машҳур хайкусида шундай тасвирлайди:

Шу ердасми,
 Беш сяку қорлар,
 Сўнги кўнолғам?

Янги йил тунни эди. Кўпдан таниш, сийқаси чиққан “Нақадар гўзал” ибораси билан Исса гўзаллик яратди.

Кёсининг “таёқ-ла санчишар гўё” деган оддий, ақл бовар қилмайдиган кўрс иборасида теранлик, улуғворлик ва қудрат йўқми? Ҳатто “йил ўз-ўзича астагина” сингари ифодани хайку шеъриятида топиш жуда қийин. Бироқ шоира Сэй Сенагон (туғилган ва ўлган йиллари аниқ маълум эмас, лекин у 966-1017 йилларда яшаган деб тахмин қилишади)нинг “Бош томондаги ёзувлар”ида шундай иқрорлик мавжуд: “Ёнингиздан ўз-ўзича ўтадиган буюмлар... елканли қайиқ, инсон ҳаёти, баҳор, ёз, куз, қиш”. Кёсининг “Йил ўз-ўзича” хайкуси менга ана шу иқрорни эслатди.

Сэй Сенагон ва Такахама Кёси “ўз-ўзича” деган кўҳна сўзларга ҳаёт бахш этдилар. Эҳтимол, ўтган 950 йил давомида бу сўзларнинг қабул қилиниши ва аҳамияти анча ўзгаргандир, лекин ўйлайманки, унча кўп эмас. Турган гапки, Кёси “Бош томондаги ёзувлар”ни ўқиган. Аммо бу шеърларни Сэй Сенагоннинг “ёнингиздан ўз-ўзича ўтадиган буюмлар” деган сўзларини эсида сақлагани учун ёзганми-йўқми ёки хонкадори¹ тамойилига амал қилдими, билмайман. /Агар у Сэй Сенагон иборасидан фойдаланган бўлса ҳам, ютқазмаган./ Аксинча, Кёси маълум даражада, Сэй Сенагонга қараганда “ўз-ўзича” сингари эски сўзларга жон бахш эта олган.

Менинг маърузаларим оқимида “Бош томондаги ёзувлар” чиқди дегунча “Гендзи-моногатори” ажойиб хуш бўй тарата бошлади. Афтидан, уларнинг тақдирига ҳамшира бирга бўлиш ёзилганга ўхшайди. “Гендзи”нинг муаллифи Мурасаки Сикибу /туғилган ва ўлган саналари аниқ маълум эмас, лекин умумий тарзда 978-1014 йиллар деб қабул қилинган/ ва Сэй Сенагон, ўтмишда ҳам, ҳозир ҳам ҳеч ким тенг келолмаган истеъодлардир. Тақдир уларга бир даврда яшашни тақозо этди, истеъодларининг тўла намоён бўлишига имкон яратди. Улар бир даврда яшаш бахтига муяссар бўлдилар. Эллик йил олдин ёки эллик йил кейин туғилсалар борми, “Ёзувлар” ҳам, “Гендзи” ҳам ёзилмаслиги мумкин эди ва бу аёлларнинг адабий иқтидори бунчалик намоён бўлмас ва шу қадар гурқираб ривожланмасди. Бу мутлақо аниқ ва ўта ваҳимали. “Гендзи” ёки “Ёзувлар” ҳақида фикр юритганда “Агар бу юз берса, нима бўларди?” деб даҳшатга тушаман. Япон моногаторлари “Гендзи”гача, Япон “ҳарбий қиссалари” “Хэйке-моногатори” /1201-1221/гача кўтарилиб, олий нуқтага эришдилар. “Фоний дунё ҳақида ҳикоялар” Ихара Сайкаку /1642-1693/да, хайку эса Мацуо Басё /1644-1694/да юксак чўққига кўтарилди. Ранг-тасвирда Сэсю /1420-1506/нинг парвози баланд бўлди. Гаварая Сотачу /Мо-

¹ Х о н к а д о р и — “биринчи қўшиққа эргашши” қонуни, анъанавий япон шеъриятида қабул қилинган қадимги намуна.

моема даври, ХУІ асрнинг сўнгги ярми — ХУІІ аср бошлари/ ва Огата Корин /Генроку даври, УІІ асрнинг иккинчи ярми/ рассомчилик мактаблари Сотацу тасвирларида айниқса юксалди. Бу сўнгги чегара эди. Уларга тақдир қилувчилар ёки издошлари бормиди, ворислари туғилдими, йўқми, бунинг нима аҳамияти бор? Эҳтимол, мен фикрни жуда кучайтираётгандирман. Ҳарҳолда, ҳозир яшаб турган ёзувчилардан бири сифатида, мен шунга олишим керакки, ушбу фикр кўпдан бери менга тинчлик бермайди. Мен, ҳозир ўзим яшаб турган давр рассомлар ва ёзувчилар учун энг қулайроқ давримкин деган ўйнинг тагига етишга уриняпман. Ёзувчи тақдирини вақт белгилаши ҳақида ўйлар эканман, ўз тақдирим ҳақида фикр юритаман.

Мен асосан, романлар ёзаман, лекин булар давримизга энг мос келадиган санъат шакли эканлигига ишончим комил эмас, ва умуман, романлар даври тугаётгани йўқ. Адабиётнинг даври тугамайптимикин? Мен ҳозирги замон гарб романларини ўқиганимда шундай шубҳаларни ҳис этаман. Япония Европа адабиётини олиб кела бошлаганига юз йилдан ошяпти, лекин Хэйон давридаги Мурасаки ёки Генроку давридаги Басё адабий услуби эришган даражага салпал бўлса ҳам ета олмадигина эмас, балки пастлаб кетди. Балки, у шундай чегарага етадики, шундан кейингина юксалиш бошланади ва эҳтимол, янги Мурасаки ва Басёлар пайдо бўлар? Бундан юксакроғидан умид қилмаса ҳам бўлади. Мэйдзи (1868) дан сўнг, ҳозирги замон цивилизациясига қўшилиш бошланган пайтда кескин парвоз юз берди, иқтидорли ёзувчилар пайдо бўлди. Лекин улар ўзларининг ўсмирлик йилларини гарб адабиётини ўрганиш ва ўзлаштиришга бағишлашлари керак эди. Бу ёзувчилар умрларининг ярмида маърифат билан шуғулландилар, шунинг учун уларнинг кўплари япон ёки шарқ адабиёти руҳида ёзилган ўз асарларида такомилга эриша олмадилар. Улар ўз даврининг қурбони бўлдилар ва Басёдан анча олисда қолиб кетдилар. Басё ўз истеъдодини аниқлаш ва ривожлантириш учун қулай имкониятларга эга даврда яшаш бахтига муяссар бўлди. Унинг шаҳрат қозонган шоғирлари кўп эди. Уни севар ва ҳурмат қилишарди. У ҳамма томонидан тан олинди ва эътироф этилди. Басё ўзининг “Шимол сўқмоқлари бўйлаб” деган йўл қайдларида шундай ёзганди: “Мен йўлда ўламан. Фалакнинг ёзиғи шу.” Сўнгги саёҳати пайтида шундай хайкуларни ёзиб қолдирганди:

О,бу олис йўл
Қуюқлашар хира куз
Атрофда ҳеч ким.

Кеч куз палласи.
Ёлғизликда ўйлайман:
Қўшним ҳаётин.

Ана шу саёҳати чоғида у ўзининг сўнгги шеърини ёзди:

Йўлда қочди тоб.
Қовжираган чўл бўйлаб
Чарх урар хаёл.

Бу ерда, Гавайяда, мен асосан “Тендзи-моногатари” ва “Бош томондаги ёзувлар”ни ўқиш билан шуғулландим. Айнан шу ерда мен улар орасидаги фарқни сездим ва бундан ҳайратга тушдим. Балки, бунинг сабаби меннинг кексалтигимдир. Меннинг ҳис қилишимча, ва бу туйғунинг энди сўниши амримаҳол, зеро теранлиги, бойлиги, кенглиги, улғуворлиги ва фикр қатъияти бўйича, Мурасаки Сикибу Сэй Сенагондан анча устун туради.

Эҳтимол, буни кўпдан бери тушунишган ва анчадан буён гапириб келишаётгандир. Лекин мен учун бу бир кашфиёт бўлди. Агар улар орасидаги фарқни бир сўз билан ифодалашга уринсак: Мурасаки Сикибуда япон қалби бор, бу қалб Басёга ҳам ўтган. Сэй Сенагонда бўлса ана шу қалбнинг бир томони мавжуд, холос. Албатта, фикрининг битта сўз билан ифода қилмоқчи бўлганимда, у ишончли чиқмаслиги мумкин, эътирозга сабаб бўлиши ёки нотўғ-

ри талқин қилиниши мумкин. Нима ҳам қила олардинг, одамлар рози бўлмасликка ҳақлидирлар. Мен ўз тажрибамдан шунини яхши биламанки, вақт ўтиши билан қарашлар ўзгаради, ўтмишдаги ва ҳозирги ёзувчилар ҳақидаги, хусусан, ўз ёзганларинг ҳақидаги фикрлар ўзгаради. Баъзан бундай ўзгаришлар ҳайрон қоларли тарзда кечса, баъзан сезилар-сезилмас ҳолда ўтади. Бугун умри бўйи фақат бир хил қарашлар билан яшаган адабий танқидчи ё даҳо бўлади ёки тентак. Балки вақт ўтиб, мен Сэй Сенагонни Мурасаки Сикибу билан бир қаторга қўярман. Ёшлигимда мен “Гэндзи” ва “Беш томондаги ёзувлар”ни ўқиганман. Шундай, кўриб қолганим учун ўқиганман ва табиийки, уларни муносиб тарзда баҳолай олмаганман. “Гэндзи”ни ўқиб бўлиб, “Ёзувлар” мутолаасига киришгач, ҳаяжонга тушгандим. “Ёзувлар” снгил, нафис, таъсирчан, ажойиб — қўлдан қўймай ўқийсан. Бу тоза, ўткир, эркин ҳислар оқими. Кутилмаган туйғулар уйғунлигининг далилини мени лол қолдирди. Айрим танқидчиларнинг фикрига кўра, менинг услубимда “Гэндзи”дан кўра, “Ёзувлар” кўпроқ акс этганмиш. Кейинги асрларнинг рэнга¹ ва ҳайкайлари² ҳам “Гэндзи”га қараганда “Ёзувлар”га кўпроқ ҳамоҳангдир. Лекин, барибир ёзувчилар “Ёзувлар”дан эмас, “Гэндзи”дан ўрганидирлар.

“Гэндзи”нинг гўзаллиги Мотоори Норинага /1730-1801/ томонидан кашф этилди. У “Гэндзи-моногатарининг қимматли тожи”да шундай ёзган эди: “Кўплаб моногатарилар орасида “Гэндзи” алоҳида ўрин тутаети, зеро унга тент келадигани йўқ. Ундан олдин ҳам, кейин ҳам унинг баробари топилмайди. Эски моногатаридан қайси бирини олиб кўрманг, ҳеч қайси бири юракка бунчалик чуқур кириб боролмайди. “Нарсаларнинг ғамгин мафтункорлиги”ни ҳеч ким бунчалик ўзида мужассамлаштиролмаган ва бу қадар самимий тавсифини беролмаган. Кейинги моногатарилар муаллифлари “Гэндзи”дан ўрганишди, лекин ҳеч қайсиси унга тенглаша олмади. Услубига гап йўқ, жуда ажойиб. Манзаралари жозибали, осмон кўринишларини айтмайсизми, мавсумдан мавсумга ўзгариб туради: баҳорда, ёзда, кузда, қишда турлигина бўлади. Эркаклар ва аёллар шундай ёрқин тасвирланганки, худди жонли одамлар билан учрашгандай бўласиз, уларнинг қилаётган ишларига кўшилиб кетгандай бўласиз. Уларнинг ҳар бири ўз ҳолчча берилган. Реалликни шундай тарзда ҳис қилиш мактубнинг беқарор, ноаниқ тарзи туфайли юз беради. Балки, на Японияда ва на Хитойда ғайриоддий одам руҳини ўзида мужассамлаштирган бундай асар вужудга келмайди, олдин яратилмаганди, ҳозир ҳам, бундан кейин ҳам ёзилмиши амри маҳол”. Норинага фақат ўтмишни эмас, келажакни ҳам назарда тутганди. Уйлаш мумкинки, Норинага бу сўзларни жиззакчилик билан, жазаваси тутиб, ҳиссиётга берилиб ёзган. Шунга қарамай, бахтга қарши унинг башорати рўёбга чиқди. Ростдан ҳам Японияда “Гэндзи-моногатарини”га тент асар йўқ. Эҳтимол, “бахтга қарши” ибораси бу ўринда унчалик тўғри бўлмас. Лекин буни биргина мен айтганганим йўқ. Мен бундан 950 ёки 1000 йил илгари “Гэндзи-моногатарини” сингари асарни ижод қилган халқнинг бир қисминан, холос. Мен, ниҳоят, Мурасаки Сикибу билан ёнма-ён қўйиш мумкин бўлган шундай ёзувчи пайдо бўлади, деган умид билан яшайман.

Ҳиндистоннинг буюк шоири Рабиндранат Тагор /1881-1941/ Японияга келган пайтида, ўз нутқида шундай деганди: “Ҳар бир миллат дунё олдида ўз миллий моҳиятини кўрсата билиши керак. Агар миллат жаҳонга ҳеч нарса беролмаса, бунга миллий жиноят деб қаралмоғи лозим. Бу нарса ўлимдан ҳам бадтардир ва инсоният тарихи буни асло кечирмайди. Миллат ўзида мавжуд бўлган энг яхши нарсани умумий мулкка айлантириши зарур. Олижаноблик руҳи миллатнинг бойлиги ҳисобланади, унинг бойлиги эса ўзининг тор доирадаги манфаатларидан воз кечабилиш, бутун дунёни ўзининг маънавий маданиятида иштирок қилишига даъват эта олишидир”. У яна шунини айтган эдики, “Япония шакли такомиллашган маданиятга ҳаёт бахш этди ва кишиларда шундай кўра билиш хусусиятини ривожлантирдики, бу нигоҳ билан улар гўзалликда ҳақиқатни, ҳақиқатда эса гўзалликни кўра оладилар”.

Ҳозирги пайтда дунёга “Гэндзи-моногатарини” сингари асарни бериб, Тагор

¹ Рэнга — ҳазил шеърлар.

² Хайкай — кулгили, юмористик шеърлар.

ибораси билан айтганда, биз ўзимизнинг миллий бурчимизни адо этдик. Лекин шундай қувонч билан бир қаторда, шу пайтгача биз дунёга бошқа ҳеч нарса таклиф этолмаганимиздан, яқин келажакда қила олишимиз гумонлигидан надомат чекаётганимиз ҳам рост-ку!

“Ўйлайманки, менга ўхшаган ҳорижликларнинг бурчи, японларга улар кўра билишнинг шундай хусусиятини ривожлантиришдики, бунда улар гўзалликда ҳақиқатни, ҳақиқатда эса гўзалликни кўра олишларини эслатмоқликдир. Япония чиндан ҳам қандайдир мукамалликка эришди. Бу мукамаллик нимада эканини тушуниш сиз японлардан кўра чет эликларга осон. Лекин, шубҳасиз, Японияни кўшлаб миллатлар орасида ажратиб турган нарса унинг бошқаларга мослашиш қобилиятидан эмас, балки унинг ички руҳиятидан келиб чиқади”. Рабиндранат Тагор бу сўзларни 1916 йилда, Японияга биринчи бор келган пайтида айтган эди. Ушанда у Кэй университетида “Япония қалби” мавзuida маъруза ўқиган эди. Уша пайтларда Японияда ҳали эски мактаб тизими мавжуд эди. Мен ўрта мактабда ўқирдим ва унинг суратини газеталарда кўргандим. Усиқ куюқ сочли, узун соқолли, чуқур жойлашган доно кўзли, кенг ҳинд кийимидаги баланд бўйли бу улугвор қарияни ҳанузгача яхши эслайман. Унинг пешонасини беркитиб турган сочлари юзига тушиб турар, сочи ҳам соқоли сингари узун бўлганидан, улар туташиб кетгандек туюларди. Менинг болалик миямда бу сурат қадимий Шарқ донишмандининг сиймоси бўлиб ўрнашиб қолган эди. Тагорнинг назмий ва насрий асарларидан инглиз тилида чиққанлари бор ва ўрта мактаб ўқувчиларига тушунарлидир. Шу бонсдан унинг баъзи нарсаларини ўқишга муваффақ бўлган эдим.

Тагор ва унинг ҳамроҳлари Кобэ бандаргоҳига келиб тушишди ва у ердан поездда Токиога йўл олишди. Кейинчалик Тагор ўз дўстларига шундай деганди: “Биз Сидзуока станциясига борганимизда, мен бир гуруҳ роҳибларни кўрдим. Улар мени қўлагани чиқишган экан. Улар мумлар ёқиб, қўлларини бирлаштириб ибодат қилишди. Шунда мен илк бор Японияда эканимни ҳис қилдим. Тўлқинланганимдан кўзларимдан ёш чиқиб кетди”. Айтишларича, улар йипгирматача киши бўлиб, Сидзуокадаги Сисэйкай будда мазҳабининг роҳиблари экан.

Тагор Японияга яна икки марта келди. Иккинчи бор у 1924 йилда — даҳшатли Токио zilзиласидан бир йил ўтгач келди.

Тагор фалсафасини унинг ўз сўзлари билан ифодалаш мумкин: “Рухнинг абадий эркинлиги муҳаббатда ифодаланади, буюклик — кичикликда, чексизлик — чекланган шаклда ўз ифодасини топади”.

Мен ҳозиргина Сидзуока ҳақида гапирган эдим, буни қарангки, ҳозир мен шу ерда Гавайя меҳмонхонасида Сидзуока вилоятида етиштирилган чойдан мириқиб ичяпман. Ана шу янги ҳосил чойни “саксон саккизинчи кеча”да терилади. Бу йил саксон саккизинчи кеча, баҳор бошланганидан кейин, 2-майга тўғри келади. Японияда қадим замонлардан буён саксон саккизинчи кечада терилган чойни шифобахш ичимлик, мўъжизакор дори деб ҳисобланади. Бу чой барча касалликларга даво бўлиб, кексайишдан сақлайди, узоқ умр кўришга кўмаклашади, яхши кайфият беради. Ҳар бир японнинг қалбига яқин бўлган кўшиқ ёзининг яқинлашиб қолганидан дарак беради.

Саксон саккизинчи кеча,
Яқинлашиб келаётир ёз.
Дала-қирларда, тоғ-адирларда
Яшил майсалар ёйди поёндоз.
Кўриниб қолди бутазорларда
Чой терувчилар қалпоқчалари.

Эрта тонгда, саксон саккизинчи кеча ўтиб бўлганидан сўнг, қишлоқ қизлари яшил пайкаллар оралаб чой бутасининг янги кўкарган баргчаларини теришмоқда. Уларнинг бошларида похол қалпоқчалар, енглари қизил тасмалар билан танғиб олишган.

2-май кунини терилган ана шу янги чойни Сидзуока вилоятида яшовчи дўстим маҳаллий чой бошқармаси орқали авиапочта билан юборган экан, мен эса

уни 9-май куни Гонолулудаги ўз отелимда олдим. Уни рисоладагидек дамлаб, Япония хуш бўйидан завқ олдим. Бу чой одатда чойхўрлик маросимларида қўлланиладиган кукун ҳолида эмас, балки бутун-бутун яшил япроқчалар кўри-нишидадир. Чойхўрлик маросимларида ҳозир ҳам меҳмонлар таъбиға ва йил мавсумига қараб суяқ ёки аччиқ қилиб дамланади. Иззатли меҳмон одоб ва ахлоқнинг барча қонун-қоидаларига амал қилган ҳолда мезбондан чойнинг навини билиб олади. Нозиктаъб чойхўрлар — чойнинг турли навларига нафис номлар беришни яхши кўрадилар. Кўк чойнинг ҳиди ва таъмида, хусусан, қаҳва ва қора чойнинг ҳидида ҳам чойни дамлаган одамнинг феъл-атвори ва кайфияти, албатта, акс этади. Бир вақтлар Эдо /1603-1668/ ва Мэйдзи /1868-1912/ даврларининг адабиётсеварлари шуғулланган кўк чой дамлаш санъати эндиликда анча пасайиб кетди. Лекин ҳозирги кунда ҳам кўк чойни қотириб дамлаш учун алоҳида маҳорат, яхши кайфият ҳамда чой дамлаш санъати сир-ларини билши лозим.

Кувноқ кайфият билан янги чойдан дамлаган заҳотим атрофни ёқимли хид тутиб кетди. Бахтимга Гонолулунинг суви жуда яхши, Гавайяда кўк чойдан мириқиб ичиб, ҳузур қиларканман, хаёлан Сидзуока далаларига учдим. Бу чой пайкаллари адирларга жойлашган. Токайдо йўли бўйлаб ўтганимда чойзорларни мириқиб томоша қилардим. Лекин ҳозир мен бу далаларни поезд ойнасидан кўриб тургандайман. Чойзорларнинг эрталаб ва кечкурунги кўри-нишлари шундоққина кўз ўнгимда, чиқётган ёки ботаётган қуёшнинг қия нурлари чой буталари орасига тушганда уларда қора соялар ҳосил бўлади. Чой буталари мазкур пайкалларда паст бўйли, барги зич бўлади, барглари ранги эса қорароқ тусда кўринади. Шунинг учун ҳам эгатлар орасидаги соя тарам-лари галати қора бўлиб кўринади. Тонг палласи эса яшил рангининг оҳиста уйғониши юз беради, кечки гира-ширада эса уларни сокин уйқу ўз оғушига олади. Бир сафар кечкурун поезд ойнасидан ана шу пайкалларга нигоҳ таш-ланганимда чой буталари менга тинчгина ухлаётган яшил қўй сурувига ўхшаб кўринди. Бу Токайдо янги темир йўли қурилишидан олдин содир бўлганди. Мазкур янги йўл билан Токиодан Киотогача уч соатда етиб бориш мумкин. Янги йўлда дунёдаги энг тезюар поездлар қатнайди, натижада чойзорлар яхши кўринмайди. Авваллари, поездлар бунақа тез юрмаган маҳалларда, ой-надан Сидзуока чойзорларини мириқиб томоша қилиш мумкин эди. Томоша қила туриб, турли хаёлларга толарди киши. Йўлдаги таассуротлардан бири ай-ниқса ҳаяжонли кечарди. Бу Омига олиб борувчи йўлнинг кўриниши эди. Шундай гўзал манзара Токиодан Сига вилоятига кириб бораверишда кўзга ташланади. Худди шу Оми ҳақида Басё куйидаги хайкуни битганди:

Ўтиб кетаётган баҳорга
Афсусланаман
Оми аҳли-ла бирга.

Қачон бўлмасин, мен Омига борган пайтимда Басёнинг шу хайкуси ёдим-га тушади. Шунда гўзалликнинг кашф этилишидан танг қолиб, уни ўз кай-фиятимдек қабул қиламан. Бундан чиқдики, мен Басёнинг хайкуларига жуда бемалол мурожаат қиламан. Лекин одам севган шеърини, ёки романини кўпин-ча ўзига яқинлаштиради, сингдиради, муаллиф ўйларини эътиборга олмай, асарнинг моҳиятига, бу борада олимлар ва танқидчилар мулоҳазаси ва изох-ларига тушунмай уни ўзича баҳолайди. Мумтоз адабиёт ҳақида ҳам шунини ай-тиш мумкин. Муаллиф қалами сўнг нуқта қўйгач, асар ўз ҳаёти билан яшай бошлайди ва ўз йўли билан китобхонга етиб боради. У яшайдими ёки ўлади-ми — бу энди ёзувчига эмас, ўқувчига боғлиқ. Энди муаллифнинг қўлидан ҳеч нарса келмайди. Шу боисдан ҳам Басёнинг “Нарса ёзилдими, тамом, у қоғоз парчаси бўлиб қолади” деган сўзини турлича тушуниш мумкин. Мисол қилиб келгирарканман, мен Басё ёзаётганда назарда тутган нарсани эмас, бошқа нарсани ўйлайман. Мен ҳатто Басёнинг “Ўтиб кетаётган баҳор” ҳақидаги хайкуси 1691 йилда нашр қилинган “Маймуннинг похол ридоси” деган уч-ликлар тўпламидан олинганини эслатишни эсдан чиқарибман. Басёнинг хай-куси “Баҳорги Оми”ни ҳис қилишга, уни бошдан кечиришга мажбур этади.

Менинг тасаввуримда Оми баҳори гуллаган сурепкаларнинг¹ илиқ-сарик даси билан алмашиб келувчи нафис-пушти нилуфар гулларнинг майсазоридир. Баҳорий туман билан қопланган Бива кўли гавдаланади кўз ўнгимда. Омига кириб борарканман, поезд ойнасидан кўринган қадрдон ерлар — тоғларнинг юмшоқ қиёфаси, дарахтларнинг хушқад шакл-шамойиллари мени, айниқса, ҳаяжонга соларди. Ўта жозибали, гўзал манзара.

Киотога кирар-кирмас, шаҳар бошланади. Кинки ёки Кинай даҳаси мамлакатни Фидзивара авлоди /792-1192/ бошқарган Хэйан даври адабиёти ва санъати ватани, “Кокинсю”², “Гэндзи-моногатари” ва “Бош томондаги ёзувлар” ватани ҳисобланади. Мен “Исэ-моногатари” /X аср/да эслатиб ўтилган Акугагавада туғилганман. Лекин у ҳеч нарсаси назарга тушмаган қишлоқ жойлар бўлгани учун мен Киотони ўзи уйим деб ҳисоблайман, зеро бу шаҳар менинг қишлоғимдан бир соатлик масофада жойлашган.

Фақат Гонолулуда, “Кахала Хилтон” отелида Басёнинг юқорида эслатиб ўтилган:

Ўтиб кетаётган баҳорга
Афсусланаман
Оми аҳли-ла бирга, —

шеърига Ямамото Кэнкиги /1907 й./ томонидан ёзилган шарҳни диққат билан ўқиб чиқдим. Бунни қарангки, Басё мазкур хайкуни Токайдода бўлган пайтида эмас, Игадан Омига келган чоғида ёзган экан. “Маймун похол ридоси” китобида унинг “Кўл сувига боқиб, ўтиб кетаётган баҳорга афсусланаман” шеърига шарҳи ҳам берилган. Басёнинг ўзи томонидан ёзилган яна бир эслатма ҳам бор: “Бизлар Карасаки ҳамда Сигада, туширган чоғимиз қайиқни сувга, ўтиб кетаётган баҳор ҳақида сўзлар эди асли одамлар”.

Балки, Басё ўша “Оми аҳлини” билгандир. Мен Ямамото Кэнкиги шарҳининг фақат биргина тегишли жойини мисол келтираман: “Мазкур хайку ҳақида шунини айтиш керакки. “Кёрай суҳбатлари” /Мукай Кёрай, 1651-1704/ китобида шундай дейилади, “Устоз айтди: “Сёхаку /Эса Сёхаку, 1650-1722/ “Омини Тамбага, баҳорнинг охирини йилнинг охирига алмаштириши яхши эмасми? Сен бу ҳақда қандай фикрдасан? — деб сўраган экан”. Кёрай жавоб берибди: “Сёхаку янглишяпти. Омидаги кўлнинг суви туман билан қопланиши ўтиб кетаётган баҳорга янада қаттиқроқ ачинишга мажбур этади. Бу ўринда вақт тўғри топилган”. Устоз айтди: “Ҳа, бу рост гап. Қадимги замонларда бу жойларда баҳорни пойтатдагидан кам севишмаган”. Кёрай деди: “Сиз бир сўз билан моҳиятни англаяпсиз. Агар одам Омида йилнинг охирида бўлган эрса бу туйғунини қандай ҳис этиши мумкин? Агар ўша одам баҳорнинг охирида Тамбада бўлган эрса, у ҳам бу туйғунини ҳис этмайди. Фақат эътиборга лойиқ кўринишигина инсон қалбини мафтун этади, деб рост айтишади”. Устоз айтди: “Сен билан Кёрай, гўзаллик ҳақида гапирса бўлади”. У хурсанд эди. “Бойқуш кундалиги”да /Кагами Сико, 1665-1731/, ой тақвими бўйича 1698 йилнинг 12 июлида “Саллагуллар дўкониди кечки суҳбатлар” бўлимида ҳам бор ўша ёзув. Сико Кёрайнинг сўзини давом эттиради: “Гўзалликнинг ўзи тегишли ондагина туғилади, муҳими, ўша онни илғай олиш”.

Гўзаллик мавжуд гўзалликни кашф этгандагина туғилади. Кашф этилган гўзалликдан ҳаяжонга тушганда ва гўзаллик завқини англаб етгандагина туғилади. “Гўзалликнинг ўзи, тегишли ондагина туғилади” деган сўзларда “тегишли оннинг” шима эканини тушуниб етиш ва “ана шу онни илғай олиш” жуда муҳимдир. Бунини яхшиси фалакнинг муждаси дейиш маъқул. Агар “ўша онни илғаш”га муяссар бўлинса, демак, бу сенга гўзаллик маъбудининг инъомидир.

“Ўтиб кетаётган баҳорга афсусланаман Оми аҳли-ла бирга” хайкуси, агар гап тегишли жой — Оми ва йилнинг тегишли фасли — “ўтиб кетаётган баҳор” ҳақида эканлиги эътиборга олинмаса жуда жўп бўлиб кўриниши мум-

¹ С у р е п к а — сарик гулли ёввойи ўт.

² “К о к и н с ю” (эски ва янги қўшиқлар тўплами) — X асрнинг машҳур шеърят антологияси.

кин. Шунинг учун ҳам биз Басёнинг гўзалликни кашф этиши ва ундан ҳаяжонга тушиши ҳақида гапирсак бўлади. Агар гап бошқа жой ҳақида, масалан, Тамба ҳақида, ёки бошқа фасл ҳақида, айтайлик “йилнинг охири” ҳақида борганда шеърнинг асл моҳияти йўқолган бўларди. Агар “Ўтиб кетаётган баҳорга афсусланаман Тамба аҳли-ла бирга” ёки “Ўтиб кетаётган йилга афсусланаман Оми аҳли-ла бирга” дейилганда мафтункорлик йўқолган бўларди. Кўп йиллар давомида мен ушбу хайкуни Басё уни қандай кайфиятда ёзганини билмасдан, ўзимча талқин қилиб юрдим. Балки бу гаплар асоссиз бўлиб туюлар, лекин Басё ўйларига айнан “Ўтиб кетаётган баҳор” ва “Оми” сўзлари орқали кирилмаётганими?

“Оми” ялғаш нақадар муҳимлиги ҳақида, сал аввалроқ эса Сидзуоканинг чойзорлари ҳақида гапирганимда, “Гэндзи-моногатари”дан “Удзининг ўн боби” ҳақидаги ўйлар мени тарк этгани йўқ. Чунки Удзи билан Сидзуока — Япониянинг иккита янг машҳур чой экиладиган туманларидир. Сидзуоканинг чойзор пайкаллари ҳақида гапирганимда ҳам мен беихтиёр Удзини эсладим. Гонулудатаги отелда “Гэндзи”ни ўқиётган мен учун “Удзи” фақат жойнинг номигина эмас, балки “Удзининг ўн боби”дир. Балки, ватанни соғиниш туйғуси мени шу фикрга солгандир. Лекин мен бу ерда “Гэндзи”ни 54 бобидан сўнгги 10 таси Удзига бағишланганини айниқса кескин ҳис этдим — энг олий “он” дегани шу эмасми, ахир? Жой сифатида айнан Удзини танлар экан, Мурасаки Сикибу ўқувчиларнинг бўлғувси авлодларига фақат Удзи ўша жой бўлиши мумкинлигини исботлади — шоир истеъдодининг кучи ҳам ана шунда.

Мен чўкаётган
Кўзёши дарёсининг
Жўшқин сувидан
Тўсиқ ясаб, эҳтимол,
Қутқарарман кимнидир?

Яна тарк этдим,
Бу дунёдан кечдим мен.
Унда иккимиз —
Сен билан мен, йўқмиз,
Эндв яшаймиз деб.

Шоира Укуфунэнинг ушбу икки танка — шеъри “Коллиграфия машғулот” бобидан олинган. “Ўша пайт Ёкавада ҳалол одам — Содзу яшарди”. Мана шу юқори мартабали роҳиб Ёкавадан бўлиб, шогирди кузатувида Хагусэ зигиратидан қайтаётган Удзида тўхталди. У Удзи дарёси соҳилида Укифунэ ҳаётини асраб қолади. Шоира Укифунэнинг ҳар икки шеъри қутқариб қолинганидан сўнг, у ўзига келиб, каллиграфия билан шуғуллана бошлагач, ёзилган эди.

Содзунини Хагусэга кузатиб борган роҳиб, ёнида яна икки киши билан ўрмоннинг энг қуюқ жойига — одам оёғи тегмаган гўшага бориб сайр қилишгаётган экан. Улар қалин ўстан ўтлар орасида оқариб турган нарсани кўриб қолишибди. Бу нима экан, деб ҳайрон бўлишибди. “Тулки бўлмасин тагин? Қани, роҳиблар, юринглар, яқинроқ бориб қараймиз?” — дейишибди.

Яқинроқ бориб қарапса, оқ кийимдаги аёл киши экан. Узун, ёйилган сочлари ялтираб турганмиш. Дарахтнинг илдизлари орасига кириб, аччиқ-аччиқ йиғлаётган экан.

Улар Ёкавадан бош роҳибни ва у қўноқ бўлган соҳибни чақиртиришибди.

— Кимсан — инсмисан ё жинсмисан, тулкимсан ёки дарахт руҳимсан? Сен барибир тангри назаридан яширина олмайсан. Кимлигингни айт! Айт, кимсан? — дея роҳиблардан бири уни енгилан тортган экан, у юзини яшириб, бадтар йиғлай бошлабди.

— Балки, бу дарахтлар руҳидир. Агар шундай бўлса, унинг бурни ва кўзи бўлмаслиги керак...

Шундай деб роҳиб унинг қўлидан тортқилаган экан, аёл ерга қулаб тушибди-да, бор овози билан хўнграб юборибди.

— Ёмғир ёғмоқчи бўляпти. Агар уни ерда қолдириб жетсак, ўлиб қолиши ҳеч гапмас...

Улар ҳалиги аёлни панжара ёнига олиб боришга қарор қилишибди.

— Бу аёл киши экан, — дебди Солзу. — Қизиқ, нега уни бу ерда қолдириб кетишибди. Ўлимга маҳкум этиб-а? Ҳовузда ўйнаётган балиқнинг инсон кўлида ҳалок бўлишини ёки тоғда ингранаётган оҳуни кўриб ҳеч ким ёрдам бермаса нақадар ачинарли. Инсон ҳақида эса нима ҳам дейиш мумкин! Унинг ҳаётидан икки кунни беҳуда ўтса ҳам ҳайфку, ахир. У ким бўлишидан ҳатти назар, биз уни бу аҳволда ташлаб кетолмаймиз. Будда бизни қутқаришга ўргатган. Унга ёрдам бериш керак, ҳеч бўлса иссиқ сув ичириб кўрайлик.

Шундан сўнг Солзу уни уйнинг энг чекка бурчагига, шовқин етиб бормайдиган жойга элттириб, ётқизтирган экан.

Укифунэ ёш ва камдан-кам учрайдиган даражада гўзал эди. Унинг кийими — кўйлагини оқ гулдор газмолдан, юбкасини қора-қизил матодан тикилган бўлиб, муаттар ҳид таратарди. Солзунинг кичик синглиси, роҳиба, Укифунэни ҳатто ўзининг ўлган қизи, у дунёдан қайтиб келди, шекилли, деб ўйлабди, иложи борича унга ғамхўрлик кўрсатибди. “Мен нақадар бахтлиман, шундай гўзал қизни учратдим, — деб ўйлабди роҳиба... — шундай мўъжизакор сочларини ўз кўлларим билан силашим қанчалар қузур-қаловат”. Уларнинг қузурига самовий паринини ўзи тушиб келгандай бўлибди — Роҳиба қари Такэтори Кагуяхимэни топганда ҳаяжонланганидан ҳам зиёда ҳайратга тушган экан...

Бироқ, “Каллиграфия машғулоти” бобини бир бошдан гапириб берадиган бўлсам, биз бу ерда эрталабгача ўтириб қоламиз. “Удзининг ўн боби”ни ўқниш учун эса мен икки ёки уч йил сарфлашим керак бўлади. Нима ҳам қила олардик, ўзимизни бир оз чеклашга тўғри келади. Аммо, Муросаки Сикибунинг ажойиб асари ҳақида гап очшим дегунча, кўз ўнгимда Кагуяхимэ пайдо бўлади. “Такэтори-моногатари” ҳақида сўз очилди дегунча “Гэндзи”нинг “Эвасэ” / Расмлар танлаш”¹ бобидан парча келтиришди. Бу парчала “кекса бамбуккесар” — моногатарининг² энг олис ажлоди ҳақида ҳикоя қилинади. Бундан ташқари, “Расмлар танлаш” бобида Муросаки: “ўйин пайғида фақат Кагуяхимэ ҳақидаги қиссага тегишли расмлар танланади”, “Кагуяхимэ ер ифлосларидан бутунлай тоза, олижаноб ва буюк фикрлар соҳиби” ва Кагуяхимэ кўтаришган осмону фалак шу қадар баландки, улар ҳақида ҳеч ким ҳеч нарса билмайди”, деб ёзди. Буларнинг ҳаммаси “Расмлар танлаш” бобида эслатиб ўтилади. Ниҳоят, мен ҳали айтганимдек, “Каллиграфия машғулоти” бобида шундай дейилади: Роҳиба қария Такэтори Кагуяхимэни топганда ҳаяжонланганидан ҳам зиёда ҳайратга тушган экан”. “Жуда қадим замонда Такэтори бобо яшаган экан. У кун бўйи тоғлар ва водийларда айланиб юрар, бамбук терар экан. Қария бамбуклардан турли буюмлар ясаркан. Уни Санукки-но Миядүкомаро деб чақиртираркан. Бамбук кесиб юрган чол, улардан бири ичидан ёришаётганини сезгандай бўлибди. Яхшилаб қараса, бамбукнинг ичида кичкинагина, атиги уч сун³ келадиган ажойиб қизча ўтирган эмиш.

— Сен бамбук ичида яшаркансан-да, — дебди чол. — Мен эса ҳар кун, эрталаб ва кечқурун шу бамбук ёнидан ўтиб тураман. Демак, сен менга насиб этган қизим бўларкансан.

Чол қизчани олиб, кафтига қўйибди-да, уйига элтибди ва хотини қарамонига топширибди. Гап йўқ, у шу қадар чиройли ва кичкина эканки, саватчага жойлашибди.

“Такэтори-моногатари” /X аср бошлари/нинг ушбу сатрларини биринчи бор ўқганимда мен ўрта мактабда таҳсил олардим. Шунга қарамай, уларнинг гўзаллигини дарҳол сезганман. Киотодан унча олис бўлмаган Сагадаги бамбукзорни ёки Ямадзакни ва Мукомати /улар Киотодан узоқ, Лекин меннинг уйимга яқин/даги ёш бамбукзор ўрмонларини кўрганимда, ўзимча шундай

¹ “Э в а с э” — ўйиннинг номи бўлиб, унда расмлар ва уларга мос келувчи шърлар танланади.

² Такэтори — бамбуккесар дегани.

³ I с у н — 3,03 см.га тенг.

сўлим ўрмонда бамбук ёришиб туради ва унинг ичида Кагуяхимэ ўтирган бўлади деб тасаввур қилгандим. Мен ҳали ўрта мактаб ўқувчиси бўлганим учун “Такэтори-моногатари”га асос қилиб олинган қадимги афсона ва ривоятларни билмасдим. Лекин мен “Такэтори” муаллифи қандай гўзаллик яратганини ҳис этгандим. Менинг ўзим ҳам шунга интилардим ва шунинг учун япон насрининг бу асосчиси, унинг ҳеч кимга тенглаштириб бўлмас гўзаллиги менга чексиз завқ бағишларди. Мангу назокат олдида бош эгиш ҳисси мени хайратга соларди. Юқорида эслатиб ўтилган “Гэндзи”нинг: “Кагаяхимэ ер ифлосларидан бутунлай тоза, олижаноб ва буюк фикрлар соҳиби” ва Кагуяхимэ кўтарилган осмону фалак шу қадар баландки, улар ҳақида ҳеч ким ҳеч нарса билмайди” деган иккита парчаси — Мурасакидан олинган чиройли сўзларгина эмас, балки булар худди менинг ўз туйғуларимдир. Балки, ёшлигимда қалбимдан чуқур жой олгани учун шундайдир. Бу ерда, Гонулулуда, япон адабиётининг ҳозирги замон тадқиқотчилари томонидан ёзилган мулоҳазалар билан танишдим. Уларнинг таъкидлашларича, “Такэтори-моногатари” қадимги кишиларнинг чексизлик ва тозалikka соғинчини акс эттиради. Менинг болалик хаёлимда шу кичкинагина, “бор-йўғи уч сун” келадиган Кагуяхимэ бамбукдан тўқилган саватчада, гамхўрликлар билан қуршалган ҳолда яшаши жуда мафтункор бўлиб кўринди. Бейхтиёр эсимга “Манъёсю”нинг биринчи қисм биринчи бобидаги император Юрякунинг қўшиғи тушди:

Оҳ, қўлида ажойиб саватча, саватча билан,
 Ҳам қўлида ажойиб куракча, куракча билан.
 О, адирда ўт-ўлан тераётган болажон,
 Исминг нима, айт менга, уйинг билмоқ истайман!

Ахир бу ер Ямато, худо назар солган юрт,
 Мен уни бошқараман, ҳукмрони мен ўзим!
 Мен бу ерда подшоҳман, ҳукмимдадир ҳаммаси,
 Уйинг қайда, сўйлагин, исминг нима, айт менга!

Бу қўшиқни эшитганда кўз ўнгингда қўлларида саватчаларини авайлаб адирда ўт-ўлан тераётган қизлар гавдаланади. Ой саройига кўтарилган осмон париси Кагуяхимэ тимсолида, тасаввуримда Мама-но Тэкона пайдо бўлади. Капусикалик бу қизга жуда кўплар хуштор эди, лекин ҳеч ким бирор нарсага эриша олмади. Мама-но Тэкона ўзини қудуққа ташлаб ҳалок бўлади. Манъёсюда бу ҳақда ҳам қўшиқ бор:

Эшитганим бор, бунда
 Мангуликка кўз юмиб,
 У қиз ётган жойни мен.
 Мўъжиза-қиз Тэкона
 Капусика юртидан.
 Шунданмикин, хиноки
 Дарахти япроқлари
 Қуюқ бўлиб ўсишар,
 Шунданмикин, қарагай
 томирлари терандир,
 Танимадим бу ерни...

Бунга ўзим кўрганман
 Бошқаларга айтгим бор
 Копусика — шонли юрт,
 Унинг Мама кентидан
 Манхур пари Тэкона
 Мангу ётган жой ҳақда.
 Капусика — олис юрт,
 Сокин Мама бағрида
 Шу ерларда энгашиб
 Денгиздан марварид ўт
 Терар эди Тэкона.
 Хаёлимда у ҳамон.

/Ямабэ Акахито, VIII аср./

Сайроқи куш кўп бўлган
 Ўша шарқий томонда,
 Бўлиб ўтган эди бу
 Жуда қадим замонда.
 Кўп вақт ўтди, ҳали ҳам
 Гап юради бу ҳақда...

Ул Капусика-юртда
 Яшаркан Тэкона қиз.
 Куйлаги одмигина
 Арзон матодан экан.
 Ёқаси мовий рангда.
 Уйда ип йиғириб,

Кийим тикаркан ўзи!
 Ҳатто сочларига ҳам
 Тегмаган экан тароқ.
 Пойабзал нима, билмай
 Юраркан ялангоёқ.
 Шундай бўлса ҳамки, денг
 Барқутларга ўранган
 Эркатой нозигойлар
 Бўлолмаскан унга тенг!
 Унинг гулгун чехраси
 Экан худди тўлин ой.
 Юзи қирмизи лола,
 Киприги ўқ, қоши ёй.
 Худди учқур ниначи
 Елиб юрар бетиним.
 Ором истар кемадай
 Бандаргоҳга шошар жим.
 Унга бўлишиб мафтун
 Қанча-қанча одамлар,
 Етолмай висолига,
 Оҳ чекиб, кўзин намлар.
 Дерлар фоний дунёда

Яшар эдик қанча ҳам!
 Ахир нечун у ўзин
 Хор этади мунча ҳам.
 Нима учун ўзига
 Эп кўрибди бу ишни,
 Умрини ҳазон айлаб
 Жонига қасд қилишни.
 Бандаргоҳда ҳар қачон
 Тўлқинлар ўйнар гужгон.
 Шу ерни тутиб макон
 У фило айлади жон...
 Жуда қадим замонлар
 Содир бўлган эди бу.
 Лек худди кунни кеча
 Ғамгин кунларни дея
 Бизни ташлаб кетди у!
/Яқунловчи танка/:
 Шарқий юртга келсангиз,
 Жўшқин тўлқинни кўриб,
 Ғамгин ўйга толарсиз,
 Сув учун келиб турган
 Қизни ёдга оларсиз.
/Такахаси-но Мусимаро, VIII аср/

Мамалик пари Тэкона — Мангёсю шоирларининг идеал аёллар образларидан биридир. Унан пари ҳақидаги афсона — “узун ашула” ҳам Мусимаро қаламига мансубдир. Ана шу гўзал пари туфайли икки йнгит қаттиқ жанжаллашиб қолади:

Уни деб ҳар иккови
 Тушмай сира кўрқувга,
 Аямасдан ўзларин
 Уришар ўта, сувга!
 Гўзал учун қасдма-қасд
 Олишаркан беаёв,
 Икки йнгит қизни деб
 Бир-бирига бўлди ёв.
 Буни кўриб қиз шўрлик
 Ботибди чексиз ғамга.
 Онасига дебди у
 Кўзлари тўлиб намга:
 “Ипак нелигин билмай
 Бўз тўқисам туну кун,

На ҳурману на малак,
 Бой-бадавлат бўлмаган
 Мендай оддий қиз учун,
 Аслзода полвонлар
 Ўзларин этса ҳалок
 Беҳуда тўкиб қонлар.
 Демак бахтли бўлолмам,
 Севолмам хоҳлаганим!
 Омон қолармикин у,
 Бу ҳам менга қоронғу.
 Етмас бардошим маним,
 Тоқатим йўқ зиёда,
 Яхшиси кутай уни
 Бориб, боқий дунёда...”

У шундай деб йиғлаганича, ўзини ўлдирибди.

Юм-юм йиғлаганича
 Бу дунёни тарк этди.
 Париваш қиз Унан
 Мангу уйқуга кетди.
 Фақат буни ул йнгит —
 Тину тушида кўрди.
 Қалбда асрабон сирин
 Қиз кетидан югурди —
 Мангуликка юз бурди...
 Кейин қолган навжувон
 Унанлак паҳлавон

Осмонга солди нигоҳ,
 Гўё излаб уларни
 Бўзлаганча урди оҳ.
 Кейин эса гурсилаб
 Ерга қулади бирдан.
 Ҳайқирди ғазаб билан
 Кўкка қараб у ердан:
 “Йўқ, кўймайман, рақибим
 Келолмас мендан голиб”.
 Дея санчди ўзига,
 Белдан қиличин олиб...

Шундай қилиб ҳар иккаласи ҳам қиз кетидан у дунёга рихлат қилишибди.

Ва узоқ йиллар оша
 Ёлгор бўлиб қолсин деб,
 Асрлардан кейин ҳам
 Эшлар ёдга олсин деб,
 Учовин бир қабрга —
 Ўртада пари рухсор,
 Икки ёнда навқарон,
 Икки бирдай паҳлавон,

Дафн этилар бирга.
 Битта жойда мангуга
 Қўним топди учовлон.
 Биз бунн эшитганмиз,
 Кўрганамиз йўқ бироқ,
 Фақат эсласак тақрор
 Кўргандайин бўламиз
 Қўзёшимиз шапқатор!

Ёшлик йилларимда япон мумтоз адабиётидан менга кўпроқ “Гэндзи-моногатари” ва “Бош томондаги ёзувлар” ёқарди. “Кодзики” /712 й./ ва “Хэйке-моногатари” (XII аср бошлари), Сайжаку /1642-1693/ ҳикоялари ва Тикамацу /1653-1724/ драмаларини мен кейинроқ ўқиганман. Шёрьиятга келганда эса, афтидан хэйан даври “Кокинсю”сидан бошлашим керак экану, мен бўлсам, Нара /VII аср/ даврининг “Манъёсю”сидан бошлабман. Ростини айтганда, нима ўқишим кераклигини мен ўзим таллаганим йўқ, балки вақтга қараб иш тутганман. Албатта, “Кокинсю” тили “Манъёсю” тилига қараганда содда, лекин ёшларга “Манъёсю”ни тушуниш осон, унинг руҳи ҳам уларга яқинроқ. Менинг ўйлашимча, гарчи бу масалани анча соддалаштириш бўлиб кўринса-да, насрда мен нафис, аёллар услубини, шёрьиятда бўлса мардона, эркаклар услубини афзал кўраман. Бироқ, у ҳолда ҳам, бу ҳолда ҳам мен энг яхши асарлар билан алоқадор бўлганлигим боисидан бу нарса фойдадан ҳоли бўлмади. Балки, кўпгина буюмлар “Манъёсю”дан “Кокинсю”га ўтишни тақозо этар. Ва балки, мен яна буюмларга ўта умумий нуқтаи назарни айтсам керак, лекин “Манъёсю”дан “Кокинсю”га ўтишни дэмон¹ маданиятидан яей² маданиятига ўтиш билан тенглаштириш мумкин. Булар лойдан ясалган турли буюмлар давридир. Агар дэмон даврининг лой идишлари ва ҳайкалчалари — эркаклар услуби буюмлари бўлса, яей даври лой идишлари ва ҳайкалчалари — аёллар услуби намуналаридир. Лекин шунини ҳам айтиш керакки, дэмон даври беш минг йил давом этганди.

Мен дэмон маданияти ҳақида шунинг учун ҳам эсладимки, урушдан кейинги пайтда янгидан кәшф қилинган Япония гўзаллиги, менимча, дэмон гўзаллигидир. Тупроқ остида қалиб кетган кўплаб лойдан ясалган идишлар ва ҳайкалчалар топилаганди ўшанда. Албатта, дэмон даври гўзаллиги ҳақида урушдан олдин ҳам билишарди, лекин фақат урушдан кейингина бу гўзаллик тан олинди ва машҳур бўлиб кетди. Одамлар кўз ўнгиде шунчалик қудратли ҳаётий куч гўзаллиги яна намоён бўлди ва шуниси ғалатики, японлар бунини жуда қадим замонларда яратганига ишонини қийин.

Ҳиссиётнинг илонизи йўлларидан юраётиб, мен “Гэндзи”нинг “Каллиграфия машғулоты” бобидан қалғиб кетдим ва эҳтимолки, энди унга қайтмасман. Лекин ёковалик роҳиб Содзу Укифунэни қандай қутқаргани ҳақидаги ривоят жуда зўр: “Ҳовузда ўйнаётган балиқнинг инсон қўлида ҳалок бўлишини ёки тоёда инграётган оҳуни кўриб, уларга ҳеч ким ёрдам бермаса, нақадар ачинарли. Инсон ҳақида эса нима ҳам дейиш мумкин! Унинг ҳаётидан икки кун беҳуда ўтса ҳам хайф-ку, ахир. У ким бўлишидан қатъи назар, биз уни бу аҳволда ташлаб кетолмаймиз. Будда бизни қутқаришга ўргатган. Унга ёрдам берини керак”.

Умэара Такэси /1925 йилда туғилган/ ушбу парча ҳақида шундай дейди:

“Укифунэ чиндан ҳам иблислар ва арвоҳлар измида бўлган, кимдир ташлаб кетган, кимдир таъқиб қилаётган мавжудотдир. Унинг борадиган жойи йўқ, ўлимдан бошқа йўл йўқ унинг учун. Лекин Будда худди шундай одамларни қутқаради. Буддизмдаги асосий йўналишлардан бири бўлган махаянанинг моҳияти ана шундан иборат. Иблислар ва арвоҳлар васвасасига тушган, оғир изтироблар чекаётган, яшайдан безган, ўлишга рози бўлган одам — айнан шунақаларни қутқаради Будда. Афтидан, Мурасаки ҳам буддизм махаянасининг моҳияти худди шунда эканига ишонган. Агар ёковалик роҳиб Содзуга ёковалик роҳиб Эсин ёки “Қутқариш ҳақида таълимот” муаллифи Гэнсин /942-1017/ тимсол бўлиб хизмат қилганлиги ҳисобга олинадиган бўлса,

¹ Д э м о н — Япониянинг энг қадимги нақш археологик маданияти.

² Я е й — Япониянинг дэмон маданиятидан кейинги нақш маданияти.

Умэхаранинг: “Мурасаки Сикибу “Удзининг ўн боби”да ўз даврининг энг буюк ақл соҳибни бўлган Гэнсинга қарши чиқмаятганимкин?” деган саволи тушунарли бўлади қолади. “Ахир, Гэнсин таълимоти билан ҳаёт ўртасидаги зиддиятни сезиб қолиб танқид ўқлари ёғдирган Мурасаки эмасми?” Будда томонидан қутқарилган одам, “Гэнсин сингари юксак мартабали роҳиб эмас, балки, гуноҳкор банда Укифунэга ўхшаган елпиттак аёл бўлиши турган гап”, — дея бақиргандай бўлади бизга Мурасаки.

Лекин барибир, Мурасаки Сикибу Укифунэга ҳамдардлик билан уни аста-секин покланишга олиб боради ва ҳиссани қалбда илиқ бир из қолдирадиган тарзда тугаллайди.

Шундай қилиб, гарчи мен ўзим “Гэндзи”да акс эттирилган гўзалликнинг остонасидан нарига ўтолмаган бўлсам ҳам, япон адабиётининг америкалик тадқиқотчилари: Элвард Зейденстикер, Дональд Кипп, Иван Моррисларнинг бизлар учун кўп нарсани очиб берган ажойиб ишлари ҳақида эслатмасдан ўтолмайман. Бундан ўн йил муқаддам Пэн-клубнинг Британия секциясидаги тушлик пайтида Артур Уэли билан ёнма-ён ўтирдим. “Гэндзи”ни япончадан инглизчага ўтириб, уни жаҳон адабиёти мулкига айлантирган бу таржимон билан суҳбатимни ҳамон эслайман. Биз иккаламиз, у — бузилган япон тилида, мен эса бузилган инглиз тилида гаплашандик. Биз асосан япон ва инглиз тилларидаги ёзма хатлар орқали суҳбатлашсак ҳам бир-биримизни яхши тушунарлик. Менинг Японияга келгин, деган таклифимга: “бормайман” деб айтди. Чунки, хафсалам пир бўлишидан кўрқаман, деди у.

Дональд Киппнинг 1966 йил 16 августда “Синано майнити” газетасида босилган “Тоғ этагидаги кўтаринки суҳбат” мақоласидаги “Менга “Гэндзи”нинг моҳиятини японларнинг ўзларидан чет элликлар осонроқ тушунадигандай кўринади” деган сўзлари мени ҳайратта солди.

“Гэндзи”нинг инглизчага таржимаси ўз вақтида менга шундай кучли таъсир қилдики, ўзимни япон адабиётига олиб келди. Менга “Гэндзи”нинг моҳиятини японларнинг ўзларидан кўра, чет элликлар осонроқ тушунадигандай кўринади. Аслиятнинг тили мураккаб ва тушуниш қийин. Албатта, “Гэндзи”нинг замонавий тилга анчагина таржималари бор, масалан, Танидзакки Дзюньитиро таржимаси. Бироқ, таржимонлар аслият руҳини жонлантиришга интилиб, ҳозирги тилда тушуниш қийин бўлган ифодаларга зўр берадилар. Инглизчага таржимада бундай муаммо йўқ, шу боисдан “Гэндзи”ни инглизчада ўқисанг катта таассурот қолдиради. Ҳатто ўйлашимча, руҳан XX аср америкаликларига XIX аср Европа адабиётига нисбатан “Гэндзи” яқинроқ. Бунинг сирини афтидан, характерларнинг тийраклигида. Агар, масалан, “Гэндзи-моногатари” каттами ёки Одзакки Коё /1867-1903/нинг “Олтин иблис”ими?” деб сўрасангиз, кейингиси катта бўлиб чиқади.

“Гэндзи” қаҳрамонлари — тирик одамлар. Унинг мангу ёшлиги ва доимий ютуғи шундан. Вақт ва турмуш тарзи, албатта, фарқ қилади, лекин улар XX аср америкаликларига тушунарли. Нью-Йоркдаги бир неча коллеж “Гэндзи-моногатари”ни “XX аср адабиёти курси”га киритишгани бежиз эмас.

Мен шунинг ҳис этдимки, Киппнинг “чет элликлар “Гэндзи” моҳиятини осонроқ тушунадилар” деган сўзлари Тагорнинг: “Бу мукамалликнинг нимада эканлигини сиз, японларга нисбатан хорижликлар яхшироқ тушунади” деган ибораси билан ҳамоҳангдир ва ўйлаб қолдим: “Не бахтки, гўзаллик мавжуд ва у одамларга очилаверади!”.

*Файзи ШОҲИСМОИЛ
таржимаси.*

Адабиётшунос аллома мероси

Воҳид Абдуллаев. Танланган асарлар. Икки жилдлик. Тошкент, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси "Фан" нашриёти, 2002.

Таниқли адабиётшунос олим, Ўзбекистон Республикаси фан арбоби, академик, филология фанлари доктори, профессор Воҳид Абдуллаев таваллудига 2002 йилнинг май ойида 90 йил тўлди. Бу сана муносабати билан Самарқанд шаҳрида олимнинг ҳаёти ва илмий меросини ўрганишга бағишланган Республика илмий-назарий анжумани бўлиб ўтди ва бошқа катор тадбирлар амалга оширилди. Ўша кунлари "Фан" нашриёти мухлисларга Воҳид Абдуллаевнинг икки жилдлик "Танланган асарлар"ини тўхфа қилди.

Академик Воҳид Абдуллаевнинг илмий ва адабий мероси бой бўлиб, бу икки жилдликнинг 1-китобида олимнинг "Навоий Самарқандда" номли монографияси, "XVII-XVIII асрлар Хоразмда ўзбек адабиёти намояндалари" деган илмий тадқиқоти ҳамда "Дунёга машҳур Самарқанд" номли мақоласи¹ ўрин олган.

Воҳид Абдуллаевнинг илмдан ташқари бадиий ижодда ҳам қалами ўткир эди. Мазкур мажмуанинг 2-жилди унинг шеърӣ асарлари, "Мададкор эшелон" номли хотира-қиссасини ўз ичига олган. Бу жилдда унинг ҳақидаги хотираларга ҳам жой ажратилган.

Воҳид Абдуллаев адабиётшуносликка ўзининг биринчи йирик тадқиқоти — "Навоий Самарқандда" номли илмий асари билан кириб келди, — дейиш мумкин. Уруш арафасида ёзиб тугалланган ва ўша кезларда муваффақият билан ёқланган, Садриддин Айнийдек буюк алломанинг назаридан ўтган бу асар муаллифга катта шухрат келтирди. Бу тадқиқот мавзуи шу қадар муҳим эдики, олим кейинги фа-

олияти давомида ҳам уни тўлдиришда давом этган ва асар нашрдан нашрга мукаммалаша борган.

Бу асарнинг тарихий-илмий аҳамияти, — унда муаллиф дунёқараши энди шаклланаётган ёш Навоийнинг ҳаётида, ижодий камолотида Самарқанд ва ундаги ўша давр адабий-илмий муҳити қандай ўрин тутганини кўрсатишга ҳаракат қилганидир. У тўғри қайд этганидек, Навоийнинг Султон Абусаид ҳукмронлиги даврида туғилган шаҳрида яшаб қолишнинг ҳеч имкони қолмаган. У Самарқандга кетишга мажбур бўлган. Бунинг биринчи сабаби иқтисодий ва сиёсий мазмунга эга бўлиб, 1457 йили Хурсонни эгаллагач, у ўзига муҳолиф деб билган кишиларини қаттиқ таъқиб эта бошлаган. Бунда унга Хиротдаги янги ҳокимият тарафдорлари ҳам қўшилган. Бу ҳолат шоирни вақтинча яшаш ва ўқишини яна давом эттириш учун янги маскан қидиришга мажбур этган. Бунинг учун эса у Самарқандни танлаган. Ўз фикрларининг исботига муаллиф Навоийнинг "Маҳбулқулуб" асаридан унинг ўз ёзганларини жуда ўринли келтирган:

"Ва гоҳ жунун маҳалласида арзол /разиллар/ бўйнумға силлий /шапалок/ урдилар ва атфол /болалар/ бошимға тош урдурдилар ва гоҳ шаҳрим /Хирот/ эли ситамидин ғурбатқа тушдум ва ғариб халойиққа қўшулдум ва қовуштум. Ва гоҳ жибок /тоғлар/ қулласи /чўққиси/ оромгоҳим бўлди ва гоҳ сахро этаги паноҳим бўлди". /Воҳид Абдуллаев. Танланган асарлар, I жилд, 12- саҳифа./

Демак, Навоий Самарқандга тоғлар, саҳролар оша тўхтаб-тўхтаб, гоҳ отлик, гоҳ пиёда келган. Воҳид Аб-

¹ Қ.Тоҳиров билан ҳамкорликда ёзилган. — А.Х.

дуллаев тадқиқотининг бош концепцияси Навоий ҳаёти вақтида ХУ асрнинг 60—70- йилларида Самарқанддаги илмий, адабий ва маданий муҳитнинг ўрнини кўрсатиш ва белгилаш. Муаллиф катта жасорат билан йирик шарқшунос академик В.В.Бартольднинг “Мир Алишер ва сиёсий ҳаёт” деб аталган машҳур тадқиқотидаги: “Бу вақтларда Самарқандга ўқиш учун келмас эдилар”, деган фикрини бу ўринда дадил танқид остига олган. /Ўша жилд, 31- саҳифа./

Олим ўз гоёсини исботлаш учун ўша даврда Самарқандда, қолаверса умуман Мовароуннаҳрда илм-фан, адабиёт кенг ривожланганини, Улуғбек аънаналари қайта тикланиб, фанларнинг турли тармоқлари билан бир қаторда шеърят ҳам жонланиб, қанот ёзганини, Навоийдек истеъдоднинг бу ерда пайдо бўлиши эса бунга янги туртки бўлганини янги манбалар асосида ёритган. “Алишер Навоийнинг машғулоти ва билим доираси” деган бобда олим Навоийнинг бу вақтда қандай китобларни ўқитган бўлиши мумкинлиги масаласига тўхталган. Ундан кейинги бобда у қайси шоирлар билан бевосита мулоқотда бўлганига аниқликлар киритган. Бунда тадқиқотчи биринчи навбатда Навоийнинг ўз асарлари, хусусан, “Мажолисун-нафоис” тазкираси, Хондамирнинг “Макоримул-ахлоқ” асарига суяниб, ишончли хулосаларга келган.

Айни вақтда асар муаллифи Навоийнинг тўрт-беш йил давомида Самарқандда ўқиш, шеърӣ ижод билан шуғулланиш, илмини ошириш билан бир қаторда халқ турмуши билан, турли ижтимоий гуруҳлар, у ердаги сиёсий вазият билан ҳам танишганини, Ҳиротга етук мутафаккир, “давлат арбоби” сифатида ҳам қайтганини таъкидлайди. /Ўша жилд, 73-,79- саҳифа./

Шу билан бирга муаллиф улуғ шоир ҳаётининг бу даврини яна ўрганишда давом этиш лозимлигини ўқиради. Масалан, Навоий икки йил давомида Абулайс мадрасасида таҳсил олиб, уни тугатгандан сўнг, қолган икки йил ичида нима иш билан шуғуллангани масаласини очиқ қолдиради:

“Алишер Навоий дастлабки икки йилни Фазлуллоҳ Абулайсий мадрасасида ўтказган, сўнгра 1469 йилгача бўлган фурсатни ҳам Мовароуннаҳр шаҳарларида ва кўпроқ Самарқанд

шаҳрида илм олиш йўлида ўтказгандир”. /Ўша жилд, 38—39- саҳифа./

Кейинги вақтда нашр этилган, жумладан, Абдулмўминхоннинг “Томутаворих” асарида қайд этилишича, Султон Аҳмад Мирзо ҳукмдорлик қилган ва Навоийга ҳамшаҳар кадрдони Аҳмад Ҳожибек шаҳар ҳокими бўлиб турган бу даврда мадрасани битирган Навоий сарой хизматида бўлган. Бу хизматда у шу қадар муваффақият билан иш олиб борганки, унга ҳатто “Чиғатой амири” деган унвон ҳам берилган бўлган. Буни Хондамирнинг “Макоримул-ахлоқ” асаридаги шоирнинг Самарқанд ҳаётидан берилган ҳикоялар ҳам тасдиқлайди.

Шунингдек, Навоий Самарқандда қайси асарларини яратгани ҳам бизга қоронғи.

Бинобарин, олдинда Навоий ҳаётининг бу даври юзасидан янги тадқиқотлар яратиш имкониятлари ҳам йўқ эмас.

I жилддан катта ўрин олган иккинчи тадқиқот “ХУП-ХІХ асрлар Хоразмдаги ўзбек адабиёти намояндлари” деб аталади. (106—221-саҳифалар.) Ўз даврида Воҳид Абдуллаев томонидан бундай мавзуга қўл урилиши адабиётшунослигимиз тарихида катта шижоат намунаси бўлган эди, — дейиш мумкин. Чунки бу давр адабиётимиз ҳақида ўша вақтларда “тушкунлик даври”, “таназзул даври”, Навоий аънаналари унутилган давр, — деган фикрлар ҳукмрон ва устун эди. Бу мавзу бўйича илмий изланишга киришиш билан Воҳид Абдуллаев, менинг назаримда, меросимизга қайишадиган чин ватанпарвар олим сифатида жамоатчилик олдида намоён бўлган. Бу давр ўзбек адабиёти тарихига доир бой манбалар, хусусан тазкираларни кўздан кечири бошлаш, шу даврда баракали ижод қилган Шермуҳаммад Мунис, Муҳаммадризо Огаҳӣ қабиларнинг шеърӣ девонлари билан жиддий таниша бошлаш билан юқориде эслатиб ўтилган “илмий концепция”ларнинг нақадар сунъий ва жирканч, атайлаб ўйлаб топилган уйдирма гаплар эканига олимимиз чуқур ишонч ҳосил қилган бўлиши керак.

Бу тадқиқот биринчи марта 1958 йили Озарбайжон Фанлар академияси қошидаги Низомий номли Тил ва адабиёт институти Илмий Кенгашида докторлик диссертацияси сифатида ҳимоя қилинган. Унинг айрим қисмлари билан Республикаимиз жамоатчили-

ги матбуот саҳифаларида, илмий ва оммавий нашрларда танишган. Ушбу тадқиқотнинг энг муҳим қисмларигина танланган асарларга киритилган.

Воҳид Абдуллаевга қадар адабиётимиз тарихининг Мавлоно Вафо Вафойи, Паҳлавонкули Равнақ, Шермуҳаммад Мунис, Муҳаммадризо Огаҳий каби йирик намояндалари ҳақида тўлароқ маълумот йўқ эди. Олим бу илмий изланишлари, бадиий адабиётнинг моҳиятини тўғри тушуниши, ҳар бир ижодкорнинг ўз даври адабий муҳитида ўзига хос ўрни борлигини яхши англаб иш тутиши билан бу давр адабиётимиз тарихини том маънода янгидан кашф этган эди.

Ҳақиқий адабиёт — бу ҳар бир даврдаги халқ ҳаётининг кўзгуси, шу давр кишиларининг дунёқараши, диди, ҳис-туйғулари бадиий ифодаси демакдир. Олим Вафо Вафойи ҳаёти ва ижодини илмий шарҳлар экан, шоир таржимаи ҳолини ёритишда унинг ўз даври ҳукмдори Орангхон билан учрашуви ҳақидаги Муниснинг “Фирдавсул-иқбол” асарида мавжуд лавҳадан яхши фойдалана олган:

“Мавлоно Вафо дунёга майл қилмас эрди ва ҳужрасида бир парча наमत ва бурёдин ўзга бисот қўймас эрди ва Мадрасаи Арабхонда мутамаккин эрди... Хон /Орангхон/ бир кеча бир маҳрам бирла, илтифот қилиб, анинг сарвақтига етди ва ҳўжра эшигида мўтаваққиф бўлиб, хитоб қилдиким:

—Муллом, не нимарсангиз бор?

Мавлоно /Вафо/ чун бу воқеага муталеъ бўлди, беихтиёр ўрнидан туруб, таъзим расмин қиёмға еткурур ва бадеҳа замзамасига тараннум сурдиким, байт:

Нимиз¹ бору нимиз бор,
Бир намет, бир бўрёмиз бор.
Сенингдек подшоҳларга
Дуойи бериёмиз бор...”

/ўша жилд, 107-саҳифа./

Ушбу парча таҳлилида ортиқча зўр-зўракилик йўқ. Шундай учрашувлар юқори ва қуйи табақалар ўртасида доим бўлиб турган. Аввало Орангхон шоир олдиға ёмон ният билан келмаган, суҳбатлашиб, кўнгил ёзиш учун келган. Шоир ҳам уни ўз ҳолиға яраша самимий кутиб олган. Лекин 109 - саҳифада бу учрашув тўғрисида гап борганда бу байт мазмунининг син-

фийлиги тўғрисида гап кетиб, шоир ушбу сатрларда “қашшоқлик ва камбағалликни яққол ифода этган”, — дейиладики, бу — ўша давр адабиётшунослигидаги ҳукмрон мафкура таъсири натижаси эди. Чунки шоир Вафойи ўзи бойликка интилмаган. Орангхон эса унинг бечараҳоллигини била туриб, уни ҳурмат қилган ва кўргани борган.

Умуман, Воҳид Абдуллаев бу тадқиқотида Равнақ, Мунис, Огаҳий ижодларига тўғри баҳо бериб, уларнинг ўзбек шеърятига қўшган ҳиссаларини ҳалол ва тўғри ёритган. Бу шоирларнинг шеърятини шунчалик ҳаётийки, Воҳид Абдуллаев уларнинг маснавий, қасида, рубоий ва “тарих” каби шеърый асарлари орқали уларнинг таржимаи ҳолларининг бир қанча муҳим томонларини аниқлашга эришган.

Бу асарда Муҳаммад Хоксорнинг “Мунтахабут-луғат” асари таҳлилига ҳам маҳсус ўрин берилган. Чунки Хоксорнинг бу асари катта илмий аҳамиятга эга бўлиб, у адабиёт атамалари билан бир қаторда, Воҳид Абдуллаев айтганидек, “жониворлар, паррандалар, дарахтлар, мевалар, нахрлар, чашмалар, бинолар, тарихий ёдгорликлар, зироат ва хунармандчилик анжом-аслаҳалари, рўзгор буюмлари, косиблик ускуналари, кийим-кечаклар, зийнату безаклари” ва бошқа нарса ва тушунчалар ҳақида ҳам маълумот беради. Бу асар Хоксорнинг ўз даври буюк тилшуноси, адабиётшуноси, тарихчиси бўлганини кўрсатади.

Китобдаги “Ошиқ Ғариб ва Шохсанам” достони ҳақидаги боб ҳам мароқли ўқилади. Чунки унда мазкур достоннинг қаерда, қачон юзага келгани ҳамда қайси халқлар орасида кенг тарқалгани, севиб ўқилиш сабаблари қизиқарли тарзда очиб берилган.

Воҳид Абдуллаев қалби очиқ, шўхтабиат инсон бўлиб, гўзалликни севар, завқ-шавқ билан яшар ва фикрлар эди. Бу эса уни адабиёт тарихи масалалари билан бир қаторда бадиий ижод билан ҳам шуғулланишга олиб келган. Бинобарин, у бутун ҳаётида бадиий ижод билан шуғулланган, кўпгина шеърлар ва насрий асарлар яратган эди. Шу сабабға кўра, “Танланган асарлар”нинг иккинчи жилдида унинг қаламига мансуб 50 дан ортиқ шеъри ҳамда “Мададкор эше-

Н и м и з — Хоразм шевасида “Нимангиз бор?” деган маънони билдиради. — А.Ҳ.

лон” қиссасининг катта бир бўлаги берилган.

У ёзган шеърларнинг катта қисми ўзи иштирок этган ижтимоий-сиёсий воқеа ва ҳодисалар муносабати билан, яна бир қисми ундаги ижодкорга ҳос ички туйғулар таъсирида, яна бир нечаси унга қадрдон бўлган кишиларга бағишлаб ёзилган.

Унинг “Самарқанд сайли” достони эса ўзбек халқ оғзаки шеърини янгиликда яратилган. Самарқандда туғилиб, шу ерда нашъу намо топган олим-шоир бу достонида ўз юртининг таърифида қалби тўлиб-тошиб, куйидаги каби ёрқин сатрларни шеър ипига тизганлиги тасодифий эмас:

Довруғи кетган қадим,
Ука экан унга Рим.
Ҳар тошида бир эртақ —
Ётар экан яширин.
Дурлардан тутиб этак,
Сўзларкан шаҳар сирин.
Зебу зийнат бўстони,
Минг тилларнинг достони,
Тарихларга бой экан,
Тенги йўқ чирой экан...

“Мададкор эшелон” қиссаси Воҳид Абдуллаевнинг 1942 йили ўзбек делегацияси билан уруш фронтига боргани, делегация таркибига машҳур геолог олимимиз Ҳабиб Абдуллаев, шоир Фафур Фулом, ватандошларимиздан Шарифбобо, Махфиратхон ва бошқалар киргани, улар фронт чизигида бўлиб, жангчи солдатларнинг қандай қийин ва мураккаб шароитларда душманга қарши кураш олиб боргани ҳақида. Делегация аъзолари фронтдаги ҳамма бесаранжомликларни ўз кўзлари билан кўрадилар, асирга олинган душман солдатлари билан ҳам учрашадилар, ўз вилоятларидан кетган ва турли миллатларга оид аскарларимиз билан ҳам дийдор кўришадилар. Уларга олиб борилган совға-

саломлар улашилади. Совғалар орасида Ургут тамакисидан тайёрланган папирослар ҳам бўлган. Қиссанинг бир неча ноёб саҳифалари Воҳид Абдуллаевнинг Фафур Фулом билан биргалашиб, бадиха йўли билан кўшиқ тўяганлари ва бу кўшиқни икковлари қўлларига тарелка олиб, бирга ижро этганлари тўғрисида.

Қисқаси, бу асар тўла маънодаги бадиий асар бўлмаса ҳам унда бевоқифа жанговар фронт воқеа ва ҳодисалари, жангчиларимизнинг ўз Ватани учун жонини фидо қилиб курашаётганликлари, фронт шароитидаги сафар қийинчиликлари ғоят жонли ҳикоя қилинган. Воқеалар ҳаммаси халқпарвар, ватанпарвар инсон — Воҳид Абдуллаевнинг юз бераётган драматик ҳодисаларга шахсий муносабати, туйғулари орқали тасвирланган. Буни ҳасби ҳол кўринишидаги адабий жанр маҳсули деб қабул қилиш тўғри бўлар.

Мазкур жилддан Воҳид Абдуллаевни яқиндан биялган, у билан ҳамкорлик қилган дўстлари ва шогирдларининг устоз фаолияти ва ўзбек адабиётшунослик фани тараққиётига қўшган ҳиссаси ҳақидаги дил сўзлари ҳам ўрин олган. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси ФАнинг ҳақиқий аъзоси Б.Валихўжаев ёзади:

“Устоз Воҳид Абдулло илм соҳасида янгилик яратиш, оз бўлса-да, янги сўз айтиш услубида ишлардилар ва шундай бўлишни шогирдларидан ҳам талаб қилардилар”.

Воҳид Абдуллаев каби атомаларнинг илмий ва адабий мероси халқимизнинг маънавий бойлигидир. Бу меросни авайлаб сақлаш, тарғиб қилиш ва бу анъаналарни давом эттириш, ривожлантириш ҳар бир янги авлоднинг бурчи ва вазифасидир. Бу икки жилдлик олим асарларининг бир қисми. Келгуси нашрлар бундан ҳам мукамалроқ бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Абдуқодир Ҳайитметов,
профессор.

К.ВИСЬНЕВСКА-РОШКОВСКА

Олтмишдан кейинги умр

НАФАҚА ЁШИДАГИ АСАБИЙЛИК ВА
УНИНГ ОЛДИНИ ОЛИШ.

КЕКСАЙГАН ЧОҒДАГИ БАРДАМЛИК МАНБАЛАРИ

Геронтология фани пенсияга чиқаётганда одамлар асабийлашувига жиддий эътибор қаратади. Айни куч-гайратга тўлиб, жўшиб турганида одам бирдан бўшлиққа тушиб қолади. Бу ҳолат жуда хатарли бўлиши мумкин, чунки у гоҳо тез қарий бошлайди, шалвираб қолади, соғлигини йўқотади. Энг аввало бу пенсияга чиқишга мажбур бўлиб, дилгир ва мунгли аҳволга тушиб қолган ходимларга тааллуқли. Бироқ пенсияга ихтиёри билан чиққан бўлса-ю, бироқ нафақахўр янги фаолиятини кўнгилдагидек эпақага келтириб ололмаса, бунда ҳам ҳаёт тарзининг кескин ўзгаруви салбий оқибатларга олиб келиши мумкин.

Шу боис мутахассислар шундай раъйни билдирадиларки, нафақага аста-секинлик билан чиқилсин, мазкур ходим хоҳиш-иродаси, иш қобилияти борасидаги гибдий кўрик натижалари, тавсиялар ва ҳ. к. эътиборга олинсин. Гарчи ҳақиқий аҳвол бутунлай бошқача бўлса-да, бу хоҳишлар тўғри. Бу ерда фақат шу нарсани таъкидлаш зарурки, агар юзага келган бўшлиқни кучли ва ҳар томонлама соғломлаштириш муолажалари билан тўлдириш мумкин бўлса, тўсатдан нафақага чиқишда асабийлашиш ҳолати содир бўлмайди.

Пенсияга чиқишдаги асабийлашиш ҳолати ҳақида аниқ маълумотларни олиш учун Мария Сусуловская раҳбарлигидаги бир гуруҳ поляк руҳшуноси тўқсон нафар эркак ва шунча хотиннинг янги ҳаёт тарзига мослашувини тадқиқ қилди. Бу қариялар тадқиқотдан сал олдин ёки бир-икки йил муқаддам нафақага

Муҳтарам журналхон! Маълумингизки, 2002 йил Президентимиз томонидан Қарияларни қадрлаш йили деб эълон қилинди. Дарҳақиқат, қарияларни қадрлаш борасида бутун Шарқ мамлакатлари халқлари, жумладан, улуғвор тарихга эга ўзбек халқи, айтиш мумкинки, жаҳоннинг бошқа халқларига ибрат бўлиб келган ва келмоқда. Хоҳ мумтоз, хоҳ замонавий адабиётимиз намуналарини олиб қарамайлик, уларда биринчи галда ёши улуғ, нуруний, юз билан юзлашган ажойиб отахон-онахонларимизга нисбатан ўзгача ҳурмат, ўзгача муҳаббат туйғусини кўрамиз. Шундай бўлса-да, айрим ҳолларда кексалик, ёхуд нафақахўрлик палласи яқинлашиб келаверган сайин баъзи ёши улуғлар дилини (айниқса, бир умр ижтимоий фойдали меҳнат билан шуғулланиб келган бўлса!) зимдан ташвишли ўй чулғаш мумкин: "энди мен кимга керакман?"

Поляк адибаси К.Висьневска-Рошковска ўзининг "Олтмишдан кейинги умр" асарини айнан шу иштибоҳга жавоб тариқасида ёзган. Тўғри, жисман одам қайтадан иккинчи умрини кечиролмайди, аммо маънан унинг чиндан ижтимоий фойдали умри айнан 60 дан кейин бошланишини мазкур асар мутолаасидан сўнг ўзингиз билиб, ишончингиз комил бўлиши тайин. Қарияларни қадрлаш йилида Ватанимиз равнақи учун ўзларининг бебаҳо умрларини бахшида этган заҳматкаш отахонлару онахонларимиз бошидан олгини кумуш сочсак ҳам оз. Қалам аҳлининг олтини ҳам, кумуши ҳам — сўз. Топган гул келтирар, деганларидек, республикамизнинг барча қарияларига журналимиз номидан яна бир бор чинор умрини тилаган ҳолда мароқли бир асарни армуғон этмоқдамиз.

Давоми. Боши ўтган соңда.

чиқиб улгурган эдилар. Қуйидаги ҳолатлар қайд этилган эди: ўша одамларнинг кўпчилиги пенсияга чиқишга унчалик шонийлмаган бўлса-да, бироқ ишдан кетгач, дуч келган эркинлик билан тез киришиб кетган ва бундан кўнгиллари тўқ. Эллик хотин ва ўттиз эркак шундай фикрни билдирган.

Шу гуруҳ вакилларининг ўз оғизлари билан айтган сўзларни келтирамиз:

“Хотиржамман. Асабийлашмаяпман ҳам, хафа ҳам бўлмаяпман... кунлар билан ҳам, соат билан ҳам ишим йўқ, шошадиган жойим ҳам йўқ. Нимани хоҳласам, қачон хоҳласам, шу билан шугулланавераман” (хизматчи, 66 ёш).

“Эркинликдан мамнунман... қачон хоҳласам, шунда тураман, нима хоҳласам, шуни қиламан. Энди, 38 йил ишлаганимдан кейин, эркинлик нима эканини билдим. Нафақага чиққандан кейин ишни қўмсаганларга жуда-жуда ажабланаман (ўқитувчи аёл, 60 ёш).

Ўн олти хотин ва йигирма эркак бунинг бугунлай тескарисини айтишди:

“Бу фожиа, — деди хўрсиниб, ўзининг нафақага чиққанидан афсусланганча хизматчи аёл, 60 ёшда. — Ўзимни йўқотиб қўйдим, кечалари йиғлаб чинчаман, ўзимга, кучимга ишонмай қўйдим, ишда менсиз ҳамма нарса оёғи осмондан бўлиб кетадигандай туюлаверади”.

“Нафақага чиқишни ўлим билан барабар деб ўйлайман. Бу жудаям ёмон нарса... Одам ўзини ҳеч нимага кераксиздай ҳис қилади” (иқтисодчи, 66 ёш).

Гуруҳнинг қолган аъзолари аралаш фикрда. Айрим жиҳатлардан улар мамнун (эркинлик, тинчлик), бошқа жиҳатлардан — йўқ (эътибордан қолиш, ўзини кераксиз ва фойдасиз деб ҳис этиш).

Тадқиқот муаллифлари таъкидлайдиларки, ҳаётни ўзгартириш каби пенсияга чиқиш ҳам рўзгор ва оила билан машғул аёллар учун у қадар ноўнғай эмас. Касб ишлари билан боғлиқ бўлмаган сеvimли машғулоти, кенг манфаатлари бўлган барча одамлар пенсия ёшини анча енгил қарши оладилар.

Шуни таъкидлаш жоизки, сўнгги вақтларда ПХРда пенсия таъминотини яхшилаш билан бир қаторда халқ хўжалигининг айрим участкаларида ишлаган чоғида уни сақлаб қолиш имкониятларига ҳам (пенсияга қўшимча равишда) қаратилган ҳукумат қарорлари қабул қилинган. Шундай қилиб, пенсионерларнинг хоҳишларига қараб улар ҳаётининг эркин ташкил этилиши имконияти кенгайтирилади. Пенсияга чиқиш унчалик оғир масала бўлмай, у пенсия ёшидаги асабийликни анча пасайтиради.

Кўриб чиқиладиган муаммода соғлиқни тиклашга, узоқ, фаол ва фойдали ҳаётга умид ҳам муҳим омили ҳисобланади. Умид — бу қуруқ орзу эмас. Айнан шу ерда соғломлаштириш муолажасининг улкан роли намоён бўлади.

Соғлиғи яхшилана бошлаган, шу билан бирга кайфияти кўтарилган пенсионерни кўз олдингизга келтириб кўринг-а. Ҳозир у, албатта, пенсиянинг қадрига, эҳтимолки пенсия ёшининг қадрига жуда етаётган бўлса, ажаб эмас. Кексаликка қадар яшаб бўлган умридан, ҳозирги ёшидан қай миқдорда бўлса-да, рози бўлса бўладими?

Ёзувчи Лев Толстой саксон ёшга қадам қўяётганида ўзининг кексалигидан рози эканлигини ўқдирганди. Ёшлиқдаги хулқ-атвори ва қилмишлари ҳақида афсус-надомат билан эслайди. Умри давомида инсон маънан ўсади ва этилади, кексаликда олий даражага етишади деб ҳисобларди. “Энди ўлсам ҳам бўлаверади, — деган эди у, — бироқ бошқа жиҳатдан, тагин қандайдир фойдали иш қилишим учун озроқ яшасам дефман”. Гарчанд бадавлат, машхур, ҳурмату эътиборга сазовор бўлганига қарамай Лев Толстойнинг ҳаёти кексаликда бахтли бўлмаган эди. Шахсий ҳаётидан у кўплаб азиятлар чекди, фарзандларидан доим нолиб юрарди, ижтимоий маънодаги муаммолардан чуқур изтироблар тортарди. Кўп оғрирди. Лекин соғлиғи яхшиланди дегунча қаламни қўлга оларди ва тиришқоқлик билан ишларди, романлар, қиссалар, ҳикоялар, публицистик мақолалар, таълимга оид китоблар ёзар эди. Қолган умридан иложи борича яхшироқ фойдаланишга ҳаракат қиларди: ўзи учун, дам олиш ва роҳатланиш учун эмас, балки ватани ва бугун инсоният фаровонлиги учун шундай қилгиси келарди.

Лев Толстойнинг мўйсафидлик ёши — ажойиб деб аташга лойиқ кексалик намунаси эди. Гарчанд у қадар соғлом ва у қадар бахтли бўлмаса-да, барибир кексалик дегани ўзга одамлар фаровонлиги учун хизмат қилиш лаззатида

ҳақини қўймас экан. Бундай одам шу хизматни деб ўз етуклиги қадрига етар, уни деб яшагиси келар экан.

Ҳар қандай одам даҳо бўлавермайди, бироқ ҳар бир одам Лев Толстой ҳаёти ва кексалигидан ўзи учун фойдали сабоқлар олиши мумкин.

Икки минг йил илгари бошқа бир машҳур инсон — Рим сиёсий арбоби, нотик, файласуф ва ёзувчи Марк Туллий Цицерон¹ кексалик ҳақида ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган рисола ёзган эди. Бу рисола кўпроқ кексаликнинг чорасизлиги ва дардибедавотидан нолийдиганларга дахлдор. Цицерон ёзган эдики, ақл манфаатлари ва ўз қадрига ўзи ета билиш кексаликка қарши энг яхши қурол ҳисобланади. Агар шунинг пайдидан бўлса, инсон узоқ ва мазмундор ҳаётида кўп мўъжизаларни куриши мумкин. Нафақат инсон умрининг охиригача уни турк этмайдиган доимий қадр-қимматга эга бўлгани учун, балки яхши яшалган ҳаётни англаш ва савобли ишларни унутмаслик — инсон учун буюк шодлик бўлгани учун ҳам у тиниб-тинчимаслиги керак.

Ўз рисоласида Цицерон кексаликка қарши қўйилган тўрт асосий айбловни тақдир қилади. У айтган эдики, ҳар гал нима учун кексаликда одам ночор кўришиб қолади деган савол берилганда, бунинг тўртта сабаби борлиги рўкач қилинган: биринчиси шундаки, гўё у фаолиятга тўсқинлик қилармиш; иккинчиси — у гўё вужудни заифлаштиради; учинчиси — у инсонни деярли барча лаззатлардан маҳрум этармиш; тўртинчиси — гўё у одамни ўлимга яқинлаштиради. Цицерон фикрларини бирма-бир кўриб чиқайлик.

... Кексалик одамни ишдан чалғитади. — Қанақа ишдан? Куч-қувватга тўла ёшлик бажарган ишларданми? Вужуди нимжон, аммо руҳан бақувват чоллар қиладиган иш қуриб кетганми?..

Буюк ишлар мушаклар кучи, бадан эпчиллиги ва чаққонлиги билан бажарилмайди. Донолик, обрў, яхшилаб ўйланган қарорлар — бу омиллар на фақат йиллар давомида йўқолмайди, балки кексаликда ҳам кўпчилик одамларда тобора мустақамланиб бораверади. Агар бу хислатлар қарияларга хос бўлмаганида эди, қадимги римликлар, эҳтимол, уларнинг олий давлат кенгашларини “сенат”² деб атамаган бўлар эдилар.

Спарта (Лакедемон)да олий магистрларни “қариялар” деб аташарди ва ҳақиқатан ҳам улар шундай эдилар. Борди-ю, кўпгина мамлакатларда бўлиб ўтган воқеа-ҳодисалар ҳақида ўқигудек бўлсак, қудратли давлатлар кўпинча ёш одамлар қўлида емирилганлигини, қариялар саъй-ҳаракати билан сақлаб қолингани ва қайта тикланганини биламиз... Бироқ, дейишди мента, Цицероннинг таъжирлашгича, инсон хотираси заифлашиб борар экан-ку? Тўғри, агар инсон уни машқ қилириб турмаса, агар инсон табиатан ҳафтафаҳм бўлса... Агар умрларининг охиригача тиришқоқлиги ва қатъийлигини сақлаб қололса, қариялар ақли ўша-ўша тийраклигини йўқотмайди. Ўз фикрини исботлаш учун Цицерон ўша вақтда машҳур бўлган, қариганида ўқий ва ижод қилишдан толиқмаган қўшлак одамларнинг номини келтиради.

Цицерон ёзган эдики, баъзилар қариялар азбароини заифлашиб қолганидан бирон-бир фойдали иш қилишга, ҳаётда бирон-бир масъулиятни адо этишга ярамай қолади, дейди. Лекин бу кексаликка хос нарса эмас-ку, балки соғлигини йўқотган ҳар бир одамда шундай бўлиши табиий.

Шундан кейин иккинчи сабаб тўғрисида фикр юритар экан, Цицерон гўё қариялик туфайли юзага келадиган малдорсизлик кўпинча ёшликдан қолган мерос ҳисобланади. Ўзбошимча ва беқарор ёшлик қарияликка ишдан чиққан гавдани қолдиради. Саховатли ва доно чол ёшларга сабоқ беришга ва уларни олдинда турган мажбуриятлар учун шай қилишга ҳар доим ўзида куч топа олади. Ундан кўра улурок машғулотни топиб бўлмайди. Умрнинг ҳар бир палласида унинг ўзига хос хусусият бўлади: чақалоқ ожиз ва ночор, йигит эса жасур ва шиддаткор. Катта ёшдаги одам жиддийлиги билан ажралиб туради, кексалик эса — тўла етуклик даври ҳисобланади.

Машқ ва ўқув билан ҳатто кексалик паллаларда ҳам керакли кучни сақлаб қолса бўлади.

¹ Марк Туллий Цицерон. “Кексалик, дўстлик, мажбуриятлар ҳақида”. “Наука” нашриёти, Москва, 1974.

² Сенат — лот. Senatus. S e n a t — кекса деган сўздан олинган.

Цицерон эътироф этадики, кексалик қаршилик кўрсатиши керак, у билан боғлиқ камчиликлар эса тиришқоқлик билан тўлдирилади; касаллик билан қандай кураш олиб борилса, кексалик билан ҳам шундай кураш олиб борилади: ўз соғлигини эсдан чиқармаслиги, ўзини ортиқча уринтирмаслиги, емак-ичмакда ҳам ўзи учун керагига қаноат қилиши керак. Бунда у на фақат танани тутиб туришни, балки ақл ва руҳни ҳам тетик ва бардам сақлашни ўйлаши керак; чунки чироқ каби унга ҳам вақтида ёғ қуйиб турилмаса, кексалик чоғида бевақт ўчиб қолиши ҳеч гап эмас; ортиқча уринган тана шундай бўлиб қолади; лекин машқлардан ақл яна ҳам тобланади, тийрақлашади...

Энди кексаликдан нолишнинг учинчи сабабига ўтайлик. Цицерон фикрича, у моддий лаззатлардан маҳрум. Оҳ, бу ёшда бундан ортиқ гўзал эҳсон бўлиши мумкинми!

Табиатнинг инсонга инъом этган энг ажойиб туҳфаси — бу онг. Бу илюхий инъомга ҳеч нарса вужуддаги ортиқчаликлардек адоватда бўлмаса керак. Цицерон айтган эдики, шаҳват ҳукм сурган чоғда ўзини тутиб туриш деган нарсага ўрин қолмайди, кучли ва давомли бўлган ҳолда руҳ нурини сўндиришга қодир экан, лаззат қанчалик қадрли бўлса, ўшанчалик нафратга ҳам муносибдир... Борди-ю, ўз онги ва тафаккури билан инсон жисмоний лаззатдан нафрат қила олмас экан, у даставвал кексаликдан миннатдор бўлиши керак, чунки у инсонни унинг онгига халақит берадиган ножоиз хоҳишдан халос этади.

Ўз хулосаларини давом этдира туриб Цицерон таъкидлаган эдики, ортиқча ҳашамдорликдан воз кечган ҳолда кексалик барибир “камтарона баъзи жамшид”ларда лаззатланиши мумкин. Айниқса қишлоқ ҳаёти сурури кўкларга кўтарилади, даладаги ва боғдаги иш қариялар учун гоят серзавқ машғулотдир.

Охирги, тўртинчи сабаб (Цицеронга кўра), афтидан, катта ёшдаги одамларни энг кўп безовта қиладигани ва ташвишга соладигани бўлса керак — бу ўлимнинг яқинлашуви бўлиб, албатта, қариллик билан оралари кўз билан қошдай гап. “Эҳ, агар у ўзининг бутун узоқ умри давомида ўлимни писанд этмаслик кераклигини тушунмаган бўлса, ундай қарилликнинг ҳолига вой!” — деган эди Цицерон. Агар одамни руҳдан туширадиган бўлса, ўлимни бутунлай назар-писанд қилмаслик керак, ёки унинг тезроқ келишини тилаш лозим, бироқ у ҳақда ўйламаган яхши. Ахир шундан бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас-да. Бироқ чол энди нимага ҳам умид қиларди? Бироқ унинг аҳволи йигитнинг аҳволидан яхшироқ; чол оладиганини олиб бўлди, йигит эса уни олишга энди умид қилаяпти. Йигит узоқ яшашни хоҳлаяпти, қария эса узоқ яшаб бўлди. Боз устига, ёш умрга ҳар қадамда ажал хатар солиб туради: ёш одам тез касалга чалинади, оғир ётиб қолади, уни даволаш қийин кечади, шу боис камдан-кам одамларгина жуда кексаликкача етиб борадилар...

Лекин ёш одамнинг ўлими табиат устидан қилинган зўравонлик ҳисобланади, қариянинг ўлими эса пишган меванинг узилиб тушишига ўхшайди. Ўлим ёшларга ҳам ҳамла қилиб туради, бироқ табиат бунга қарши туради ва қарши курашади. Шу боис ёш одамларнинг ўлими, Цицерон тасаввур қилганидек, катта ёнгинни сув селиб ўчирганга ўхшайди, қариялар эса, худди ёниб битаетган гулханнын сўнишидай, ҳеч бир тазйиқ-пазйиқсиз ўзлари ўладилар. Гўр мевани дарахтдан куч билан юлиб оладилар, пишганлари эса ўзлари узилиб тушадилар, худди шундайин ёш одамларнинг ҳаёти зўрлик билан тортиб олинади, қарияларники эса ўзи тутаб битади. Цицерон ёзган эдики, айнан мана шу ҳолат унинг учун бебаҳо саналади — ўлим қанчалик яқинлашгани сайин, сўнгги бандаргоҳдан чиқиб узоқ денгиз сафаридан сўнг кўринган куруқликдай, шунчалик дилбар туюлади...

Айрим хоҳишлар болаларга хосдир, ёш кишилар ҳам кўп нарсага интиладилар. Кекса ёшдаги одамларга хос бўладиган баъзи бир иштиёқлар ҳам йўқ эмас; бироқ гоҳо иштиёқлар умрнинг илк паллаларидаёқ ғойиб бўлгани каби, улар қариллик чоғларида ҳам йўқолади. Кекса одамда ана шундай ҳолат пайдо бўлганда, демак, ўлим ўз вақтида келган бўлади. Цицерон ёзган эдики, худо агар унга бешикда инглаяб ётган болалигига қайтиш имконини берганида эди, у бундай саховатдан ўша заҳоти воз кечган бўлар эди. “Нафсиламрини айтганда, ҳаёт бизга нима бериб қўйибди ўзи? — сўрайди Цицерон. — Ҳаётдан

уйимиздан эмас, меҳмонхонадан чиққандай кетамиз; зеро табиат бизга ҳаётни доимийга эмас, вақтинчалик бошпаналикка берган”.

Цицерон фикрларига бу қадар эътибор бераётганимиз боиси шундаки, бу фикрлар тўғри ва бундан кейинги мушоҳадаларимиз учун қимматлидир. Цицерон табиб бўлмаган, бироқ шу нарсани айтиш керакки, унинг замонида табиблар ҳозирги пайтда гериятрия деган фан соҳаси билан шуғулланганлар. Қадимги табиблар кекса одамларнинг касалликларига таъриф берганлар ва жуда яхши муолажа йўл-йўриқлари кўрсатганлар. Уша пайтдаёқ аляқандай мўъжизавий дори инсонни соғлом қила олмаслигини билишган. Фақат тўғри турмуш тарзи, вақтида еб-ичиш, жисмоний ва маънавий чиниқиш, ўқиш ва фаол ижодий иш ҳатто киши ёши бир жойга бориб қолганда ҳам соғлом кексаликнинг гарови ҳисобланади. Қадимгилар буни қардан билишган? Улар диққат ва ҳушёр кузатишдан келиб чиққанлар. Цицерон рисоласи ҳаётдан олинган мисоллар билан тўлиб-тошган. Шулардан бири ҳақида ҳикоя қиламиз.

... Софокл қариб-чуригунча фожиавий асарлар ёзди. Атрофидагиларга шу машғулоти боисидан ҳам у ўз мулкига бепарво қараётгандек туолди. Шу муносабат билан ўғиллари унинг мулкдан фойдаланишини тақиқлаш учун судга беришди. Кексайиб, ақли суюлиб қолган деб суд уни хўжаликни бошқаришдан четлатди. Шунда чол сулгача ёзиб тугатган ўзининг бир фожиавий асарини ўқиб берди. Софокл “Эдип Косонада” деган асарини тутиб турарди. Ўқиб бўлгач, у судьялардан сўради: “Бу шеърларни ақли суюлиб қолган одам ёзган бўлиши мумкинми?”

Суд қарори билан Софокл оқланган эди.

* * *

Кексаликда рўшнолик кўрай деган одам ғайратчан бўлиши керак. Бунга ҳеч қандай шубҳа йўқ. Бугун умрини қандайдир ғояга бағишлаган катта ёшдаги одам ҳеч қачон дилгир қолмайди. Шунда унинг ўзи, таровати, қуввати, шахвоний имкониятлари унинг учун иккинчи даражали нарсалар бўлиб қолади, олдинги аҳамиятини йўқотади, чунки ҳақиқий бахтни у сеvimли ғоясининг гуллаб-яшнашидан қидиради. Бироқ ўзини ғояга бағишлаган бундай одамлар кўпинча соғлигига бепарво бўлиб қоладилар. Ҳар бир одам шуни тушунмоғи керакки, соғлиққа маълум вақтини ажратса ва ҳаракатини қилса, бу билан ўз қувватини оширади, умрини узайтиради, бинобарин, ўз ишининг унумига ёрдам беради. Дарвоқе, бундай одамларнинг кексалик даври одатда жуда хушнуд кечади: улар ўз фаолиятлари мевасидан суюнадилар ва ёр-дўстларининг эътирофларига сазовор бўладилар. Ҳеч ким уларнинг хизматини ва ҳурматини тортиб олмайди, улар маслаҳат ва рағбатлари билан одамларга ёрдам берадилар, умрларининг охирига келиб эса жамоатчилик тимсолига ва ҳатто миллий фахрга айланадилар.

Ҳаётдан кўлаб мисолларни келтириш мумкин, бунинг устига улар на фақат етук, кенг фаолият майдониди жавлон ураётган одамлар орасида топилади, агар умри ҳалол, виждонан ва меҳнатсеварлик билан, ишга садоқат ила кечган бўлса, ҳатто энг камтарин ва кўримсиз ҳаёт ҳам кексаликда бахт ва мамнунлик меваларидан баҳраманд бўлади. Ҳар бир яхши адо этилган иш қониқиш туйғуси бахш этади, касб-кор меҳнати, оила мажбуриятларини бажариш ва ёш авлодни тарбиялаш даврини эса катта ва муҳим ҳаётгий иш деб қарамоқ мумкин. Агар у муваффақиятли бўлса, кексаликда рўшнолик манбаига айланади. Айнан ўшанда кексалиқ ўзининг барча меҳнатлари якунини чиқаради, улар самараларидан фойдаланиш имконини яратади. Бу бамисоли забт этилиши қийин чўққига чиқишдай гап. Чиқиш паллаларида одам қийналади, гоҳо атрофдаги ҳамма нарсани илғаёлмай қолади, ўз сабъ-ҳаракатларининг бемаъни экани ҳақидаги хаёллардан қутулолмайди. Бироқ юксакликка етишгач, у бахтдан ўзини қўярга жой тополмайди. Барча қийинчиликлар эвазига у мукофотини олади.

Яхши кексаликни ҳосилга бой куз фаслига қиёс қилса бўлади. Баҳордаги гуллаш гўзал, лекин бу ҳали шунчаки тахмин, умид, у рўёбга чиқмай қолиши ҳам мумкин. Ёзда қурғоқчилик, кучли довул ва жалалар бўлиши мумкин.

Эккан ҳосилни қутқариш ва сақлаб қолиш учун кўп меҳнат қилиш, ўлиб-тирилиш керак бўлади. Фақат қузгина ҳосилни йиғиб-териб олишга, ундан фойдаланишга, баҳор ва ёзда қилинган меҳнатлари муваффақиятидан хурсанд бўлишга имкон беради.

Болаларини одобли, меҳнатсевар одамлар қилиб тарбиялаган, уларга соғлом ҳаёт тамойилларини сингдирган, ёмон қилиқлардан асраб, оқ ювиб-оқ тараб катта қилган она мағрурланиши мумкин. Ўзининг катта, кўп йиллик, ҳалол меҳнатини жамоатчилик фаровонлиги йўлида ҳаётга қўшган ҳиссаси деб билган ишчи масъуд ва бахтиёр бўлиши мумкин.

Чиройли ва оқилона кечган ҳаёт мажбурий олий таълимни ва тафаккурнинг бепоён уфқларига эга бўлишни талаб этмайди, лекин у соғлом фикр юритишни, ахлоқий тамойилларга риоя қилишни, яхши ниятли ва сабр-тоқатли бўлишни талаб этиши аниқ. Бунга эса ҳар қандай одам қобил ва қодир. Шунда унинг кексалиги яхши самараларга бой бўлади: ҳаётдан рози бўлади ва одамларнинг ҳурматини қозонади.

Ҳўш, агар ҳаётнинг баҳори ва ёзи анчайин бекорга исроф бўлиб, ундан яхши ҳосил қуттиш беҳудага айланса-чи? Ёки оғир, сурункали бетоблик ҳаётнинг мағзини ва бутун сурурини йўққа чиқарса-чи? Касаллик билан бутун кўнрақ сарфлаб курашиш керак. Бунинг учун кучли ирода зарур. Ўтмиш йиллар хато ва камчиликларини бир қадар янги, пенсия ҳаётида тўлдириш мумкин.

Жисмоний саломатлик билан бирга руҳий ва ижтимоий жонланиш ҳам оёққа туриши керак (агар шу пайтгача у етарли бўлмаган бўлса). Ўз фарзандлари, хотини (эри), қўшнилари билан эски араз-гиналарни зудлик билан тугатмоқ лозим. Борди-ю, ётсирашлик, гаразли иш ва манфаатлар тор доирасига худбинона чекиниш соғлиқ ёмонлашувига сабаб бўлса, тезроқ бир завқли жамоатчилик иши билан шуғуланмоқ, бошқа одамлар эҳтиёжини қондиришга тутинмоқ, маслаҳат билан ёрдам бермоқ, янгидан-янги муносабатлар ўрнатмоқ керак ва ҳ. к.. Шунда ҳаёт мазмунлироқ бўлиб, янги даражага кўтарилади.

Эҳтимол, кексаликнинг инсонни ҳаёт муаммоларига кенгроқ ва чуқурроқ қарашга, уларни узоқ йиллик тажриба билан ёритишга ўргатиши унинг муҳим фазилатларидан бири бўлса керак. Ҳатто одамлар кўзига кексалик қусуридай бўлиб кўринган нарса аслида яхшилик аломати ҳам бўлиши мумкин. Кексаликда жинсий майлликнинг пугури кетиши ва йўқолиши инсонга осудалик бағишлаши, унинг ижодий қобилиятини ҳимоя қилиши, ортиқча эҳтирослар туфайли безовта бўлишдан қутқариши мумкин. Фан ва маданият олдида кексалар ёшлардан кам масъул эмаслар. Ижодий кексалик — бу олий даражадаги геронтологиядир. Кекса кишилар ижодида илгари салбий деб эътироф этилган айрим нарсалар ҳатто фойдали бўлиши мумкин. Польшалик руҳшунослар ортиқча эҳтиёткорлик — бу кексалик аломати, эҳтиёткорона вазминлик манбаи деб ҳисоблайдилар. Кексалардаги ақл жўшқинлигининг пайсиши эса — мулоҳазакорлик, донолик тимсолидир. Жўшқинликнинг сўниши олдинги ютуқларни янада танқидийроқ нуқтаи назардан таҳлил қилиш учун имконият яратган, ўйламадан қалам қўйишдан сақлаган ҳолда фойдали ҳам бўлиши мумкин. Агар маълум чегарадан ошмаган бўлса, ҳатто сезгилар ўтмаслашуви ҳам амалда фойдали бўлиши мумкин, чунки кекса одам муаммога кўпинча ўзининг ҳиссий совуққонлиги нуқтаи назаридан, янада асосланган, чидаса бўладиган танқид юксаклигидан қарайди.

Биз кўйидагидек хулоса чиқаришни жоиз деб биламиз: ёшлик ва кексалик руҳий жиҳатдан бир-бирини тўлдириши керак. Ёшлик ўзининг шиддатли ҳаётини кучи, ғайрати, эҳтирослиги, таассурот ва кечинмаларга ўчилиги, жўшқинлиги, янгиликка интилувчанлиги билан ажралиб туради. Бу фазилатлар ғоятда қимматли, лекин уларни моҳирлик билан тугиб турмоқ ва онг, тажриба, билим, вазмин мушоҳадакорлик, эҳтиёткорлик, сиёсий малака билан, қўйингки, кексаликка хос бўлган жамики фазилатлар билан йўлга солмоқ керак.

Ниҳоят, катта ёшдаги ва кексаликдаги энг зўр хазина — бу бўш вақт, ҳаракатлар эркинлиги, ўз ҳаёлидаги нарсаларни рўёбга чиқариш имкониятидир. Борди-ю, шундай дастур бўлмаса ва бўш вақтда нима қилишни билма-

са, бундай хазина бошга битган балога айланиши ҳам ҳеч гап эмас. Агар киши ўз ҳаётида ўзининг раҳбарлик лавозимини ва шу лавозим билан боғлиқ “алоҳида муҳим ишларни” қадрласа ва севса; бошқа ишларни ўзи учун муносиб билмай нафрат қилса, унинг кексалиги ва пенсия ёши кишига кўп алам ва ички изгироб тортиқ этади. Бундай ҳол олий даражадаги лавозимларда учрайди, учраганда ҳам кам учрамайди. Шунини таъкидлаш жоизки, “алоҳида” имтиёзли ишларга (ҳаттоки улар яхши ниятлардан ва ўз касб қадри туйғусидан келиб чиқса-да) нисбатан бу “алоҳида” муҳаббат кўпроқ ақлий ва ҳаётий имкониятларнинг ғариблашуви билан тенгдир. Бундай “буюк”, аммо тор мутакасислар (шу жумладан фанда ҳам, санъатда ҳам ва ҳ. к.) кўпинча ғирт аҳмоқ бўладилар, шу боисдан бундай одамлар ғоят куруқ бўладилар. Пенсияга чиқиш зарурлиги ҳақида зорланиш ўрнига улар кўпроқ шу нарсдан суюнишлари керакки, мана, ниҳоят энди улар дам ола оладилар, у ёқ-бу ёққа разм сола оладилар, бошқа масалаларга қизиқа оладилар, ўз билимларини кенгайтира ва чуқурлаштира, ўз маънавий ҳаётларини бойита оладилар. Айнан шундай имкониятни уларга пенсия — бўш вақт тақдим этмоқда. Севимли касб-кори билан эса ҳамон аввалгидай машғул бўлаверадилар, фақат торроқ ҳажмда ва бирмунча бошқача шаклда, холос: олий лавозимда эмас. Ўз касбининг чинакам шайдоси бўлган одам учун бунинг ҳеч қандай фарқи бўлмаслиги керак.

Қарши кутбда пенсияга чиққандан кейин мутлақо янги ва кутилмаган фаолият, масалан, спорт, ранг-тасвир ёки у ёки бу фанни ўрганиш билан машғул бўлиши мумкин кекса одамлар туради. Мазкур йўналишларда улардаги қобилият ва қизиқиш, шубҳасиз, азалдан бўлган, лекин бу хислатлар мудраб ётган, касб-кор ва рўзгор ташвишлари юки остида қолиб кетган. Юк олиб ташлангач, беркиниб ётган интилиш ва орзулар рўёбга чиқа бошлаган.

Пенсияга чиқиш афзаллиги ва қимматини санаб ўтайлик: 1) эришилганлардан қониқиш ҳосил қилиш; 2) маънавий юксаклик ва етуқлик, билим ва тажриба ҳисси; 3) бўш вақт ва ўз ҳаёлидаги режаларни рўёбга чиқариш имконияти.

Пенсияга чиқишга тайёргарлик белгиланган муддатдан бир неча ой ёки ҳафта эмас, балки бир неча йил олдин бошланиши керак. Нималарни ўйлаб олиш керак бўлади? Бизнингча: 1) пенсия вақтида киши нима билан шуғулланадиган фаолият йўналиши; 2) моддий таъминот, яъни узоқ фойдаланадиган мулк сотиб олиш ва аста-секин маблағ жамғариш, чунки кўпчилик пенсионерларда болаларни тарбиялаш билан боғлиқ харажатлар ортда қолади.

Кексаликка нисбатан тушкун қараш, асосан, икки манбадан келиб чиқади: 1) муайян касалликлар ва ҳаётни оғирлаштириб юборадиган бетобликлардан; 2) кексалик ҳақидаги кенг ёйилган салбий фикрлардан (“бир оёғи тўрда, бир оёғи гўрда”, кексаларга ёрдам бериш керак, шафқат қилиш керак, раҳм қилиш керак ва ҳ. к.). Бу фикр ва ҳамдардликлар муайян бетобликлар юкини бадтар оғирлаштириб юборди. Натижада инсон “кексалик маломати”ни шу қадар ўзига қаттиқ оладики, соғлигининг яхшиланиб кетиши ҳақидаги ҳар қандай фикр саробга ўхшаб туюлади.

Шу боис пенсияга чиққандан кейиноқ шифоланиш дастурини биринчи ўринга қўймоқ жоиз. Муолажа жараёнида руҳий ҳолат ўзгаради, ғам ва маъюслик йўқолади, кучга куч қўшилади, бадан тетиклашади.

Ўлим-чи? Афсуски, ундан қочиб бўлмайди. Қазо иши шу. Бироқ токи инсон ундан қўрқар экан, токи уни ўйлаб даҳшатга тушар экан, ҳеч қачон ўлиб бўлмайди. Афтидан, ҳар бир одамда ёши бир жойга етганда ўлимга қаршилик кўрсатувчи ҳаётбахш куч бўлади. Мана шу ҳаётбахш куч тугагач, ўлим ҳақидаги фикр ўз даҳшатини йўқотади ва у уйқу сингари ҳолдан тойган, қарийб пинакка кетган одамга иниб келади. Айнан мана шундай ўлимни жисмоний ўлим деб айтиш мумкин.

Геронтологияда кўпинча “йилларни умрга эмас, умрни йилларга қўпиш керак” деган иборани иқтибос қилинади. Ўйлашимизча, бундай қараш нотўғри. Агар самарали даволанса, ўлимни чекинтириш ва на фақат умрни йилларга, балки ҳаётга йилларни қўпиш мумкин бўлади. Бошқача бўлиши мумкин эмас. Асосийси — пенсия ёшидаги йилларни қимматли ва муносиб мазмун билан тўлдириш лозим.

БАРДАМ КЕКСАЛИК. УЗОҚ УМР КЎРГАНЛАР

Таажжуб, аммо бу ҳақиқат: ер куррасининг турли минтақаларидаги узоқ умр кўришда донғи чиққан нурунийлар турмуш тарзи ва соғлиғи ҳолати бири-бирига жуда ўхшаб кетади. Эсингизда бўлса, узоқ вақтгача фан ҳаддан ташқари узоқ умр кўрганлар (150-160 ва ундан ҳам кўпроқ йил) ҳақида ўз фикрини баён қилмасликни афзал кўриб қолди. Шундай пири бадавлатлар ҳақида йирик матбуот воситаларида бир неча бор хабар босилганди. Бироқ кейинги вақтларда шу масалаларни илмий танқид билан кўплаб геронтологик тадқиқотлар пайдо бўлди.

Ўзларининг бепоён мамлакатларида кўплаб “узоқ умр кўрувчилар ороллари” бўлган совет геронтологлари улуғ ёшдаги одамларни тақвимий текшириш бўйича қатъий илмий методларни ишлаб чиқдилар, шунда маълум бўлдики, энг узоқ яшаганларнинг ўзлари берган маълумотлардаги хато ва фарқлар олдин тахмин қилинганидек у қадар катта эмас экан. Узоқ умр кўрганлар ҳаёт тарзи ва ишининг улар яшаган ўлка, урф-одатлар ва шарт-шароитлар асосидаги кўплаб таърифу тавсифлар мавжуд. Узоқ умр кўришга имкон туғдирувчи барча омиллар, гарчи муайян тавсифлар турли мамлакатлар тадқиқотчиларидан келган бўлса-да, ҳайрон қоларли даражада бир-бирига ўхшаш эди.

Энг аввало — табиат ҳақида. Узоқ умр кўриш минтақалари — бу одатда катта шаҳарлар ва саноат мажмуаларидан узоқда жойлашган қишлоқ жойларидир. Булар кўпроқ Кавказ, Ҳимолай, Анд, Болқон яриморлидаги тоғлик, аксарият ҳолларда баланд тоғликлар (денгиз сатҳидан 1500 — 2000 метр баландликда)дир. Бу жойлардаги аҳоли асосан қишлоқ хўжалигида жисмоний меҳнат билан машғул. Бу ердаги далалар майда-майда, тошлоқ ва камҳосил. Ернинг ўзига ишлов бериш учун эса алоҳида тер тўкиш керак бўлади. Тоғ йўл ва сўқмоқлари бўйлаб ҳар куни юриш кўшимча жисмоний меҳнат ҳисобланади. Емак-ичмак ҳам шу шароитларга боғлиқ — гарибгина, кўпроқ сут ва ўсимлик маҳсулотлари. Сабзавотлар, мевалар, сут ва пишлоқ (одатда — қўйники), чала тортилган ундан қилинган нон улар озуқасининг негизини ташкил этади. Чўчқа ва гўшгдор қорамолни улар деярли боқишмайди. Уй паррандалари ҳам аксарият бўлмайди.

Узоқ умр кўрувчиларнинг кўпчилиги қанд-шакар, оқ ун маҳсулотлари, гуручни истеъмол қилмайдилар. Ёғни фақат байрамларда, гўштни айрим ҳоллардагина ишлатишади. Бундан ташқари, вақти-вақти билан уларда парҳез даврлари бўлиб туради — ҳосил йиғим-теримидан олдинги ойларда ёки рўза пайтларида.

“Узоқ умр кўрувчилар ороллари”нинг барча тадқиқотчилари юз ёшдан ошган чолларнинг соғлиғи, жисмоний меҳнатга чидамчилиги ва аъло кайфиятларини ҳаяжон билан тасвирлайдилар. Улар шундай улуғ ёшда нафақат ишлайдилар, балки узоқ-узоқ баланд тоғ йўлларида ошиб ўтадилар. Баланд тоғлар катта оламдан ажратиб турган шу туманларда ҳукм сурувчи ҳаддан ташқари хотиржам феъл-атвор ва яхши кайфият ҳам таъкидланади. Бу ерлардаги ёшлар ҳам, қариялар ҳам ўзларининг босиқ-вазминликлари, меҳмондўстликлари ва самимийликлари билан ажралиб турадилар. Улар одатда ўзларининг узоқ умрлари охиригача кўнгилхушликларга мойил қоладилар, турли мусиқа асбобларида куйлар ижро этадилар, қўшиқ айтиб, рақс тушадилар. У ерларда кексалик ночорлиги ва мушкулотидан оҳ-воҳ уриш ва нолиш деган нарсаларни эшитмаймиз.

Энди дўшпини ерга қўйиб ўйлаб кўрайлик: ҳаётни севиш ва ундан қаноат ҳосил қилиш кекса кишилар соғлиғига таъсир қилувчи омил ҳисобланадими ёки, аксинча, бу ҳодиса иккиламчи, яъни соғлиқ оқибатида намоён бўладими? Хусусан парҳез муолажасини тўлиқ ўтаган оғир бемор кексалар нафақага чиққандан кейин соғлиқларини бирмунча тиклаб олганлар, улар кўпинча ўз руҳий ҳолатларидаги жиддий ижобий ўзгаришлар ҳақида, куч-қувватга тўлиб-тошиб кетаётганлари ҳақида, ҳаётдан баҳра олиб, кайфлари чоғлиги ҳақида гапирдилар. Оламга ва одамга муносабатлари ўзгарди, улар хотиржам, хушчақчақ ва атрофдагиларга нисбатан хайрхоҳ бўладилар. Бундай ажойиб кайфият маълум даражада бадан тўқима ва ҳужайраларининг заҳарли моддалар-

дан халос бўлиш оқибати ҳисобланади. Вужуд қувватга тўлади, руҳий хотир-жамлик, хушчақчақлик, одамшавандаллик, саховатпеналик ҳам яхши кайфи-ят бағишлайди.

Қадам етмас олис тоғли туманлардаги умрзоқ отахону бобохонлардан сўрашимиз ҳам мумкин: хўш, сизлар нимадан хурсандсизлар асти? Оғир меҳнатданми? Жудаям ғарибона ризқ-рўзданми? Катта ҳаётдан узоқдаги ўзига хос турмушданми? Бироқ хулоса чиқаришга шонилмаслигимиз, у ёқ-бу ёққа разм солиб олишимиз керак.

Бир вақтлар Плутарх, Ҳиндистонда шундай бир тоифа эл борки, гарчи Ғарб одамлари ўз бахтлари учун зарур деб ҳисоблайдиган нарсаларнинг ҳаммасига ҳам эга бўлмаса-да, ўзини ҳаддан ташқари бахтли санайди, деб ёзган эди. Маълум бўлишча, бу элда касалликнинг йўқлиги бахт экан. Айнан мукамал соғлиқ тараққий этган Ғарб аҳолиси муҳтож бўлган чинакам хазина экан. Тўғри, европа тараққиёти одамларга мўл-қул фаровонлик, юксак даражадаги қулайликлар ва техник қурилмалар тақдим этади, лекин булар барчаси инсон саломатлигига жуда оз ёрдам беради. Инсон эҳтиёжлари ҳаддан ташқари улуғлашиб кетди, мода жуда катта ва кўпинча ҳалокатли рол ўйнамоқда. Кўплаб одамлар зарарли одатларни ўзларига эрта юқтириб олмоқдалар, керагидан ортиқча еб-ичиб қўймоқдалар, техник қулайликлар “шарофати” билан эса уларнинг мушаклари осилиб, хомсемизга айланмоқдалар. Кўплаб озиқ-овқат маҳсулотларига кимёвий ишлов берилмоқда, ҳаво эса тутун, завод, фабрикалар қувурларидан ажралиб чиқаётган турли заҳарли моддалар ва автомобилларнинг газлари билан заҳарланган. Бензин ҳовурлари, никотин, алкохол, қаҳва инсониятнинг маълум бир қисми ҳаёти кечаётган муҳитни ташкил этмоқда. Бунинг устига бу ҳаёт кўпларда асабийликлар билан тўлиб-тошмоқда, баъзилар лавозимлар ортидан куйиб-пишиб елиб-югурса, бошқалар пул ва моддий фаровонликка эришиш пайида ўзларини ўтга-чўққа урмоқдалар.

Одамларда касаллик турларининг кўпайиб кетганидан ажабланмаса ҳам бўлади! Ҳозирги замон дунёсидаги бунчалик тушкунлик, маъюслик, асабийлик ва ҳаётий фожиалардан ажабланишга ҳожат ҳам йўқ! Ахир мия ҳам баданнинг бошқа аъзолари каби тараққиётнинг айрим ҳодисалари таъсирида ҳалокатга маҳкум этилган. Фан ва техника барча ютуқларидан маҳрум оз сонли халқлар мисолида соғлиқнинг одамларнинг ўзaro шахсий муносабатлари ва ахлоқий даражасига таъсирини баҳолаш мумкин. Дунё бўйлаб сочилган “узоқ умр кўрувчилар ороллари”ни бориб кўрган барча тадқиқотчилар ҳайрат билан улар аҳолисининг нафақат жисмоний бақувват ва чидамлилиги, балки юксак ижтимоий даража, биргаликдаги маданий ҳаёт, европа мамлакатларида ҳам деярли учрамайдиган олижаноблик ва назокатни таъкидлайдилар. Бу барча ўлкаларда кекса одамлар катта ҳурматга сазоворлар, улар ахлоқий нуфуз асосида жамоага бошчилик қиладилар, уларни қўни-қўшниларидан тортиб, ўзларининг сонсиз зурриётлари — неварою чевараларигача бошларига кўтарадилар. Маълум маънода қария у ерда “авлиё” ҳисобланади. Борди-ю, тўсатдан бирор биронга кекса одамни беҳурмат қилиб қўйса, ташвишга солса ёки ҳақорат қилса, оломондан нақ кўрадиганини кўради. Бир йигит ўзга юртга кетади, у ерда таълим олади ва ишлаш учун ўз диёрига қайтиб келади, у ҳам олган билими учун эътибор топади, лекин бу қарияларнинг улар узоқ умри, тажрибаси ва турмушга оид донолигига заррача путур етказмайди.

Ростданам қизиг-а: қарияларга бундай чуқур эҳтиром илдизи нимада ўзи? Хулосалардан бири шуки, бу узоқ умр кўрувчилар, ўзларининг хазиналари — ёрқин заковатларини тўла сақлаб қолганлар соғлигининг аъло даражадаги яхшилиги оқибати. Борди-ю, бу қариялар склероз, камқувватлик ва ақл суюлиши каби хасталикка дуч келишса, эҳтимол, улар (аксар ҳолда Европада бўлганидек) альтруистик ғамхўрликка муҳтож бўлиб қолишар ва шунда уларнинг бир оз нуфузи тушар. Зеро соғлом фикр қилиш қобилиятини, хотирани, қисман ўзига нисбатан ҳам эҳтиёт бўлиб қарашдаги, фикр қилишдаги зийраклигини йўқотиш билан баробарига уларнинг тажриба ва ҳаётий донолик хазинасига ҳам путур етади. Шу боис хотиранинг ўтмаслашуви, ақл суюлиши, шартли кетиб, парти қолиш — кекса ёшдаги инсон бошига тушиши мумкин бўлган энг буюк мағлубиятлардан ҳисобланади.

Олис туманларда истиқомат қилувчи кўпгаб умрзоқ қариялар ўзларининг узоқ умрлари охиригача ҳайратомуз тафаккур чақноқлиги ва жисмоний меҳнатга нисбатан ажойиб қобилиятини сақлаб қоладилар. Бу одамларнинг табиий ёши катта шаҳарлар ва саноат марказларида яшайдиган мучалдош тенгқурларига нисбатан анча-мунча кичик бўлади.

Совет геронтологларидан бир гуруҳи Украина ССРда яшовчи 90 дан 120 ёшгача бўлган 10883 умрзоқ қарияни тадқиқ қилди. Шу миқдордан 90%и ўзининг бутун умрини қишлоқ жойда ўтказган, тоза ҳавода жисмоний меҳнат билан шуғулланган ва асосан сут-қўкат овқатлари истеъмол қилган. Шундан 74%ни аёллар, 26%ни эркеклар (умумий статистик умрзоқлик билан мос келади) ташкил этган. Бу нуроний буви-бувалардан 50%и ҳеч қачон оғриманган, 37% умрида атиги бир марта оғриган, 13%и эса — бир неча мартадан. 30%ида сочлари 60-70 дагина оқара бошлаган, 4,7% ида эса тадқиқ пайтида сочидан битта ҳам оқ тола бўлмаган; 72% ида тишлари бус-бутун бўлган, 97% ида кўзи тиниқ кўрган, гарчи уларнинг 16% гинасида кўриш қобилияти тўла сақланиб қолган бўлса-да, қолганларида 70-80 ёшларга борибгина ёмонлашган. Бу одамлар ёшликланок серпущгиликлари билан ажралиб турганлар — хотинлари олтидан ўн ва ундан ортик бола туғишган. Бу бошқа тадқиқотчилар кузатувига мос келади. Серпущглик (сунъий равишда чегаралаб қўйилмаганлари) умуман катта табиий куч, шунингдек ҳаётни севиш — ҳаёт ва дунёга ишониш ифодаси сифатида умуман алоҳида фазилат ҳисобланади.

Умри узоқ одамларда ёшлик, шу билан мувофиқ равишда фарзанд кўриш қобилияти ҳам узаяди. Масалан, узоқ умр кўрувчи хотинларда климакс кўпинча 60 ёшдан кейин бошланади, гоҳи эса улар олтмиш йиллик тўйларидан кейин ҳам туғадилар.

Узоқ умр кўриш муаммоларида зурриёт кўришнинг аҳамияти борми? Кўплаб тадқиқотлар бу саволга “ҳа” деб жавоб беради, бироқ буни ҳал қилувчи ҳол деб баҳо бермайди. Ота-оналари умрзоқ бўлган одамнинг узоқ умр кўришга имконияти кўпроқ бўлади. Бироқ ногўри ҳаёт тарзи билан у бу имкониятни поймол қилиши мумкин.

Узоқ умр кўришга имкон туғдирувчи омилларни эслаб ўтайлик. Улар ичида биринчи ўринга қуйидагиларни кўйиш мумкин: 1) қишлоқ жойда (саноат марказларидан олисда), хусусан тоғли туманларда яшаш; 2) тоза ҳавода жисмоний меҳнат билан шуғулланиш; 3) ғарра-шарра еб-ичиб эмас, балки қандшакар ва ширинликлардан мутлақо парҳез қилиб, сут-қўкатли таомлар билан кифояланиш; 4) тинч, хушчақчақ феълли бўлиш; 5) серпущт бўлиш.

* * *

Жаҳоннинг юксак даражада ривожланган, индустриал минтақаларида узоқ умр кўриш муаммоси қандай аҳволда? Наҳотки у ерларда жуда ҳам узоқ умр кўрган одамлар бўлмаса? Нега энди, бор, албатта. Тўғри, улар анча сийрак учрайди. Геронтологлар уларни топадилар, тадқиқот ўтказадилар, узоқ умр кўрувчилар соғлиғи ҳолатини тасвирлайдилар. Илмий ахборотлардан икки асосий тенденцияни ажратиш мумкин: баъзилар 85, 100 ёшга етган кўплаб одамлар соғлиғи, гарчанд агар улар жисмоний ишга яроқсиз ва кунда-кунда бетоб бўлиб турсалар-да, нисбатан ёмон эмас, деб ҳисоблайди; бошқалар эса таъкидлайдиларки, узоқ умр кўрувчиларнинг кўрган кунни курсин, кўпинча қариялар уйда бўладилар, аксар кўрпа-тўшак қилиб ётиб оладилар, меҳнат қилиш у ёқда турсин, ҳатто оёқда тик туролмайдилар. Бу тадқиқотчилар бундай нуронийликка ҳавас қилиш ва уни “олтин давр” деб аташ асло мумкин эмас деб ҳисоблайдилар. Бу бугунлай адоғи тамом бўлган баданда ҳаёт аломатларини тутиб туришдан бошқа нарса эмас.

Ҳозирги замон саноат тараққиётида барча одамлар асосан бир хилдаги зарарли таъсиротга маҳкум этилган. Борди-ю, айримлар энг кекса ёшгача етиб борса-да, буни жуда нари борганда ирсий омиллар таъсирига йўйиш мумкин. Афтидан, бундай одамларда меросий яшаш қобилияти ва чидамлик кучли бўлади. Бу қандайдир даражада ҳаёт давомида эҳтиёткорлик чора-тадбирлари кўриш, парҳезга риоя қилиш, кундалик бадантарбия билан шуғулланиш ка-

билар оқибати бўлиши мумкин. Яна шуни таъкидлаш жоизки, тадқиқотларнинг янада қулайроқ натижалари саноат марказларидан анча олисда жойлашган қишлоқ жойларнинг нурунийларига дахлдордир. Масалан, фаранг тадқиқотчилари 90 дан 100 ёшгача (шу жумладан 22 аёл) бўлган 28 нафар одамни кузатиб бордилар. Фақат иккитасидагина касаллик ўзгаришлари аниқланган, қолганлари кишини лол қилгулик даражада соғлом бўлган. Кексаликда улар қариялар уйида яшашган, бу ерга Франциянинг турли жанубий туманларидан, айримлари шахарларидан келтирилар эди. Булар барчаси камбағал одамлар бўлган, умр бўйи оғир жисмоний иш билан шуғулланган, уларнинг то қариялар уйига келиб тушгунларигача емак-ичмаклари ниҳоятда ғарибона бўлган, бир бурда гўшпу бир чимдим ёғ билан қаноатланганлар. Умр давомида тақдир уларга кулиб боқмаганига, қариялар уйида бўлиш уларнинг хоҳишига бутунлай тескари эканлигига қарамай, улар сипо, вазмин, ҳаётдан баҳра олишни биладиган, доимо қувноқ ва очикқўнгил бўлиб юроладиган одамлар бўлган.

Ўлгандан кейинги анатомик тадқиқотлар шуни кўрсатадики, тахминан юзга кирган, сўнгги кунларигача ўз яшаш қобилиятларини, ёрқин зеҳни ва вазмин феъл-атворини сақлаб қолган одамларда мияси бир озгина склероздан азият чеккан, холос, яъни кислородга бой қон билан яхши таъминлаб турилган ва нисбатан кам ўзгарган. Бу жуда диққатга молик, чунки мия нафақат руҳият ва кайфият учун, балки бутун аъзойи бадан ҳолатининг яхши бўлиши учун ҳаддан ташқари муҳим.

НАФАҚАХЎРЛАР ФАОЛИЯТИ. УЛАР ҲАЁТИДА МЕҲНАТ ВА ИЖОДНИНГ РОЛИ

Куйидаги муаммони кўриб чиқайлик: пенсияга чиқиб бўлган кекса одам фаолияти қандай бўлмоғи керак?

Бу фаолиятнинг биринчи ва энг муҳим хислати шундай бўлиши лозимки, у ихтиёрий ва онгли равишда, мазкур одам эҳтиёжлари, қобилиятлари ва мажбуриятларига мувофиқ тарзда танланади. Бу ерда ёқимсиз ва қониқиш ҳосил этмайдиган машғулотларга ҳеч қанақанги мажбур этиш бўлиши мумкин эмас. Турмуш учун кураш, лавозим, мансаб, у ёки бу эҳтиёжни қондириш дея жон куйдириб ишлаш тутаган. Энди, агар бор бўлса, “қанотни кенг ёзмоқ” ва бутунлай бошқа йўналишда парвоз қилмоқ керак. Яна алоҳида ва мутакаб-бирона даъволарсиз камтарона, аммо ёқимли ва фойдали машғулот танлаш мумкин, пировардида қисқартирилган ҳажмда олдинги фаолиятни давом эттириш мумкин. Лўнда қилиб айтганда, танлашга йўл очик, бунинг устига хоҳлаганингни танлайсан.

Иккинчи хислат — мазкур фаолиятнинг ижтимоий қиммати. Аслида у ёки бу даражада бошқа одамлар учун фойдали бўлиши лозим, шу боис миннатдорлик ила қабул қилинади, эътироф-ла баҳоланади. Бундай ҳолларда иш унинг ижрочиси учун чуқур қониқиш манбаига айланади. Кўпинча пенсионерлар бунда қаттиқ саъй-ҳаракатлар қиладилар, жон-жаҳдлари билан ўлиб-тирилиб ишлайдилар. Шундай бўлиши ҳам керак, ундан кейин, нафақат муҳим ва барча кадрлайдиган фаолиятда, балки фақат оила ва таниш-билишлар доирасидагина бажариладиган хиёл камтарона машғулотларда шундай бўлиши керак. Масалан, ота-оналари йўқ маҳалларда болаларга қараб турадиган кекса нафақахўр хотин (бир кунда бир неча соатга бўлса ҳам), агар ишига чин кўнгилдан киришадиган бўлса, жуда кўп яхши ишлар қилиши мумкин. У болаларга ижобий тарбия таъсири кўрсатиши, хонани саришга қилишда ёрдамлашиши, ота-оналарнинг болани кечқурун сайр қилдиришларида хотиржамлик ва имконият яратиши мумкинки, бу улар касб меҳнатининг самарадор ва соғлиқларининг яхши бўлишида акс этади. Шунга мувофиқ тарзда, бу ерда ижтимоий аҳамиятга эга бўлган озмунча натижалар яққол кўриниб турмайди дейсиз. Ҳеч шубҳасиз, буларнинг манбаи айнан ўша кекса хотиннинг яхши ниятию ишлаш хоҳиши асосий манбага айланади. Бундай ижтимоий қараш унинг ўзига ҳам фойда келтиради, шуниси қизиқки, бунда ишлаб топилган пул

иккинчи даражали аҳамиятга эга бўлиб қолади. Ундан кўра муҳимроғи — инсоний миннатдорлик ва эътироф, ихтиёрий равишда зиммага олган топшириқни виждонан бажариш туйғуси, яъни қониқиш; у руҳий кайфиятни кўтарди ва инсон соғлиғига ижобий таъсир кўрсатади.

Бошқа мисолни олайлик: ўз боғ-томорқасига ишлов бераётган кекса нафақахўр. Агар ишнинг “фақат ўзим бўлай” деган худбинона тор доирасидан чиқолса ва кўшнилари эҳтиёжи ва манфаатига нисбатан очиқ йўлни тута олса, бу машғулоти у ижтимоий фойдали машғулотга айланган олади. Уларга маслаҳатлар билан ёрдам бера бошлайди, ўз кўчат ва уруғларини баҳам кўради, эҳтимолки ўз тажрибаси ҳақидаги мақола билан биронта журнал ё газетада чиқар, кўргазмалардан бирида иштирок этар. Бундай ижтимоий фаол йўл нафақат унинг хизматларини оширади, балки унинг обрўини янада баландроқ кўтаради, шахсий қониқиш ва соғлиғи манбаига айланади.

Ўз фаолиятини ихтиёрий равишда танлаган, одамлар фаровонлиги йўлида муҳаббат билан хизмат қилишга интилан, ўз ишида баркамолликка эришган ҳолда кекса одам маълум даражада маҳоратни қўлга киритади. Бу уни одамлар ҳурматига сазовор этади, жамоат ҳаётида фаол иштирок этиш имкониятини оширади.

Нафақахўр фаолиятининг учинчи муҳим хусусияти — меҳнатда жўшқинлигини соғлиғи ва кучига мослай олиш. Ҳатто мутлақо соғлом кекса одамда ҳам олдинги кучи ва сеҳн ўтқирлиги қолмайди. Унинг вужуди заифлашиб қолади. Шу боис пенсионер қанча кексайса, унинг иши шунча энгил ва зўриқтирмайдиган бўлиши керак. Тунги, масъулиятли, асабни таранг қилувчи, ҳушёрликни талаб этувчи каби ишлар истисно этилади ва ҳ. к. Узоқ вақт жисми кескин ҳолатда сақлаш талаб этиладиган ёки ноқулай шароитларда бажариладиган (чангли, ўта паст ё юқори ҳароратли, зарарли буғланишли ва ҳ. к.) ишлар тавсия этилмайди, улар кекса одамни касалта чалинтириши мумкин.

Шубҳасиз, агар гап жисмоний саъй-ҳаракатлар тўрисида кетаётган бўлса, ёшлар билан мусобақа ўйнаб обрў тополмасликлари ўз-ўзидан аён.

Нафақахўр ишдаги тез-тез бўлиб турадиган танаффуслар ҳақида унутмаслиги керак (масалан, ҳар бир ёки икки соатда бир неча дақиқалик ҳаракат ёки тин олиш). Кекса ёшда вужуд яширин кислород тақчиллигидан азият чекади, айниқса кислород кўпроқ талаб этиладиган иш вақтида. Шу боис иш бажариладиган хонани яхшилаб шамоллатмоқ зарур. Дам олиш учун қисқа танаффуслар вақтида нафас олиш гимнастика машқларини бажарган маъқул. Бу пассив дамдан (бутунлай дармонсизланиш ёки уйқу) фарқли ўлароқ актив дам олиш дегани бўлади. Актив дам олишда одам толиқишнинг олдини олади. Бу айниқса бир хилдаги ёки ўтириб ишлайдиган ишларда тавсия этилади.

Энди нафақахўр фаолияти мазмуни муаммосига ўтайлик. Нафақага чиққандан кейин уни қайси йўналишда танлаш керак?

Биринчидан, мутахассислиги бўйича олдинги касб машғулотларини давом этдириш мумкин, иш вақтини қисқартириш ва имтиёзли шароитлар эвазига бўлса, яна яхши. Борди-ю, бундай ишни киши пенсияга чиққандан кейин бажаришни ўйласа, унда аввал таътил пайтида яхшилаб дам олиб олишни, сўнгра эса мутахассислик бўйича ишни давом эттириш соғломлаштириш дастурига халақит бермаслиги ғамини ейишни маслаҳат берар эдик.

Яхши мутахассисларни улар пенсияга чиққандан кейин кўпинча вақтинчалик ишга таклиф этадилар. Масалан, машҳур рус жарроҳи Н.И.Пирогов пенсияга чиққандан кейин деярли тинмай ишлаган, чунки унинг тажрибаси жуда катта бўлган ва жарроҳ сифатида унинг ўрнини босадиган бошқаси топилмаган.

Шундоқ ҳам бўладики, айнан кексаликда киши чинакамига “қанотини кенг ёзиб парвоз қилади”. Бироқ бу ўзининг узоқ умри давомида шу қанотларини асраб-авайлаб келган, аммо парвоз қилиш учун уни кенгроқ ёзиш имкониятига эга бўлмаган одамларда бўлади. Ёши бир жойга борганда буюк ишларни амалга оширган ва машҳур бўлган одамлар кексаликда ўз қобилиятларига эга бўлмайдилар, балки илгаридан, эҳтимолки бутун умр давомида кўнгилларига тутиб, пишитиб юрган маълум фикр-ўйларни амалга ошириш

учун пайдо бўлган имкониятдан фойдаланганлар. Лекин бир нарсани фараз қилайлик: борди-ю, улар ўй-фикрини рўёбга чиқариш учун ёшлиқдан шароитлар яратилганда, балки ёшлиқдаги жўшқин куч-қувватга қарамай улар ҳеч нарса қила билмаган ҳам бўлар эдилар, чунки уларда кексаларга хос донолик ва тажриба насиб этгувчи улкан руҳий қудрат етишмасмиди.

Ўз касб-коридан барака топмоқчи бўлган нафақахўрлар учун энг мақбули ҳомий, мураббий, муаллим бўлиш. Ёш мутахассисларни қўллаб-қувватлаш, уларни касб-корга ўқитиш ва шунда иштирок этдириш, назорат ва мураббийлик қилиш — нафақахўрлар жон-дил билан бажариши мумкин бўлган фаолият мана шулар. Уларнинг йиғилиш ва мажлисларда иштирок этишини жамоат шафқат деб қарамаслиги керак (нафақахўрлар ҳам ўзларини керак деб ўйласинлар). Ёши катта одамлардан ўз фикрини айтишни сўраш ва уни эътиборга олиш керак.

Ҳаётда мутахассислиги бўйича ишини давом эттиришни хоҳламайдиган нафақахўрлар кам эмас. Аксинча, улар мутлақо бошқа, янги ёки шу пайтгача эрмак — “хобби” бўлиб келган фаолият билан шуғулланишни истайдилар. Аёллар кўпинча ўзларини бутунлай рўзгор ишларига бағишлашга, невараларини тарбиялашга ҳаракат қиладилар, бу бошқаларга жуда маъқул ҳам келади, чунки бу гоят фойдали нарса-да. Эркаклар ҳам рўзгор ишларида қарашлилари мумкин. Лекин бир нарсани таъкидлаш жоизки, нафақат ўзининг, балки ўзганинг оиласи ҳам бундай фойдали иш қилиш учун имконият туғдириши мумкин. Бундай иш ҳақ тўланадиган ёки дўстона характерда бўлиши мумкин (масалан, ўзининг бўш вақтларидан бир қисмини киши таниш оиллага бағишлайди: болаларига қарайди, уларнинг дарсларига ёрдам беради, очиқ ҳавода айлантиради ва ҳ. к.). Бундоқ олиб қараганда бу оддий, жўн нарсага ўхшайди, бироқ бундай машғулотларни, шубҳасиз, ижтимоий жиҳатдан фойдали фаолият деб аташ мумкин. Кўплаб нафақахўрларга у катта қониқиш ва инсоний миннатдорлик бағишлаши мумкин.

Шуни таъкидлаш лозимки, ташаббускор, маълум куч-қувватга эга ва қизиқувчан одамлар учун жамоат иши катта имкониятлар очиб беради. Ҳатто шундай нарсалар борки, одамлар гоҳо унинг ёнидан бепарво ўтиб кетаверадилар, ҳатто бир қадар нафрат кўзи билан қарайдилар. Лекин атрофда содир бўлаётган барча нарсада шунинг ҳам қандайдир аҳамияти борлиги ҳеч кимнинг миясига келмайди. Кўпинча ифлослик, тартибсизлик, дидсизлик, ўзибўларчилик, қимматли нарсаларни исроф қилиш, жамоат бойлигини ишдан чиқариш, ифлос сўзлар билан сўкиш, ёмон хулқ-атвор одамнинг гашини келтиради, хафа қилади. Бироқ киши “ҳай аттанг” дея ўзини ожиз ҳис қилади. Тўғри-да, бир кекса одам, масалан, қауриб турган бир гала безорига ёки шундоқ ёнгинасидаги ҳеч нарсага аралашушни истамаган лоқайд одамларга бас кела олармиди? Айрим нафақахўрлар шундай бефарқ бўлиб кетадиларки, бирон-бир одамга ёрдам беришни истамайди. Бироқ нафақахўр учун бошқа, жуда фойдали ва қизик йўл бор. Кўплаб қонунлар, йўриқномалар, турли давлат ва ижтимоий ташкилотлар шарофати ила нафақахўрларга уларнинг фаол ҳаётлари учун че...

уфқлар очил мумкин.

Тўғри, нафақахўр бир ҳисобдан ўз ишини “қилиб бўлган” ва жамиятнинг ундан сермахсул фаолият талаб қилишига ҳаққи йўқ. Бироқ ҳамма нарсани ҳам қонун ва ҳуқуқ қаричи билан ўлчайвериш шартмикан?

Ҳар бир одам зиммасида меҳнат қилишга маънавий мажбурият ётади. Ёш бола дунёни ўзлаштиришни ўрганади, билимини ортдиради, ёшлигида у ёки бу мутахассисликни ўрганади, куч-қувватга тўлиб-тошганда эса одам қандайдир ишлаб чиқариш ёки ижтимоий аҳамият соҳасида меҳнат қилади. Нафақахўр яхшиси ўз оиласида ёки жамоатчилик доирасида, хизмат соҳасида ёки бошқа одамлар учун фойдали бирон фаолиятда қўшимча ишларни қилгани яхши.

Ёз паллаларида паркларда скамейкаларда қўр тўкиб ўтирган қўшлаб катта ёшдаги одамларни кўраимиз. Эркаклар кўпинча гап сотиб вақтни ўтказадилар, аёллар эса ўз танишлари бошидан ўтганларини ҳикоя қилганча тўр тўқийдилар. Улар ҳам, булар ҳам асосан “дам олиш”лари зерикарли кечаётганидан нолийдилар. Бундай фаолиятсизлик, мутлақо фойдасизлик ҳисси ва ҳаётидаги бемақсадлик уларга қандай завқ бериши мумкин? Гап нафақат муаммо-

нинг маънавий томони тўғрисида, балки бундай вақт ўтказишнинг, фаолликдан маҳрумликнинг нафақахўрнинг ўзи учун ҳам зарарли экани тўғрисида кетмоқда. Фақат фаолликкига кучга куч қўшади ва дармонсизликдан халос этади.

Ўз-ўзидан маълумки, бу кучдан қолган, соғлиғини йўқотган нафақахўрларга, ҳатто энг осон ишни ҳам бажаришга қурби етмайдиган одамларга дахл қилмайди. Лекин бундай ҳолда ҳам ҳаммаси кишининг ўз ихтиёрига боғлиқ. Сурункали касаллик билан оғриган, ҳатто юришга ҳам мажולי қолмаган кўплаб нафақахўрлар ўзларининг боддан қийшайиб кетган қўллари билан чиройли кўғирчоқлар, сочиқчалар, пардалар, чойшаблар каби нарсалар ясайдилар. Бу уларнинг оғир ҳаётларини равшанлаштиради ва безайди.

Ҳали тоғни урса талқон қиладиган кучи бор катта ёшдаги одамларнинг бу кучни бекорга исроф қиляётганини ва бекорчилик билан ўзларини ўзлари абгор қиляётганини кўриб гоҳо хафа бўлиб кетасан, киши.

Камида ўнга нафақахўр истиқомат қиладиган маҳаллани кўз олдимишга келтириб кўрайлик. Борди-ю, уларнинг ҳар бири кунда бир-икки соат вақтини ўз маҳалласи фойдасига жамоат ишига бағишлаганда, маҳалла аҳолисининг ҳаёти қанчалик ўзгариб кетарди! Қанчалик енгилроқ, қулайроқ ва бахтлироқ бўларди кишилар! Бу ерда кўп нарса уй кўмитачиларига боғлиқ, улар атрофларига нафақахўрларни тўплаб, жипслаб, маҳалла аҳолисининг турли-туман турмуш муаммоларини ҳал этишда янада самаралироқ ёрдам кўрсатишлари мумкин. Ахир пенсионерлар орасида турли касб, манфаат ва имкониятлар вакиллари бор. Бирлари кўкаламзорлаштириш ва дид масалалари, бошқалари болаларни тарбиялаш (болалар боғчасига ёрдам бериш, саёхатлар уюштириш, моделлар бўйича машғулотлар олиб бориш ва ҳ. к.) билан шуғулланишлари мумкин. Унга мураккаб бўлмаган уй асбоблари таъмири, қоғоз ва темир-терсак тўплаш, кекса ва ёлғиз одамларга ёрдам бериш ва кўплаб-кўплаб нарсалар бўйича масканлар ташкил этиш мумкин.

Эҳгимол, аксар нафақахўрлар учун ҳомийлик фаолияти хуш келса керак, бу зерикарли бўлмаган ва кўп вақтни олмайдиган машғулотдир. Нафақахўрлар бажариши мумкин бўлган кўп иш турлари бепул бажарилиши шарт эмас. Хизматга муҳтож одамлар ҳақ ҳам тўлайдилар.

Мутлақо нафақахўрларга мўлжалланган ва катта ёшдаги одамлар учун зарур шароитларни ҳисобга олувчи ишлаб чиқариш ширкатлари ёки кенг фаолият соҳа идораларини ҳам тилга олиш мумкин.

Нафақахўрлар клублари-чи? Бир кунлик дам олиш уйи-чи? У ерда фақатгина катта ёшдаги тенгқурлар хушчақчақлиги ҳақида, уларнинг вақтини тўлдириш ва “ўлдириш” ҳақида ўйлайдилар, холос. Гўё бу вақт улардаги ҳамон мавжуд, фойдали фаолиятга мўлжалланган энг қимматли эҳсон эмасдек. Наҳотки, кексаликнинг олий орзуси телевизор рўпарасида ўтиришу зиғирдеккина хушвақтлик бўлса. Ўз-ўзидан маълумки, барча ёшдаги одамлар учун дил-хуштикнинг ўз вақти-соати бор ва ўз аҳамиятига эга. Бироқ ҳаётнинг ҳақиқий маъноси ва унинг энг олий қадрияти барибир жамият фаровонлиги йўлидаги фаолиятдан иборат. Бу қулайликнинг, ҳаётнинг бу маъносининг нафақахўрлар томонидан рад этилиши бу тоифа одамларни қадрсизлаш, улар ижтимоий мавқеини ерга уриш ва қариялар жамият учун “ортиқча юк” деган фикрни тасдиқлаш ва чуқурлаштириш ҳисобланган бўлур эди.

Оилага ёрдам бериш пенсионерлар фаолиятининг энг муҳим турларидан бири ҳисобланади. Албатта, кўплаб нафақахўрлар набираларига қараш ва уларни тарбиялашда ёрдам берадилар. Айниқса аёллар. Лекин шундай нафақахўрлар ҳам борки, бегонани қўяверинг, ўз оилаларига ҳам ёрдам беришни истамайдилар. Борди-ю, ёлғиз, ҳали куч-қувватдан қолмаган эркак ё аёл нафақахўр бир этак болалари бор қўшниси билан яқиндан танишса, унга ҳафтада бир ё икки бор уч-тўрт соатдан уларникида бўлиб, болаларига дарс қилишда ёрдам беришни ёки уларни айлантиргани олиб чиқишни таклиф этса, бунинг нима ёмон жойи бор? Қайганга ўзи ҳам зерикмас эди. У болаларга ижобий тарбия берган, яхши ишдан қониқишдан ташқари ўзгалар миннатдорлигига ва хайр-хоҳлигига сазовор бўлган, бу эса мусибат онларида ўзига ҳам асқотган бўлур эди. Ўрта ва кичик авлодлар ўртасида энг ажойиб натижалар келтирадиган

дўстлик юзага келиши мумкин. Кекса одамлар хайрхоҳлик, ҳурмат кўрсатсалар, ёшлар улардан фақат яхши нарсаларни оладилар ва улар ҳам бошқаларга ёрдам кўрсатишда ҳар доим ҳозир нозир бўладилар.

Нафақахўрлар учун муҳим фаолият майдони — бу атрофдагиларнинг: ўз турар-жойи, уйи, ҳовлиси, маҳалласи, теварак манзарасининг гўзал бўлишига ҳаракат қилиш. Кўп ҳолларда тегишли имкониятларга эга нарсани ташкил этиш доирасида жамоатчилик фаолияти зарур бўлади. Шуниси қизиқки, одамлар кўпинча инсон руҳий кайфияти ва соғлиги учун катта аҳамиятга эга бўлган эстетика заруриятини тушунмайдилар. Атрофни эгаллаб ётган ифлослик, ўзибўларчилик, хунуклик одам кайфиятини тушириб, нафратини қўзғотади. Маъюс, гамгин манзара юракка гашлик солади. Ахир бугунлай ташлаб қўйилган ҳовлилар, кўча-кўйларни, уйларни таъмирлаб, кўкатлар, гуллар, буталар ўтқазиб, ахлатларни олиб ташлаб чиройли ҳолга келтирса бўлади-ку. Тўғри, бунинг учун гоҳо аризалар ва рухсатларга имзо тўлаш учун “чопиш”, тегишли ташкилотлар эшигини қоқиб керак бўлади. Бироқ бу ишларни бошқа ким қилиб беради? Гоҳо мақсадга етиш учун фақат бир одамнинг яхши нияти ва қуввати етарли бўлади.

Кўпгина нафақахўрлар жамоат назоратчилари, ҳомийлик каби вазифаларни жон-жон деб бажарадилар. Ўз мажбуриятларини дундириб бажариб, улар жамоат ҳурматига сазовор бўладилар.

Очиқ дил, бўш вақт ва одамларга биронта яхшилик қилиш ниятига эга нафақахўрларга муҳтож яна қанчалаб муҳим ишлар, жиддий эсдан чиққан муаммолар қараб ётибди. Барчасини бир-бир санаб ўтишнинг иложи йўқ. Топагонлик ва ташаббус кўрсатиш учун нафақахўрларга катта имкониятлар бериб қўйилади.

* * *

Нафақага чиққандан кейин катта ёшдаги одамда мутлақо янги истеъдод, масалан, рассом ёки ёзувчи истеъдоди пайдо бўлиши мумкин, яъни у касб иши ва оиладаги турли мажбуриятлар орасида олдин сезилмаган эди. Бундай нафақахўрда ҳақиқатан ҳам у болалигида орзу қилган янги ҳаёт бошланади. Бу яширин интилишлар рўёби унга қанот бағишлайди, кучига куч, соғлигига соғлиқ қўшади, жамият учун қимматли саналган ижодини кенг намоён этишга имкон беради. Масалан, инглиз-америка математиги А.Н.Уайтҳед олтмиш ёшдан кейин фалсафа билан шуғуллана бошлаган ва бу борада ажойиб натижаларга эришган. Буюк итальян рассоми Тициан 99 йил яшаган. Тахминан 95 ёшида у ўзини машҳур “Исога тазарру” асарини чизган. Машҳур рус физиолог олими Павлов 87 йил умр кўрган ва ҳаётининг сўнгги нафасигача илмий ишини тўхтатмаган. Гёте 83 йил, Ньютон 84 йил, Микеланжело 89 йил яшаган ва уларнинг барчаси умрларининг охиригача фаол меҳнат қилганлар. Верди эса 80 ёшида “Фальстаф” операсини ёзди.

Доим зехнини машқ қилдириб юрадиган актёрлар ва ўқитувчилар кўпинча касб ишига узоқ йиллар қобилиятларини сақлаб қоладилар. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Бу шундан далолат берадики, нафақага чиқиш “чиқитга чиқиш” деган маънони англатмайди ва бундай бўлиши мумкин ҳам эмас.

ОИЛАДАГИ КЕКСА ОДАМ

Олтмишга кирган одамнинг оиладаги муносабатлари қандай бўлиши керак? Бу одамларнинг жуда кўпи аллақачон бува ва буви бўлиб улгуришган. Бироқ ҳали ишлаб турган катта ёшдаги одам — нафақахўрнинг оиладаги ҳолати бугунлай бошқа нарса. Инсон умри тобора узайиб бораётган ҳозирги замонда бир қанча авлоддан иборат оилалар бор: болалар, ёш ота-оналар, бувалар ва бувилар (ёшлари ўртача ва ҳали ишлаётганлар), катта бобо ва катта бувилар (нафақахўрлар). Оилада уларнинг бир-бирларига муносабатлари турлича шаклланади. Бирларида бува ва буви уларнинг ўғил ва қизлари билан бирга тура-

дилар, бошқаларида улар алоҳида турадилар ва буниси нисбатан кам учрайди. Бироқ ҳар икки ҳолда ҳам бу шундай жамиятки, унда одамлар яқин қариндошлик, ўзаро меҳр ва мажбурият ришталари билан боғланган бўладилар. Бу истаса қабул қилиб, истамаса воз кечадиган ихтиёрий танланган жамият эмас: оила билан инсон ўз туғилишининг такрорланмас омили билан боғлиқ...

Оилада ҳар кимнинг ўз мажбурияти бўлади. Пенсионер бобо “эркакча” деб аталмиш соҳадаги унча оғир бўлмаган ишларни бажариши мумкин. Уй-рўзгор ашёларини зўриқтирмайдиган таъмир қилиш, полизда ишлаш, набираларга қараш, уйда саришгаликка эътибор қилиш шунга киради. Буви учун энг маъқул иш — бу ошхона юмушлари, овқат қилиш, кийим чатиш, гулларга сув куйиш, набираларга қараш. Албатта, булар барчаси оила эҳтиёжи, кекса ёшдаги пенсионер бува-бувижонларнинг қуввати билан боғлиқ.

Бир нарса муҳим: оила фойдасига меҳнат қилиш кексаларни уринтириб қўймаслиги керак. Кекса одам оила кули бўлиб қолмасин. Бу, айниқса, эри ўлиб, ўғли ё қизиникида бошпана топган бева аёлларда учрайди. Кўпинча бундай оналардан текин чўри сифатида фойдаланадилар, ҳаттоки нафақаси ҳам ўзига тегмай, худбинлик қурбонига айланади. Кекса ёшдаги ота ёки онанинг оиладаги хизматини ёш оила эгалари ўзлари учун бебаҳо хазина деб билишлари керак. Уйда пенсионер ота-она учун ҳамма зарурий нарсалар муҳайё этилмоғи шарт. Хонада ва бутун хонадонда осудаликка риоя қилинмоғи лозим, шовқинли йиғилишлар (“гап” ўйини, кўнгилочарликлар уюштириш), магнитофон ё телевизорни баланд қўйиш каби қарияларни безовта қилувчи хатти-ҳаракатларга йўл қўймаслик керак.

Оила кекса одам заифлигидан фойдаланиб, унинг даромадларига кўз олайтирмаслиги лозим ва бунга унинг ҳуқуқи ҳам йўқ. Оилада истиқомат қилувчи қария ўз ҳаёт тарзини сақлаб қолиши айниқса муҳим. У дўстларидан, шахсий қизиқишларидан, китоб мутолаасидан, дилхушликларидан ажралиб қолмасин. Агар ўз севган машғулотни бўлса, уни оиладан ташқарида бажаришни кексалар ҳам ўзлари билишлари даркор, албатта. Бу барча нарсалар онгни ривожлантиради, таассурот ва кечинмалар доирасини кенгайтиради, қарияларни оилада янада жозибалироқ ва мафтункорроқ қилади ва унинг оила ва одамлар орасидаги обрўйини оширади. Гарчанд нафақахўр бирон лавозим ё ўринни эгаллаб турган бўлмаса-да, унинг билим ва тажрибаси ёшлар учун фойдали ҳисобланади. Кекса одамнинг бирон-бир соҳада маҳорати қанча юқори бўлса, нафақат бегона кишилар, балки унинг яқин қариндош-уруғлари ҳам уни кўпроқ ҳурмат қиладилар, қадрлайдилар.

Агар нафақага чиққандан кейин тиббий кўриқдан муваффақиятли ўтса, соғлиқ борасида қариялар бошқалар учун озмунча ибрат намунаси бўлмайдилар. Уларнинг ўзлари муолажа қоидаларининг нечоғли самарадорлигига ёрқин ва жонли мисол бўла оладилар. Спортчиларга ўхшаб таранг, соғлом ва серғайрат бобо набиралари учун мафтункор намуна, тақдир учун жонли манбанинг тайёр ўзи эмасми! Набиралар ундан фахрланадилар, унинг ҳар бир сўзи болакайлар учун бебаҳо салмоққа эга бўлади. Ўз намунали хатти-ҳаракатлари билан нафақахўр бува-бувилар парҳез, бадантарбия, чекиш ва ичишдан тийилиш борасида жуда кўп савобли, хайрли ишлар қилиши мумкин.

Одатда бува ва бувилар невараларини жонларидан ортиқ севишади. Агар барча мажбуриятлардан холи ва севинч туйғуларига тўлиқ бўлса, бундай муҳаббат янада тотлироқ, янада фараҳлироқ бўлиши табиин. Натижанинг ўзи қувончли: ниҳоят болалар тарбиясига сарфланган меҳнат янги авлод пайдо бўлиши кўринишида мева берди, бу авлод ўтмиш ҳаётидаги барча савий-ҳаракатларни ўзига жо этгандек ва бува ҳамда бувининг келажакдаги ҳаётини давом эттиргандек бўлади. Бироқ бу туйғуларига ҳаддан ортиқ эрк бериб юбориб, бува билан буви кўпинча набираларини эрка-тантиқ қилиб юборадилар ва бу билан улар одобиға пугур етказиб қўядилар.

Ҳаётдан бир лавҳа:

...Ёш ота гуноҳ қилиб қўйган ўғлига икки-уч тарсаки туширади. Шу ерда турган бобонинг жон-пони чиқиб кетади:

— Урма набирамни! — деб бақиради у.

— Ахир мен — отаман...

— Нима бўлди? Ҳамма ҳам ота бўла олади! Аввал бобо бўлиб кўр, кейин биласан набира нима эканини!

Гап бунда туширилган тарсакида эмас. Агар ота бошқа жазо чораси қўлланганда ҳам бобо барибир газабга минган бўларди. Бир ҳисобдан бобо ҳақ, ота бўлиш осонроқ, бироқ бобо бўлиш учун болалар тарбиясига кўп йиллар талаб қилинади. Шундай қилиб, бобо тутган йўл эътиборга кўпроқ моликдай, чунки у катта хизмат билан боғлиқ. Лекин отанинг ўз мажбуриятлари бор: у нафақат болали бўлиши, балки уларни тўғри тарбиялаши ҳам керак. Азбаройи набирасига кўр-кўрона муҳаббати туфайли у буни билишни истамайди. Унинг аралашуви набира тарбиясига салбий таъсир кўрсатиши мумкинлигини ҳам бобо эътиборга олмаяпти. У “яхши бобо” бўлишни, набира муҳаббатини қозонмоқчи бўлаяпти, бироқ аслида уни бузаяпти.

Бола тарбиясини мутлақо кекса кишилар, масалан, буви зиммасига юклаб қўйиш ҳам тўғри эмас. Бола тарбияси — ота-онанинг табиий мажбурияти. Бува ва бувининг бу борадаги роли фақат иккинчи даражали бўлмоғи лозим. Доно ва тиниб-тинчимас бува ва буви болага кўп нарса бериши, унинг зеҳн қобилиятини ўсдириши, зийрак қилиши, болага доим панд-насиҳатлар бериши, кундалик турмушда фаросатли бўлишга ўргатиши мумкин. Бироқ агар набираларини кўр-кўрона қаттиқ севиб, талтайтириб юборса, болада тубан туйғулар уйғотса, номақбул қилиқларга ўргатса (масалан, ширинликка ўч қилиб қўйса), шўхликларига бепарво бўлса, бола юз-кўзида ота-оналари обрўйини писанд қилмаса, бува билан буви ўзларининг меҳнатини ўзлари сувга оқизган, бола тарбиясини бузган бўлур эди.

Катта авлоднинг қуёв ёки келин билан муносабатлари озмунча муаммо ва зиддиятларга сабаб бўлмайди. Бу муаммолар ўғил ё қизнинг никоҳидан анча илгари юзага келган бўлади. Кўпинча бундай ота-оналарга қиз ёки йигит ёқмайди. Аввалига пинҳоний сақлаб келинган ўзаро ёқтирмаслик никоҳдан кейин бирданга очилиб қолади. Бу сурункали жанжалларга, кексаларнинг соғлиғини йўқотиб қўйишига, ёшларнинг ҳатто ажралиб кетишигача олиб келади. Бинобарин, бу масалаларни биргаликдаги турмушдан олдин пухта ўйлаб олиш керак бўлади. Ёш эр-хотинлар ёрдамга жуда муҳтож бўладилар. Бундай ёрдам кўрсатишда боболар ва бувиларнинг аҳамияти ниҳоятда катта. Бироқ уларнинг ёрдами туфайли пайдо бўладиган оилавий енгиллик бошқа, ёш келин-қуёвнинг ички ишларига аралашиб, уларни танқид қилиб, ўз йўриқларига киргазиб, “бурунларидан иш ўтказиб” олиш — бутунлай бошқа нарса. Кўпинча ёрдам бермоқчи бўлган оилага ўзларининг бугун ҳаётий манфаатларини боғлаган кексалар ана шундай йўл тутадилар. Шу боис ўз шахсий ҳаётини, дўст-ёраларини, шунингдек ўз ташқи, оиладан ташқаридаги манфаатларини сақлаб қолиш юятда муҳим. Мана шу “ўз олами” ёши ўтган одамларни кўплаб хотиралардан қутқариб қолади.

Нафақахўрнинг шахсий ҳаёти уни яна тескари жиҳатдан — оила томонидан хўрланишдан сақлайди. Афсуски, баъзан шундай ҳоллар бўладики, эри ўлиб тул қолган кампир ёлғиз уйининг қадрига етмайди ва дориламон ҳаёт ваъда қилган ўғли ё қизиникига кўчиб ўтади, сал ўтмай уларнинг текин чўрисига айланади. Тўғри-да, набираларини у жонидан ортиқ кўрадимми, улар учун ҳар қанча куйиб-пишса оз. Керак бўлса, ётиб турадиган ўрин-тўшагини, оладиган пенсиясини бахшида этишга тайёр. Ўзи эса бир бурчақдами ё коридордами думалаб-сумалаб ётиб тураверади. Янги қўйлак олай деса (“дарвоқе ҳеч қачон чиқмагач, янги қўйлак на ҳожат?”), пенсия пулини набираларига сарфлаб қўйган. Охир-оқибат бутунлай куч-қувватдан қолгач, шўрлик кампирни қариялар уйи — ғарибхонага олиб бориб қўйишади. Бу ердаги кўпчилик қарияларнинг: “Менинг ўғлим фалон жойда каттакон бўлиб ишлайди”, дея виқор билан гапирганларини кўрасиз. Аксинча, баъзи кампирларнинг: “Топган-тутганимни болаларимга бердим (уй, мулк ва ҳ. к.), қариганимда ортиқчалик қилиб, сизмай қолдим”, дея юм-юм йиғлаб турганлари шоҳиди бўласиз.

Оилани севиш, ўзини унга фидо қилиш — шубҳасиз, ажойиб, бебаҳо туйғу, аммо оддий ҳақиқатни ҳам эсдан чиқармаслик керак. Кексалар айниқса буни доим ёдларига туташлари лозим. Улар болалари учун талаб қилинган нарсани аллақачон ўрнига қўйиб адо этиб бўлган, уларга яхши тарбия берди, ўқитди,

одам қилди. Борди-ю, кекса одам узоқ йиллар қилган меҳнати туфайли бирон моддий таъминотга эга бўлибдими, бу нарсани болаларининг олиб қўйишига ва ўзлари учун сарф қилишига асло ҳаққи йўқ. Ойлага ёрдам бериш мумкин ва керак, аммо йўриғи билан. Катта ёшдаги одам учун бир оз оқилона худбинлик зарур, керак бўлса ўзини фидойиман деб билган одам учун ҳам. Бу эса ўз соғлиғи ва моддий мустақиллиги учун жон куйдиришдан иборат.

Авлодлар ўртасидаги ўзаро муносабатларда катта маданият, одоб ва устамлик керак. Лекин биринчи навбатда соғлом фикр ва адолат бўлмоғи лозим, зеро буларга риоя қилинмаган жойда зиддият ва жанжал келиб чиқиши тайин...

ҲОРДИҚ ВА ДИЛХУШЛИК. ПСИХОГИГИЕНА. ЎЗИГА ҚАРАШ

Ёши ўтиб қолган одамнинг асосий ҳордиқ турлари — тунги тинч уйқу, кун давомида енгиллашиш, ишдан кейин ҳордиқ чиқариш, хушчақчақлик, байрам ва дам олиш кунларида узоқроқ тин олиш, навбатдаги таътил чоғида яхшилаб дам олиш. Токи киши ўз касби бўйича ишлар экан, унинг бир кунги тахминан уч қисмга бўлинади: саккиз соат уйқу, саккиз соат касб иши, саккиз соат — шахсий ҳаёти, хўжалик-маиший масалалар, маданий тадбирлар, мутолаа ва ҳ. к.

Нафақахўрларда кун уйдаги ва уйдан ташқаридаги машғулотларга боғлиқ ҳолда турлича режалаштирилиши мумкин. Бироқ ҳар қандай ҳолда ҳам бу машғулотлар бир текисда дам олиш ва дилхушлик билан алмашиб туриши керак. Шуни эсдан чиқармасликни маслаҳат берамизки, бир машғулотнинг бошқаси билан алмашинуви фаол дам олиш ҳисобланади, чунки миянинг бошқа марказлари ва бошқа мушаклар ишга туша бошлайди, илгари ишлаганлари эса бирмунча вақт юмшаб, дам олади.

Аввал катта ёшдаги одамнинг чарчоқлик турларини кўриб чиқайлик, сўнгра эса дам олиш ва дилхушликка оид маълум хулосалар ясаймиз. Бунда ҳисобга олиш керак бўлган муҳим омил мазкур одам конституционал навига хос бўлган асаб тизими хусусияти ҳисобланади. Бинобарин, дам олиш ва дилхушликни ҳаётини шароитлар ва ўз вужудига фикран мослаб олмоқ зарур. Бу муаммо мутлақо шахсий ишга киради.

Чарчоқни (умумий тушунчада), бизнингча, уч турга бўлмоқ керак.

1. Мушак чарчоғи. Бу узоқ муддатли жисмоний иш бажариш, масалан, ер чопиш, ўтин ёриш, юк ташиш, узоқ йўл юриш натижасида юзага келади. Бундай чарчоқда бир неча соат, ҳатто бир неча кун дам олишга тўғри келади. Сут-кўкатли парҳез таомлар эса қон софланишини тезлаштиради.

2. Ақлий чарчоқ. Бу руҳий зўриқишлар ва стимуллар ортанда юзага келади. Масалан, ҳар кунги турли муҳим масалаларни ҳал қиладиган, мураккаб ҳисоб-китоблар олиб борадиган, одамда имтиҳонга тайёрланаётган талабада, қофия ва туроқларни ростлаб шеър ижод қиляётган шоирда содир бўлади. Бу чарчоқлик жисмоний чарчоқлик билан боғлиқ бўлиши мумкин, масалан, профессор тўрт-беш соат тўхтовсиз маъруза ўқийди. Унинг миясидан ташқари нутқ аъзолари, оёқлари чарчайди, чунки у маърузаларини минбарда тик туриб ўқийди.

Ақлий чарчоқ тинчлик ва осудаликни талаб этади. Бунда дам олишни енгил жисмоний ҳаракатлар, масалан, ёқимли муҳитда аста кезиниш билан қўшиб юбориш мумкин. Фаоллик кучли бўлган кундалик ҳаётдаги толиқишдан сўнг энг яхшиси табиат қўйнида, сокинликда, дала ва ўрмонлар қўйнида танҳо дам олган афзал.

3. Стимуллар (мазмун) етишмаслигидан чарчаш, яъни зерикаш ва бир хиллик туфайли. Киши асаб тизими маълум ижобий мазмун олиши керак. Агар стимуллар ҳаддан ташқари кўп бўлса, асаблар чарчайди, оз бўлса, нерв тизими фаоллиги сусаяди, янги ижобий стимуллардан эса қайта жонланади. Ма-

салан, узоқ вақт бир маромда юришдан автомобил ҳайдовчиси ушлаб, ҳалокатга учраши мумкин. Лекин қандайдир биргина овоз уйқусини қочириши ва бош мия фаоллигини ошириши мумкин.

Яхши саргузашг фильми одамни воқелиқдан чалғитиб, “дам олиш”га имкон беради. Бироқ турли шов-шувлар, оғир мавзудаги китоб ва фильмлардан эҳтиёт бўлиш керак, чунки улар кекса одамни жунбушга келтириши, ҳаяжонга солиши мумкин. Бундан кейин асаблар толиқиши, ёмон тушлар кўриши, юрак атрофида оғриқлар пайдо бўлиши мумкин. Кучли асаб зўриқиши туфайли инфаркт ё инсулт бўлиши ҳеч гап эмас.

Телевизор қаршисида узоқ ўтириш ғоят зарарли эканини унутмаслик лозим. Бир соатлик шундай дилхушлик ёзув машинкасида саккиз соат ишлаган билан баробар. Узоқ ўтириш кекса кишиларда оёқ шишиши, нафас олишнинг оғирлашиши ва кислород етишмаслиги каби нуқсонларга сабаб бўлади.

У ёки бу дилхушликка мойиллик киши руҳий ҳолати хусусиятларидан келиб чиқади. Бизнинг назаримизда одамларни тўрт тоифага ажратиб қараш фойдадан холи бўлмайди:

1. Мулоҳазага мойил тоифа одамлар. Булар — қотмадан келган, чўзиқ юзли, дўнг пешонали, бўйни узун, қомати расо бўладилар. Бундай одамларнинг асаб тизими ғоят сезгир бўлади, зарарли руҳий ва жисмоний таъсиротга тез берилади, руҳий касалликка тез чалинади. Улар ангина, грипп, ўпка шамолиши, пилеврит, ошқозон ярасидан кўпроқ азият чекадилар. Дорига хушлари йўқ. Кундалик ҳаётда мудом асабийлашиб юриши ўзларига кўп зиён етказди. Хунукроқ кўринган ҳар бир нарса уларнинг нафратини кўзитади. Улар кучли таассурот уйғотадиган, туйғуларни жунбушга келтирадиган китоб ва фильмларни ёқтирмайдилар. Одатда жиддий ахлоқий-фалсафий муаммоларга қизиқдилар, маънавий қадриятлар ҳақида мулоҳаза юритишни ёқтирадилар. Кўпинча воқеликка мослашолмай, тез таъсирланганидан уларнинг ҳаётида қийинчиликлар кўп учрайди. Улар мўътадил иқлимда, сокинликда, гўзал табиат кўйнида дам олишлари лозим. Парҳез ва гигиена усуларида даволаниш тавсия этилади.

2. Хушчақчақ одамлар тоифаси. Юзлари думалоқ, бўйинлари калта ва қўллари ҳам шунга монанд бўлади. Сертомир, семизликка мойил. Бундай одамлар қувноқлиги, дўстжонлиги, ҳазилкашлиги ва бир оз қўполлиги билан ажралиб туради. Ҳаётда омилкор, воқеликка тез киришиб кета олади. Улар тотли таомларни хуш кўради, қувноқ давра — жони, ўзлари ҳам қизиқ-қизиқ ҳангома ва аския-мутойибалари билан улфатларнинг кўнглини чоқ қилади.

3. “Нафасли” тоифа. Булар мушакдор ва ўмровдор, барваста одамлар бўлиб, тоза ҳавони, кенгликни, ҳаракатни ёқтиришади. Саёҳат, спорт, велосипед ва чанги деса ўзларини томдан ташлашади.

4. “Атлетика” тоифаси. Тўла гавдали, сохт-сумбатли, юзлари дағалроқ ва ақлда ҳам у қадар мақтагулик эмас. Бу тоифа одамлар асаби осонликча таъсиротга берилмайди, яъни “тепса-тебранмас”лардан. Ҳаётдаги қийинчиликларни юрагига олмайдилар, шовқин ва ўзгаларнинг ҳақоратомуз хулқ-атворлари парволарига ҳам келмайди. Қайтанга ёмон нарсалардан бир қадар хузур оладилар. Дам олиш ёки хушчақчақликка у қадар эътибор билан қарамайдилар.

Дам олиш ва кўнгилхушликни тўғри ташкил этиш ёши улуг одамнинг руҳий ҳолатини, кайфиятини яхшилайти, асабларини юмшатади, дилини хушнуд қилади, ҳаётдан қониқиш ҳиссини уйғотади. Дам олишнинг яна бир шарт руҳни “тозалаш”, яъни уни ғашни келтирадиган ва юракка оғир ботадиган салбий туйғулар: хафагарчилик, нафрат, ҳасадгўйлик, ўч олиш ва ҳ. к. туйғулардан халос этишдир. Соғломлаштириш муолажаси даврида бу барча муаммоларни обдон ўйлаб олмоқ, янги ҳаёт бошланаётганини тушунмоқ керак, шу боис ўтмишнинг барча ёмон шарпалари ортга чекиниши ва изсиз йўқолиши даркор. Нафақага чиққандан кейин ҳамма нарсдан ўзини тортишни, безовта қиладиган ўтмиш кечинмаларини унутишни, уларни ўзининг янги ҳаётига олиб кирмасликни маслаҳат берамиз.

Соғлиқ яхшилангандан кейин кучга куч қўшилади, фаоллик сезиларли ўтади, янги имкониятлар ва истиқболлар юз очади. Ҳаёт шунчалик яхши томон-

га ўзгариб кетадики, илгари шугина нарсага ҳам хафа бўлиб юрган эканман, деб ўзи ҳайрон қолади киши.

Рухий гигиена (софлик)нинг муҳим шарт — ақлий машқдир.

Кутилмаганда одам хотираси ёмонлашаётганини сезиб қолади. Демак, мунтазам машқ даркор. Кунда чорак соат — чет тилни ўрганиш, чорак соат — кроссворд ёки шахмат топишмоғи ечиш, ҳафтада уч марта набирага дарс тайёрлашда ёрдам бериш, сўнгра кунора — шахмат ўйини ёки пасьянс териш. Бу машқларни мунтазам бажариб бориш ва жиддий ёндашиш зарур. Мутолаа катта рол ўйнайди, лекин эрмакбоп, кўнгилни ёзадиган эмас, балки жиддий ва фикрни чарчлайдиган нарсаларни ўқиш лозим, масалан, илмий-оммабоп адабиётлар, маърузалар, рефератлар ва ҳ. к. Узоқ йиллар кўп ишлар ортиқча ақлий зўриқишсиз бажариб келинади. Пенсияга чиқишдан олдин киши ўз қизиқишлари ва ақлий машғулотлари доирасини кенгайтириб олгани маъқул.

Бу гуруҳ поляк геронтологлари Галина Шварц раҳбарлигида Варшавада “Учинчи умр университети” ташкил этдилар, унда пенсионерлар учун маърузалар ўқилади. Кексалиқда ўйламасдан бажариладиган хатти-ҳаракатлар тўғрисида хотира ва кузатувчанлик сусаяди. Масалан, ҳар доим бир жойга қўядиган кўзойнагини кекса одам гоҳо унутиб қўяди ва қидиришга талай вақтини зое қилади. Бундай ҳолларда австриялик врачлар уч ҳафталик ўқиш жорий қилганлар. Унда, жумладан, шундай машқ бор: “Ҳозир кўзойнакни ёзув столига қўяман”. Бундай онгли ҳаракат осон эса қолади (киши ўз ҳаракатини шу сўзлар талаффузи билан қўшиб юборгани маъқул). Икки-уч кундан кейин янаги босқичга ўтиш мумкин — муайян бир буюмни (шляпа, портфел, китоб, газета ва ҳ. к.) ҳар доим бир жойга қўйиб машқ қилиш.

Кўп ўтмай хато ва вақт исрофининг олдини олувчи қатъий кўникма ҳосил бўлади.

Кексалиқда ташқи кўринишга, ораста кийинишга, дидли бўлишга алоҳида эътибор берилмоғи ноят зарур. Бу ёшлиқдаги эътибордан ортиқ бўлса бўлсинки, асло кам бўлмасин. Қандай қойдаларга риоя этиш тавсия қилинади?

Энг аввало — тозалик. Кекса одамнинг кир-чир бўлиб юриши нафақат унинг ирқитлигидан, балки ожизлиги, парти кетиб, шарт қолганлигидан дарак беради. Чўмилмаган ва кир кийинган одамдан ёқимсиз ҳид анқиб туради. Агар тоза, бутун, босиқ рангли ва одми бўлса, энг арзон ва камтарин кийим ҳам кишида яхши таассурот қолдиради. Ораста кийиниш, боз устига совун ва кир кукунини иқтисод қилиш учун кўп пул бўлиши шарт эмас.

Пардозлик воситаларидан юз учун энгилгина буюли ванна, турли ёғупалар фойдаланилади. Кекса одамлар териси ёксизроқ бўлади ва шу боис тез қурийдими. Упани ҳаддан ортиқ сургмаслик, юзни офтобга узоқ тутмаслик, моддаларни қуриувчи дорилардан кўп фойдаланмаслик тавсия этилади. Чўмилганда совунни ҳам камроқ ишлатиш керак, акс ҳолда баданда қичима ҳосил бўлиши мумкин. Теридаги қон айланганини яхшилаш учун уқалаш ва ҳўл сочиқ билан артиниш кони фойда.

Кекса ёшдаги онахонларга маслаҳатимиз шуки, қора, тўқ яшил, сиёҳранг ва жигарранг тусли либослардан тийилинг, булар кўпроқ ёшларга мос. Ўзини ёшдай қилиб кўрсатаман дея юз-кўзига турли бўёқлар чаплаган катта ёшдаги аёллар нохуш таассурот пайдо қилиши турган гап. Тўғри, пардоз-андоз қилиш лозим, аммо эви билан. Ҳеч қачон бировлар кулгисини келтирадиган меъёрга борилмагани яхши. Агар бу ишни меъёрида бажаролмася ёки бажарадиган одам топилмася, бундан воз кечиб қўя қолган афзал. Худди шундайин, сочи турмақлашда ҳам меъёрда бўлмоғи лозим.

Тери биринчи навбатда қарилик белгиларини намоён этади (салқиланиш, тиришлар, доғлар ва ҳ. к.). Шу боис яхши эстетик таассурот пайдо қилиш учун баданнинг иложи борича кўпроқ қисмларини кўздан беркитадиган кийимлар кийган маъқул. Қишда бу муаммо осон ҳал бўлади. Ёзда эса энгил, ҳаво ўтказувчан матодан тикилган кийим яхши бўлади. Ёзгин қария аёллар учун шим ва сонни беркитиб турувчи, ёқа-енгли блузка ноятда боп. Агар тўла хотин шим кийса, у сонларини беркитиш ниятида эгнига кенгбар блузка ёки тегишли узунликдаги жакет кийсин...

КАТТА ЁШДАГИ ОДАМЛАР ВА ШАҲВАТ МАСАЛАЛАРИ

Инсон ҳаётининг турли даврлари билан боғлиқ шаҳват муаммолари ҳар доим кўплаб хато фикрларга, шубҳаларга, чалкашликларга сабаб бўлиб келган. Шаҳват муаммоларини кексалик ёши билан боғлашса, айрим одамларнинг жон-пони чиқиб кетади. Бироқ учинчи умр одамларининг шаҳват муаммоларини хато фикрлар ва ёлғон тасаввурлардан ҳалос этишга жон-жаҳдлари билан курашадиганлар ҳам йўқ эмас. Бу масалаларда бирон-бир аниқ ва муайян қоида бўлиши мумкин эмас.

Ҳатто энг юқори гормонал ривожланиш ва барқ уриш палласи бўлган баълоғатлик даврида ҳам жинсий майл ва шаҳвоний туйғуларга қодирлик турли одамларда турлича шаклланади. Кексалик ёши ҳақида, климаксдан кейинги давр ҳақида нима дейиш мумкин? Шубҳа йўқки, йиллар ўтиши билан жинсий майллик анча заифлашади, янги шаҳвоний дилхушликлар қобилияти хийла сусаяди. Олдин таъкидлаб ўтганимиздек, кўпгина тадқиқотчилар буни кекса одамни қудратли куч чангалидан ҳалос қилувчи ёқимли ҳодиса деб баҳолайдилар, аслида у шахсиятга эмас, биологик кўринишни сақлаб қолишга хизмат қилади. Бу эса кўп ҳолларда ёшларнинг кўзини боғлайди, уларни кечириб бўлмас қилмишларга бошлайди, кўплаб изтиробу азоб-уқубатларга гирифтор қилади. Бироқ мана шу куч кўплаб бахт келтиради, фахр ва илҳом чўққиларига кўтаради, инсон ҳаётини безайди. Бунинг ҳеч бир ажабланарли ери йўқ: наслини давом этдириш учун, ўзининг келажақдаги соғлом зурриёти учун инсон кучли ва соғлом бўлиши керак. Шаҳвоний бахт эса туғилиш ва боалар тарбияси учун мукофотдай бир нарса.

Айтиб ўтилганидек, гўё кекса одамлар жинсий майлдан қолади деган фикрни кўплаб одамлар озидан эшитамиз. Шу боис ёшлар кўпинча катта ёшдаги шахсларда шаҳвоният пайдо бўлишини қоралайдилар. Шу туфайли катта ёшдаги одамлар бу туйғудан хижолат тортадилар. Сохта хижолатни бир четга йиғиштириб қўйишни ва бахт сари ўзи учун йўлни дадил очаверишни маслаҳат берамиз. Бироқ “майлларни озод қилиш” руҳида олға сурилган бу даъватлар, барибир ҳақиқатга у қадар мос келмайди. Табиат ғоятда омилкор ва тежамкор. Климакс жараёнида мазкур шахсда кўпайиш имконияти тутар экан, бир вақтнинг ўзида табиат унинг жинсий майлини ҳам бартараф қилади. Дарвоқе, шу нарса эҳтимолдан йироқ эмаски, шаҳвоний ишларга кетадиган қувват сарфига барҳам бериш кексалик ҳужум қилиб, вужуднинг яшаш қобилиятини заифлаштира бошлаган бир шароитда умрни узайтирувчи ҳимоя қуроли бўлиб ҳам хизмат қилади. Бироқ бундан, катта ёшда шаҳвоний ишни бас қилиш керак экан, унинг ҳеч қандай аҳамияти қолмас экан, деган хулоса чиқмаслик керак. Жинс таъсири одамлар ҳаётида чуқур илдиз отган, шаҳвоний майл эса инсон биологик имкониятидан кўра узоқроқ сақланиши мумкин. Сўнишнинг умумий тенденцияси чоғида катта ёшдаги одамлардаги шаҳвоний қобилият ғоят хилма-хилдир ва биологик ёшга боғлиқ бўлади. Бунда ҳиссий соҳа катта рол ўйнайди.

Фарзандлари вояга етган ва оилали бўлиб кетган катта ёшдаги эр-хотинлар аввалгидек бахтли бўлишлари мумкин. “Кумуш севги” деб аталувчи бундай туйғулар энди ўткинчи майллар эмас, балки чин юракдан чиққан теран муҳаббат бўлиб, у ҳеч қанақанги тўфон ё ҳалокатга сабаб бўлмайди. Бундай кекса ёшдаги эр-хотинлар ёшлар учун муҳаббат психологияси масалаларида яхшигина мураббий бўла оладилар. Эр-хотинлик муҳаббатининг асоси — бу иккаловининг ўзаро бирга қолгандаги бахт ва севинчидир.

Самимий муносабатлар ёши улуғ эр-хотинлар ўртасидаги энг кучли муносабатни яратади. Жинсий муносабатлар аста-секин иккинчи даражага ўтиб қолиши, ўчиб қолиши мумкин. Бу турли ҳолатларга, биринчи навбатда эса соғлиққа боғлиқ.

Аёлларда климаксдан кейин хотинлик гормонлари сусаяди, жинсий аъзолари эса қисман шаклини ўзгартиради. Бу ўзгаришлар жинсий алоқаларни қийинлаштириши, тарчи аёл жинсий қониқишга нисбатан қобилиятини йўқотмас-да, уни касалванд қилиб қўйиши мумкин.

Кўпгина ёши улуғ аёллар гинеколог врач ёки сексолог тавсияси бўйича гормонал муолажа курсини ўтадилар. Кўп туққан аёллар ўзларини яхши сезадилар, чунки одатда жинсий аъзолардаги ўзгаришлар уларда секин кечади.

Жинсий муносабатларга қобиллик маълум даражада биологик ёш ва жинсий тизим ҳолатига боғлиқ бўлади, у аёлларда ҳам, эркакларда ҳам кучли, ўртача ёки кучсиз бўлиши мумкин.

...Бир кунни кнйгнйя Метгерниҳдан, аёл киши қайси ёшида жинсий майлини йўқотади, деб сўраганларида, у: “Биронта ёши каттароқ хотиндан сўранг, мен энди олтмишга кирдим...” деб жавоб берган экан.

Эркакларда олтмиш ё етмиш ёшидан жинсий майл аста-секинлик билан сусая бошлайди, лекин бу мутлақо шахсий муаммо. Айрим эр-хотинлар жинсий алоқаларини жуда қартайиб қолганларида ҳам давом эттираверадилар. Бу масалада аниқ бир чегара қўйиб бўлмайди.

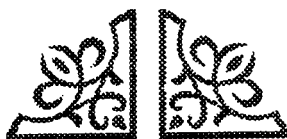
Катта ёшдаги одамлар учун жинсий муносабатлар ҳам яхши, ҳам ёмон жиҳатларга эга. Бир томондан — ёшлик туйғусини сақлаб қолиш. Иккинчи томондан — ортиқча қувват сарф бўлади, қон босими ортади, юрак, мия ва қон томирлар зўриқади, бу ёши катта, хусусан эркак кишилар учун хатарли бўлиши мумкин. Бу, табиийки, қўзғалиш даражасига боғлиқ, шу боис нима учун ёши катта эркакларнинг ёш аёллар билан ишқий ўйинлари фожиали анжом топиши тушунарли ҳол. Бир-бирига ўрганиб қолган кекса ёшдаги эр-хотинларда бундай ҳодиса, ўз-ўзидан маълумки, кам учрайди.

Кекса ёшдаги ёлғиз эркаклар ва аёллар гоҳо шахвоний мазмундаги муносабатни қидирадилар, шуниси борки, улар саргузаштларга эмас, балки эр-хотинликка интиладилар, зеро кекса одамга энг керак нарсани фақат шу бера олади: ўз уйи, эътибор ва яқин одамларининг ғамхўрлиги. Ёши ўтинқираган бева эркак ё аёл учун ана шундай илиқлик ва маҳрамликка интиқ бўлган одам билан бўлган кеч никоҳ руҳий эҳтиёж бўлиши ва катта мафтункор воқеага айланиши мумкин. Шу боис кекса одамни шундай ниятидан қайтаришга, ё бўлмаса ундан ҳайрон бўлишнинг, қоралашнинг ҳожати йўқ. Аксинча, катта ёшдаги аёл ёки эркакка иложи борича вазиятни диққат билан ўрганишга ёрдам бериш керак. Кекса кишиларнинг тўйидан кейин кутилган бахт ва осойишталик ўрнига аччиқ қисмат мевасини тотишга тўғри келиб қолмасмикин? Никоҳ ёрдамида битим муаммосини ҳал этмоқчи бўлган бўлажак эр-хотинлардан бирининг моддий манфаатдорлиги ва соғлиғининг ёмонлигини асосий хавф деб ҳисоблаш мумкин.

Ҳаётда шунақаси ҳам учрайдики, узоқни кўрувчи, ёши ўтинқираган, аммо тўрт мучали соғ ва бақувват аёл ўзига яхши нафақалили ва квартирали чолни қараб юради, тўйдан кейин унга ўзим яхши ғамхўрлик қиламан деб куёвнинг қариндош-уруғларини қўлга олади. Бироқ квартирасию моддий бойликларига эга бўлиб олгач, у кекса чолни хорлай ва эза бошлайди ва кўп ўтмай қариялар уйига қараб думини тутиб қўяди. Ёлғиз, ҳар томондан таъминланган кекса аёл ҳам шайтон йўлдан оздириб шундай қисматга дучор бўлиши мумкин.

Ўзаро ёрдам ва ғамхўрлик — бу никоҳдан ўтаётган икки кекса одам учун энг муҳим омил. Бироқ ҳар икки шерик ҳам қайсидир даражада бир-бирига ёрдам бериши керак. Томонлардан биронтаси бошқасини ночорлик чоҳига улоқтирмасин. Шунини ҳисобга олиш зарурки, кекса одамда кўникма қобилияти суст бўлади, ёшларга қараганда янги вазият, янги мажбуриятларга тез мослаша олмайди, шу боис у соғлиғини йўқотиб, жабр чекиб қолиши мумкин. Айниқса бу ёшлари ўртасидаги тафовут жуда катта бўлган эр ва аёл никоҳига тааллуқли. Кексаси ёшроғига муносиб шерик бўлолмаслиги мумкин. Шаҳват борасидаги муаммо ҳам шунга киради.

Амир ФАЙЗУЛЛА
таржумаси.

Крим афсоналари

СЎНГИ ХОН

Кудратли хон Гарой бугун умрини от устида ўтказар экан. Қонли юришлардан тинмас, толмас ва тўймас экан.

Инсон боласига нима керак бўлса, ҳаммаси бор экан хонада. Фақат вориси, овунчоғи, бугун мол-мулкига эгалик қиладиган меросхўри йўқ экан унинг. Хоннинг шонли юришларини, қонли урушларини ким давом эттиради энди? Хон уруғининг давомчиси ким бўлади, ахир?!

Бу ўйлар унинг бағрини эзар, аламидан соқолини юлар, худога ёлвораркан. Баъзида ғазабдан кўзлари қонга тўлар, жаҳл устида тақдир ўғил ато қилган бекларнинг бошини тандан жудо қилишга буюрар, ўз хотинларини пуштсизликда айблаб, сарой ҳовузларидаги сувга чўктираркан.

Сарой аҳли ўз ҳукмдорининг шафқатсизлигидан даҳшатта тушиб, чор-атрофдан донги кетган донишмандларни чақирар, лекин ҳеч ким унинг дардига даво тополмас, хон Гаройга ёрдам беролмас экан.

Бир куни хон одати бўйича масжиддан ғамгин чиқиб келаётганда дарвешсифат бир чол унинг йўлини тўсиб, шундай дебди:

— Давлатпаноҳ! Мен сенинг ғам-андўдан халос бўлишинга ёрдам беришни истайман. Бу меннинг қўлимдан келади, деб ўйлайман.

Гарой унинг йўлини тўсиб чиққан бу қарияга ғазаб билан хўмрайибди. Лекин чол хоннинг ғазабига пинагини ҳам бузмабди.

— Яхши, — дебди хон, — кечкурун саройга бор.

Кечкурун белгиланган вақтда чолни Гаройнинг хонаи хосига киритишибди. Иккаласи юзма-юз нимани гаплашганини ҳеч ким билдирмабди. Фақат қаролларга ярим тун пайтига икки аргумоқни эгарлаб, шай қилиб қўйишни буюришибди.

Тун ярим бўлганда дарвеш билан хон шаҳардан чиқиб, Зулмат деб аталувчи қоронғи дара бўйлаб от чоптириб кетишибди. Анча ичкарига кириб борганларидан кейин, дарвеш отдан тушибди-да, хонга қараб шундай дебди:

— Хон ҳазратлари, яхшилаб ўйлаб кўриш ва уйга қайтиш учун ҳали ҳам вақт бор. Ҳал қил!

— Нима керак бўлса, шуни қил, — дебди хон. Улар қоянинг ёрилган жойига кириб, қоронғида кўздан ғойиб бўлибдилар.

Орадан бир оз вақт ўтгач, хон у ердан отилиб чиқибди, ранги қув оқарган, дир-дир қалтирармиш. Унинг орқасидан — гор ичидан аччиқ тутун ва қип-қизил олов чиқиб келаётган эмиш. Хон нафасини ҳам ростламай, отга сакраб минибди-ю, тизгинни бўшатибди.

Орадан тўққиз ой ўтгач, хоннинг хотинларидан бири ўғил туғибди. Боланинг юзида нор бор бўлиб, уни гўё олов ялаб ўтгандай экан. Боланинг феъли ёшлигиданоқ жуда даҳшатли бўлибди. Уни, одамни қандай ўлдиришни кўрсатамиз, дебгина зўрга овутишаркан. Овга чиққанда ҳам араланган жониворларни қийнаб ўлдиришни яхши кўраркан. Кекса хон ўғлининг бу қилиқларини кўриб қувонаркан. Ахир, боласи ўзи ўйлаганидек — шафқатсиз одам бўлиб ўсаётган экан-да.

Хоннинг ўладиган пайти етиб келибди. У йигитни ҳузурига чақириб, унинг туғилиш тарихини гапириб берди. Кекса хон сўзининг охирида шундай дебди:

— Мен сенинг ҳаётингни ва энг эзгу тилагингни амалга ошишини тилаб олганман. Қудратли руҳлар билан шартнома тузиб, уни ўз қоним билан муҳрлаганман. Мен ўлганимдан сўнг, тахтага ўтиргач, ярим тунда Зулмат дарасига боришинг шарт. Ўша ердаги форга кириб, бизга қилган барча яхшиликлар учун дарвешга миннатдорчилик билдирасан. Шунда унга ўз хоҳишингни айтасан. Лекин хоҳлаганинг сен учун энг муҳим ва биттагина нарса бўлиши керак. Яхшилаб ўйлаб кўр, ўғлим, нимани сўрамоқчисан. Кейин ана шу тилаб олган нарсангдан умр бўйи миннатдор бўлиб яшашинг лозим.

Хон ўлибди. Уша куниёқ олий девоннинг қарори билан йигит хон бўлиб кўтарилибди ва мамлакатни бошқаришга киришибди. Ёш хон ярим тунда отига минибди-ю, горга қараб йўл олибди.

Сўнгги қишлоқдан ўтиб, ўрмонга кираётганда хоннинг йўлини ўтин орқалаган бир деҳқон чол кесиб ўтибди.

— Қоч йўлдан, — бақирибди хон ва чолни қамчини билан шундай урибдики, ўтинчи йиқилиб тушиб, қонга беланибди.

Форнинг оғзида ёш хонни дарвеш қарши олибди. У хоннинг қамчисига қараб, қонга беланганини кўрибди-да, тиржайибди.

— Сен менга миннадорчилик билдиргани ва истагинг бажо келтирилишини сўрагани келдингми? — дебди дарвеш.

— Ҳа.

— Сенинг тилагингни биламан. Бутун дунё сенинг олдингда даг-даг титрашини, номингни эшитиб одамлар дарзага тушишини истайсан. Сен ҳаммаёққа қирон ва вайроналик келтиришни хоҳлайсан.

— Тўғри топдинг, — дебди хон чолнинг қандайдир ёвуз ўт қақнаб турган кўзларига боқибдан кўрқиб.

— Мен сенга шу қадар кўп тилла бераманки, бу билан жуда катта қўшинни қуроллантириш имконига эга бўласан. Бундай улкан ўрду дунёдаги ҳеч қайси подшода бўлмайди. Хув, у ёққа, Чодиртоққа қарагин. Унинг пастидаги ёриқни кўрайсанми? Уша ерда битмас-туганмас тилла кони бор. Юзадаги тупроқни сал сидириб ташласанг, конни топасан. Бу тилланинг бари сенки. У фақат сенгагина хизмат қилади, ёвуз ишлар қилишингда сенга қўмаклашади. Унинг ёрдами билан сен бутун-бутун мамлакатларни қуп-қуруқ саҳрога айлантirasан...

Шундай дебди-ю, жодугар гойиб бўлибди. Ёш хон Чодиртоғ этагига борибди, қоя ёрилиб турган жойнинг пастидан ерни қовлаб кўрибди. Қараса тилла уюлиб ётган эмиш. Хуржунини тилла билан тўлдирибди-да, саройга қайтиб келибди.

Ушандан бошлаб ёш хонни тинчлик тарқ этибди. Йилларни қонли юришларда ўтказибди. Отдан тушмай, тинч шаҳар ва қишлоқларга хужум қилиб, ўт қўяр, таллар, одамларни қиличдан ўтказар экан. Шу билан овунар, шундан завқланар экан. У жуда кўп қўшин тўлабди, ҳаммасини яхшилаб қуроллантирибди. Лекин хонга бу оздек кўринибди. Кўпинча у кечаси бир ўзи тоққа от қўйиб бораркан ва у ердан эрталабга яқин оти терга ботиб, хуржунлари тўла қайтиб келаркан.

Хон Қримдан шимолда жойлашган мамлакатларга юриш қилишни мўлжаллабди. Унинг сон-саноксиз суворийлари йўлга тушибди. Ун минглаб отлар туегидан ерлар дарзага келибди. Қишлоқлар ўт-олов ичида қолибди, қон дарё-дарё бўлиб оқибди. Кишиларнинг оху ноласидан осмон юзи хира тортибди.

Асир олиниб, қулликка ҳайдаб кетилаётган сафларнинг кети кўринмаскан. Асирлар ёнидан хон ўтиб қолганда сарбозлар уларни тиз чўкиб, бош эгишга мажбур қилишар, бўйсунмаганларни ўлдираркан.

Лекин қуллар орасидан бир жасур одам чиқибди. У тиз чўкмапти, бош эгмабди. Хон сарбозлари томонидан бурда-бурда қилиб чоғиб ташлангунча ҳайқаришга улгурибди.

— Шошмай тур, бадқирдор! — Вақти келади, — сен қурбон қилганлар қонининг сўнгги томчиси сабр косасини тўлдиргусидир. Шунда қасосидан қочиб қутулмайсан!

Хон қаҳ-қаҳ урибди. Кўркувдан эси оғган қул ўлими олдидан нималар демайди? Қулликка ҳайдаб кетилаётган асирлар орасида бир аёл бор экан. Хоннинг сарбозлари қишлоққа бостириб киришганда ҳалиги аёлнинг ўн икки яшар қизи яширинишга улгурибди. Энди бўлса шўрлик она қизи очликдан ўлиб кетади ёки йиртқичларга ем бўлади деб қайғура бошлабди.

Лекин қизча омон қолибди. У босқинчилар ўрдуси изидан эргашиб бораверибди. Йўл-йўлакай ўлган отлар ва моллар гўшгидан еб, тиланчилик қилиб кун кўрибди. Қримга борганда эса асирларнинг кўпини Чодиртоғ ёнидаги қишлоққа ҳайдаб кетишганини билиб олибди. Уз онасини излаб топиш умидида қизча ўша ёққа жўнабди.

Бир кунни қаттиқ момақалди роқ пайтида хон ўз одатига кўра, бир ўзи хуржунларини олтинга тўлдирганча тилла конидан келаётган экан. У йўл бўйидаги дарахт тагидида яшириниб ётган қизча ёнидан ўтиб кетибди. Шунда хоннинг хуржунидан бир тилла парчаси тушиб қолибди. Қизча олгини олиб, соҳибига бермоқчи бўлибди: “Шу киши менинг онамни қутқаради”, деб ўйлабди-да.

— Муҳтарам зот! — дебди хонга қизча. — Сенда тилла жуда ҳам кўп. Менга озгина бергин. Онамни сотиб олиб қулликдан қутқарай...

— Менга шундай дейишга қандай ҳаддинг сизди, кўрс қизча?! — қичқирибди хон ғазаб билан ва зарб билан қамчини сермабди. Қизча даҳшатли қичқириб ерга ағдарилибди. У шундай қичқирибдики, осмон гулдирак билан жавоб қилибди. Қасир-қусур чақмоқ чақибди. Хон бунга парво ҳам қилмабди. Отдан сакраб тушиб, ҳушсиз ётган қизнинг тавдасини этигининг учи билан итариб юборибди-да, унинг қўлидаги тиллани қолиб олибди. Тиллага сачраган қизнинг қони хоннинг қўлини қизилга бўябди.

Ким билади, дейсиз, сабр косасини тўлдирган сўнги томчи, билки, қизчанинг қони бўландир...

Хон қонга бўялган тиллани хуржунига солибди ва бирдан бу сафар олтинни жуда кам олгандай кўринибди кўзига. Отни орқага бурибди-да, шивалаб турган ёмғир, қарсиллаётган гулдирак ва ялт-юлт қилаётган чақмоқлар остида Чодиртоққа қараб елдириб кетибди.

Хон хазина устидан тупроқни суриб, қўлини тилла тошларга узатган экан ҳамки, момақалдироқ даҳшатли гўмбурлабди, қарсиллаб чақмоқ чақибди. Ер титраб кетибди. Қора булутдан яшин тушиб, ёвузни куйдириб кул қилибди. Яна чақмоқ чақибди ва тоғнинг нишаби кулаб тушибди. Иблиснинг тилла уяси — хазинаси улкан харсанг-тошлар уюми остида кўмилиб қолибди.

Ушандан бошлаб Кримда тилла йўқ бўлиб кетибди, ўшандан бошлаб хон авлоди барҳам топибди.

МИНГБОШЛИ ҒОР

Бу жуда қадимда юз берган экан. Кримнинг жанубий соҳилига яхши қуролланган кўчманчилар бостириб киришибди. Жанубий соҳилнинг тинч аҳолиси ҳеч қимнинг эркига тажовуз қилмаган, зўравонлик нималигини билмай яшашаркан. Энди бўлса, кулликка тушибди. Жуда оғир аҳволда қолишибди. Шафқатсиз боқинчилар бу меҳнатсевар кишиларнинг ор-номусига тегишибди, озодликдан маҳрум этишибди, меҳнатлари мевасини тортиб олишибди.

Келгиндилар жанубий соҳил қишлоқларида уй йилгача хоҳлаганча ҳукмронлик қилишибди. Улар шўрлик қулларни истаганча таҳқирлашибди, уларнинг хотинларини тортиб олиб, бузуқлик ва майхўрликни авж олдиришибди.

Халқнинг сабр косаси тўлиб-топибди. Бир кун янги энг жасур, энг эрксеварлар йиғилаб бу зулмдан қандай қутулиш йўлини ўйлай бошлашибди.

— Ҳамма қишлоқлар бирданига бош кўтариши керак, — дебди биттаси.

— Ҳар бир қишлоқ ўзига бошқарувчи сайласин. Кейин бошқарувчилар ўзаро келишиб олишсин, — таклиф қилибди иккинчиси.

— Бари бир қурол-яроғ топиш керак-ку, ахир? — сўрабди учинчиси.

Сирли битим давом этаркан, денгиздан хавф хуруж қила бошлабди. Соҳилда корсар — қароқчилар пайдо бўлибди. Улар тез-тез ҳужум қилиб аҳолини талаб кеттишаркан.

Қўриқ кетган босқинчилар корсарлар билан жанг қилишни ва ўз ҳаётларида хавф остига қўйишни хоҳламай, кул қилинган аҳолига қурол-яроғ тутқизишиб: “Ўз ерларингни ҳимоя қилинглар”, дейишибди.

— Майли, ҳимоя қиламиз, — дейишибди қуллар ҳам.

Соҳилдаги барча қулай жойларга ўрнашиб олган қуллар душман кемаларининг қирғоққа яқинлашишига ва қароқчиларнинг туширилишига йўл қўйишмабди.

Хавф баргараф этилгач, босқинчилар тоғдан пастга тушибди. Улар жангнинг боришини таладан қузатиб туришган экан. Энди улар ғалаба шарафига катта зиёфат ўтказишмоқчи бўлишибди.

Бу пайтда қуллар қасамед қилишибди: еримизда биронта ҳам босқинчи қолмагунча қуролни қўлдан қўймаймиз.

Бундан беҳабар босқинчилар қулларга элчи юбориб, зиёфатга таклиф қилишибди. Бунинг устига ҳар бир кул қоп кийиб олган бўлиши ва қоп бўйнидан боғланган бўлиши керак, — деб шарт қўйишибди.

— Яхши! — дейишибди қуллар. — Биз зиёфатга борамиз. — Шундай қилиб зиёфатга етиб келишибди. Лекин, бўйнидан боғланган қопда эмас, балки, қилич, ўқ-ёй ва тошлар билан қуролланган ҳолда келишибди. Ва қонли зиёфат бошланибди. Қўрқувдан эсини йўқотган босқинчилар зиёфатни ташлаб жонларини қутқариш учун тумтарақай қочишибди. Аммо қасоскорлар улар қаерда бўлмасин, қишлоқдами, ўрмондами ёки тоғдами, бари бир қидириб жазоларини беришибди.

Ёвуз босқинчилардан мингтаси Чодиртоғдаги ғорда яширинишга муваффақ бўлишибди. Лекин у ерда ҳам жонларини қутқара олишмабди. Исён кўтарган қуллар ғор оғзини тошлар билан беркитиб ташлашибди ва биронта тирик жон у ердан чиқиб кетолмабди.

Босқинчилар шу тариқа қилган жиноятлари учун жазоларини тортишибди. Улардан бирорта из ҳам қолмабди. Фақат Чодиртоғдаги ғорда мингта бош суяги қолибди.

Ушандан бери бу ғор — Мингбошли ғор деб аталиб келинар экан.

МАЛИКА ФЕОДОРА ҚИССАСИ

Бу жуда қадим замонда бўлган экан. Орадан кўп асрлар ўтган бўлса ҳам, халқ хотираси Сугдей¹ гўзали — мард ва лобар Феодора ҳақидаги афсонани авлоддан-авлодга асраб келаётгани.

¹ С у г д е й — ҳозирги Судак шаҳри.

Саховати, заковати ва давлат ишларини бошқаришдаги донолиги туфайли у халқ муҳаббатини қозонган экан. Лобар Феодора шу қадар гўзал эканки, унинг донғи малика бошқараётган Қора денгиз соҳилидаги бой шаҳар Сугдейдан қолишмас экан. Феодоранинг гўзаллиги ҳаммани мафтун этаркан. Унинг хушрўй юзи, қорамағиз танаши, тимқора кўзлари ва зулуклайини сочлари кўрганни дол қолдираркан. Ҳаракатда эгчил, қучли ва толмас экан. Кўпгина таниқли сардорлар гўзал қизни ёр қилиш истагида юришаркан. Баъзилар Феодорага ўз бойлигини, бошқалар жангларда қилич билан қўлга киритган шон-шухратини, бировлар — ёшлиги, гўзаллигини, айримлар эса донгдор уруғини тавсия этишибди. Феодора ҳаммасини рад этибди: у турмушга чиқмасликка, бутун умр мустақил бўлишга ва куч-қувватини ўз подшолиги фаровонлигига бағишлашга қасамёд қилган экан.

Маликанинг сеvimли макони қоя чўққисидаги қаср экан. Ўша ердан туриб Феодора узоқ тоғлар, денгиз соҳилини мириқиб томоша қиларкан. Ана шу денгиз соҳили бўйлаб, то Айяктоғга қадар унинг мулк бўлиб, яшина ётган водий ва қоя ёнидаги шаҳардан иборат экан. Шаҳарга кўплаб йўллар келиб туташар экан. Феодора Сугдейга келаётган юк ортган туялар қарвонини кўриб тураркан. Шамол унинг кулоқларига лангар занжирининг жаранг-журунтини, кема жиҳозларининг гичирлашини олиб келаркан. Сугдейдаги улкан бозорда турли мамлакатлардан келган савдогарлар учрашишаркан. Бу ерда рус савдогарлари ҳам бўлишаркан. Сугдейни Суро деб атовчи бу савдогарлар олис Русиядан сувсар ва қундуз мўйналари олиб келишаркан. Венецияликлар ўз қайиқларидан газмол, нафис мовут, мева ва зайтун ёғи туширишаркан. Волга бўйларидан эса Сугдейга нон, балиқ, жун олиб келинаркан. Хитой, Туркистон, Арабистон ва Ҳиндистондан келаётган ширинликлар, қандолат, кўкнори, атир-уша, гилам ва қурол-яроғларнинг кети узилмас экан.

Лекин Феодоранинг юзини тез-тез қаҳр эгалайдиган бўлибди. Чунки бу бой мамлакат осмонини булут қоплай бошлабди. Шимолда мамлакат сарҳадларига татар урдuları хуруж қила бошлабди. Шарқда эса қўшни шаҳар Қофда¹ айёр ва макрли генуяликлар уя қурибди. Генуяликлар Қофдан Сугдейга зарба беришга ҳозирлик кўра бошлашибди. Маликани яна бошқа бир нарса — ўз яқинлари ўртасида жанжал ташвишга солаётган бўлибди. Зеро, бу жанжалнинг сабабчиси ўзи экан.

Феодора ёшлигидан икки йигит билан бирга ўсган экан. Маҳаллий беқлардан бирининг ўғиллари бўлган бу эгизаклар — Ирақлий билан Константин бир-бирига жуда ўхшаш экан. Уларнинг юзидан ҳам, бўйидан ҳам бир-биридан ажратиб бўлмас экан. Қиз бу йигитлар билан барабар ўйнаб ўсган, югуришда, от пойгасида, камондан ўқ узишда улардан қолишмас экан. Вақт ўтиб, улғайишгач, ўсмирлардаги Феодорага бўлган меҳр муҳаббатга айланибди. Натихада эгизаклар қиз талашиб жанжаллашиб қолишибди.

Бир кун Феодора билан яккама-якка қолганда Ирақлий ҳаяжонланиб сўз очибди:

— Феодора, шафқатсиз қасамингни унут энди, сени ёрим дейишга ижозат эт!

Лекин қиз унга қатъий жавоб берибди:

— Озод, эркин қизлик тақдирини ўзгартирмаслик ҳақида қасам ичганман. Мен онгимга содиқ қоламан.

— Малика! — ёлворибди Ирақлий.

— Йўқ! Сени, ёрим эмас, акам дейман, — дебди қиз. — Билиб қўй, Ирақлий, шафқатсиз ўлим — хотинлик қисматидан кўра менга ёқимлироқдир. Менинг кўнглимни безовта қилаётган — бутунлай бошқа нарса.

Аччиқланган малика шундай дебди-ю, жўнаб кетибди. Рад этилган йигит эса ғамгин ва хавфли бўлиб қолибди. Уни ҳасад ва қасос ўти қийнай бошлабди. Неча бор: “Билиб қўй, илон, ўлим менга ёқимлироқдир деган сўзларинг эсимдан чиқмайди. Қараб тур, айтганинг бўлади ҳали”, — дебди такрорлаб Ирақлий.

Ушандан бошлаб Ирақлий миясида бир фикр чарх ураркан: “Ё ҳар қандай қилиб бўлса ҳам, Феодорани ва у билан бирга мамлакатни қўлга киритиш ёки Феодорани маҳв этиш. У тез-тез овлоқ дараларга ва қалин ўрмонларга кириб кетар, қандай қилиб рақиб биродарини бартараф этиб, ўз ниятини амалга ошириш режасини ўйларкан.

Биродари Константин бўлса, унинг акси экан. У меҳрибон ва ҳалоллиги билан ажралиб тураркан. Феодорани жон-дилидан севишига қарамай, қизнинг қасамини яхши эслар, малика онтини бузади деб ҳаёлига ҳам келпирмас экан. Константин ҳукмрон бўлиши ҳақида умуман ўйламас, аксинча, севгилиси ёнида юриб, унга кўмаклашини истар экан.

Ирақлий хоинлик йўлини тутибди. Қоф шаҳрига бориб, Генуя ноибини Сугдейга ҳужум қилишга кўндирибди, шаҳарни эгаллашларига ёрдам беришни ваъда қилибди. Хоинлиги эвазига Феодорани унга беришларини талаб қилибди сотқин.

Тез орада Генуя кўшинлари қора қузғунлардек Сугдейни қуршаб олишибди. Қонли жанглар икки ой давом этибди. Шаҳар ҳимоячилари Феодора ва Константин бош-

¹ Қ о ф — ҳозирги Феодосия.

чилигида жанг қилишаркан. Довжурок малика ва унинг содиқ йўлдоши қаерда пайдо бўлса, ўша ерда жангчилар душманнинг ҳужумларини алоҳида шиддат билан қайтаришаркан. Ниҳоят Иракий шаҳарга киришга муваффақ бўлибди. Биродари Константин билан ўхшашлигидан фойдаланиб, у кечаси гўё посбонларни текширмоқчи бўлиб, шаҳар дарвозасига яқинлашибди. Ҳолдан тойган жангчилар хавфдан беҳабар минорада дам олишаётган экан. Қуриқчилардан бир киши дарвоза олдида турган экан. Сотқин жангчи ёнига келиб, уни чошиб ташлабди-да, дарвозани очиб берибди. Ташқарида эса генуяликлар пойлаб туришган эди. Сугдей ҳимоячилари ўзларини ўнглаб олгунларича душман жангчилари шаҳарга ёпирилишибди. Шаҳар кўчаларида шиддатли жанглар бошланибди. Лекин кучлар тенг эмаскан. Душманнинг қўли балинд келибди. Эрталабга бориб, Сугдей улар ихтиёрига ўтибди. Феодора билан Константин жангчилар ва аҳолининг бир қисми билан девордаги туйнук орқали ўтиб, ғарб томонга қочишибди ва Алустон¹ қалъасига яширинишибди.

Иракий ўз биродарларини ўлганлар орасидан беҳуда излабди, асир олинган Феодорани унга олиб келиб беришди деб беҳуда кутибди! Улар қўлга киритилган шаҳардан омон-эсон қочиб улгуришганини эшитиб, уни яшин ургандай бўлибди.

Тез орада қонликларнинг галералари² Алустон яқинида пайдо бўлишибди. Шу атрофдаги барча қишлоқларнинг аҳолиси қалъа деворлари панасига ўтиб, мудофаага тайёрлана бошлашибди. Қамал бошланибди. Генуяликлар қўшини бир неча бор ҳужумга ўтибди, лекин аҳоли шаҳарни жон-жаҳди билан ҳимоя қилишибди. Эркаклар, аёллар, болалар — ҳамма истехкомларда маҳкам туришибди. Қилич, найза, болталар билан ёғйлар ҳужумларини қайтараверишибди. Қора қатрон қайнатиб қамал қилувчилар устидан қуйишибди. Шунда генуяликлар деворбузар мосламаларини ишга солишибди, қалъа деворларини ўшира бошлашибди. Шаҳарни асраб қолишга кўзи етмагач, Феодора Алустондан сарбозлар ва аҳолини олиб чиқиб кетибди ва улар Кастелтога беркинишибди.

Табиатнинг ўзи Кастелтоғ чўққисини гумбазга ўхшатиб қўйган экан. Унга чиқиш амримаҳол экан. Унинг тик қояларига чиқиш унча-мунча одамнинг қўлидан келмаскан. Денгиз устига осилиб турган бу тоғ фақат шимол томонидан торгина довон билан Крим тоғлари тизмасига уланиб тураркан. Қадимги пайтларда одамлар душмандан яшириниш учун шу тоғни танлашгани бежиз эмас экан. Ҳанузгача унинг чўққисига олиб чиқадиган йўлни қалин мудофаа деворларининг қолдиқлари тўсиб турибди.

Анча вақтдан кейин генуяликлар қалъанинг ягона нозик жойини ҳимоя қилиб турган мудофаа девори ва дарвозага етиб келишибди. Қалъани ҳужум билан олишга кўзлари етмаган душманлар, тоғни ўраб олиб, Феодорани очлик билан таслим бўлишга мажбур қилишга қарор беришибди.

Лекин кутиш Иракийнинг режасига кирмасди. У Феодорани дарҳол қўлга киритишни истаркан. Иракий яна босқинчиларга ўз ёрдамини таклиф этибди ва ўзига маълум ерости йўли билан кечаси қалъага кирибди. Бу сафар ҳам Феодоранинг сарбозлари яна алданишибди. Ахир, икки эгизак бир-бирига жуда ҳам ўхшар экан-да. Иракий ҳеч қандай қаршиликка учрамай дарвозагача етиб борибди. Шунда у шинак ёнида турган Константинни қўриб қолибди. Писиб бориб, биродарига ханжар урибди. Кейин дарвозага югуриб бориб, зулфини суриб қўйибди. Шу заҳоти қалъага генуяликлар ёпирилиб киришибди. Шиддатли олишув бошланибди. Шовқинни эшитиб Феодора югуриб чиқибди. Лекин унинг йўлини Иракий тўсибди. Уни Константин деб ўйлаган малика ташвиш билан сўрабди:

— Душманлар қаерда?

— Улар қалъада! Сен меникисан, Феодора, мен сени қутқараман! — бақирибди Иракий.

Малика сотқинни таниб, ғазаб билан қилич сермабди:

— Лаънат сенга, хоин!

Иракийнинг узилган боши унинг оёқлари тагига юмалабди. Феодора ўзини жанг қизиб турган жойга урибди.

Ой чиқиб, Кастелтоғдаги тунги жангни ёритибди. Сугдей ва Алустон аҳолиси генуяликлар билан шиддатли олишишибди. Қонлар дарё бўлиб оқибди. Мудофаачиларнинг биринчи сафида Феодора жанг қилаётган экан. Унинг қиличи душманни аямас экан. Ўзи ҳам қиличлар зарбидан роса яраланибди. Бутун баданини қон қоплабди, оқариб кетган юзи нафрат тўла, кўзларида ғазаб чақнаркан. Феодора умрининг мана шу сўнгги дақиқаларида ҳам жуда гўзал экан. Фанимлар роса ҳолдан тойишибди. Лекин кучлар тенг эмаскан... Кастел қалъаси таслим бўлибди.

Тоғнинг жануби-ғарбий ёнбағрида, ўт-ўлан ўсмайдиган жойда кулранг қоялар фонида ҳозир ҳам қора қизиқлар кўзга ташланади. Халқ нақидида айтилишича, булар — қалъа ҳимоячилари қонидан ҳосил бўлган ирмоқлар изи эмиш. Улар ўз маликалари, жангчи қиз Феодора бошчилигида босқинчиларга қарши сўнгги одам қолгунча олишиб ҳалок бўлган эканлар.

¹ А л у с т о н — ҳозирги Алуста.

² Г а л е р а — тезсузар кичикроқ кема.

ТЕМИРЧИТОҒ

Темирчи — Кримдаги энг гўзал тоғдир, дейишади маҳаллий аҳоли. Бир кунда неча соат бўлса, унинг ранги шунча марта ўзгаради. Худди унинг ёнбағирларига камалак кўнгандай.

Кундузи, куёш нури ҳаммаёқни ёритиб турганда, тоғда палахсалар тўпланиб турганга ўхшайди, гўё қандайдир баҳайбат одам уларни чўққидан олиб, бир жойга тўдалаб қўйгандай. Тоғнинг водийга қараб турган томонида тош устунларга кўзингиз тушади, турли ҳайкаллар — одамларми-ей, махлуқларми-ей, билиб бўлмайдди. Ғалати шаклдаги бу ҳайкаллар: “Бизлар киммиз, бу ерга қандай келиб қолдик, билиб олинглар” дегандай бўлишади.

Кексалар ўша ҳайкаллар ҳақида кўп афсоналарни гапириб юришади. Мана, шундай афсоналардан бири.

Узоқ-узоқ замонларда Крим ерига қаердандир кўчманчи босқинчилар тўдаси бостириб кирган экан. Бақалоқ бу одамларнинг қўллари узун, юзлари юмалоқ, кўзлари кичик, нигоҳлари ғазабли экан. Улар дала-дашгларга, қир-адир ва тоғу тошларга оловдек ёйилибдилар. Ҳаммаёқни куйдириб кул қилибдилар.

Кримликлар келгиндиларга бўйсунушмабди. Чақирилмаган меҳмонларга анча зарбалар бериб, попуқларини пасайтириб қўйишибди. Крим яриморолнинг ичкари-сига кириб борган сари, ғанимлар кўпроқ қаршиликка учрайверишибди. Уларга кўпроқ қурол-яроғ керак бўлаверибди.

Ниҳоят улар тутун бурқсиб турган тоғга қадар етиб боришибди. Ерли халқ бу тоғни — Фунна — Тутаетан тоғ деб аташаркан. Тоғнинг чўққисиди олов устунни бурқсиётган экан. Шунинг учун тоғнинг атрофи ёришиб тураркан.

Шу теварак-атрофнинг кишилари темирчилик санъати билан донг таратишган экан. Тоғ этагидаги қишлоқда қўли гул усталар кўп экан. Бу ердагилар биринчи кўрани Фунна чўққисиди оловдан ёндиришган экан. Шунинг учун бўлса керак, халқ орасида бу тоғни кўпинча Темирчи деб ҳам аташаркан.

Босқинчиларнинг ҳарбий бошлиқлари тоғ ёнида тўпланиб, унинг тутун билан ўралган чўққисига ҳайрат билан қарашибди.

— Бундан яхши кўрани қаердан ҳам топардик? — дебди мингбошиси. — Ўзимизга қуролни шу ерда қуямиз...

У бошқалар орасида ўз кўриниши билан ажралиб турган кишини имлабди. У баланд бўйли, кенг кўкракли, қора соқолли, кўзлари катта-катта киши экан. Юз-кўзидан ёвузлиги сезилиб тураркан.

Мингбоши қорасоқол кишига бир неча сўз айтибди. У бошини эгиб, “маъкул” ишорасини қилибди-да, сарбозларни олиб қишлоққа қайтибди. Қишлоқда улар ерли аҳолидан ўнтача кишини тутиб, тоққа қайтишибди.

Ушандан бошлаб босқинчиларда кўшлаб қурол тўпланибди. Қуролларни чўққиди қора соқолли темирчи ясаркан. У тоғ бошида каттакон устахона курган экан. Кун бўйи тоғ гумбурлар, тутун ўрлар, аланга ловуллар, болга ва босқонларнинг тақтуқи тинмаскан. Тоғ тиграб тураркан. Қилич-қалқон, найза, совут, болгалар ташиларкан босқинчилар ўрдасига. Қорасоқол темирчи қандайдир сеҳрли кучга эга бўлса керакки, у ясаган пўлат буюм ҳар нарсани кесаркан. Ана шу қурол билан босқинчилар барчанни қирғин қилибдилар.

Атроф қишлоқлар ҳувиллаб қолибди. Энг бақувват эркаклар темирчихонага ҳайдаб кетилибди. У ерда эса ўз халқини куликка солиш учун қурол ясалар экан. Машаққатли меҳнатдан, очлик ва қашшоқликдан халқ қирила бошлабди. Ҳаммаёққа қўйилган ўтдан ердан нам қочиб, саҳрога айланибди. Булоқлар қуриб қолибди, дарёлар саязлашибди. Токзорлар ҳосил бермай, боғларни ҳазон босибди.

Бир неча қишлоқларнинг оқсоқоллари тўпланишибди. Ёвуз темирчихонани қандай йўқ қилиш ҳақида бош қотиришибди. Энг обрў-эътиборли кишиларни темирчига юборишибди. Ундан тоғни тарк этишни сўрашибди. Элчилар анча вақтгача қайтиб келишмабди. Ниҳоят, Фуннадан ҳали совуб улгурмаган хум олиб келишибди. Хумда кул ва одам суяклари тўла экан.

Темирчи уларга нима демоқчи эканини қишлоқдагилар яхши тушунишибди. Шунда Мария деган қиз оловнинг хўжайини билан гаплашишга қарор қилибди. Соқчилар ёнидан билдирмай ўтиб олибди-да, сўқмоқ йўллари билан темирчихонага етиб борибди. Мария кўз ўнгида аянчли манзара пайдо бўлибди. Каттакон мўрикон тагида ўнлаб қўралар олов пурқаб турганмиш. Босқонлар тепасида турган яримланғоч кишилар тобланган пўлатни болгалар билан тарақа-туруқ ураб эмишлар.

Қора соқолли киши пайдо бўлибди. Мария унга яқинлашибди.

— Қулоқ сол, бегона киши, — дебди Мария.

Темирчи унга ваҳшийларча нигоҳ ташлабди.

— Нима дейсан?

— Илтимос қиламан, одамларни ҳалок қилма, кет бу ердан.

Қорасоқол кулибди.

— Йўқ, мен кетмайман. Нима қиламан кетиб? Сени ҳам шу ерда олиб қоламан.

Сен меники бўласан...

У шундай деб қизга қўлини чўзибди. Мария уни бор кучи билан итариб юборибди. Темирчи кўра ёнига йиқилиб тушибди, соч-соқолини, кийимларини куйдириб олибди. У ғазаб билан ҳозиргина куйилган ханжарни олибди-да, қизнинг кўксига санчибди. Мария “шилқ” этиб унинг оёқлари тагига қулабди.

Кекса тоғ бундай ёвузликни кўтара олмай, титраб кетибди. Тагидан чўққисига қадар ларзага тушибди. Устахонанинг устунлари кўраларнинг устига қулабди. Тоғнинг олов пурқовчи оғзи очилибди, қорасоқол ўзининг келгинди ёрдамчилари билан бирга ўша ерга ағдарилишибди. Водийдан зўрлаб олиб келиниб, бу ерда ишла-тилаётган асирлар эса, худди шамол учиргандай тепага кўтарилиб, кейин оҳиста уйлари ёнига қўндирилибдилар.

Олов ўчиб, қоялар ерга кунпаякун бўлгач, одамлар ғалати манзарани кўришибди. Тоғ ёнбағрида темирчи ва унинг ёрдамчиларига ўхшаш тош ҳайкаллар қад ростлашибди. Энг баланд чўққида эса, аёл бошини эслатувчи қоя пайдо бўлибди. Бу ҳайкал шифатсиз темирчининг сўнгги қурбони бўлган Марияни эслатиб тураркан.

Ушандан бери Фунна сукут сақлармиш, унинг чўққисидан олов пурқани ҳам тўхтабди. Тоғнинг қадимги номи — Тутаётган тоғ ҳам одамларнинг эсидан чиқиб кетибди. Лекин халқ бошидан кечирган уқубатларни унутмабди ва тоғнинг Темирчи деган янги номи сақланиб қолибди.

АЙИҚ ТОҒ

Бу тоғли Кримда ҳали одамлар яшамаган пайтда юз берган эди. Ўрмонда йирик йиртқич ҳайвонлар — айиқлар, қоллонлар ҳукмрон эдилар.

Денгиз соҳилига баҳайбат айиқлар подаси ўрнашиб олишибди. Уларга кекса ва ваҳшатли айиқ бошчилик қиларкан. Йиртқичлар одамлар яшайдиган водийга тез-тез ҳуруж қилиб туришаркан.

Бир куни айиқлар навбатдаги ҳужумдан қайтиб келаётиб, соҳилда кема парчаларига дуч келишибди. Улар орасидан бир тугунча топишибди. Айиқларнинг кекса сардори тугунни очиб қараса, кичкинагина қизча ўроғлик эмиш. Ҳалокатга учраган кемадан фақат шу қизчагина тирик қолган экан...

Қизча айиқлар орасида яшай бошлабди. Йиллар ўтиб, қизча ўсиб, улғайибди, чиройли қиз бўлибди. Кекса сардор ва барча айиқлар қизни жуда яхши кўришаркан. Қиз бор овози билан қўшиқ айтар, айиқлар унинг қўшиғини туну кун тинглашга тайёр эканлар.

Бир куни йиртқичлар водийга овга тушиб кетишибди. Улар йўқ пайтда, айиқлар уяси яқинидаги соҳилга бир қайиқ келиб қолибди. Унда чиройли бир йигит ҳушсиз ётган экан. Бу йигитни болалик пайтда денгизнинг нариги соҳилида яшовчи қароқчи қабилалардан бирининг сарбозлари томонидан қулликка ҳайдаб кетилган экан. Энди йигит ватанига қайтиш умидида қочиб қолибди. Денгиз тўлқини қайиғини роса сарсон қилибди ва ниҳоят Крим соҳилига улоқтирибди.

Очлик ва ташналикдан мадори қуриган йигит қайиқ тагида беҳол ётган экан. Қиз уни панароқ жойга олиб ўтибди, едириб, ичирибди. Қайиғини эса соҳилдаги қоя остида ўсган буталар орасига яширибди. Айиқлар сезиб қолишмасин дебди-да.

Қиз йигитга қўч маргалаб овқат ва сув олиб келибди. Йигит унинг ватанида одамлар қандай яшашаётгани ҳақида қизга гапириб берибди. Қиз йигитнинг мовий кўзларига термулиб, унинг гашларини мароқ билан тингларкан. Узи севган қўшиқларини йигитга куйлаб бераркан. Шу тариқа уларнинг қалбида муҳаббат уйғонибди.

Бир куни йигит қизга шундай дебди:

— Менинг қайиғимда икки кишига ўрин бор. Мен билан бирга юртимга боришни хоҳлайсанми?

— Хоҳлайман, — дебди қиз. — Сен билан қаёққа десанг ҳам бораман.

Йигит анча ўзига келган, куч-қувватга тўлган экан. Қайиққа мачта ўрнатибди, жониворлар терисидан елкан қилибди. Ошиқ-маъшуклар энди айиқлар соҳилини тарк этиш учун йўлчи шамол эсишнинг кута бошлашибди.

Ниҳоят ўнғай шамол эсибди. Йигит билан қиз қайиғини сувга туширишибди-да, унга ўтириб олишибди. Соҳилдан анча узоқлашишибди. Бирдан айиқларнинг бўкиришлари эшитилибди. Улар овдан қайтиб келишган экан. Қизнинг йўқлигини кўриб, соҳилга югуришибди.

Сардор денгизга қараб, гап нимадалигини тушунибди. Кекса айиқ жон-жаҳди билан бўкирибди. Ҳазабдан ўзини йўқотиб қўйган айиқлар тўдаси даҳшатли бўкириб, атрофни дарзага солганча соҳилда у ёқдан-бу ёққа югура бошлашибди. Сардор каттакон лунжини денгизга тикибди-да, сувни симира бошлабди. Бошқалар ҳам унга тақлид қилишибди. Бир оздан кейин денгизнинг суви камайибди. Оқим қайиқни орқага, соҳилга сура бошлабди. Қиз қараса иш чаток. Севгилисини айиқлар тилка-пора қилишлари ҳеч гап эмаскан.

У қуйлай бошлабди. Қизнинг овозини эшитган айиқлар бошларини сувдан кўтариб, қўшиқни тинглашибди. Фақат кекса сардоргина сувни симиришда давом этибди. Денгиз суви янада кўпроқ оқиб кира бошлабди унинг оғзига.

Қиз эса кўшиғида бутун еру осмон кучларини ўзининг биринчи ва соф муҳаббатини ҳимоя қилишга даъват этибди. У кекса айиққа ялиниб, йигитга раҳм қилишни сўрабди. Қизнинг ёлвориши шу қадар таъсирли эканки, даҳшатли махлук сувни симириндан тўхтабди. Лекин соҳиддан кетмабди. Қирғоқда қолибди-да, шу қадар боғланиб қолган жонзодни олиб кетаётган қайиқ кўринмай кетгунча қузатиб ётаверибди.

Мана минг йиллардирки, кекса айиқ соҳилда ётибди. Унинг қудратли танаси тош қотибди. Кучли биқинлари тик қояларга, баланд елкаси булуғларга теккундек тоғ чўққисига, боши ўткир қояга, жунлари эса қуюқ ўрмонга айланибди.

Кекса сардор айиқ Айиқтоғ бўлиб қолибди.

ЭГИЗАК ГУРЗУФ ҚОЯЛАРИ

Ҳозир Гурзуф савлат тўкиб турган жойлар бир вақтлар қалин ўрмон билан қопланган экан. Бу ўрмонда айиқ, оху, қоплон сингари кўплаб жониворлар яшар экан. Одамлар фақат Айиқтоғ тепасида истиқомат қилишаркан. У ерда ҳашаматли қаср бўлган экан. Унинг баланд миноралари олис-олислардан кўриниб тураркан. Қаср соҳиблари — князлар Петр ва Георгийларнинг шон-шухрати янада узоқларга ёйилган экан. Улар эгизак эканлар. Князларнинг онаси бегойим Елена, ҳаётдан кўз юмаркан, тинч-тоғу яшашни ва оталарининг қурол-яроғларини шараф билан кийиб юришларини насиҳат қилибди. Оға-иниларнинг кунлари юришларда, овда ўтаркан. Улар қасрда камдан-кам бўлишаркан. Бўлишганда эса бутун тоғу дарада мусиқа янгаркан. Уша дамлар кечаси Айиқтоғ ёнидан ўтиб қолган денгизчилар ловуллаган оловлар шафағидан даҳшатга тушарканлар.

Биродарлар ҳамжиҳат яшашар, урушда ёнма-ён жанг қилар, бир-бирини ҳимоя қиларканлар. Бирининг қиличига чап берган ғаним, иккинчисининг қиличидан ер тишларкан.

Ёш князларнинг содиқ хизматкорлари кўп экан, лекин ҳаммадан кўра уларга кекса Нимфолис садоқат билан хизмат қиларкан. Унинг кўриниши жуда кўрқинчли - соқоли яшил, қўллари узун, кўзлари совуқ экан. Чўқмор билан урганда юзта душманни қулатаркан. Хуштак чалса — ўт-ўлан ерга ётар, денгизда тўлқин кўтариларкан. Князлар уни яхши кўришаркан. Унинг гапига қулоқ солишаркан.

Бегойим Елена вафотидан кейин бир неча йиллар ўтибди. Князлар улгайиб, чинакам эр йигит бўлишибди. Бутун Қора денгиз атрофида уларга тенг келадиган кўркем йигит йўқ экан. Кокиллари елкаларига тушар, кўзлари чақнаб тураркан. Келишган, жасур, мағрур боқишли, дадил қадамли бу йигитлар халқнинг эркатойи, душманга ёвқур эканлар.

Бир кун қоронғи кечада кекса Нимфолис оғайнларнинг эшигини тақиллатибди.

— Нима бўлди, азизим? — сўрашибди ундан.

Чол уларга ғамгин қарабди-да, дебди:

— Мен сизлар билан хайрлашгани келдим. Кетаяпман. Қол деб кўндиришга уринманглар, чунки бу менинг ихтиёримда эмас. Хайрлашув олдидан сизларга биттадан совға бермоқчиман. Сизлар ҳаёт сирини билиб оласизлар, дунё қандай қурилган ва нимадан ташкил топган, деган саволга жавоб топасизлар. Лекин, эсингизда бўлсин: бу совгадан ғаразли мақсадда фойдалана кўрманглар, зўравонлик йўлида ишлатманглар. У сизларга фақат билим қувончи йўлида хизмат қилсин.

У хонтахта устига иккита садаф сандиқча қўйибди-да, кўздан ғойиб бўлибди. Оғайнилари ўша заҳоти сандиқчаларга ташланиб, очиб кўришибди. Улардан бирида суякдан ясалган ҳасса бўлиб, унга:

“Ушбунни кўтарсанг денгиз чекиниб йўл беради, туширсанг денгиз қаърида нималар борлигини билиб оласан”, иккинчисида икки кумуш қанот бўлиб, унга: “Буларни боғлаб олсанг, истаган жойингга учириб боради, у ерда хоҳлаган нарсангни билиб оласан” деган сўзлар ёзилган экан.

Оғайнилари сирли совғаларга роса қувонишибди, лекин Нимфолиснинг кетанидан жуда ҳам ачинишибди. Бироқ қўлларидан нима ҳам келарди. Уни соғиниб, тез-тез эслаб туришаркан. Айниқса, у хайрлашгани келган сўнгги кечани эслаганда уларни ғам босаркан. Шунда мусиқа тиниб, қасрдаги қувноқлик тўхтаб, оғайнилари юзидан ҳасрат қопларкан.

Бора-бора ҳасрат унутилибди, ғам-андуҳ чекинибди. Оғайнилари яна қувноқ яшай бошлабдилар. Бир қанотларни боғлаб кўкка парвоз қиларкан, иккинчиси ҳассани олиб денгизнинг сирли қаърига тушаркан, баҳайбат денгиз махлуқларини қириб ташларкан. Уларнинг ғаройиб саргузаштларини эшитганлар ҳайратдан ёқа ушларканлар.

Аммо оғайнилари жўшқин дарё соҳилидаги шонли шаҳарда икки опа-сингил яшаётганини эшитиб қолишибди. Қизлар ҳам буларга ўхшаб эгизак эканлар. Айтишларича, опа-сингиллар ҳаддан ташқари гўзал эмишлар. Жасурликда тангсиз бу қизлар ҳар қандай баҳодирдан ҳам тап тортмас эканлар.

Оғайнилари қизларнинг олдига яхшиликча бориб, уларнинг ҳурмат-этибори-

ни, муҳаббатларини қозонишса ҳам бўларкан. Шундай келишган, баҳодир йигитлар кимга ёқмайди, дейсиз? Лекин улар бундай қилишмабди, бошқача йўл туттишибди, ёмонлик қилишибди.

Олисдаги ўша шаҳарга бостириб боришибди, аҳолига жабр-ситам ўтказишибди, қизларни зўрлик билан қўлга киритишибди. Зўрлик билан қўлга киритиш эса муҳаббатга эришиш эмас. Зўравонлик билан муҳаббат асло чиқинча олмайди.

Қизлар оға-инилар қасрига олиб келингани билан йигитлар ҳаётида ҳеч нарса ўзгармабди. Мағрур қизлар йигитларни тан олишмабди, уларнинг муҳаббатини рад этишибди: тутқунликдаги муҳаббатнинг кераги йўқ бизга! — дейишибди қизлар.

Йигитларнинг қалбини дард эзибди. Қандай бўлмасин қизлар меҳрини қозониб, уларни ўзларига бўйсундирмоқчи бўлишибди. Уларнинг ҳузурига кириб:

— Бизни мунча қийнайсизлар? — дейишибди. — Меҳрингизни қозониш учун нима қилишимиз керак?

Опа-сингиллар улардан мағрур юз ўгиришибди. Узоқ жим қолишибди, кейин сал каттароғи, йигитларга қарамай:

— Аввал бизга озодлик беринглар, — дебди. — Кейин сизлар билан тенг туриб гаплашамиз.

Оға-инилар бир-бирига қараб олишибди-да, бош чайқашибди:

— Йўқ!

Ёш князлар гўзал опа-сингиллар юзида табассум кўриш учун нималар қилишмабди, дейсиз. Бироқ, улар йигитларга сира рўйхуш беришмабди. Совуқ ва тунд бўлиб тураверишибди.

Оға-инини ғам босибди. Қонли жанглarda қизларни унутармиз, деб ўйлашибди. Ёрдам бермабди. Муҳаббат худди қиздирилган темир-юракларини ёндираверибди. Ичсак унутармиз, деб майхўрликка берилишибди — нафи тегмабди. Гўзал қизлар кўз ўнгларида сира нари кетмасмиш.

— Балки сандиқчаларимиз ҳақида айтармиз уларга, — дебди бири иккинчисига. — Ҳасса ва қанотлар ҳақида гапирармиз. Бизнинг кимлигимизни билиб, балки қалбларидан жой беришар.

Иккинчиси рози бўлибди ва қўшимча қилибди: — Уларга шунини айтиб қўйки, биз қуёшга қадар кўтарилди оламиз ва уларни ҳам ўзимиз билан кўтариб чиқамиз; биз денгизнинг қаъригача туша оламиз ва уларни ҳам ўзимиз билан олиб тушамиз.

Ақаси у айтгандай қилибди. Қизлардан бири қизиқиб қолгандай бўлибди.

— Қуёшга қадарми? Денгизнинг энг чуқур жойигачами? Агар рост бўлса, жуда қизиқ-ку!

Иккинчи қиз ҳам князга қараб қўйибди.

Оға-инилар кечаси билан ухлаша олмабди. Улар Нимфолиснинг васиятини эслашибди. Нимфолис сеҳрли буюмлардан ғаразли мақсадларда фойдаланиш мумкин эмас, деб огоҳлантирганди. Йигитлар бу ишларига кекса хизматкор нима дер экан деб муҳокама қилишибди.

— У бизни айбламайди, — дебди Георгий. — Ахир, бизлар қандай қийин аҳволда қолганимизни, бу қизларнинг бизга нақадар кераклигини билса керак. Йўқ, буни биз ғаразли мақсадга эмас, балки, бахтимиз учун қилишимиз. Нима, уларга одам кўзидан яширин нарсаларни кўрсатсак, бунинг нимаси ёмон...

Эртаси куни Георгий ҳалиги қанотларни отта боғлабди. Оға-инилар ва опа-сингиллар отта минишибди ва осмони фалакка кўтарилишибди. Кечқурунга яқин офтобга анча яқин боришибди. Олов пуркаётган қуёш нурлари уларни ёндиришга сал қолибди.

— Қайт орқага! — деб бақирибди кекса Нимфолис.

Георгийнинг ранги оқариб кетибди. Умрида илк бор даҳшатга тушибди. Отни орқага бурибди. Ерга қараб қуюндай учишибди, опа-сингилларнинг юраклари орқаларига тортиб кетибди, кўзларини юмиб олишибди. Георгий уларни хушсиз бир ҳолда ерга туширибди.

Лекин ўзларига келгач, йигитларга таъна қила бошлашибди:

— Бизни қуёшгача олиб чиқмади, қўрқоқ қуёндай қочиб қолди. Ожиза аёлдай йўл тугди. Сен ҳам, аканг ҳам бизнинг севгимизга лойиқ эмассизлар. Агар денгизга борсак ҳам, унинг қаърига тушсак ҳам, охиригача боролмаймиз, денгиз шоҳини кўролмаймиз.

Аламдан Георгийнинг юзи силқинибди, қора кўзлари ғазаб билан тикилибди, қўлидан ташлаган қилчи тош тўшмага тегиб, жаранглаб кетибди. Лекин княз ҳеч нарса демабди, қизларнинг ёнидан мағрур чиқиб кетибди.

Кейинги куни Петр отта аравани қўшиб, қизларни тошқин денгизга олиб борибди. Қўлидаги ҳассани кўтарган экан, сув гирдобини чекишибди. Улар денгиз қаърига тушишибди, у ерда мўъжизавий сарой осилиб турганмиш. Қирғоқдан ҳали унча узоқлашмаган эканлар, қизлар кўзига кўринмас Нимфолис пайдо бўлибди.

— Петр, — дебди у — сен денгиз қаърига яхши ниятда тушмадинг. Агар ўзингни ҳам, бошқаларни ҳам ҳалок қилмай десанг, буюраман, орқанга қайт!

Лекин Петр индамабди. Отта қамчи урибди. Денгиз шоҳи ғазабланибди, уч айри-

ли ҳассасини бир силкитган экан, оға-инилар ҳалок бўлибди, яна бир силкитган экан, опа-сингиллар жон берибди.

Аммо улар ўлмабдилар. Таналари сув юзасига қалқиб чиқишибди-да, бир-бирлари билан кўшилишиб тошга айланишибди. Шунда одамлар денгизда эғизак қоялар — Адалар¹ пайдо бўлганини кўришибди. Бу орол — қоялар одамларга инсон қалбидан зўрлик билан бирор нарса олишга уриниш нақадар аянчли оқибатларга олиб келишини эслатиб турар экан.

ЯЛГАНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ

Шундай бўлганми-йўқми, лекин ривоят қилишларича, қадим замонларда янги серҳосил ерлар қидириб Константинополдан йўлга чиққан юнон кемалари Қора денгиз бўйлаб сузиб юришаркан. Улар узоқ сузиб юришибди, лекин сира қирғоққа етишса олмабди. Шунинг учун бўлса керак, қадимда Қора денгизни Понтос Аксинос — Номеҳмондўст денгиз деб аташган экан. Бўрон кутуриб кемани у тўлқиндан бу тўлқинга иргитиб ўйнаркан. Денгизчилар ҳоддан тойиб, энди ҳалок бўлишимиз муқаррар деган хаёлга боришибди.

Ниҳоят бўрон тинибди. Лекин бари бир енгил бўлмабди. Куюқ туман тушиб, уфқ ва осмонни қоплабди. Қасққа сузиш керак? Кемалар қасққа олиб боришаркин?

Одамлар денгизда анча вақт адашиб юришибди. Ичимлик сувлар тутабди, егулик ҳеч нарса қолмабди. Денгизчилар энди ташналик ва очликдан ўлсак керак деб ўйлашибди.

Атрофни қоплаган туман кўп кунлар тарқалмабди. Саёҳатчилар ерни учратишдан бутунлай умидларини узишибди. Лекин бир кун саҳар пайти енгил шамол турди, туманнинг оқ пардаси кўтарилибди, уфқ ортидан кўёш бош кўтарибди. Шунда юнонларнинг кўзи яшил соҳил ва тоғларга тушибди.

— Ялос! Ялос! Соҳил! Соҳил! — деб қичқирибди соқчилик қилаётган денгизчи.

Кемадагилар бараварига:

— Ялос! Ялос! — дея ерга қуллук қилишибди.

Бу жаннатмакон Таврида экан...

Денгизчиларда куч пайдо бўлибди ва улар эшакларни дадилроқ эсишибди. Ҳадемай соҳилга тушибди. Барокатли бу тупроқда юнонлар маҳаллий аҳоли билан ёнма-ён маскан қуришибди ва уни “Ялос” — Соҳил деб аташибди.

Денгиз соҳилидаги Ялта шаҳри ва унинг номи ана шундай вужудга келган экан.

МИСХОР ФАВВОРАСИ ВА СУВ ПАРИСИ

Жуда қадим замонларда, Кримнинг жанубий соҳили турк султони ҳукмронлигида бўлган пайтларда Мисхор қишлоғида оддий меҳнаткаш Абий-ака яшарди. У денгиз яқинидаги қулбасида истиқомат қилар ва ўзининг мўъжазгина узумзориди тинимсиз ишларди. Ҳалол меҳнаткаш одам бўлган Абий-ака ҳамқишлоқлари орасида ҳурмат-эътибор қозонган эди.

Абий-ака полиздаги қовун-тарвузларини, узумзордаги тоқларини, боғдаги шафтоли ва олмаларини авайлаб ўстирар, уларни баҳор аёзларидан, қурт-кумурсқа ҳуружи ва касаликлардан қўриқлар эди. Лекин у ҳамма нарсадан ҳам ўзининг яккаю ёлғиз қизини — Қорақўз Орзуни авайлаб-асрарди. Абий-ака донолиги билан танилган эди, лекин гўзал қизи билан янада шўҳрат қозонибди. Гўзал ва келишган қиз экан Орзухон. Майда қилиб ўрилган қирқ кокили нақ тақимига тушар, тоғ дарёсидаги шаршарани эслатаркан. Катта-катта чақноқ кўзлари гуллаган олма дарахти тепасидаги юлдузли осмон сингарини симсиёҳ; Ерқин лаблари гилосдек қизил, ёноқлари баҳмал шафтолидай майин экан.

Орзунинг гўзаллигидан ҳамма завқланаркан. Лекин ҳаммадан кўра уни айёр чол Али бобо диққат билан кузатиб юраркан. У денгиз бўйидаги фаввора ёнида, кўзасига сув тўлдирётган қизни кўргандаёқ тинчини йўқотган эди. Али бобо жимжимадор елкан кемачанинг соҳиби бўлиб, Мисхорга денгизнинг турклар соҳили томонидан сузиб келаркан. Бу савдогарни унчалик хуш кўришмасди, чунки олди-сотдида анча фирибгарлик қиларди. Тагин бу кекса турк ҳақида Жанубий соҳил қишлоқларида қизларни кузатиб юради, уларни ўғирлаб хон ва бекларнинг ҳарамхоналарига сотиш учун ўз кемасида Истанбулга олиб кетади, деган гаплар қулоққа чалинарди. Ана шу чолнинг зимдан кузатиб турганини ҳис қилганда соҳибжамол Орзунинг юраги орқасига тортиб кетаркан.

Вақт ўтар, Орзухон кундан-кун етилиб, дилбарлашиб бораркан. У онасининг уй юмушларига қарашар, узумзорда шўх кулгуси жаранглар, сеvimли жойи — фавво-

¹ Адалар — оролчалар.

ра ёнига қўшиқ айтиб бориб келаркан. Денгиз тўлқинларининг бир-бирини қувиб қирғоққа урилишини завқ билан томоша қиларкан.

Мисхоранинг бир қанча йигитлари Абий-ака уйига совчилар юборишибди. Лекин Орзу кўнмабди. У фаввора бўйида учратган олис қишлоқлик бир йигитни ҳеч унутолмаскан. Қиз денгиз бўйида тўлқинлар ўйинини ва оқ чорлоқлар парвозини томоша қиларкан, ўша йигитни ўйлар экан.

Ниҳоят у кутган кун келибди. Ҳалиги йигит Орзуга совчи юборибди. Абий-ака бошини чайқабди, қизини бошқа қишлоққа узатишга ачиниб, онаси йиғлабди. Лекин совчиларга йўқ дейиша олмабди.

Баҳор келибди, Абий-ака ҳовлисида дарахтлар гулга бурканибди. Тўйга тайёрланаётган Орзу яна гўзаллашибди. Аммо қалбини бир қайғу ўртай бошлабди: ота-онаси, дугоналари, денгиз бўйидаги фаввора билан хайрлашиш куни яқинлашаркан.

Мисхор соҳибжамол Орзу тўйини дабдаба билан ўтказибди. Йигит ва қизлар шўх ўйин-кулги билан тўйни роса қизитишибди. Абий-аканинг ҳовлиси ҳуб гавжум бўлибди. Орзунинг тўйига бутун Мисхор аҳли келган экан-да. Қўшни овуллардан ҳам меҳмонлар келишибди бу тўйга.

Кулги, қўшиқ янграбди базма. Лекин Орзу негадир гамгин экан.

Соҳилга баҳор оқшоми чўкибди. Ай-Петри этаклари қуёқ соя билан қошланибди. Чўпон бурғу чалиб, пода қайтганидан дарак берибди. Денгиз сатҳини тун пардаси ёпибди. Нафис келинлик кийимида Орзу ўрнидан турибди. Оҳиста юриб ташқарига чиқибди.

У ўзига азиз ва қадрдон бўлиб қолган фавворага, денгиз кенгликларига сўнгги бор тўйиб-тўйиб боққиси келибди.

Мис кўзани олиб, фаввора ёнига тушибди. Шу ерда, денгиз тўлқинлари шовқини ва чашима шивирини тингларкан, болалигини эслаб, ўйга толибди.

Қиз уни бир неча макрли кўз пойлаб турганидан беҳабар экан. Соҳилдаги бутазорда бегона кишилар яширинганини, фаввора ҳамма томондан ўраб олинганини билмас экан-да.

Соҳилда бир оз ўтириб, кейин фавворага яқинлашибди, энгашиб, кўзани фавворага тутибди. Бирдан унинг тепасида нимадир қимирлагандай бўлибди. Кимдир мушукдек енгил сакраб, қизни маҳкам ушлабди. Қиз алам билан чинқириб юборибди. Бошқа қўллар қизнинг оғзини беркитибди, бошига камзул ёпишибди, шундай боғлаб ташлашибдики, Орзу бошқа овоз чиқара олмабди.

Али бобо бошчилигидаги қароқчилар қимматли ўлжани қўлга киритиб, қайиққа шоширишибди.

Али бобо тантана қиларди. Бўлмасам-чи! Ниҳоят, жирканч юрагига қувонч бахш этди. У шундай соҳибжамолни қўлга туширдики, султон саройининг беағзи бўлишга арзийди, ўзига эса қатта бойлик келтиради. Тўй бўлаётганини эшитиб, у Орзунинг қўлга туширишидан деярли умидини узганди. Буни қарангки, қиз ўз оёғи билан келиб тузоққа илиниб ўтирибди.

Қизнинг чинқирганини эшитиб, даҳшатга тушган Орзунинг отаси алам билан кўчага отилибди. Унинг орқасидан куёв ва меҳмонлар ҳам соҳилга югуришибди. Лекин кеч қолишибди — Али бобонинг кемаси тўлқинлар оша Истанбул томон сузиб кетаётган экан.

Қишлоқни фиғону фарёд тутибди. Ҳамма сеvimли Орзуга қайғуриб, айюҳаннос солибди.

Бечора қиз ҳақида фақат унинг ота-онаси, қайлиғи, ҳамқишлоқларигина эмас, ҳатто фаввора ҳам андуҳ чекибди. Унинг сеvimли фаввораси қуриб қолибди.

Али бобо Орзунинг Истанбулга олиб келибди. Омад бу ерда ҳам унга кулиб боқибди. Йиғлаётган қизни куллар бозорига олиб кириши билан бу ерга султоннинг ҳарам оғаси етиб келибди. Орзу султон ҳарамига лойиқ деб топилди. Қиз саройга олиб келинибди. Али бобо Орзу учун қаттагина пул — тилло тангалар ундирибди.

Орзу ҳарамда туну кун йиғларкан, ўзини қўярга жой тополмай қўйналибди, мўмдай эриб, сўниб бораверибди. Орзу ўғил қўрибди, лекин қалби таскин топмабди. Қароқчилар қўлига тушганига роса бир йил тўлганда Орзу қўлида чақалоғи билан султон ҳарамхонасининг чекка минорасига кўтарилибди ва ўзини Босфор гирдобига отибди.

Ўша кечаси маъюс сув париси қўлида чақалоғи билан илк бор Мисхор соҳилидаги Фавворага сузиб келибди.

Ўшандан бери ҳар йили бир марта, Орзу ўғирлаб кетилган кунда фаввора шошуллаб отила бошларкан. Худди шу пайт денгизнинг сокин тўлқинлари орасидан чақалоқ кўтарган сув париси чиқиб келаркан. У фаввора қошига келиб, тўйиб-тўйиб сув ичаркан, фаввора кокиллари эркаларкан, қўлини ҳўллаб, сочига сураркан, тошлар юзини силаб қўярган. У соҳил бўйида узоқ ўтириб, ўйчан бир ҳолатда денгиз кенгликларига, қадрдон қишлоғига термулар экан. Кейин денгизга, тўлқинларга оҳиста кўмилиаркан ва шу куни келгуси йилнинг айни кунларига қадар ғойиб бўлиб кетаркан.

АЙ-ПЕТРИ ЧАШМАСИ

Алупка билан Мисхор оралигида тоғ дарёси Хаста-бош бўйида чол билан кампир яшар эканлар. Кулбалари кулай-кулай деб турган экан. Бунга ажабланмаса ҳам бўлади. Чунки чол тўқсон ёшда, кампир саксонни уриб қўйган экан. Болалари эса бахт излаб тарқалиб кетишган экан. Кичкинагина томорқаларига у-бу экиб, чол-кампир зўрға кун кўришаркан.

Чол ўлими яқинлашганини ҳис қилибди. Чолни ҳам, кампирни ҳам дафн маросимини ўтказиш учун пулни қаердан олиш керак? — деган ўй қийнади. Чол тоққа чиқиб, ўрмонга бориб ўтин териб келиб Алупкадаги бозорда сотишга, тобут олишга пул йиғишга қарор қилибди.

Эртаси кунни чол барвақт туриб, белига арқон боғлабди, болтани белбоғига қистирибди-да, ҳассаси ёрдамида тоққа томон йўл олибди. Ай-Петри тоғи этагига боргунча бир неча жойда дам олибди. Ниҳоят, қуруқ шох-шаббалар мўл ерга етиб борибди. Йиғиб, кесиб, синдириб тахланган ўтинни яхшилаб боғлаб, орқалабди-да, инқилаб-синқилаб пастга туша бошлабди.

Чол шу тариқа булоқлардан бирига етиб олибди. Хаста-бош дарёси ана шу булоқдан бошланар экан. Кўёш тикка кўтарилган, иссиқ ва чарчоқ чолни роса ҳолдан тойдирибди. У дам олишга қарор берибди ва орқалаб келаётган ўтинини ерга қўйиб, чашмалан тўйиб-тўйиб сув ичибди. Шундан сўнг чолнинг бирам улагиси келибдики, қарағайга суянганча ухлаб қолибди.

Уйғониб қараса, кун кеч бўлиб қолибди. Чол ташвишга тушиб уйга шошилибди. Ўтинни осонгина орқалабди-да, чаққонлик билан пастга туша бошлабди. Одати бўйича ўз-ўзича гапириб кетаётганмиш:

— Ўтинни кам олдинг-да, чол. Жуда ҳам енгил, яна шунча терсам бўларкан.

Айни пайтда кампир чолнинг кеч қолганидан хавотир олиб, уни қидириб йўлга чиқибди. Ўтин орқалаб келаётган кишини кўриб, сўрабди:

— Ҳой йигит, ўрмонда менинг чолимни учратмадингми?

— Нима бало, кампир, — дебди унга эри, — қариб, кўзинг кўрмай қолдимми, чолингни танимаяпсанми?

— Нега куласан? Мен кампирни масхара қилипсанми? Сен ҳам менга ўхшаб қарийсан ҳали. Менинг эрим етмиш йил бурун сендек навқирон эди...

Шунда чол ёшшик чашмасидан сув ичганини тушунибди. Бу ҳақда унга бир вақтлар буваси гапириб берганди.

Чол бўлган воқеани кампирга гапириб берибди. У бўлса, ўша заҳоти ҳалиги чашма сувидан ичкиси келибди. Чол булоқни қандай топишни кампирга тушунтирибди-да, шошилиб уйга кирибди. Шунда бирдан эсига кўпдан бери боғи ва томорқаси атрофига четан тўқимагани тушибди. Уйда ва ҳовлидаги ҳамма нарса қаровсиз қолганини ҳис этибди. Бу ишга берилиб кетиб, атрофни тун қоплаганини сезмай қолибди. Фақат тундагина кампирни эслабди. Булоқ бошига бир пасда етиб борибди. Ҳолбуки, эрталаб бир неча соат юрган эди. Лекин чашма бўйида кампирни кўринмабди.

У хотинини узоқ қидирибди. Энди умидини узган ҳам эканки, буталар орасидан бола йиғиси эшитилибди. У чақалоқни кўтариб уйига жўнабди. Тонг отибди. Чол қараса, чақалоқ кампирнинг уст-бошига ўралган экан.

Буни қарангки, кампир аёлларга хос ташналик билан Ай-Петри тоғидаги мўъжизакор чашма сувидан жуда кўп ичиб қўйган экан.

БОҚЧАСАРОЙ ҚИССАСИ

Бир кунни хон Менгли Гаройнинг ўғли овга чиқибди. У қалъадан водийга тушибди. Қалъа деворларидан чиқиши билан қалин ёввойи жониворларга тўла ўрмонзорлар бошланаркан. Ов жуда бароридан келибди, кўплаб тулки, кўён, ҳатто учта кийик ўлжа қилинибди.

Хоннинг ўғли негадир ёлғиз қолгиси келибди. Хизматкорларини ўлжалар билан қасрга юборибди-да, ўзи ўрмонга кирибди, отдан тушиб, Чурук-сув сойи бўйидаги кундага ўтирибди. Ботаётган кўёш нурида жилваланган дарахт учлари сувда акс этаркан. Атроф жимжит. Фақат сойдаги сувнинг жилдираши эшитиларкан.

Бирдан қарши соҳилдан майсаларнинг шитирлагани эшитилибди. Соҳилдаги бутазордан бир илон ўрмалаб чиқибди. Уни бошқаси қувиб келаётган экан. Шиддатли олишув бошланибди. Илонлар бир-бирига ўралиб олиб, ўткир тишлари билан бир-бирининг баданини узиб-узиб олар эканлар. Олишув узоқ давом этибди. Ҳаммаёғи тишлаб ташланган илонлардан бири кучдан қолиб, қаршилик кўрсатмай, жонсиз бошини ерга қувибди. Майсалар орасидан яна бир илон чиқиб келибди. У олишув голибига ташланибди ва шиддатли кураш яна давом этибди. Улар олиша-олиша бутазорлар орасига кириб кетишибди. У ердан ёвуз вашиллаш ва ўтлар шитирлаши кулоққа чалинаркан.

Хоннинг ўгли енгилган илондан кўз ўзмай, ўйга толибди. У отаси, ўз уруғи ҳақида ўйларкан. Улар ҳозир худди мана шу чалажон илонга ўхшашади. Мана шу илондай жароҳат олиб қалъага қочиб киришди, энди ҳаётлари қил устида, нима бўларкин деб қалтираб ўтиришибди. Қаерлардadir жанг кетаётибди, ким-кимни енгаркин: олтин ўрдалиқлар — туркларними, ёки турклар олтин ўрдалиқларними? Унинг ўзи ва отаси Менгли Гарой учун эса ҳаммаси тугади. Энди ўзларини ўнглай олмайдилар, манави илонга ўхшаб...

Бир оз вақт ўтди. Ёш хон илон қимирлай бошлаганини, бошини кўтаришга ури-наётганини сезибди. Ниҳоят илон ўзига келиб, сувга қараб ўрмалабди. Жилдираб оқётган сувга тушиб, эшилиб-эшилиб чўмилибди. У анча ҳаракатчан бўлиб қолибди. Қирғоққа чиққанида эса унинг жароҳатларидан асар ҳам қолмаган экан. Кейин у яна сувга шўнғибди. Чаққонлик билан сойни сузиб ўтибди-да, ёш хонни ҳайрон қолдириб, бутазорга кириб кўздан ғойиб бўлибди.

Менгли Гаройнинг ўгли ғоят суюниб кетибди. Бу яхшилик аломати! Улар ўзларини ўнглаб оладилар: Ҳали жонланадилар, манави илонга ўхшаб...

У сакраб отига минибди-да, қалъага қараб елдириб кетибди. Сой бўйида кўрганларини отасига гапириб берибди. Улар жанг майдонидан хабар кута бошлашибди. Ниҳоят етиб келибди ўша хабар: турклар Урда хони Аҳмадни енгитибди. Бир вақтлар шу Аҳмад Гарой хоннинг бутун сарбозларини қириб ташлаган, ўзини тик қоядаги қалъага яширинишга мажбур қилганди.

Илонлар ҳаёт-мамот жангга кирган ҳалиги жойда кекса хон сарой қуришни амр этибди. Сарой яқинидан унинг аёнлари жой солиб қўчиб келишибди. Боқчасарой шу тариқа пайдо бўлибди. Сарой тўғрисида хон олишайтган икки илоннинг тасвири-ни туширтирибди. Учала илонни — икковини олишайтган, бировини чалажон ҳолда тасвирлатгирса ҳам бўларди. Лекин учинчисини чиздирмабди: донолик қилибди хон Менгли Гарой.

КЎЗЁШЛАРИ ФАВВОРАСИ

Ёвуз ва даҳшатли эди хон Крим-Гарой. У ҳеч кимни аямас, ҳеч кимга раҳм қилмасди. Хон жуда кучли эди, лекин унинг кучи шафқатсизлиги олдида ин эшолмасди. Қонхўр Крим-Гарой тахтни ҳам чексиз қурбонлар эвазига эгаллаганди. У ўз уруғидаги барча ўғил болаларни бўғизлаттирганди. У тириклигида ҳеч ким хон бўлишни хаёлига келтирмасин деб, гўдакларни ҳам аямаганди.

Крим-Гарой бирор жойга ҳужум қилганда еру қўкка ўт кетарди. Ҳаммаёқ куйиб кулга айланарди. Ҳеч қандай шикоят кузёшлар унга таъсир қилмасди. Барчани бирдек қон қақшатарди. Уни кўрган кишиларни титроқ босарди. Номини эшитганда кўрқувнинг ўзи ҳам қочиб қоларди.

— Майли, қочсин, — дерди хон, — кўрққани яхши.

Тахтни ва шон-шуҳратни ҳамма нарсадан устун қўярди. На севгини, на меҳрни тан оларди.

Одам қандай бўлмасин, юраксиз бўлмайди. Тошданми, темирданми, юрак — юрак-да. Тошни тақиллатсанг — тақиллайди, темирни урсанг — жаранглайди. Халқ орасида эса Крим-Гаройнинг юраги йўқ деган гап юрарди. Унинг юраги ўрнида жун калава эмиш. Жун калавани тақиллатсанг — овоз чиқарармиди? Бундай юрак нима-ни ҳам эшитарди?

Лекин инсон умри охирлайди. Бир вақтлар ёш бўлган хон қариб қолибди. Хоннинг юраги юмшабди, унга севги жо бўлибди. Ва жун қошлаган юрак инсон қалбига айланибди.

Бир куни кекса хон ҳарамига асир олинган кичкинагина озгин қизни олиб келишибди. Исми Дилоро экан. Уни бош ҳарам оғаси олиб келибди, Крим-Гаройга кўрсатибди, асирани мақтаб, тилини тақиллатибди.

Дилоро кекса хонни эркаламабди ҳам, севмабди ҳам. Лекин бари бир Крим-Гарой уни севиб қолибди. Ва ўзининг узоқ умрида илк бор юрак ёнишини, азоб чекишни, қувонишини, юрак жонли нарсга эканини ҳис қилибди.

Бироқ Дилоро, узоқ яшамабди. Тутқунликда у сарғайиб сўлибди. Эркак киши учун умрининг сўнггида севиш жуда қийин. Бундай севгидан юрак ҳаминша азоб чекади. Севгилиси ҳаётдан кўз юмганда эса юраги қон йиғлайди. Инсон юрагига нақадар оғир бўлишини хон тушунибди. Оддий одам сингари буюк хонга ҳам жуда оғир бўлибди.

Крим-Гарой эронлик уста Умарни чақирибди. — Шундай қилингни, — дебди унга, — тош менинг қайғумни асрлар оша эслатиб турсин, инсон юраги сингари йиғласин тош ҳам.

— Яхши қиз эдимми? — сўрабди уста.

— Яхши бўлганда қандоқ? — дебди хон. — У ёш эди. У қуёшдек гўзал эди. Оху каби нозик эди. Кабутардек ювош, она каби меҳрибон, тонг каби майин, гўдакдек эркатой эди.

Хоннинг гапларини тинглар экан, уста Умар: қандай қилиб тошдан инсон кўзёшлари ясаш мумкин? — деб ўйларди.

— Тошдан ёш оқизиш мумкинми? — дебди у хонга. — Тош гапирмайди. Лекин сенинг юрагинг йиғлаган экан, тош ҳам йиғлайди. Сенда қалб бор экан, демак тошда ҳам қалб бўлиши керак. Сен кўзёшингни тошга ўтказмоқчимсан? Майли, мен шундай қиламан. Шундай қиламанки, тошни йиғлатаман. У менинг Қайғум ҳақида ҳам гапирди. Уста Умар Қайғуси ҳақида. Одамлар Эр кишининг кўзёшлари қандай бўлишини билиб олишади. Мен сенга ҳақиқатни айтаман. Сен мендан ҳамма нарсамни тортиб олдинг. Қалбимга ҳаёт бергувчи ҳеч нарсани қўймадинг. Она еримни, оиламни, номимни, номус-оримни топтадинг. Менинг кўзёшларимни ҳеч ким кўргани йўқ. Холбуки, қалбим қон йиғлади. Энди бу ёшларни кўришади. Тошнинг кўзёшларини кўради одамлар. Бу эр кишининг ёндирувчи кўзёшлари бўлади. Сенинг муҳаббатинг ва менинг ҳаётим ифодаси бўлади бу кўзёшлари.

Уста Умар мармар тахта узра гул барглари чизибди. Гулнинг ўртасида одам кўзини ясабди. Ана шу кўздан ёш оқиши ва пастта, тошлар уюмига тушиши керак эди. Эр кишининг оғир кўзёшлари йиллар, асрлар оша тиним билмаслиги, кўздан сизиб чиқиб — яноққа, яноқдан кўкракка, кўкракдан косаларга оқиб туриш керак эди.

Уста Умар мармар тахтага яна чиганоқ — шубҳа рамзини ўйиб ишлабди. Уста хоннинг қалбини шубҳалар кемираётганини яхши биларди: Унга қувонч ва ранж, муҳаббат ва нафратта тўла ҳаёти нимага керак эди? Инсоний ҳис-ғуйғулар шартмиди унга?

Бунинг ифодаси ўлароқ, Боқчасаройда фаввора вужудга келди. Бу фаввора саройда ханузгача йиғлаб турибди. Туну кун йиғлайди Боқчасарой фаввораси...

Уста Умар муҳаббат ва ҳасратни: ёш Дилоронинг ҳаёти ва ўлимини, ўзининг қайғу ва кўзёшларини асрлар оша шундай етказибди сизу бизларга...

СУДАКДАГИ ҚИЗ ҚАЛЪАСИ

Судакдаги баланд тоғ ёнбағрида эски қалъа қолдиқлари кўзга ташланади. Қалъа деворлари, мудофаа минораси, қаср ва ҳашаматли сарой қолдиқлари сақланиб қолган. Бир вақтлар ўрта аср Сугдейида бу ерда Генуя консуллари яшаган.

Тоғнинг энг тепасида ёлғиз минора турибди. Унга тикка кўтарилган сўқмоқ олиб боради. Қояда уйиб ишланган зиналар ўрни ҳозир ҳам билиниб туради.

Айтишларича, ўша узоқ замонларда, бу ерларда ҳали юнонлар ҳукмронлик қилган пайтлардаёқ бу минора мавжуд экан. Унда архонтнинг қизи, бугун Тавридада тенгсиз гўзал яшаркан.

Ривоят қилишларича, Понтий подшоши Митридатнинг энг яхши лашкарбошиши Диофант унинг қўлини сўраган экан, бошқа маҳаллий ёшлар, обрў-эътиборли йигитлар ҳам унга тик қарашга ботинолмас эканлар.

Қизнинг оддий бир қишлоқчи чўпонни севиб қолганини ҳеч ким билмас экан. Бу шундай юз берган экан.

Архонт қизининг энг яхши кўрган канизаги қоядан йиқилиб ҳалок бўлибди. Одатта кўра, бечора қизни ҳалок бўлган жойига дафн қилишибди. Қабр устига қўйилган тош тахтага шудринг тўпланиши учун чуқурча ишланибди. Шудрингдан ташналигини қондирган қушчалар мазор узра порвллаб учиб, куйлашсин деб ният қилишибди.

Бир кун архонтнинг қизи қанизагининг қабрига бориб, қушларга дон бераётганда бир чўпонга кўзи тушибди. Йигит ўйга толиб ўтирган экан. Унинг гўзал қорамағиз юзи ғамгин, елкасига тушиб турган қуюқ сочлари шамолда ҳилпираб тураркан.

Аслзода қиз йигитдан кимлигини, зотини сўрабди.

— Кўриб турибсан-ку, чўпонман, зотим эса... онам мени томорқадан топиб олган эди.

Қиз жилмайибди:

— Нега ғамгинсан?

— Чунки менга ҳеч ким қиё боқмайди.

Шундай дебди-ю, қаҳ-қаҳ урибди.

Шундай кулибдики, қиз бундай кулгини ҳеч кимда кўрмаган экан.

Галлашиб ўтириб вақт ўтганини сезмай қолишибди. Иккаласи ҳам қувноқ, хурсанд эканлар. Бири архонтнинг қизи, бири эса оддий чўпон эканини уларга ҳеч нарсасиз эслатмас экан. Соф юраклар учун бунинг нима аҳамияти бор?

Ушандан бошлаб соҳибжамол қиз чўпон ҳаёли билан яшар, чўпон эса ўзини худолар ва одамлар орасида энг бахтлиси деб ҳисобларкан.

Лекин уларни бирга кўришибди ва дарҳол архонтга чақишибди. Архонт чўпонни ушлаб тош қудуққа ташлашни буюрибди. Эс-хушидан айрилган соҳибжамол севгилисиз қаердалигини билгунча бир неча кун ўтибди. Қиз хийла ишлатибди, зиндон-бонларни алдаб-судлаб, йигитни ҳалос қилибди-да, ўз уйига олиб келибди.

Чўпон қизнинг хонасида ҳушсиз ётган экан. Бирдан эшик очилиб, архонт кириб келибди. У қўлини ғазаб билан кўтариб ўзи билан келган одамларга нимадир демоқчи

экан, кўзи ранги қув оқарган қизига тушибди. Архонт фикридан қайтибди. Юзини енгил истехзо эгалиабди.

— Ҳакимни чақиринг, — буюрибди у.

Ҳаким келгач, архонт ҳамма эшитадиган қилиб, баланд овозда:

— Мен қизимнинг нажиб туйғуларини фамга буркамоқчи эмасман, — дебди. — Қизимнинг бахти учун сен уни қутқариб қолишинг керак.

Йигит қутқариб қолинбди.

Лекин архонт қизининг танловига сира рози эмаскан. Чўпоннинг кўринишиёқ унда газаб ўтини алангалатаркан. У хийла билан ёшларни ажратиб, кейин қизини эрга бермоқчи бўлибди.

Тез орада Милетга кема жўнайдиган бўлиб қолибди. Архонт шу кема билан чўпонни гўё муҳим топшириқ билан Юнонистонга юбормоқчи бўлибди.

Архонт Чўпонга йўлга ҳозирлик кўришни амр этибди.

— Бир йилдан кейин кема қайтиб келади, — дебди қизига. — Агар ошиғинг сенга хиёнат қилмаса, кема матчасида оқ белгини кўрасан. Шунда мен сенинг бахтинга зомин бўлмайман. Агар кемада шунақа белги бўлмаса, қайғуришга ҳожат йўқ; демак у сенга муносиб эмас. Шунда сен Диофантга турмушга чиқишга рози бўлишинг керак.

Денгизчиларга эса, архонт Милетга кетаётганда чўпонни ўлдиришни буюрган экан. Шундан кейин қиз учун мазмунсиз кунлар бошланган экан, у бутун вақтини минора устида ўтказар, ҳар замон-ҳар замонда чўпонни илк бор учратган жойга — канизак қабри енига бориб тураркан.

Бир куни шаҳарнинг бутун аҳолиси бандаргоҳга тўпланибди: узоқ Милетдан кема қайтиб келган экан. Бироқ архонтнинг қизи кема матчасида кутаётган белгини кўрмабди.

Қиз канизагини чақирибди-да, энг яхши кўйлагини ва ёқутлар билан безалган тиллақошини келтиришни тайинлабди. Унинг ранги оқариб кетган, лекин жуда чиройли экан. Қиз минора тепасига кўтарилибди:

— Диофантни чақиринглар, — дебди.

Шу заҳоти минора тепасига ошиқ лашкарбоши югуриб чиқибди-да, архонт қизига ташланибди. Лекин қиз уни ишора билан тўхтатибди.

— Сен кўярда-қўймай менга уйланмоқчи эдинг, лекин ўзинг менга керакмисан? — дебди қиз. — Ахир мен бошқани яхши кўришимни ўзинг яхши билардинг-ку. Менинг қалбим соҳиби — чўпон ҳозир қаердадир ўлган ёки ўлдирилган. Менинг юрагим сенга керак эмас экан, мендан нима олмоқчи эдинг? Мен сенинг хотининг деб аталсам-да, жазман бўлиб юришим керак эди, шундайми? Сен ҳам, отам ҳам, нақадар пасткаш одамсизлар! Қалб ва муҳаббат нима эканини сизлар билмайсизлар. Мен унинг нималигини сизларга кўрсатмоқчиман.

Архонтнинг қизи шундай деб минора четига келибди-да, ўзини пастга ташлабди. Шу-шу чўққидаги бу минорани Қиз қальаси деб аташаркан.

Ҳулкар ВАЛИЖОНОВА
таржималари.

SUMMARY

The november edition of the magazine is opened with the novel "Desert's zodiac" by german writer Herman Hesse.

The continuation of the novel "Monumental propoganda" by Vladimir Voynovich also is publishing in this issue.

Fans of the poetry will make an acquaintance with the poems of Italian poet Michelangelo and with *ghazals* by Sayido Nasafiy. Besides that, readers can read "The crime in Katin" by Michael Semiryaga, "Sogdian's seamen" by akademik Edvard Rtveldze, "Senseless thoughts" by Boris Raushenbah, and "The Discovery of Beauty" by japanese writer Kavabata Yasunari in november issue. In addition, the article "Heritage of scholar" by A. Hayitmetov and also "The life after sixtith" by K. Visnevskaya—Roshkovskaya are presenting for readers.

